KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ALTAY TÜRKLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI, GELENEKSEL SPORLARI VE OYUNLARI

(DOKTORA TEZİ)

Cemil ŞİMŞEK

1750D01001

BİŞKEK 2021

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ALTAY TÜRKLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI, GELENEKSEL SPORLARI VE OYUNLARI

(DOKTORA TEZİ)

Cemil ŞİMŞEK

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Cengiz BUYAR

Eş Danışman
Prof. Dr. Mehmet TÜRKMEN

BİŞKEK 2021

ETİK BEYAN

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim Tez Hazırlama ve Yazma Yönergesine uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildiririm. Aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

05.10.2021

Cemil ŞİMŞEK

ЭТИКАЛЫК ТАЛАПТАР

Диссертацияык иш Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Коомдук илимдер институтунун «Магистрдик жана доктордук диссертация жазуу эрежелерине» ылайык жазылып, диссертацияда берилген маалыматтар, эмгектер жана документтер академиялык жана этикалык эрежелерди сактоо менен пайдаланылды. Ар кандай булактардан, отчеттордон алынган маалыматтар илимий жана моралдык эрежелерге ылайык берилди. Диссертацияда колдонулган бардык адабияттарга жана булактарга шилтеме жасалды. Диссертациянын оригиналдуулугуна ынандырып кете алам. Эгерде, эрежелердин бузулгандыгы аныкталса, мага каршы колдонула турган укуктук жоопкерчиликти тартууга даярмын.

05.10.2021

Жемил Шимшек

PROTOKOL

Tarih Anabilim Dalı, ... numaralı.....'in hazırladığı "....." konulu Doktora Tezi ile ilgili savunma sınavı, .../...../ 2021 günü ..... - ..... saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ..... (başarılı / başarısız) olduğuna ..... (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Jüri Başkanı

Üye (Tez Danışmanı)

Üye

Üye

Üye

...../...../2021

ЧЕЧИМ

Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин коомдук илимдер институтунун экзамендик инструкциясынын 36-жобосуна ылайык, _____ даталуу _____ номердүү жыйынында уюшулган комиссия, Тарых багытынын_____ номердүү докторанты _____“__?_____”

темасында жазган докторанттык диссертациясын анализдеп _____ жылы саат _____ жактоого кабыл алды. Докторант ____ мүнөт убакыт ичинде докторанттык диссертациясын жактап, комиссия *көпчүлүр добуш менен* / *бир добуштан* ***Кабыл алынбасын*** / ***Кабыл алынсын*** / ***Кайра оңдолсун*** деген чечим чыгарды.

Төрага:

Илимий жетекчиси:

Мүчө:

Мүчө:

Мүчө:

...../...../2021

ÖZ

Yazar	: Cemil ŞİMŞEK
Üniversite	: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Tarih Anabilim Dalı
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: XXXII + 593
Mezuniyet Tarihi	: 27/10/ 2021
Tez Danışmanları	: Doç. Dr. Cengiz BUYAR, Prof. Dr. Mehmet TÜRKMEN

ALTAY TÜRKLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI, GELENEKSEL SPORLARI VE OYUNLARI

Türk dünyasının bir parçası olan Altay Türkleri bugün Sibirya coğrafyasının en güneyinde ve Asya kıtasının ortasında bulunan Altay Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Altay Türkleri bilimsel çalışmalarda genelde Kuzey Altay boyları ve Güney Altay boyları olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Altay Türklerinin güney grubu Altay Kiji, Telengit ve Teleüt boylarından meydana gelmektedir. Kuzey grubunu ise Tubalar, Kumandinler ve Çalkandılar oluşturmaktadır. Güney Altaylıların konuştukları lehçe Kıpçak dil grubuna, Kuzey Altaylıların lehçesi ise Oğuz dil grubuna girmektedir.

Altay Türklerinin bir arada yaşadığı bugünkü Altay Cumhuriyeti'nin coğrafyası Türklerin ana yurdu olan Altay coğrafyasının içinde bulunmaktadır. Bu yönüyle Türk tarihi ve sosyokültürü açısından önemlidir. Dolayısıyla Altay Türklerinin tarihi ve sosyokültürel yapısı derinlemesine incelendiğinde Türk tarihi ve Türk dünyasının birçok değeri daha iyi anlaşılacak ve tanınacaktır. Ayrıca doğudan batıya uzanan Türk kültür halkalarının kökleri daha iyi tespit edilecek ve kültür bağları daha da açık bir şekilde ortaya çıkacaktır. Ancak Türkiye'deki bilimsel çalışmalarda Altay Türklerinin sosyokültününü etraflı şekilde ortaya koyacak eserlerin yetersiz olduğunu söylemek mümkündür. Zira Altay Türkleriyle ilgili yapılmış olan bilimsel çalışmaların büyük çoğunluğunun dil bağlamındaki çalışmalar olduğu görülmektedir. Bu bağlamda tezin içerik ve konu başlığının *Altay Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı, Geleneksel Sporları ve Oyunları* olması kararlaştırılmış, başlıktaki konuların etraflıca ortaya konulmasıyla bu alandaki yapılacak olan çalışmalara katkı sağlanacağı düşünülmüştür.

Tezin birinci bölümünde Altay Cumhuriyeti'nin eski dönemlerden bugüne kadar uzanan siyasî tarihi genel hatlarıyla ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünü ise Altay Türklerinin geleneksel sosyokültürel yapısı oluşturmuştur. İkinci bölümde geleneksel aile yapısı ve aile içi gelenekler, geleneksel barınma alanlarının hem iç hem mimarî özellikleri, giyim kuşam ve bunlarla ilgili gelenekler, geleneksel inançlar ve bunların hangi süreçlerle bugüne geldiği, geleneksel yiyecekler ve içeceklerin hazırlanışı ve ne şekilde tüketildikleri, geleneksel ekonominin hangi uğraşlardan oluştuğu, dil ve lehçelerin ortaya çıkışı ve kültürüle ilişkisi, toplumsal yapı gibi konular etraflıca incelenmiş ve elde edilen bulgular ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde ise geleneksel spor ve oyunlar, bunların icra şekilleri ve gelişim süreçleri, toplum açısından önemi gibi konular incelenmiştir. Ayrıca geleneksel spor ve oyunların sergilendiği *El Oyın* adlı bayramının nasıl ortaya çıktığı, neleri kapsadığı ve önemi gibi konulara da değinilmiştir.

Her ne kadar kadar sosyokültürün bir ögesi olsa da Altay Türklerinin geleneksel spor ve oyunlarına daha fazla dikkat çekmeyi sağlamak ve tanıtımına katkı sağlamak amacıyla tezin başlığına *Geleneksel Sporlar ve Oyunlar* ifadesi eklenmiş ve ayrı bir bölüm olarak etraflıca ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada ele alının konuların daha iyi anlaşılması amacıyla ilgili görsellere mümkün olduğu kadar yer verilmeye çalışılmış ve bununla birlikte orijinal terminolojinin kullanılmasına dikkat edilmiştir. Konular ele alınırken karşılaştırmalı metodoloji kullanılmış ve diğer Türk halklarındaki karşılıkları da mümkün olduğunca verilmeye çalışılmıştır. Böylece bu çalışmasıyla Türkiye'de Altay Türkleri ile ilgili olarak yapılacak olan çalışmalara kaynaklık edebilecek, Altay Türklerinin Türk dünyasında daha iyi tanınmasına katkı sağlayacak ve bu yönleriyle literatüre katkıda bulunacak bir eser ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türk Dünyası, Türk Tarihi, Türk Kültürü, Altaylar, Altay Türkleri, Sibirya, Geleneksel Sporlar ve Oyunlar

Кыскача мазмуну

Даярдаган	: Жемил Шимшек
Университет	: Кыргыз-түрк “Манас” университети
Багыты	: Тарых
Иштин сыпаты	: Дотордук диссертация
Беттердин саны	: XXXII + 593
Бүтүрүү датасы	: 27/10/ 2021
Илимий жетекчи	: Доц, докт. Женгиз Буйар, Проф., докт. Мехмет Тюркмен

Алтай түрктөрүнүн коомдук-маданий түзүлүшү, салттуу спорт жана оюн-зооктору

Түрк дүйнөсүнүн бир бөлүгү болгон Алтай түрктөрү Сибир географиясынын эң түштүгүндө жана Азия континентинин ортосунда жайгашкан Алтай Республикасында жашашат. Илимий изилдөөлөрдө Алтай түрктөрү негизинен Түндүк Алтай уруулары жана Түштүк Алтай уруулары деген эки аталышта каралат. Алтай түрктөрүнүн түштүк тобу Алтай кижи, теленгит жана телеуут урууларынан турат. Түндүк тобу болсо Тубалар, Кумандиндер жана Челкандылардан турат. Түштүк алтайлыктар сүйлөгөн диалект кыпчак тил тобуна, ал эми Түндүк Алтай тили огуз тил тобуна кирет.

Алтай түрктөрү чогуу жашаган азыркы Алтай Республикасынын географиясы дагы түрктөрдүн мекенин түзөт жана түрктөрдүн тарыхы жана социалдык маданияты жагынан маанилүү. Демек, Алтай түрктөрүнүн тарыхы жана социалдык-маданий түзүлүшү терең изилденгенде, түрк дүйнөсүнүн көптөгөн баалуулуктары жакшыраак түшүнүлөт жана таанылат. Мындан тышкары, чыгыштан батышка созулган түрк маданий чынжырынын тамырлары жакшыраак аныкталат жана маданий байланыштар дагы даана билинет. Бирок, Түркиядагы илимий изилдөөлөрдө Алтай түрктөрүнүн социалдык маданиятын кеңири ачып бере турган эмгектер жетишсиз деп айтууга болот. Анткени Алтай түрктөрүнө байланыштуу илимий изилдөөлөрдүн көпчүлүгү Алтай түрктөрүнүн тилинин контекстиндеги изилдөөлөр болуп саналат. Бул контекстте, тезистин мазмуну жана темасы Алтай түрктөрүнүн социалдык маданий түзүмү, салттуу спорт жана оюндар болот деген чечим кабыл алынды. Ушундан улам, тезистин мазмуну жана темасы Алтай түрктөрүнүн социалдык маданий түзүмү, салттуу спорт оюндары жана оюндары болушу керек деген чечим кабыл алынып, бул жааттагы боштукту толтурууга жардам берүүчү эмгек жаралат деген жыйынтыкка келишкен. Бул темалардын бардыгы салттуу жана тарыхый аспектилерде жазылган.

Ушул аталыштардын бардыгын эске алуу менен, тезисти жазуу башталды жана биринчи бөлүгүндө Алтай Республикасынын байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейинки саясий тарыхы талкууланды. Экинчи бөлүктө, үй-бүлө түзүлүшү жана үй-бүлөлүк каада-салттар, жайгашуу аймактарынын ички жана архитектуралык өзгөчөлүктөрү, кийим-кече, ишеним, тамак-аш жана суусундуктар, экономикалык кесиптер, тил жана диалектилер, коомдук түзүлүш сыяктуу маселелер салттуу

жана тарыхый аспекттери менен каралды. Үчүнчү бөлүгүндө салттуу спорт жана оюндардын мазмуну жана алар кандайча аткарылаары, "Эл Ойын" майрамы кандайча пайда болду, ал эмнени камтыйт жана анын маанилүүлүгү сыяктуу маселелер талкууланды. Социалдык маданияттын элементи экендигине карабастан, алтайлык түрктөрдүн салттуу спорт жана оюндарынын популярдуулугун арттырууга салым кошуу максатында, салттуу спорт оюндарын тезистин аталышына кошуп, үчүнчү бөлүктө кеңири талкуулады. Салттуу спорт жана оюндар социалдык маданияттын элементи экендиги айдан ачык. Бирок, Алтай түрктөрүнүн салттуу оюндарынын жана спорттун популярдуулугуна салым кошуу максатында дипломдук иштин аталышына салттуу спорттун түрлөрүн жана оюндарын кошуп, ал үчүнчү бөлүктө өзүнчө бөлүм катары кеңири талкууланды.

Мындан тышкары, изилдөөдө камтылган темаларга байланыштуу визуалдык сүрөттөр мүмкүн болушунча кеңири киргизилип, түпнуска терминологияны колдонууга көңүл бурулду. Темаларды түшүндүрүүдө салыштырмалуу методология колдонулду жана булардын башка түрк элдеринде кандайча колдонулгандыгын мүмкүн болушунча көбүрөөк берүүгө аракет кылынды. Ошентип, Түркиядагы Алтай түрктөрү жөнүндө изилдөөлөрдүн булагы болуп кызмат кыла турган, түрк дүйнөсүндө Алтай түрктөрүнүн жакшыраак таанылышына өбөлгө түзө турган жана ушул өңүттөр менен адабиятка өз салымын кошкон бир чыгарманы сунуштоого аракет кылынды.

Ачкыч сөздөр: Түрк дүйнөсү, Түрк тарыхы, Түрк маданияты, Алтай аймагы, Алтай түрктөрү, Сибирь, Салттуу спорт жана оюндар

ABSTRACT

Author	: Cemil ŞİMSEK
University	: Kyrgyz Turkish Manas University
Department	: History
Nature of the thesis	: Ph. D. Dissertation
Number of pages	: XXXII + 593
Date of grduation	: 27/10/ 2021
Thesis advisor	: Assoc. Prof. Dr. Cengiz BUYAR, Prof. Dr. Mehmet TÜRKMEN

SOCİO-CULTURAL STRUCTURE, TRADİTİONAL SPORTS AND GAMES OF THE ALTAİ TURKS

The Altai Turks, who are part of the Turkic world, live in the Altai Republic, which is located in the south of Siberia and in the center of the Asian continent. Altai Turks are examined under two headings in scientific studies, namely Northern Altai tribes and Southern Altai tribes. The southern group of the Altai Turks consists of the Altai Kiji, Telengit and Teleut tribes. The northern group is made up of Tubalar, Kumandins and Chelkandi tribes. The dialect spoken by the Southern Altay tribes falls into the Kipchak language group. The dialect spoken by the Northern Altai tribes is included in the Oghuz language group.

The geography of today's Altai Republic, where Altai Turks live together, also constitutes the homeland of the Turks, and in this respect, it is important for the history and socio-culture of the Turks. Therefore, when the history and sociocultural structure of the Altai Turks are examined in depth, many values of the Turkish world will be understood and recognized much better. In addition, the roots of the Turkish cultural rings stretching from east to west will be better determined and cultural ties will emerge more clearly. However, it is possible to say that the works that will reveal the sociocult of Altai Turks in detail in scientific studies in Turkey are insufficient. However, it is seen that most of the scientific studies on the Altai Turks are studies in the context of language. In this context, it was decided that the content and subject of the thesis should be *Sociocultural Structure of Altai Turks, Traditional Sports and Games*. It is thought that a study that will help to fill the gap in the field will emerge by putting forward the topics in the title in detail.

The thesis has started considering all these titles. In the first part of the thesis, the political history of the Altai Republic from ancient times to the present was written. Sociocultural structure constituted the second part of the study. In the second part, issues such as family structure and family traditions, interior and architectural features of accommodation areas, clothing, beliefs, foods and drinks, economic occupations, language and dialects, and social structure were examined with their traditional and historical aspects.

The findings obtained afterwards were written. In the third part, subjects such as what traditional sports and games are and how they are performed, how the *El Oyin* feast, where traditional sports and games are exhibited, emerged, what it covers and its importance are discussed. Although it is an element of socioculture, in order to contribute to the popularity of traditional sports and games of Altai Turks, the expression of traditional sports and games was added to the title of the thesis and it was discussed in detail as the third part.

In addition, the visuals related to the topics covered in the study were included as widely as possible and attention was paid to the use of the original terminology. Comparative methodology was used while dealing with the topics, and it was tried to give as much as possible how the words used found their correspondence in other Turkish peoples. Thus, it has been tried to present a work that can serve as a source for the studies about Altai Turks in Turkey, contribute to the better recognition of Altai Turks in the Turkish world and contribute to the literature with these aspects.

Keywords: Turkish World, Turkish History, Turkish Culture, Altai Region, Altai Turks, Siberia, Traditional Sports and Games

Абстракт

Автор	: Джемил Шимшек
Университет	: Кыргызско-турецкий университет «Манас»
Направление	: История
Вид научной работы	: Докторская (Ph.D.) диссертация
Количество страниц	: XXXII + 593
Дата защиты	: 27/10/ 2021
Научный руководитель	: Доц., докт. Женгиз Буйар, Проф., докт. Мехмет Тюркмен

Социокультурная структура, традиционные виды спорта и игры алтайских турок

Алтайские тюрки, являющиеся частью тюркского мира, проживают в Республике Алтай, которая расположена на юге Сибири и в центре Азиатского континента. В научных исследованиях алтайские тюрки обычно рассматриваются под двумя категориями: племена Северного Алтая и племена Южного Алтая. В южную группу алтайских турок входят алтайс кижи, теленгит и телеут. Северная группа состоит из племен тубалар, кумандин и челканды. Диалект южных алтайцев входит в группу кипчакских языков, а северные алтайцы - в группу огузских языков.

География нынешней Республики Алтай, где вместе проживают алтайские тюрки, также составляет родину турок и имеет важное значение с точки зрения истории и социокультурной жизни турок. Таким образом, если глубоко изучить историю и социокультурную структуру алтайских тюрков, многие ценности тюркского мира будут лучше поняты и признаны. Кроме того, корни турецкой культурной цепи, простирающейся с востока на запад, будут лучше определены, а культурные связи проявятся более четко. Однако можно сказать, что работ, детально раскрывающих социокульт алтайских тюрков в научных исследованиях в Турции, недостаточно и видно, что большая часть научных исследований проводится в контексте языка алтайских тюрок.

В этом контексте было решено, что содержание и тема диссертации должны быть «Социокультурная структура, традиционные виды спорта и игры алтайских турок». Таким образом, считалось, что появится исследование, которое поможет заполнить пробел в этой области. Учитывая все эти заголовки, началось написание диссертации, и в первой части обсуждается политическая история Республики Алтай с древнейших времен до наших дней. Во второй главе подробно представлены такие вопросы, как семья, внутренние и внешние характеристики жилых помещений, одежда, верования, традиционные продукты питания и напитки, экономические занятия, язык и диалекты, социальная структура с их традиционными и историческими аспектами.

В третьей части рассказывается, что такое традиционные виды спорта и игры и как они проводятся. Кроме того, обсуждались такие вопросы, как возникновение традиционного праздника «Эль Ойын», его значение и важность. Несмотря на то, что это элемент социокультуры, чтобы способствовать популярности традиционных видов спорта и игр алтайских тюрков, выражение традиционных видов спорта и игр было добавлено в название диссертации и подробно обсуждалось в третьей части.

Кроме того, визуальные эффекты, относящиеся к темам, затронутым в исследовании, были включены как можно шире, и внимание было уделено использованию оригинальной терминологии. При рассмотрении этих тем использовалась сравнительная методология, и была сделана попытка дать как можно больше, как используемые слова нашли свое соответствие у других тюркских народов. Таким образом, была предпринята попытка представить работу, которая может служить источником для изучения алтайских тюрков в Турции, способствовать лучшему признанию алтайских тюрков в тюркском мире и внести вклад в литературу по этим аспектам.

Ключевые слова: Тюркский мир, Тюркская история, Тюркская культура, Алтайский край, Алтайские турки, Сибирь, Традиционные виды спорта и игры

ÖN SÖZ

Altay Türkleri, tarih bilim çevrelerince Türklerin ana yurdu olarak kabul edilen Altaylar bölgesinin sınırları içinde yer alan Altay Cumhuriyeti'nin kadim yerli halkıdır. Bilimsel çalışmalarda genelde güney ve kuzey Altay boyları olarak iki grupta incelenmekte olan bu Türk halkının güney boylarını Altay Kijiler, Teleütler ve Telengitler; kuzey boylarını ise Kumandinler, Tubalar ve Çelkandılar oluşturmaktadır. Güney Altaylıların konuştukları lehçe Kıpçak dil grubuna, Kuzey Altaylıların lehçesi ise Oğuz dil grubuna girmektedir. Türk dünyasının bir parçası olan Altay Cumhuriyeti, Sibirya'nın en güneyinde, Asya kıtasının ortasında yer almaktadır ve bugün özerk yapıdaki Türk cumhuriyetlerinden biridir.

Türklerin tarihî coğrafyasının kadim yerli halkı olan Altay Türklerinin dili, tarihi ve sosyokültürüyle ilgili olarak bilimsel çalışmaların yapılması Türk dünyasının doğudan batıya uzanan kültür halkalarının köklerinin daha iyi tespit edilebilmesi ve bunun yanında kültür bağlarının daha da açık bir şekilde ortaya konması açısından önem arz etmektedir. Ancak Türkiye'de Altay Türkleri ile ilgili olarak yapılmış olan çalışmalar incelendiğinde bunların daha çok Altay Türklerinin dili bağlamındaki çalışmalardan oluştuğunu, Türk dünyasının bir parçası olan Altay Türklerinin sosyokültürünü ortaya koyacak çalışmaların ise yetersiz olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla *Altay Türklerinin Sosyo-kültürel Yapısı, Geleneksel Sporları ve Oyunları* başlığı ile ele alınmış olan bu çalışmayla bu alana katkı sağlanması ve Türkiye'deki bilim insanlarına kaynaklık edebilecek bir çalışmanın ortaya konması amaçlanmıştır. Tezin üçüncü bölümünü oluşturan geleneksel sporlar ve oyunlar sosyokültürün bir parçasıdır ve son dönemlerde bu alana olan ilgi her geçen gün artmaktadır. Bu bağlamda geleneksel sporlar ve oyunların detaylı şekilde ele alınması bu konunun etraflı bir şekilde anlaşılması, öğrenilmesi ve ortaya konulması açısından önem arz etmektedir.

Burada ön söz vesilesiyle, tez konusunun tesbiti, ilgili materyallererin toplanması ve tez yazımı sürecinde değerli zamanını ayıran ve desteğini esirgemeyen kıymetli tez danışmanım Doç. Dr. Cengiz BUYAR'a ve eş danışmanım Prof. Dr. Mehmet TÜRKMEN'e en derin şükranlarımı sunmak istiyorum. Yine değerli görüşleriyle beni yönlendiren ve çalışmaya önemli katkılar sağlayan kıymetli TİK üyesi hocalarım Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA ve Prof. Dr. Murat KOCOBEKOV'a, doktora eğitimim süresince her zaman desteğini hissettiren çok kıymetli hocam Prof. Dr. Fahri UNAN'a, tezle ilgili önemli eserlere ve bilgilere ulaşmamı sağlan Altay Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Halk Sanatları Merkezi Müdür Vekili Dr. Vasili Petroviç OYNOŞEV'e (Payskan Aga) de ayrıca şükranlarımı sunuyorum.

Son olarak eğitim hayatım boyunca sürekli yanımda olan, maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen çok değerli dostlarıma, her zaman kendilerini yanımda hissettirerek beni destekleyen çok kıymetli aileme minnettar olduğumu belirtmek istiyorum.

BİŞKEK 2021 **Cemil ŞİMŞEK**

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN II
TEZ ONAYI III
ПРОТОКОЛ IV
ÖZ V
КЫСКАЧА МАЗМУНУ VII
ABSTRACT IX
АБСТРАТ XI
ÖN SÖZ XIII
İÇİNDEKİLER XIV
KISALTMALAR XVII
RESİMLER XVIII
HARİTALAR XXXI
GİRİŞ 1
ALTAY CUMHURİYETİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER 1
ÇALIŞMADA KULLANILAN KAYNAKLAR HAKKINDA GENEL BİLGİLER 15

I. BÖLÜM
ALTAY CUMHURİYETİ SİYASÎ TARİHİ

1.1. Eski Dönemlerde Altay Cumhuriyeti Coğrafyası 22
1.2. MÖ IV-MS IV. Yüzyıllar Arası Dönem 28
1.3. Göktürkler Dönemi 30
1.4. Uygurlar Dönemi 32
1.5. Yenisey Kırgızları Dönemi ve Sonraki Dönem 34
1.6. Rus Çarlığı Döneminde Sibirya ve Altay Coğrafyası 37
1.7. Altay Cumhuriyeti'nin Ortaya Çıkış Süreci 41

II. BÖLÜM
ALTAY TÜRKLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

2.1. Altay Türklerinin Geleneksel Aile Yapısı 44
2.1.1. Doğum Âdetleri 44
2.1.2. Aile 58
2.1.3. Evlilik 64
2.1.4. Kalım 75
2.1.5. Boşanma 76
2.1.6. Çocuk Terbiyesi 77
2.2. Ölümle İlgili Gelenekler 81
2.3. Geleneksel Toplumsal Organizasyon 85
2.4. Altay Türklerinin Geleneksel Barınma Alanları 90
2.4.1. Çaadır/alançik 93

2.4.2. Kerege ayil/kidis ayil 96
2.4.3. Agaş ayil/çeden ayil/çerte ayil 99
2.4.4. Barınma Alanlarının Yerleşim Düzeni 103
2.5. Geleneksel Giyim Kuşam 120
2.5.1. Şapka/baş giyim 127
2.5.2. Saç şekli ve saç süsleriyle ilgili gelenekler 138
2.5.3. Giyim Kuşam 142
2.5.3.1. Güney Altay boylarının geleneksel kıyafetleri 145
2.5.3.2. Kuzey Altay boylarının geleneksel kıyafetleri 154
2.5.3.3. Kuşak, kemer ve aksesuarlar ve bunlarla ile ilgili gelenekler 166
2.5.3.4. Defin kıyafetleriyle ilgili geleneksel kurallar..... 173
2.5.3.5. Kam kıyafeti ve şapkası 174
2.5.3.6. Geleneksel ayakkabılar 191
2.5.3.7. Çocukların Geleneksel Giyim Kuşamları 194
2.6. Altay Türklerinin Geleneksel İnanç Sistemi 197
2.6.1. Altay Türklerinde Kamlık inancı 201
2.6.1.1. Erlik 208
2.6.1.1.1. Erlik'in oğulları 212
2.6.1.1.2. Erlik'in kızları 213
2.6.1.2. Ülgen 214
2.6.1.2.1. Ülgen'in oğulları 218
2.6.1.2.2. Ülgen'in kızları 219
2.6.1.3. Aracı ruhlar 201
2.6.1.3.1. Jajık 220
2.6.1.3.2. Suyla 220
2.6.1.3.3. Karlık 221
2.6.1.3.4. Utkuçi 221
2.6.1.3.5. Umay 222
2.6.1.3.6. Ana maygıl ve Ag-ene 222
2.6.1.3.7. Yo-kan 222
2.6.1.4. Dağ-yer ruhları 223
2.6.1.5. Ateş ruhu 231
2.6.1.5. Su ruhu 239
2.6.1.6. İnsan ve dünyanın yaratılışı hakkındaki efsaneler 244
2.6.1.6.1. Tufan efsanesi 245
2.6.1.6.2. İnsanın yaratılışı/türeyişi ile ilgili efsaneler 247
2.6.1.6.3. Dünyanın yaratılışı ile ilgili efsaneler 248
2.6.1.7. İnsan ve kam ruhları 250
2.6.2. Burhanizm 252
2.7. Geleneksel Yiyececek, İçecekler ve Bunlarla İlgili Geleneksel Kurallar 261
2.7.1. Etli yemekler ve hayvan kesimi ile ilgili gelenekler 263
2.7.2. Sütle hazırlanan geleneksel yiyecekler 270
2.7.3. Tahıl ve bitkilerden yapılan geleneksel yiyecek ve içecekler 280
2.7.4. Düğün ve kutlamalarda verilen ikramlar ve geleneksel kurallar 288
2.8. Geleneksel Ekonomi 291
2.8.1. Hayvancılık 291

2.8.2. Avcılık 329
2.8.3. Tarım 341
2.8.4. Toplayıcılık 352
2.8.4. Arıcılık 358
2.9. Geleneksel Bayramlar ve Kutlamalar..... 361
.2.9.1. El oyın..... 362
2.9.2. Çaga Bayram..... 363
2.9.3. Juruk bayram/Sedir bayramı..... 365
2.9.4. Jılgayak..... 366
2.9.5. Jayıl Bür/Sarı Bür..... 369
2.9.6. Uluslararası Kayçılar (Destancılar) Kurultayı 369
2.10. Geleneksel Altay Takvimi 371
2.11. Geleneksel Müzik Aletleri 381
2.11.1. Komıs. 380
2.11.2. Topşur 381
2.11.3. İkili 383
2.11.4. Şoor 385
2.12. Altay Kültürünü Aktaran Bir Unsur Olarak Altay Türkçesi ve Lehçeleri 388

III. BÖLÜM
ALTAY TÜRKLERİNİN GELENEKSEL SPORLARI VE OYUNLARI

3.1. Geleneksel Sporlar ve Oyunlar 401
3.2. El Oyın 403
3.2.1. Güreş 410
3.2.2. Atlı Yarışlar 415
3.2.3. Ok atma 419
3.2.4. Taş kaldırma 424
3.2.5. Tepme 426
3.2.6. Toncoon koşusu 429
3.2.7. Tokmak Fırlatma 430
3.2.8. Vahşi ata binme 431
3.2.9. Sedire tırmanma 434
3.2.10. Kök börü 436
3.2.11. Kamçı 439
3.2.12. Değnek tartma 441
3.2.13. Telengit Güreşi 442
3.2.14. Altay Şatra 443

SONUÇ 450
ДИПЛОМДУК ИШТИН МАЗМУНУ 456
KAYNAKLAR 479
EKLER 502
ÖZGEÇMİŞ 592

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
a.g.b.	Adı Geçen Bölüm
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
ed.	Editör
p.	Page
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
vol.	Volume
ç.	Çast (Bölüm)
T.	Tom (Cilt)
Otv. Red.	Otvetstvinniy Redaktor (Sorumlu Editör)
K.	Kniga (Kitap)

RESİMLER

GİRİŞ BÖLÜMÜ

Resim 1. UNESCO Dünya Tabiat Mirası Listesindeki Kutsal Beluha Dağı ……... 6

Resim 2. UNESCO Dünya Tabiat Mirası Listesindeki Altın Köl (Teletskoye) Gölü 7

Resim 3. 2019 Yılında Altay Dil Günü'nde Kullanılan Resmi Amblem ……..… 9

Resim 4. Altay Cumhuriyeti'ne İthafen Basılan 10 Rublelik Hatıra Parası ……... 11

Resim 5. Altay Cumhuriyeti Bayrağıyla İlgili Kararname ……..... 12

Resim 6. Altay Cumhuriyeti Bayrağı ……..…….. 14

Resim 7. Altay Cumhuriyeti Devlet Arması ……..… 15

BİRİNCİ BÖLÜM

Resim 1. 1. Pazırık Halısı ……..…… 26

Resim 1. 2. 5 Numaralı Pazırık Kurganından Çıkarılan Hükümdar Mumyası …..…..… 27

Resim 1. 3. Yermak'ın Sibiri Alması Adlı Tablo ……..……..... 38

İKİNCİ BÖLÜM

Resim 2. 1. Kin Kap/Kin Salgış ……...…….. 46

Resim 2. 2. Telengit Boyu Geleneksel Beşik Örneklerinin Çizimleri ……...…… 51

Resim 2. 3. Altay Kiji Boyu Geleneksel Beşik Örnekleri Çizimleri ……...….. 52

Resim 2. 4. Altay Kiji Boyu Geleneksel Beşik Örnekleri Çizimleri ……....…. 53

Resim 2. 5. Teleüt Boyu Geleneksel Beşik Örnekleri Çizimleri ……..…. 54

Resim 2. 6. Tubalar Boyu Geleneksel Beşik Örneği Çizimi ……..… 55

Resim 2. 7. Kumandin Boyu Gelenksel Beşik Örneği Çizimi ……...…… 57

Resim 2. 8. Kumandin Boyu Gelenksel Beşik Örneği Çizimi ……...… 58

Resim 2. 9. Bazı Altay Soylarının Tamgaları ……...…….. 60

Resim 2. 10. Damadın Yakınlarının Gelinin Akrabalarını Karşılaması ……..…….. 65

Resim 2. 11. Hediyelerle Gelen Dünürler…… ……. 67

Resim 2. 12. Telengit Boyu Düğünündeki Geçici Alançik ……...… 68

Resim 2. 13. Erkeklerin Düğün Yemeği Hazırlığı …….……... 70

Resim 2. 14. Geleneksel Saç Örgüleri …….…….. 71

Resim 2. 15. Altay Türkü Evli Çift ……..…….. 73

Resim 2. 16. Düğün Yemeğindeki Kadınlar…… ……..… 74

Resim 2. 17. Altay Türkü Zaysanlar ve Demiçiler …… 88

Resim 2. 18. Zaysanların ve Demiçilerin Taktıkları Nişanlar ……...…… 89

Resim 2. 19. Hakasya'daki Büyük Boyar Yazıtlarındaki Çadır/Alançik …...…… 91

Resim 2. 20. Altay Türklerinin Geleneksel Barınma Alanları ..……...…. 92

Resim 2. 21. Keçe Kaplı Konik Yurt Örneğinin Çizimi …… 94

Resim 2. 22. Ağaç Kabuğu ile Örtülen Yurt (Alançik-Çaadır) …..... 95

Resim 2. 23. Yurt Üzerinin Kaplaması İçin Ağaç Kabuğu Sıyıran Altay Türkleri ….... 96

Resim 2. 24. Zengin Bir Altay Türkünün Ayili ……..…… 97

Resim 2. 25. Sabit Yurt Önünde Oturan Altay Türkleri ……. 98

Resim 2. 26. Koş Agaç Bölgesi Telengit Boyuna Ait Bir Keçe Yurt ……..... 99

Resim 2. 27. Altı Köşeli Ağaç Yurt …….....….. 100

Resim 2. 28. Teleüt Boyuna Ait Geleneksel Barınma Alanı …….... 101

Resim 2. 29. Kumandin Boyuna Ait Geleneksel Barınma Alanı …..... 102

Resim 2. 30. Altay Türklerinin Barınma Alanlarının Genel Görünümü …..... 103

Resim 2. 31. Tagan …..... 105

Resim 2. 32. Altay Yurtu Genel Yerleşim Düzeni …..... 106

Resim 2. 33. Ağaç Yurt İçi Kadın Tarafı …..... 109

Resim 2. 34. Konik Yurt İçi Erkek Tarafı (Er Janı) …..... 110

Resim 2. 35. Yatak ve Duvardaki Halının Bezemeleri ….....… 111

Resim 2. 36. Kayırçak Örnekleri …….....… 112

Resim 2. 37. Çuval Ocak Örneğinin Çizimi …..... 114

Resim 2. 38. Kol Termen İle Un Yapan Altay Kadını …..... 115

Resim 2. 39. Geleneksel Mutfak Eşyaları ……..... 116

Resim 2. 40. Tünük ve Tünük Örtüsü Çizimleri …….. 118

Resim 2. 41. Tünük Örneklerinin Çizimleri ……..... 118

Resim 2. 42. Köşeli Ağaç Yurtların Genel İç Düzeni ……. 119

Resim 2. 43. Kudurga Kurganındaki Atlı Adam Resmi …….. 121

Resim 2. 44. Deriyi Dikime Hazırlama İşlemi ……..... 122

Resim 2. 45. Geleneksel Dokuma Tezgahı ve Kumaş Dokuma İşlemi ……. 124

Resim 2. 46. Kuşak Dokuyan Teleüt Boyu Kadınları ……. 125

Resim 2. 47. Sörü Börüklü Altay Türkleri …….. 129

Resim 2. 48. Tülkü Bıçkak Börük Dışı ……... 130

Resim 2. 49. Tülkü Bıçkak Börük İçi …….. 131

Resim 2. 50. Bolçok Börük ……. 132

Resim 2. 51. Tarçık Börük …….. 133

Resim 2. 52. Kiş Börüklü Teleüt Boyu Kadını ……... 134

Resim 2. 53. Turpa Börüklü Teleüt Boyu Erkeği ……... 135

Resim 2. 54. Başörtülü Kumandin Boyu Kadını ……. 136

Resim 2. 55. Geleneksel Baş Giyimler …… 137

Resim 2. 56. Çocuklarını Tıraş Eden Altay Türkü …….. 139

Resim 2. 57. Altay Türkü Kızların Arkadan Görünüşü …….. 140

Resim 2. 58. Altay Türkü Kızların Önden Görünüşü ……. 140

Resim 2. 59. Geleneksel Saç Örgüleri ve Süs Örnekleri …… 142

Resim 2. 60. Çegedekli Altay Kadını ……. 144

Resim 2. 61. Altay Kiji Boyu Geleneksel Kadın Kürk Manto Örneği ……..…. 146

Resim 2. 61. Altay Kiji Boyu Kadınlarının Geleneksel Kürk Manto Örneği …….....147

Resim 2. 63. Güney Altay Boyunun Geleneksel Kaftan Çokpen/Çekpen ……... 148

Resim 2. 64. Telengit Boyu Kadınlarının Emeen Ton Adlı Kürk Mantosu …… 149

Resim 2. 65. Telengit Boyu Erkeklerinin Geleneksel Kürk Mantosu ……. 150

Resim 2. 66. Teleüt Boyunun Kullandıkları Geleneksel Üst Giyimler ……... 151

Resim 2. 67. 1-Teleüt Boyu Kadınlarının Geleneksel Sonbahar ve Yaz Giyimleri ….. 152

Resim 2. 68. Künek Giymiş Teleüt Boyu Kadınları ……... 153

Resim 2. 69. Kumandin Boyu Geleneksel Hafif Üst Giyimi ……..… 155

Resim 2. 70. Çelkandıların Geleneksel Erkek Kıyafeti Kounek ……. 156

Resim 2. 71. Çelkandıların Geleneksel Kadın Kıyafeti Küünek ……. 156

Resim 2. 72. Tuba Boyu Kadın ve Erkeği Geleneksel Kıyafetleriyle ……... 158

Resim 2. 73. 1960'lı Yıllardan Kalma Erkek Ton Örneği …… 160

Resim 2. 74. Kadın Tonunun Kol Manşeti …….. 161

Resim 2. 75. Yağmurda Ters Yüz Edilmiş Kürk Giyen Altay Türkü ……. 162

Resim 2. 76. Çuba ……... 163

Resim 2. 77. Geleneksel ve Modern Çamça Örnekleri …….. 166

Resim 2. 78. Bele Takılan Geleneksel Çakmak Taşı ve Bıçak ……... 167

Resim 2. 79. Otık Adlı Geleneksel Çakmak Taşı …… 168

Resim 2. 80. Kını İçerisinde Geleneksel Bıçak ……... 169

Resim 2. 81. Şaltırak Örneği …… 170

Resim 2. 82. Şankı Örnekleri ……... 172

Resim 2. 83. Beljuş/Belduş ve Şikirge …… 173

Resim 2. 84. Manjak …… 176

Resim 2. 85. Boyun Çanı ve Yay Çizimleri …… 178

Resim 2. 86. Salkımlı Demir Halka, Salkım Levha, Kulak Levha Çizimleri ……. 178

Resim 2. 87. Kuşak Üzerindeki Figürlerin Çizimleri …….. 179

Resim 2. 88. Kuşak Boyunca Dikilen İğneliklerin Çizimleri …….. 180

Resim 2. 89. Kalta ve Kurbağa Figürlerinin Çizimleri ……... 181

Resim 2. 90. Yutpa, Abra ve Arçıl (Bair Pös) Çizimleri ……. 182

Resim 2. 91. Manjak ve Tüngür …….. 184

Resim 2. 92. Kuş Pörük ……... 186

Resim 2. 93. Temiz Ruhlara Ayin Esnasında Takılan Ak Kam Şapkası …… 187

Resim 2. 94. Manjak Şapkasının Önden Görünüşü …… 188

Resim 2. 95. Kam Şapkaları …… 189

Resim 2. 96. Kam …… 190

Resim 2. 97. Ödük Dikimi …… 191

Resim 2. 98. Dikimi Devam Eden Ödük …….. 192

Resim 2. 99. Tere Ödük/Bulgayrı Ödük …….. 194

Resim 2. 100. Sırmalu Bala ……..... 195

Resim 2. 101. Şaltıraklı Çocuk ……..... 196

Resim 2. 102. Şımıraklı Kız ve Şımırak Örnekleri ……..... 197

Resim 2. 103. Hristiyan Telengit Mezarı ……..... 198

Resim 2. 104. Hristiyan Altay Türkü'nün Yurt Duvarındaki Ortodoks İkonlar …..... 199

Resim 2. 105. Tedavi Amaçlı Yapılan Kamlama Ayini ……..... 202

Resim 2. 106. Manjaklı Kam ……..... 206

Resim 2. 107. Manjaksız Kam ……..... 207

Resim 2. 108. Yeraltı Ruhlarına Kurban Sunumu ……..... 212

Resim 2. 109. Gökyüzü Ruhuna Kurban Sunumu ……..... 216

Resim 2. 110. Altay Türkü Kamın Tanrı Ülgen'e Ulaşmak İçin İzlediği Yol …..... 217

Resim 2. 111. Dağ Ruhlarına İbadet ……..... 224

Resim 2. 112. Avcıları Tarafından Oluşturulmuş Oboo ……..... 227

Resim 2. 113. Dağ Ruhunu Selamlama ……..…… 228

Resim 2. 114. Dağ Ruhuna Süt Adama …….. 230

Resim 2. 115. Dağ Ruhuna Şerit Bez Adama ……. 231

Resim 2. 116. Su-eezi Yani Su Sahibine Alkış Söz/Dua Yapan Altay Türkü ……..... 244

Resim 2. 117. Hristiyanlaştırma Çalışması (Altay Ruhani Misyonu) ……. 253

Resim 2. 118. Burhanist Altay Türkleri ……... 255

Resim 2. 119. Burhanistlerin İbadeti Yeri Olan Mürgül ……. 259

Resim 2. 120. Mahkeme Sonrası Vaizler, Avukatlar ve Çet Çalpan …… 260

Resim 2. 121. Sokı …….. 267

Resim 2. 122. Sucuk Yapımı …….. 269

Resim 2. 123. Yurt İçerisinde Arak Damıtan Altay Kadını …… 274

Resim 2. 124. Arak Damıtımı Sonrasında Arta Kalan Lor Süzülürken ……. 275

Resim 2. 125. Aarçı Kurutma İşlemi ……..… 276

Resim 2. 126. Peynir Yapımı ……. 279

Resim 2. 127. Sarju Yapımı ……... 280

Resim 2. 128. Talkan ve Kavrulmuş Buğday ……. 281

Resim 2. 129. Baspak İle Talkan Yapımı ……... 283

Resim 2. 130. Ocak Külünde Pişen Ekmek …… 284

Resim 2. 131. Çam Fıstığı …….. 286

Resim 2. 132. Süt, Talkan ve Tuzla Hazırlanmış Çay …… 288

Resim 2. 133. Düğün Yemeğindeki Altay Türkleri …… 290

Resim 2. 134. Saman Çeken Altay Türkleri …… 294

Resim 2. 135. Sığır Ağılı ……. 297

Resim 2. 136. Saman Depolanan Çitle Çevrili Yer ……. 298

Resim 2. 137. Büyükbaş Hayvan Ağılı ……... 301

Resim 2. 138. Göç ……... 303

Resim 2. 139. At Yakalama ……. 304

Resim 2. 140. Atlara Vurulan Tamga Örnekleri ve Tamga Demiri …… 305

Resim 2. 141. Tamgalı At ……... 306

Resim 2. 142. Eer …… 308

Resim 2. 143. Keçe Yapımı ……... 309

Resim 2. 144. Geyik Boynuzları ……. 312

Resim 2. 145. Marallık …… 314

Resim 2. 146. Kısrak Sağan Altay Türkü Kadınlar ……. 315

Resim 2. 147. Deri Yoğurma/Yumuşatma İşlemi …… 317

Resim 2. 148. İnek Göğsü ve Deriden Yapılmış Kaplar ……. 318

Resim 2. 149. Av Sahneleri ……. 320

Resim 2. 150. Avcı ……,. 324

Resim 2. 151. Kurmalı Tuzak Oku ……. 326

Resim 2. 152. Kurmalı Köstebek Tuzağı Hazırlayan Altay Türkü Çocuk ……. 331

Resim 2. 153. Altay Türklerinin Elle Yaptıkları Silahlara Bir Örnek ……..... 334

Resim 2. 154. Çift Ayaklı Tüfek …… 335

Resim 2. 155. Boyna Asılan Hazır Fişeklerin Çizimi …… 336

Resim 2. 156. Kurmalı Tuzak Hazırlamış Teleüt Boyu Türkü …….. 337

Resim 2. 157. Altı Deri Kaplı Geleneksel Kayak Takımı Örneği …….. 338

Resim 2. 158. Geleneksel Kayak Takımıyla Altay Türkü Çocuk ……... 339

Resim 2. 159. Geleneksel Kayak Takımlarıyla Altay Türkleri ……... 340

Resim 2. 160. Andazın …… 343

Resim 2. 161. Arık …….. 346

Resim 2. 162. Eskin, Dibek, Kazan …… 347

Resim 2. 163. Demir Uçlu ve Tahta Saplı Ozup ……. 353

Resim 2. 164. Arçın Dalı ……. 355

Resim 2. 165. Çam Ağacına Tırmanmak İçin Ayağa Giyilen Demir Pençe …….. 357

Resim 2. 166. El Oyın ……. 363

Resim 2. 167. Çaga Bayram Kutlaması ……... 365

Resim 2. 168. Jılgayak Bayramı'nda Ruhlara Yiyecek Adama ve Dua Ritüeli …..… 367

Resim 2. 169. Dua ve Sunu Ritülleri Sonrası Yerel Şarkılardan Oluşan Konser ….. 368

Resim 2. 170. Uluslararası Kayçılar (Destancılar) Kurultayı ……..… 370

Resim 2. 171. Uluslararası Kayçılar Kurultayı'na Ödül Verilmesi ……. 371

Resim 2. 172. 12 Yıllık Geleneksel Altay Takvimi ……..….. 374

Resim 2. 173. Geleneksel Adlandırmalarıyla Ayların Gösterildiği Takvim ……...… 379

Resim 2. 174. Komıs …….. 380

Resim 2. 175. Komıs Çalan Kadınlar …….. 381

Resim 2. 176. Topşur …….. 382

Resim 2. 177. Topşur Çalan Altay Türkü …… 383

Resim 2. 178. İkili …….. 384

Resim 2. 179. Geleneksel Çalgı İkili Çalan Altay Türkü …… 385

Resim 2. 180. Şoor ……... 386

Resim 2. 181. Şoor Çalan Altay Türkü …… 387

Resim 2. 182. Oyrot Alfabesiyle Yazılmış Belge …….. 391

Resim 2. 183. Altay Dili Grameri Kitabının Basılan İlk Örneği ……. 394

Resim 2. 184. Latin Altay Türkçesi Alfabesi …….. 399

Resim 2. 185. Latin ve Kiril Harfleriyle Basılan Kızıl Oyrot Gazetesi ……. 399

Resim 2. 186. Modern Altay Türkçesi Alfabesinin Latin Harfleriyle Karşılıkları …. 400

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Resim 3. 1. El Oyın Açılış Seremonisi ……..... 404

Resim 3. 2. El Oyın Açılış Seramonisi …… 406

Resim 3. 3. El Oyın Açılış Seremonisi ……...…. 407

Resim 3. 4. Altay'a Yapılan Ritüel ……. 408

Resim 3. 4. Altay İçin Yapılan Ritüel ……. 409

Resim 3. 6. El Oyın Bayramında Altay Küreş …… 413

Resim 3. 7. Spor Salonunda Gerçekleştirilen Altay Küreş Müsabakası …… 414

Resim 3. 8. El Oyın'da Altay Küreş Galibi …… 415

Resim 3. 10. El Oyın'daki At Çabış …… 419

Resim 3. 11. El Oyın'da Ok Atan Yarışmacı …….. 420

Resim 3. 12. PetroglifÜzerindekiYaylı Avcıları Gösteren Av Sahnesi ……. 421

Resim 3. 13. El Oyın'daki Kadın Okçu Yarışmacı ……. 422

Resim 3. 14. El Oyın'da Hedef Tahtasına Atılmış Oklar …… 423

Resim 3. 15. İrbizek Ulusal Oyunlar Festivali'nde Hedefe Yapılan Ok Atışı ……... 424

Resim 3. 16. İrbizek Adlı Kahramanın Resimlemesi …….. 425

Resim 3. 17. 120 Kiloluk Taşı Kaldırma Denemesi …… 426

Resim 3. 18. El Oyın'da Tebek Oynayan Altay Türkü ……... 427

Resim 3. 19. El Oyın'da Tebek Oynayan Altay Türkleri …… 428

Resim 3. 20. Toncoon Koşuşu ……. 430

Resim 3. 21. Tokmak Fırlatan Altay Türkleri ……. 431

Resim 3. 22. Emdik Üredіş ……. 433

Resim 3. 23. Emdik Üredіş ……. 434

Resim 3. 24. Sedire Tırmanma Alanı …….. 435

Resim 3. 25. El Oyın'da Sedire Tırmanan Altay Türkü ……. 436

Resim 3. 26. El Oyun'daki Kök Börü Müsabakası ……. 437

Resim 3. 27. Kök Börü Oyuncuları ve Toy Kazan ……. 438

Resim 3. 28 Toy Kazan'a Yapılan Atak ve Hakemin (Sağda) Sayı Vermesi …… 439

Resim 3. 29. İrbizek Geleneksel Oyunlar Festivali'ndeki Kamçı Oyunu …….. 441

Resim 3. 30. Taman Tartış ……. 442

Resim 3. 31. El Oyın'daki Telengit Güreşi ……..... 443

Resim 3. 32. El Oyın'daki Altay Şatra Müsabakaları …… 445

Resim 3. 33. Şatra Oyun Tahtası …… 446

Resim 3. 34. V. Ya. Pahaev'in Şatra Oyun Tahtası Varyasyonu ……... 448

Resim 3. 35. Şatra Oyun Tahtası Örneği ……. 449

HARİTALAR

GİRİŞ BÖLÜMÜ

Harita 1. Cengiz Han'ın Moğol Devleti'nin Parçalandığı Dönem 1277-1330 2

Harita 2. Altay Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu'ndaki Konumu 4

Harita 3. Altay Cumhuriyeti Haritası 5

BİRİNCİ BÖLÜM

Harita 1. 1. Türklerin Ana Yurdu ve Göç Yollarındaki Konumu 23

Harita 1.2. Hunlar 29

Harita 1. 3. Göktürk Devleti Haritası 31

Harita 1. 4. Uygur Devleti Haritası 34

Harita 1. 5. VI-VIII. Yüzyılda Kırgızlar 35

Harita 1. 6. Kırgız Kağanlığı Dönemi Sayan-Altay Coğrafyası 36

Harita 1. 7. Altay'daki Rus Kaleleri ve İleri Karakolları..... 40

İKİNCİ BÖLÜM

Harita 2. 1. Altay Türklerinin Etnolokal Yerleşim Haritası 241

GİRİŞ

Altay Cumuhriyeti Hakkında Genel Bilgiler

Altay Türkleri, Türklerin tarih sahnesine çıktığı topraklar olan Sibirya coğrafyasının en güneyindeki Altay Cumhuriyeti'nin kadim yerli halkıdır.[1] Bu Türk halkı güney Sibirya coğrafyasındaki Altay[2] Dağlarının vadilerine dağılmış ve Türkoloji literatüründe Altay Kijiler (Mayma Nehri kıyısındakiler Mayma Kişi), Telengitler (Çüy/Çoluşman), Teleütler, Kumandinler, Çelkandılar (Şalkanu/Şakşılu/Kuu)/Lebed Tatarları, Tubalar (Yış) Kişi/Karaorman Tatarları şeklinde daha çok yaşadıkları yerlerin yakınlarındaki akarsuların adıyla anılan boylardan oluşmaktadır.[3]

Genel tarihine bakıldığında kadim dönemlerden beri bir Türk yurdu olduğu görülen Altaylar coğrafyasında VI-VIII yüzyıl arasındaki dönemde Göktürk, VIII-IX. yüzyıllar arasında Uygur ve X. yüzyıla kadar da Kırgız Kağanlığı etkili olmuş ve hâkimiyet kurmuştur. X. yüzyılda bu bölgede K'i-tanlar ya da bir diğer ifadeyle Kara Kıtaylar hâkimiyet kurmuş ve XII. yüzyıla kadar bu bölgede etkin olmuşlardır. XII. yüzyılda K'i-tanların etkisinin zayıflamasıyla birlikte bölge bir süre Naymanların hâkimiyeti altına girmiş ve sonrasında da Cengiz Han'a bağlanmıştır.[4] Tarihî bilgilerde XVII-XVIII. arasındaki dönemde Cengiz Han'ın neslinden gelen hanlar tarafından yönetilmiş olan Deşt-i Kıpçak bölgesi Cuci yurdu olarak adlandırılmıştır. Altaylar

---

[1] Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak ortaya koydukları bilgilerde Türklerin ana yurdunun Altay Dağları olduğunu belirtmektedirler. Bu bilgi için bkz.: Alpaslan Ceylan, Taner Aydın. (2021). "Elmalı Kaya Resmileri". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt 10, Sayı 1, Bişkek, s. 537.

[2] V. V. Radlov Altay'ın kelime anlamıyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "*Manası üzerinde çok konuşulmuş, çok yazılmış ve bazan Ala-Tau (Ala dağ), bazen da Altın-Tau (Altın dağ = Kin-şan) şeklinde açıklanan Altay sözü, bütün ihtimallere göre, birçok efsanelerde de rastladığım gibi Al-Tayga sözünden meydana gelmiş olmalıdır; tercüme edildikte bu tabir "yüksek taşlı dağ" anlamına gelir.*" Bu bilgi için bkz.: V. V. Radlov. (1989). *İz Sibirii*. İzdatelstvo Nauka, Moskva, s. 43; Türk Dil Kurumu ise *Altay*'ın anlamını *yüksek dağ* olarak vermektedir; Afet İnan'ın editörlüğünü yaptığı *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı eserde Altay'ın bir diğer adının ise *Ardağ* olduğu bildirilmektedir. Bu bilgi için bkz.: Afet İnan vd. (1930). *Türk Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul Devlet Matbaası, Ankara, s. 54; Hakas Türkü şarkiyatçı V. Ya. Butanayev ise *Hakas Özel İsimleri* adı sözlüğünde Altay adının anlamının *altın tayga* anlamına geldiğini ve eski Türkçe bir kemime olduğunu söylemektedir. Bilgi için bkz.: V. Ya. Butanayev. (1993). *Hakasskie liçnıye imena*. Hakasskoye knijnoe idatelstvo, Abakan, s. 13; Altay'ın *Al-Tay* yani *Kızıl Tay, Al-Tau* yani *Kızıl dağ* gibi anlamlara geldiği yönünde açıklamalar da mevcuttur. Bkz: Akademik Sözlükler ve Ansiklopediler, Altay maddesi, Kaynak: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_geo/445/Алтай.

[3] Figen Güner Dilek. (2008). "Altay Türklerinde Akrabalık". *Ahmet Ercilasun Armağanı*, Ed. Ekrem Arıkoğlu, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 541.

[4] Gülsüm Killi Yılmaz. (2011). "Altay Türklerinin Dil Durumu". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 3, Ankara, s. 26.

coğrafyası da işte bu Cuci yurdu olarak adlandırılan bölgenin doğusunda kalan topraklardır.[5] Sonraki dönemde yani XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kalmuk Devleti'nin Çinliler tarafından yıkılmasıyla Altay'da Çin egemenliği başlamıştır.[6] Altay Cumhuriyeti topraklarının da dâhil olduğu Sibirya'daki Rus hâkimiyeti ve yayılmacılığı ise 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın ve ardından Sibirya Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle başlamıştır.

Harita 1. Cengiz Han'ın Moğol Devleti'nin Parçalandığı Dönem 1277 - 1330[7]

Bugünkü Altay Cumhuriyeti coğrafyasının siyasî tarihi bu toprakların kadim bir Türk yurdu olduğunu göstermektedir. Zira milattan önceki tarihine bakıldığında bu topraklar Sakaların ve Hunların hâkimiyetine tanıklık etmiş, milattan sonra ise Göktürk, Uygur ve Kırgız Türklerinin devletleri bu topraklarda hâkimiyetini sürdürmüştür. Cengiz Han ve haleflerinin hâkimiyet dönemi ancak XII. yüzyılda başlamıştır. XV. yüzyılda ise

[5] Saadettin Gömeç. (2015). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Akçağ Yayınları, Ankara, s. 286
[6] Giray Saynur Derman. (2016). "Sibirya Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Siberian Studies (SAD)*, Cilt 4, Sayı 9, Volume 4, Number 9, Konya, s. 29.
[7] "Cengiz İmparatorluğu ve Parçalanması (1277-1330)". *Tarih Atlası*, Harita №32, Karatay Yayınları, Konya.

Altay Cungarya etkisine girmiş ve Cungarya'ya vergi öder duruma gelmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kazan ve Sibirya Hanlıklarının Rus Çarlığı tarafındane ele geçirilmesiyle Sibirya'nın içlerine doğru ilerleyen Ruslar XVII. asırda Altay Türkleriyle karşılaşmıştır. 1625-1627 yılları arasında Kuzey Altay Türk boyları olan Çelkandılar, Tubalar ve Kumandılar Çarlık tarafından yasak adı verilen ve değerli hayvan postuyla ödenen vergiye bağlanmıştır. Çarlığın buradaki politikası mümkün olduğu kadar çok kürk elde etmeye dayandığı için av sahaları, otlaklar, tarlalar, nehirler, göller ve ormanların kullanımı için yerli halktan vergi toplandığı olmuştur.

1756 yılında Güney Altay Türk boyları olan Altay Kijiler, Telengitler ve Teleütler de Rusların hâkimiyetine girmiş ve böylece Altay Cumhuriyeti'nin bütününde Rus egemenliği başlamıştır. Ancak Rus Çarlığı XVII. yüzyılda bu bölgedeki eğemenliği tam olarak sağlayamamıştır. Zira yerli Türk boyları düzenli olarak yasak ödememiş ve bazen başka yerlere göçerek vergi ödemekten kaçınmıştır. Telengit boyu Türkleri ise bu dönemde hem Cungarya'ya hem Rus Çarlığı'na vergi ödemek zorunda kalmıştır. Bu nedenle Telengitlere Rusçada çift vergi ödeyen anlamına gelen *dvoyedantsı/dvoyedanlar* denilmiştir.[8] Rus Çarlığı'nın Altay'daki kesin hâkimiyeti ise ancak Cungarya'nın Çin Devleti tarafından yıkılmasıyla birlikte yani XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşebilmiştir.[9]

[8] V. V. Radlov Dvoyedanların; Çuya, Çolışman, Başkaus nehirleri kıyılarında göçebe olarak yaşadıklarını, Çuya Nehri boyunda oturanların kendilerini Telengit, Başkaus Nehri boyundakilerin Ulan olarak ve Çolışman civarındakilerin de Tölös olarak adlandırdıklarını belirtmiştir. Bu bilgi için bkz.: V. V. Radlov, a.g.e., s. 128; yine bkz.: Fatih Numan Küçükballı (2019). "*Ata Yurdumuzun Kadim Bekçileri: Altay Türkleri"*. Türk Ekini Dergisi, Sayı 3, Denizli, s. 26.

[9] Anar Somuncuoğlu. (2002). "Altay Cumhuriyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 20, Ankara, s. 244, 245.

Harita 2. Altay Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu'ndaki Konumu[10]

Bugün Altay Cumhuriyeti, coğrafi konum olarak Sibirya'nın en güneyinde ve Asya kıtasının orta kesiminde yer alan özerk yapıdaki bir Türk cumhuriyetidir. Başkenti *Gorno-Altaysk*'tır. Gorno-Altaysk'ın nüfusu 1 Ocak 2019 tarihi itibariyle 63.800'dür ve Moskova'ya olan uzaklığı 3641 km'dir.[11] Altay Cumhuriyeti batıda Kazakistan, kuzeyde Rusya Federasyonu, doğuda özerk Türk Cumhuriyetleri olan Tuva Cumhuriyeti[12] ve Hakas Cumhuriyeti[13] ile güneyde Moğolistan, Doğu Türkistan (Çin) ve Kazakistan ile

[10] "Dağlık Altay Muhtar Vilayeti", Kaynak: http://www.turkosfer.com/daglik-altay-muhtar-vilayeti, Erişim tarihi: 02.11.2019.

[11] Altay Cumhuriyeti resmi internet sitesi, "Pasport regiona", Kaynak: https://altai-republic.ru/about-the-region/pasport/, Erişim tarihi: 06.11.2019.

[12] *Tuva Cumhuriyeti,* Sibirya coğrafyasında, Asya kıtasının merkezinde yer alan ve özerk statüde olan bir Türk cumhuriyetidir. Yüzölçümü yaklaşık 168.604 km'dir. Tuva, 18 Mayıs 1914'de Uryanhaysky Bölgesi olarak Rusya'nın protektoratı olmuştur. 1921 yılında bağımsız Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti kurulmuş ve 1926 yılı sonrasında adı Tuva Halk Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. Ekim 1944'de Tuva özerk bölgesi olarak SSCB'sine dâhil olmuş, 1961'de Tuva Özerk SSC'sine dönüştürülmüş, 1991'de ise Tuva Cumhuriyeti olarak yeniden adlandırılmıştır. 1993'te kabul edilen anayasası uyarınca, Rusya Federasyonu anayasasında da yer alan Tıva Cumhuriyeti adını almıştır. Tuva Cumhuriyeti'nin resmi dilleri Tuva Türkçesi ve Rusça'dır. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Cengiz Buyar vd. (2018). *Tuva Tarihi, Geleneksel Kültürü, Geleneksel Ekonomisi*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi Projesi, Bişkek, s. 8-9.

[13] *Hakasya Cumhuriyeti* kuzeyde, doğuda ve güneybatıda Krasnoyarsk İdari Bölgesi, güneyde Tuva Cumhuriyeti, güneybatıda Altay Cumhuriyeti ve Kemerova İdari Bölgesi ile komşudur. Başkenti Abakan'dır, yüzölçümü ise 61.900 km²'dir. Yakın dönem tarihine bakıldığında Hakasya Cumhuriyeti Ekim 1930 tarihinde Batı Sibirya Krayı'nda otonom bölge olarak kurulduğu, 1990 yılında ise Hakasya Özerk SSC'ye dönüştüğü görülmektedir. 1991 yılında Hakasya SSC'sine, 1992'de ise Hakasya Cumhuriyeti'ne dönüştürülerek özerk bir Türk cumhuriyeti olarak tarihteki yerini almıştır. Anayasası 1995'te kabul edilmiştir, resmi dilleri ise Hakas Türkçesi ve Rusçadır. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz: Cengiz Buyar vd. (2019). *Hakasya Tarihi, Toplum Yapısı, Kültürü, Ekonomisi*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi Projesi, Bişkek, s. 1-5.

komşudur. Altay Cumhuriyeti kendi hükümetine, parlamentosuna ve cumhuriyetin diğer niteliklerine sahip olan özerk statüdeki (yarı bağımsız) bir Türk cumhuriyetidir.[14]

Harita 3. Altay Cumhuriyeti Haritası[15]

Altay Cumhuriyeti iklim özellikleri bakımından ılıman karasal bir iklime sahiptir. Kışları soğuk ve yazları sıcak geçen bir yapıdadır. En sıcak yaz ayları temmuz ve ağustos aylarıdır. Kasım ayından mart ayına kadarki dönem ise en soğuk kış aylarıdır.[16] Bütünüyle Altay dağ silsilesinin Rusya arazisi üzerindeki kısmında bulunan Altay Cumhuriyeti'nin son derece dağlık bir coğrafî yapısı vardır. Bölgenin en yüksek dağı Kadın Bajı (Beluha) Dağı'dır. Bu dağ 4.506 metre yüksekliğiyle Sibirya bölgesinin en

[14] Chagat Almashev. (2008). "Implementing Pas Strategy Wıth Involvement Of Local/Indigenous Communıties In The Altai Republic Of Russia", *Expert Workshop On Integratıng Protected Areas Into Wıder Land- And Seascapes And Sectors*, /1/3, Vilm, s. 1.
[15] Harita: Cemil Şimşek.
[16] Altay Cumhuriyeti resmi internet sitesi, "Klimat", http://www.altai-republic.ru/about-the-region/climate/, Erişim tarihi: 06.11.2019.

yüksek dağıdır. Yüzölçümü olarak 92.903 km² olan Altay Cumhuriyeti orman bakımından da zengindir ve ormanlar ise arazinin yaklaşık %25'ini kaplamaktadır.[17]

Resim 1. UNESCO Dünya Tabiat Mirası Listesindeki Kutsal Beluha Dağı[18]

XX. yüzyılın başına kadarki dönemde bilim insanları Sayan-Altay bölgesindeki halkı arasındaki dini yapının ve Kamlık inancının hangi dini ritüellerden oluştuğunu, özelliklerinin neler olduğunu tam olarak kayıt altına alamamışlardır. Bununla birlikte bu coğrafyada bilimsel araştırmalar yapmış olan seyyahlar, bölgede görev yapan devlet memurları ve Ortodoks din adamları bölge insanı arasında yaşanan dinin Şamanist Putperestlik olduğunu belirtmişlerdir.[19] Bugün ise Altay Cumhuriyeti coğrafyasında geleneksel inanç olan Kamlık dışında Hristiyanlığın da yaygın olduğunu söylemek mümkündür.

Su, Altay Cumhuriyeti'nin en önemli doğal kaynaklarından birisidir. Ülkede bulunan yaklaşık 20.000 akarsu toplamda 60.000 km uzunluğunda, 7000 göl ise toplamda

[17] Altay Cumhuriyeti resmi internet sitesi, "Geografiçeskoe polojenie", https://www.altai-republic.ru/about-the-region/geographical-position/, 05.12.2019.
[18] Kaynak: https://www.liveinternet.ru/users/5031314/post472730350/, Erişim tarihi: 30.10.2019.
[19] V. Ya. Butanayev. (2003). *Burhanizm Sayano-Altaya*. İzdatelstvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanov, Abakan, s. 9.

700 km² büyüklüğündedir. En büyük akarsuları Katun ve Biy Nehirleridir. Bu nehirler birleşerek Sibirya'nın en büyük akarsularından biri olan Obi Nehri'ni oluşturmaktadır. En büyük gölü ise *Altın Köl* (Teletskoye) Gölü'dür. Gölün derinliği 325 metre, büyüklüğü ise 231 kilometrekaredir. Ukok Yaylası, Altın Köl Gölü, Beluha Dağı, Altay ve Katun Milli Parkları 2001 yılından itibaren UNESCO Dünya Tabiat Mirası listesine girmişlerdir.[20] Altay Cumhuriyeti'nde ulaşımın %90'ı kara yoluyla, %10'u ise hava yoluyla gerçekleştirilmektedir.[21]

Resim 2. UNESCO Dünya Tabiat Mirası Listesindeki Altın Köl (Teletskoye) Gölü[22]

Altay Cumhuriyeti'nin nüfusu 1 Ocak 2021 tarihi itibariyle 221.050'dir.[23] Nüfusun yaklaşık % 60'ı Rus, % 31'i Altay Türkü, % 6'sı Kazak Türkü, % 0,9'u

[20] Anar Somuncuoğlu, a.g.m., s. 244.
[21] Altay Cumhuriyeti resmi internet sitesi, "Geografiçeskoe polojenie", https://altai-republic.ru/about-the-region/geographical-position/, 06.11.2019
[22] Fotoğraf: Tatyana Kozır, Kaynak: https://travelask.ru/russia/altay-republic, Erişim tarihi: 30.10.2019.
[23] Rakam Altay Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu resmi internet sitesinden alınmıştır. Kaynak: https://akstat.gks.ru/folder/33349, Erişim tarihi: 28.01.2021

Ukraynalı ve % 0,4'ünün Almanlar olduğu görülmektedir.[24] 1 Ocak 2019 itibariyle nüfusun %29,2 si şehirlerde yaşamaktadır.[25] Bugün Telengitler, Tubalar, Kumandinler ve Çalkandılar boylarına Rusya Federasyonu'nun çıkardığı kanunla az sayıdaki halk statüsü verilmiştir. Böylece Rus kanunlarında Altaylılar olarak ifade edilen halktan ayrı birer halk olarak kabul edilmiş ve Rusya Federasyonu içerişinde bu haliyle Altay Cumhuriyeti çok halklı bir cumhuriyet halini almıştır. Altay Cumhuriyeti'nin nüfusu 2002 yılında 62.192 kişi, 2010 yılında 68.814 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. 1989 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımında Telengitler, Tubalar, Kumandinler ve Çelkandılar lehçelerini konuşan topluluklar Altaylıların (Altay Türklerinin) içinde sayılmışlardır. Ancak Rusya Federasyonu Yüksek Şurası Milletler Konseyi'nin 24 Şubat 1993 yılı kararı ile Kumandinler, RF Hükümetinin 255 nolu 24 Mart 2000 tarihli kararı ile Tubalar, Çalkanlar ve Telengitler az sayılı yerli halk statüsüne geçirilmişlerdir.[26] Kuzey Altaylılar ve Güney Altaylılar olarak iki grupta incelenebilen Altay Türklerinin güney grubunu Altay Kiji[27], Telengit ve Teleüt[28] boyları, Kuzey grubunu ise Tubalar, Kumandinler ve Çalkandılar boyları oluşturmaktadır. Altay Türklerinin etnik oluşumunda ana rolü Altay Kişilerin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Güney Altaylıların lehçesi Kıpçak grubuna, Kuzey Altaylıların lehçesi Oğuz grubuna aittir. Sovyetler Birliği döneminde Altay Türk boyları aynı idari birimin çatısı altında toplanmış ve böylece Altay Kijilerin konuştukları dil konuşma ve edebiyat dili olarak kabul edilmiştir.[29]

---

[24] Timur B. Davletov. (2008). "Altay Cumhuriyeti ve Altay Türkleri". http://www.turansam.org/makale.php?id=25, Erişim tarihi: 02.11.2018.

[25] Bu bilgi Altay Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu resmi internet sitesinden alınmıştır. Kaynak: https://akstat.gks.ru/storage/mediabank/Том%202%20Национальный%20состав%20населения(1).pdf, 28.01.2021

[26] Nadejda Tıdıkova. (2012). "Altay Cumhuriyeti'nin Az Sayılı Yerli Halklarının Dilleri ve Kültürleri". *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları Ankara, s. 525.

[27] Geniş anlamıyla *Altay* veya bir diğer ifadeyle *Aladağ* bölgelerinde yaşayan bütün Türk boylarına verilen bir ad olan Altaylılar (Altay Kijiler) terimi, dar ve özel anlamıyla, bu boylardan sadece *Altay Kiji* yani Altay kişi adını taşıyan boyu ifade etmektedir. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz: Ahmet Güneş. (1995). "Altay Türkleri ve Dilleri". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* sayı 6, Kayseri, s. 213.

[28] Teleütler, Batı Sibirya'da yaşayan Türk boylarından biridir. Gittikçe azalan sayılarıyla bugün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Telelütlerin ataları, bir zamanlar Sibirya tarihinde çok önemli roller oynamışlardır. Teleütler, Rus Kazaklarının Sibirya'yı ele geçirmesi sonrasında meydana gelen göç ve sürgünlerle bölgede artan Rus nüfusun içerisinde erimeğe başlamışlardır. Sadece Teleütler değil, bir zamanlar Sibirya'nın uçsuz bucaksız ovalarında, tundra ve ormanlarında özgürce yaşayan çeşitli Türk halkları, boyları, Samoyedler ve diğer yerli halklar Rus nüfusun artması ve değişen nüfus dengeleri sonucu kendi yurtlarında azınlık durumuna düşmüşlerdir. Bu bilgi için bkz.: L. T. Ryumina-Sırkaşeva, N.A.Kuçigaşeva. (2000). *Teleut Ağzı Sözlüğü*. Çev. Şükrü Haluk Akalın - Caştegin Turgunbayev, TDK Yayını, Ankara, s. 5.

[29] Anar Somuncuoğlu, a.g.m., s. 238, 239.

1922 yılı öncesinde kadarki dönemde Teleüt boyu lehçesinin Altay Cumhuriyeti'nde konuşulan anadil olarak kabul edildiği görülmektedir. Ancak 1922 yılında Altay Kiji lehçesi esas alınarak yazı ve edebiyat dili olarak kabul edilmiş ve bu dile uygun Kiril harfleri oluşturmuştur. 1928-1938 yılları arasında Latin harflerine geçilmiş olsa da 1938 yılında tekrar Kiril alfabesine dönülmüş ve grameri oluşturulmuştur.[30] 2020 yılı itibariyle Altay Cumhuriyeti'nde 11.000 çocuk okullarda Altay Türkçesi eğitimi almaktadır. Bu sayı eğitim alan çocuklarının sayısının yaklaşık olarak üçte birini oluşturmaktadır. 2010 nüfus sayımı sonuçlarına göre ise bütün Rusya Federasyonu içerisinde Altay Türkçesini konuşanların sayısı 55.000 kadardır. 2014 yılından beri ise her yıl 20 Ekim günü *Altay Dili Günü* olarak kutlanmaktadır. [31]

Resim 3. 2019 Yılında Altay Dil Günü'nde Kullanılan Resmi Amblem[32]

[30] İbrahim Dilek. (2002). "Altay Türkleri Edebiyatı Tarihi". *Türkler Ansiklopedisi*. c. 20, Ankara, s. 258.
[31] "V Respublike Alta otmeçayut den altayskogo yazıka", Kaynak: https://nazaccent.ru/content/34294-v-respublike-altaj-otmechayut-den-altajskogo.html, Erişim tarihi: 08.02.2021.
[32] Görseldeki dağ Altay Dağılarını temsil etmekdedir. Dağ üzerindeki şekiller Altay Türkçesinde *kulja* olarak adlandırılan geleneksel bezemeleridir. Bu bilgi Altay Türkü Folklarist Vasili Petroviç Oynoşev'le yapılan görüşmede

Bölgede özellikle Rus nüfus arasında Hristiyanlık yaygın olmakla birlikte Altay Türkleri eski Kök Tengri inancı ve Kamlık inancının karışımından oluşan dini inançlarını bugüne kadar taşıyabilmişlerdir.[33] Ancak inançlarını korumak ve devam ettirmek 1930 sonrasındaki Sovyetlerin ideolojik politikaları ve kamların yokluğu nedeniyle Altay Türklerini zora sokmuştur.[34] Kamlık her ne kadar bir inanç olarak adlandırılsa da onun yazılı kuralları olmayan ve doğal bir seçilim içinde vücut kazanmış din olduğunu söylemek mümkündür.[35]

Altay Cumhuriyeti'nde çiftçilik nisbeten gelişmiştir. Daha çok arpa ve buğday ekimi yapılmakta ayrıca pek çok sebze çeşidi de yetiştirilmektedir. Bir diğer geçim kaynağı olan hayvancılık yaygın şekilde yapılmaktadır ve ekonomide önemli bir yer tutmaktadır. Hayvancılıkta at, koyun ve geyik bakıcılığı öne çıkmaktadır.[36] Güney bozkırlarında ise özellikle koyun ve inek yetiştiriciliği yaygındır. Ormancılığın da yine önemli geçim kaynaklarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Gıda, demir dışı metalürji, kimya, altın madenciliği, ayakkabıcılık, sütçülük gibi bazı sanayi dalları ekonomik faaliyet alanları arasında bulunmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde Altay Türkleri bugün daha çok ormancılık, hayvancılık ve ziraatla uğraşmaktadır. Bölgedeki tek üniversite *Dağlık Altay Devlet Üniversitesi*'dir. Bu üniversitede Tıp Fakültesi, Edebiyat Fakültesi ve Ziraat Fakültesi bulunmaktadır.[37] Altay Cumhuriyeti'nde Rusça yayınlanan *Звезда Алтая* yani *Altay'ın Yıldızı*[38] ve Altay Türkçesiyle yayınlanan *Алтайдың чолмоны* yani *Altay'ın Yıldızı* [39] adlı iki sürekli ulusal gazetesi vardır.[40]

kaydedilmiştir. Amblemin Kaynağı: Altay Cumhuriyeti resmi internet sitesi, "Novosti", https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/30794/, Erişim tarihi: 08.02.2021.

[33] Saadettin Gömeç. (1997). "Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 19, Ankara, s. 190.

[34] L. P. Potapov. (1991). *Altayskiy Şamanizm*. Akademia Nauk SSSR, Leningrad, s. 305-306.

[35] L. P. Potapov, a.g.e., s. 315

[36] "Altay Türkleri Hakkında Genel Bilgiler", http://www.turansam.org/makale.php?id=752, Erişim tarihi: 12.12.2019.

[37] Elvin Yıldırım-Kürşat Yıldırım. (2017). "Güney Sibirya Seyahati-II: Altay". *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 366, Haziran, s. 45.

[38] Gazetenin internet sitesi: https://www.zvezdaaltaya.ru/

[39] Gazetenin internet sitesi: https://altaicholmon.ru/

[40] Kaynak: Altay Cumhuriyeti resmi internet sitesi, "Pasport regiona", https://altai-republic.ru/about-the-region/pasport/, Erişim tarihi: 08.02.2021.

2006 yılında St. Petersburg Darphanesi Altay Cumhuriyeti adına hatıra parası basmıştır. Bu para 1 Ağustos 2006 tarihinde, Rusya'nın federal yapısına ithafen tedavüle çıkardığı paralardandır. Tedavüle 2 milyon adet olmak üzere 5 tür madeni para çıkarılmıştır, Altay Cumhuriyeti adına basılmış olan madeni para da bunlardan biridir.[41]

Resim 4. Altay Cumhuriyeti'ne İthafen Basılan 10 Rublelik Hatıra Parası - 2006[42]

Bugünkü Altay Cumhuriyeti bayrağı ilk olarak 2 Temmuz 1992 tarihinde kabul edilmiş ve 3 Mart 1993 tarihinde onaylanmıştır. 29 Temmuz 1994 yılında sadece ölçülerde değişikliğe gidilmiş, şekil ve renkleri aynı kalmıştır.[43] Altay Cumhuriyeti'nin bayrağı 24 Nisan 2003 tarihinde anayasanın 11-7 nolu maddesiyle tekrar kabul edilerek bugünkü son halini almıştır. Bayrağın beyaz ve maviden oluşan iki renkli yapısı cumhuriyetin Rusya Federasyonu'nun bir ögesi olduğuna işaret etmektedir. Bayraktaki mavi kısımlar temizliği, gökyüzünü, dağları, nehirleri ve Altay'ın göllerini temsil eder. Beyaz kısımlar ise ebediyeti, yeniden doğuşu, sevgiyi ayrıca Altay halkının birlik ve düzenini temsil etmektedir.[44]

[41] Kaynak: https://www.monetnik.ru/monety/rossii/jubilejnye/bimetall-10-rublej/rossijskaya-federaciya/10-rublej-2006-spmd-126/, Erişim tarihi: 08.02.2021.
[42] Kaynak: https://www.russian-money.ru/coins/rf/rossijskaya-federaciya/10-rublej-2006-respublika-altaj-spmd--2060, Erişim tarihi: 08.02.2021.
[43] "Flag Respubliki Altay", Kaynak: https://geraldika.ru/symbols/105, Erişim tarihi: 22.12.2019.
[44] Kaynak: Altay Cumhuriyeti resmi sitesi, "Pasport regiona", https://altai-republic.ru/about-the-region/pasport/, Erişim tarihi: 08.02.2021.

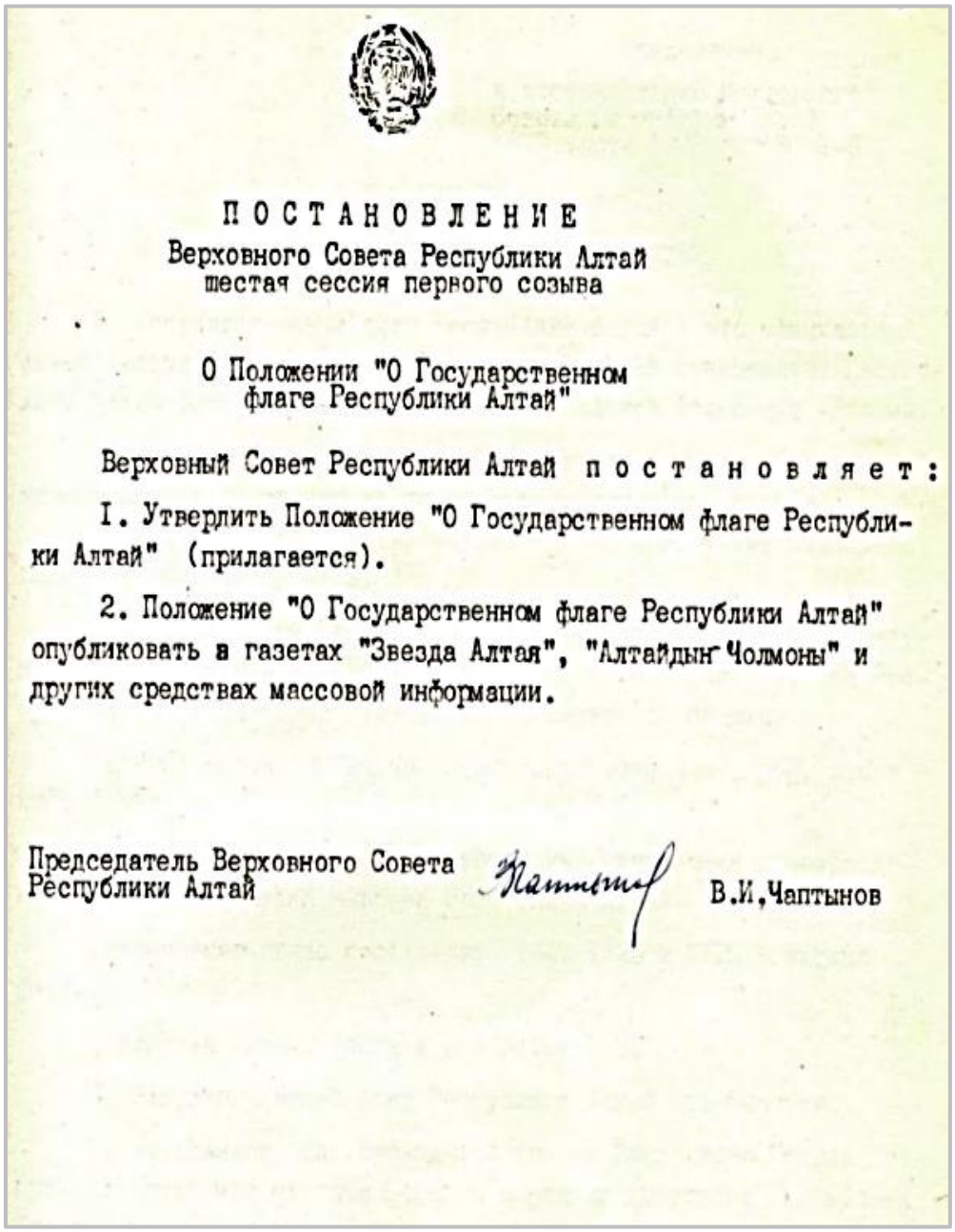

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
Верховного Совета Республики Алтай
шестая сессия первого созыва

О Положении "О Государственном
флаге Республики Алтай"

Верховный Совет Республики Алтай п о с т а н о в л я е т :

I. Утвердить Положение "О Государственном флаге Республики Алтай" (прилагается).

2. Положение "О Государственном флаге Республики Алтай" опубликовать в газетах "Звезда Алтая", "Алтайдың Чолмоны" и других средствах массовой информации.

Председатель Верховного Совета
Республики Алтай В.И.Чаптынов

Resim 5. Altay Cumhuriyeti Bayrağıyla ilgili Kararname - 1992 [45]

[45] Kaynak: N. V. Maşıgova. (2011). *Kalendar Yubileynıh i Pamyatnıh Dat Respubliki Altay 2012 God*. Gorno-Altaysk, Otpeçatano v Komitete po delam arhivov Respubliki Altay, s. 89.

K A R A R N A M E

Altay Cumhuriyeti Yüksek Konseyi

Birinci Toplantı Altıncı Oturumu

“Altay Cumhuriyeti’nin Bayrağının Durumu” Hakkındadır

Altay Cumhuriyeti Yüksek Konseyi Kararnamesidir:

1. “Altay Cumhuriyeti bayrağı hakkında” olan hükmün onaylanması (önerilmektedir).

2. “Altay Cumhuriyeti bayrağı hakkında” olan hükmün “Zvezda Altaya”, “Altaydıň Çolmonı” adlı gazetelerde ve diğer medya organlarında yayınlanması.

Altay Cumhuriyeti
Yüksek Konsey Başkanı İmza V. İ. Çaptınov

Kararname Metninin Türkçe Çevirisi

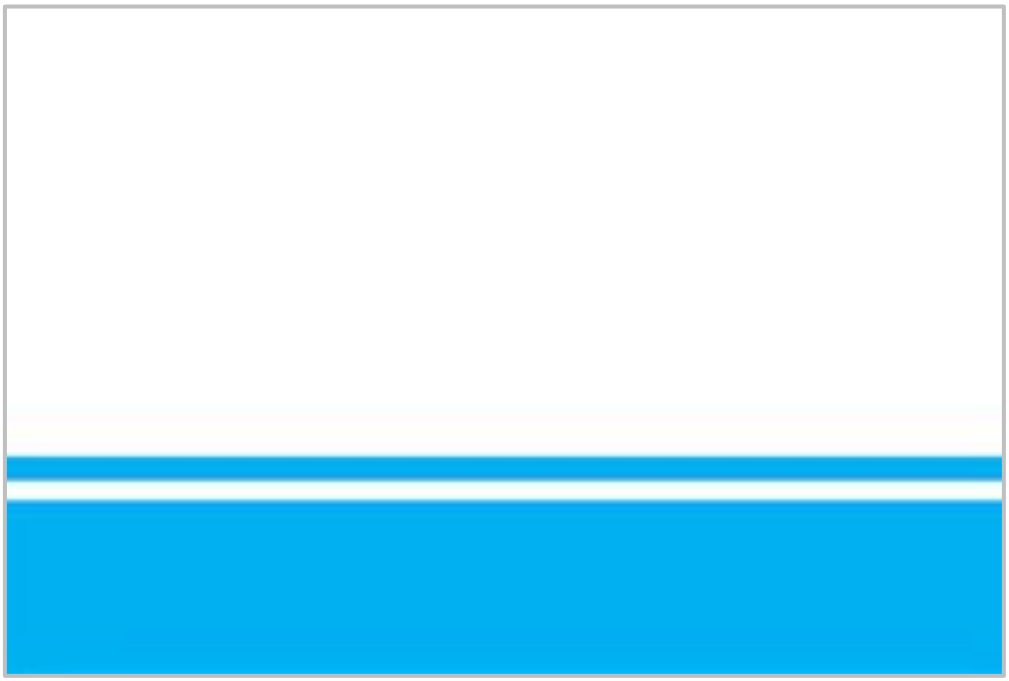

Resim 6. Altay Cumhuriyeti Bayrağı

Altay Cumhuriyeti'nin arması 6 Ekim 1993 tarihinde kabul edilmiş olan ve bugün de kullanılmaya devam eden armasıdır. Arma ülkenin iç işlerindeki egemenliğini, derin tarihi gelenekleri, bölgenin ve burada yaşayan halkın özel durumunu sembolize eder.

Armadaki altın sarısı çemberle sınırlandırılmış mavi fon, Altay'ın sonsuz mavi gökyüzüne işaret etmektedir. Mavi fonun en üstündeki üç zirve Merkezî Asya'nın büyük dağlarından biri olan Beluhe yani *Kadın Bajı Dağı*'dır. Bu dağ güzelliği ve ana yurdun gücünü; kuş başlı ve kanatlı, aslan vücutlu Kan-Kerede isimli grifon barışı, sükûneti, mutluluğu, ana yurdun zenginliğini, hayvanların ve doğanın koruyuculuğunu; alt kısımdaki yarım ay şeklindeki sağlı sollu kıvrımlar Altay'ın en büyük iki akarsuyu olan Biy ve Katun Nehirlerini ve onların kollarını; alttaki üçayaklı ocak Altay yurdunu, sağlamlığını ve ana yurdun gücünü; üçayaklı ocağın altındaki dalgalı kısım *Altın Köl* Gölü'nü temsil eder.[46]

[46] Altay Cumhuriyeti Resmi Sitesi, "Pasport regiona", https://altai-republic.ru/about-the-region/pasport/, Erişim tarihi: 06.11.2019.

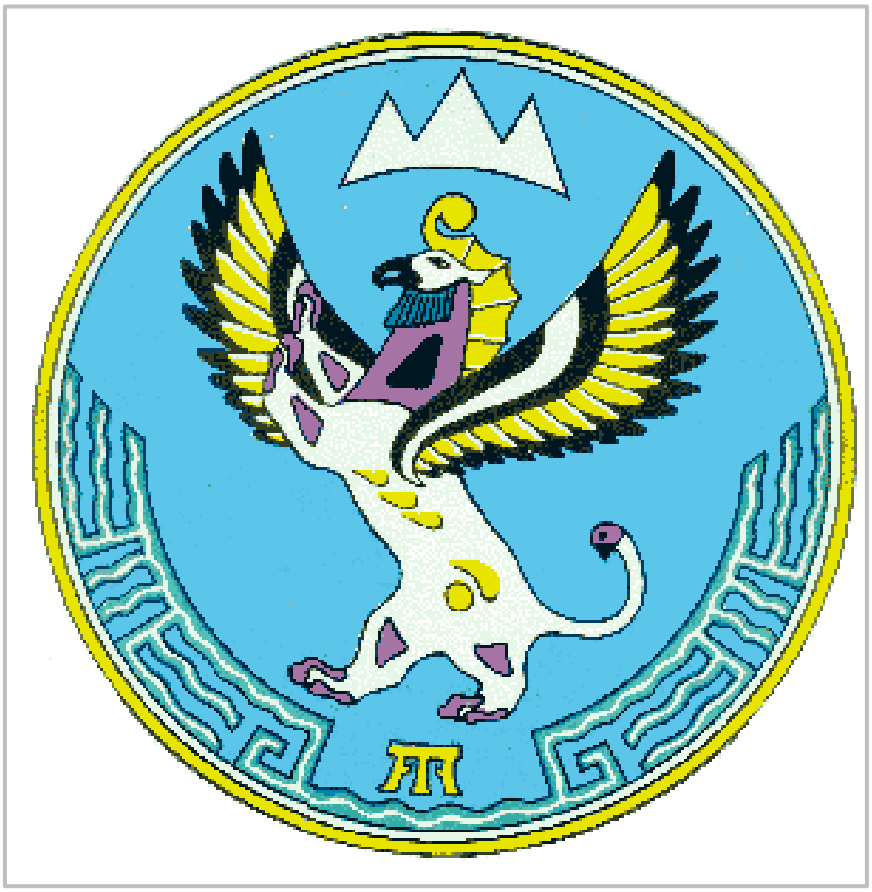

Resim 7. Altay Cumhuriyeti Devlet Arması

Çalışmada Kullanılan Kaynaklar Hakkında Genel Bilgiler

Ruslar çok erken dönemlerden itibaren bölgeyi anlamak, bölgede misyonerlik faaliyetleri yapmak, bölgeyle ilgili politikalar üretmek daha açık bir ifadeyle bölgeyi ele geçirmek için Altaylar coğrafyasında keşif ve araştırma seyahatleri gerçekleştirmişlerdir. Elde edilen bilgiler çerçevisinde Altay Türklerinin geleneksel toplumsal yapısı üzerine ilk ve ana kaynak olan eserleri gün yüzüne çıkarmışlardır. Tezin yazımında bu kaynaklardan geniş şekilde faydalanılmıştır. Ayrıca Altay Türkü olan ve Altayistik araştırmalar yapan son dönem bilim insanlarının eserlerinden de yararlanılmıştır. Bu bağlamda *Altay Türklerinin Sosyo-kültürel Yapısı, Geleneksel Sporları ve Oyunları* adlı bu çalışmanın kaynaklarını daha çok Rusça kaleme alınmış eserlerin teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Konuyla ilgili eserlerin büyük çoğunluğunu aşağıdaki araştırmacıların eserleri oluşturmaktadır:

Nikolay Vasilyeviç Ekeev (d. 1956)

Kendisi de Altay Türkü olan Altay Cumhuriyeti S. S. Surazakova Altayistik Araştırma Enstitüsü Müdürü Nikolay Vasilyeviç Ekeev'in editörlüğünü yaptığı *Altaytsı*[47] yani *Altaylılar* adlı eser Altay Türklerinin sosyokültürünü tarihsel süreciyle ele alan önemli bir eserdir. Eser incelendiğinde Altay Türklerinin sosyokültürünü etraflı bir şekilde ortaya koyan bilim insanlarının çalışmalarının büyük çoğunluğundan faydalanılarak kaleme alındığı görülmektedir. Eserin içeriği Altay Türklerinin etnogenez ve etnik tarihi, sosyal organizasyon (aile ve aile yaşamı), geleneksel ekonomi ve doğal kaynakların kullanımı, maddi kültür ögeleri, maddi olmayan kültür ögeleri, inanç, XIX. yüzyılın sonu ile XXI. yüzyılın başı arasındaki dönemde Altay Cumhuriyeti'nin etnososyal süreci, Altay geleneksel oyun ve sporları gibi konulardan oluşmaktadır. Her bölüm alanında uzman olan bilim insanları tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserin hazırlanmasında yaklaşık olarak 300 civarında yazarın 600 civarında çalışmasından faydalanılmıştır. Dolayısıyla Altay ve Altay Türkleriyle ilgili literatürün neredeyse bütününü bu eserde bir arada görmek mümkündür.

Vasiliy Vasilyeviç Radlov (d. 1837 - ö. 1918)

V. V. Radlov 60 yıl Türkoloj araştırmaları yapmış önemli bilim insanlarından biridir. V. V. Radlov'un Sibirya'da gerçekleştirmiş olduğu araştırma gezisi notlarından oluşan ve Altay Türklerinin sosyokültürüyle ilgili önemli bilgiler edinilmesini sağlayan *İz Sibiri*[48] yani *Sibirya'dan* adlı eserinin bu alanda yazılmış ilk ve en önemli araştırma eserlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Zira V. V. Radlov eserde Altay Türklerini *Batı Sibirya'nın Müslüman Olmayan Doğu Türkleri* başlığıyla ele almış, onları boylar bağlamında incelemiş yaşadıkları yerleri, geleneksel yaşam şekilleri, inançları, barınma alanları, geleneksel ekonomileri ve tipolojileri ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. V. V. Radlov'un eseri Altay Türkleri arasında yaptığı saha araştırmalarının bulguları neticesinde kaleme alınmıştır. Bu yönüyle önemli bir kaynak eser özelliği taşımaktadır.

[47] N. V. Ekeev. (2014). *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.
[48] V. V. Radlov. (1989). *İz Sibirii*. İzdatelstvo Nauka, Moskva.

Vasiliy İvanoviç Verbitskiy (d. 1827 - ö. 1890)

En öncelikli amacı Altaylar coğrafyasında pagan halklar ve kabileler arasında Hristiyanlığı yaymak olan V. İ. Verbitskiy Altay coğrafyasında göçebelerin meskûn olduğu geçici mahallerde ve diğer yerleşim yerlerinde araştırmalar yapmış ve önemli bilgiler toplamıştır. V. İ. Verbitskiy Altay topluluklaının inanç sistemleri, dini tören ve âdetleri, insanların yaşam tarzları, konar-göçerlik, geçim kaynakları, evlilik ve defin âdetleri, din ve dünya görüşleri, kamların dinî hayattaki rolleri, onların giyim kuşam ve enstrümanları hakkında önemli bilgiler toplamıştır. Ayrıca halk inanışları, hikâyeler ve efsanelerini derlemiş, coğrafi yapısı, iklimi, tabiat örtüsü, yeraltı-yerüstü zenginlikleri, Altay bölgesindeki yer ve su adları, Altay kabilelerinin dilleri, lehçeleri ile ilgili kayıtlar tutmuştur. V. İ. Verbitskiy'nın tuttuğu bu kayıtlar A. A. İvanovskiy'nin editörülüğünde ve *Altayskiye inorodstı*[49] yani *Altay Gayrırusları* adıyla basılmıştır. Eser Altay Türlerinin geleneksel sosyokültürü ile ilgili olarak bilgiler veren ana kaynaklardandır ve bu alandaki önemli çalışmalardan biridir.

Leonid Pavloviç Potapov (d. 1905 - ö. 2000)

Bilim dünyasında etnografya, halkbilimi ve Türkoloji üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Rus bilim insanı Leonid Pavloviç Potapov, Sayan-Altay bölgesinde yaptığı araştırma seyahatleri sonucunda bu bölgenin Türk halklarından olan Altay Türkleri ile ilgili birçok çalışma kaleme almıştır. L. P. Potapov'un kaleme aldığı eserler arasında olan *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*[50] (Tarihi ve Etnografik Sibir Atlası), *Altayskiy Şamanizm*[51] (Altay Şamanlığı), *Oçerki po istorii altaytsev*[52] (Altaylıların Tarihi Üzerine Denemeler), *Narodı Sibirii*[53] (Sibirya Halkları), *Odejda altaytsev*[54] (Altaylıların

[49] V. İ. Verbitskiy. (1893). *Altayskie İnorodtsı; Sbornik Etnografiçeskih Statey i İzsledovaniy Altayskago Missionera, Protoiereya V. İ. Verbitskago*. Red. A. A. İvanovskiy, İmperatorskago Obşçestva Lyubiteley Estestvoznaniya, Antropologii i Etnografii, Moskva.
[50] L. P. Potapov, M. G. Levina. (1961). *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.
[51] L. P. Potapov. (1991). *Altayskiy Şamanizm*. Akademia Nauk SSSR, Leningrad.
[52] L. P. Potapov. (1953). *Oçerki po istorii altaytsev*, İzdatelsvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.
[53] L. P. Potapov, M. G. Levina. (1956), *Narodı Sibirii*. İzdatelszvo akademii nauk SSSR, Moskva-Leningrad.
[54] : L. P. Potapov. (1951). "Odejda altaytsev". *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, Moskva-Leningrad, Vıp. 13.

Elbiseleri), *Pişça Altaytsev (Etnografiçeskiy Oçerk)*[55] (Altaylıların Yemekleri - Etnografik Deneme), *Ohotniçi poveriya i obryadı u altayskih turkov*[56] (Altay Türklerinde Avlanma ile İlgili İnançlar ve Ritüelleri), *Kult gor na altaye*[57] (Altaylardaki Dağ Kültü), *Tubaları Gornogo Altaya*[58] (Dağlık Altay Tubaları), *İz etniçeskoy istorii kumandintsev*[59] (Kumandinlerin Etnik Tarihinden) adlı çalışmaları öne çıkanlarıdır. Bu eserler Altay Türklerinin geleneksel dini inanışları ve kültleri, dinî ritüelleri, yemekleri, giyim kuşamları, barınma alanları ve siyasî tarihleri gibi konularda önemli bilgiler barındırmaktadır. Bu yönüyle Altay Türklerinin sosyokültürü üzerine yazılımış önemli kaynak eserlerdir.

Nikolay Mihayloviç Yadrintsev (d. 1842 - ö. 1894)

N. M. Yadrintsev, XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Sibirya'da ve Altaylarda araştırma seyahatinde bulunmuş Sibirya ve Orta Asya araştırmacısıdır. Türkolojide Orhun abidelerinden olan Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını keşfetmesiyle de ünlüdür. N. M. Yadrintsev'in 1878-1880 yılları arasında Batı Sibirya'da yaptığı araştırma seyahati sonucu ortaya çıkan *Sibirskiye inorodtsı ih bıt i sovremennoe polojenie*[60] (Sibir Gayrıruslarının Hayatı ve Bugünkü Durumu) adlı çalışması coğrafyadaki hakların geleneksel sosyokültürleriyle ilgili önemli bilgileri ve bunun yanında geleneksel yaşamlarını ilgilendiren istatistikî verileri ortaya koymaktadır. N. M. Yadrintsev'in *Ob altatsah i çernovih tatarah*[61] (Altaylılar ve Kara Tatarlar Hakkında) ve *Altay i ego inorodçeskoye tsartsvo*[62] (Altay ve Onun Gayrırus Hâkimiyeti) adlı eserleri, Altay Türklerinin yaşadıkları yerleri, ticareti, tarımı, hayvancılığı, avcılığı, yaşam şekilleri,

[55] L. P. Potapov. (1953). *Pişça Altaytsev (Etnografiçeskiy Oçerk)*. Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, T. XIV, Moskva-Leningrad.
[56] L. P. Potapov. (1929). "Ohotniçi poveriya i obryadı u altayskih turkov". *Kultura i Pismennost Vostoka*, İzdaniye V. Ts. K. T. N. A., 5. Kitap.
[57] L. P. Potapov. (1946). "Kult gor na altaye". *Sovetskaya Etnografiya*, №2, Moskva.
[58] L. P. Potatov. (1972). "Tubaları Gornogo Altaya", *Etniçeskaya istoriya narodov Azii*, Moskva.
[59] L. P. Potapov. (1968*). İz etniçeskoy istorii kumandintsev, İstoriya, arheologiya i etnografiya Sredney azii*, İzd. Nauka, Moskva.
[60] N. M. Yadrintsev. (1891). *Sibirskiee inorodtsı ih bıt i sovremennoe polojenie*, İzdanie İ. M. Sibiryakova, Sankt-Peterburg.
[61] N. M. Yadrintsev. (1881). Ob altaytsah i çernovih tatarah. Tip. V. Bezobrazova i K., Sanktpeterburg.
[62] N. M. Yadrintsev. (1885). "Altay i ego inorodçeskoye tsartsva (Oçerki puteşestviya po Altayu)". İstoriçeskiy vestnik, № 6, T. 20.

barınma alanlarının mimarî özellikleri, zaysanlıklar gibi konularda önemli bilgilerin edinilmesini sağlayan ve ana kaynak özelliği taşıyan eserlerdendir.

Sergey Porfireviç Şvetsov (d. 1858 - ö. 1930)

Rus ekonomist, istatistikçi, etnograf, tarihçi S. P. Şvetsov 1897 yılında Sibirya coğrafyasında araştırma seyahati düzenlemiş bilim insanıdır. Bu seyahat esnasında yaptığı gözlem ve görüşmeler sonucu elde ettiği bilgilerle *Gornıy Altay i ego naseleniye*[63] yani *Dağlık Altay ve Onun Sakinleri* adlı eserini kaleme almıştır. S. P. Şvetsov bu eserinde Dağlık Altay'ın kadim sakinleri olan Altay Türklerinin yaşam alanları, yemekleri, giyim kuşamı, inaçları, yaşam tarzları, toplumsal yapısı, tarımı, hayvancılığı, arıcılığı, geyik yetiştiriciliği, okuryazarlığı, yerleşim birimlerinin yönetim organizasyonu gibi konularda kıymetli bilgiler ortaya koymuştur. Ayrıca istatistikî verilerle bunları desteklemiştir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde S. P. Şvetsov'un bu eseri alanla ilgili ana kaynaklardan biri olduğu anlaşılmaktadır.

Andrey Viktoroviç Anohin (d. 1869 - ö. 1931)

Bilim insanı ve etnograf A. V. Anohin 1910 yılında Altay Türkleri arasında araştırmalarda bulunmuş ve bunun sonucunda *Materialı po şamanstvu u altaytsev*[64] yani *Altaylılardaki Şamanılğın Materyalleri* adlı eserini kaleme almıştır. Literatür taraması esnasında A. V. Anohin'in bu eserinin Altay Türklerinin Kamlık inancı ile ilgili yapılmış ana çalışmalardan olduğu anlaşılmıştır. Eserin içeriğinde Altay Kamlık inancında ruhlar ve tanrılar, insan ve dünyanın yaratılışı hakkında mitler, canlar, ölülerin ruhları ve kamlar hakkında bilgiler, ruhlara kurban sunumu, kamların elbiseleri ve diğer eşyaları, kamların ritüelleri, kamların soy ağacı ve tanrılaşmış ataları gibi konular etraflı bir şekilde ele alınmakta ve görsellerle desteklenmektedir. Eser araştırma seyahati esnasında A. V. Anohin'in Altay Türklerinin Kamlık inancı ile ilgili tuttuğu notları ve taslak çizimleri

[63] S. P. Şvetsov. (1900). *Gornıy Altay i ego naseleniye*. Tipo-Litografiya Glavnogo Upravlaniya Altayskogo okruga, Gornıy-Altay.
[64] A. V. Anohin. (1924). *Materialı po şamanstvu u altaytsev*, İzdatelstvo Rossiyskoy Akademii Nauk, Leningrad.

temelinde kaleme alınmıştır. İçerik yönünden değerlendirildiğinde eserin Altay Kamlık inancı hakkında yazılmış ana kaynaklardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Nadejda Alekseevna Tadina (d. 1960)

Kendisi bir Altay Türkü olan Dağlık Altay Devlet Üniversitesi Tarih ve Sosyol Çalışmalar Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Nadejda Alekseevna Tadina Altay Türklerinin sosyokültürü üzerine birçok önemli çalışma ortaya koymuştur. N. A. Tadina'nın kaleme aldığı *İzobretenie "koçuyuşçego" prazdnika v Respublike Altay*[65] (Altay Cumhuriyeti'ndeki Göçebe Bayramları ile İlgili Bulgular), *Sootneşenie etnokkulturnıh orientatsii altay-kiji Sredney Katuni*[66] (Orta Katun'daki Altay Kijilerin Etnokültürel Yönelimlerinin İlişkisi), *Altayskaya svadebnaya obryadnost*[67] (Altay Düğün Ritüelleri), *Reka Kak Obraz Rodını u Altaytsev*[68] (Altaylıların Anavatanın İmajı Olarak Nehir), *Burhanizm i etiket u altaytsev*[69] (Altaylılarda Burhanizm ve Kuralları), *Traditsionnaya Svadebnaya Obryadnost Yujnıh Altaystsev*[70] (Güney Altaylıların Geleneksel Düğün Ritüelleri) gibi çalışmalar Altay Türklerinin inançları, kültleri, düğünleri, bayramları daha genel bir ifadeyle geleneksel sosyokültürleri ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Nadejda Alekseevna Tadina'nın ortaya çalışmaları alanla ilgili önemli bilgilerin edinilmesini sağlamaktadır.

Vasili Petroviç Oynoşev (d. 1960)

Yine kendisi de bir Altay Türkü olan Altay Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Halk Sanatları Merkezi Müdür Vekili Halkbilimci Dr. Vasili Petroviç Oynoşev'in *Narodniye igrı altaytsev*[71] (Altaylıların Geleneksel Oyunları) adlı eseri bu alanla ilgili yapılmış nadir

---

[65] N. A. Tadina, T. S. Yabıştaev. (2015). "İzobretenie "koçuyuşçego" prazdnika v Respublike Altay". *Oxford Journal of Scientific Research*, Editor in Chief: Robert Carman, No. 1, (9) (January-June), Volume III, "Oxford University Press", Karnataka.

[66] N. A. Tadina. (1995). "Sootneşenie etnokkulturnıh orientatsii altay-kiji Sredney Katuni*". İzvestiya laborotorii arheologii*, №: 1, Gorno-Altaysk.

[67] N. A. Tadina. (1995). *Altayskaya svadebnaya obryadnost (XIX-XX vv)*. Yüç-Sümer, Gorno-Altaysk.

[68] N. A. Tadina. (2007). "Reka Kak Obraz Rodını u Altaytsev". Otv. Red. L. P. Pavlinskaya, *Sbornik nauçnih statey*, İzd. Nauka, SPb.

[69] N. A. Tadina. (2011). "Burhanizm i etiket u altaytsev". *Etnografiçeskoe obozrenie*, №6, Moskva.

[70] N. A. Tadina. (1991). Traditsionnaya Svadebnaya Obryadnost Yujnıh Altaystsev. *Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uçennoy stepeni kandidata istoriçeskih nauk*, Sankt-Peterburg.

[71] Vasili Petroviç Oynoşev. (2015). Narodnıye igrı altaystsev. BNF RA «NII altaistiki im. S. S: Surazakova», Gorno-Altaysk.

çalışmalardan biridir. Eserde Altay Türklerinin geleneksel spor ve oyunları tarihî süreciyle birlikte ayrı ayrı başlıklar halinde ele alınmaktadır. Eserde oyunların ve yarışmaların nasıl ve hangi dönemlerde icra edildikleri, oyun ve yarışmaların karakterleri, ulusal anlamdaki oyun ve spor bayramları, yaş gruplarına göre oyun ve yarışmalar gibi konular etraflı bir şekilde ortaya konmakta, çizim ve görsellerle desteklenmektedir. Eserin alanında yazılmış ana kaynak özelliği taşıyan bir eser söylemek mümkündür. Bu bağlamda Altay Türklerinin geleneksel spor ve oyunları konusunun yazımına önemli katkılar sağlamıştır.

Nataliya Olegovna Tadışeva

Altay Cumhuriyeti S. S. Surazakova Altayistik Araştırma Enstitüsü Müdür Yardımcısı olan Altay Türkü Dr. Nataliya Olegovna Tadışeva'nın kaleme aldığı *Simvolika jenskih ukraşeniy v traditsionnoy kültüre Altayskogo naseleniya Respubliki Altay*[72] (Altay Cumhuriyeti'nin Altaylılar Halkının Geleneksel Kültüründe Kadın Takılarının Sembolleri), *Traditsionnıy etiket altaytsev v semeyno-rodstvennom aspekte*[73] (Altaylıların Aile ve Akrabalık Bağlamındaki Geleneksel Görügü Kuralları), *Pohoronno-pominalnıe obryadı*[74] (Cenaze ve Anma Törenleri), *Svadebnıye obryadı. Etnografiçeskoye opisaniye*[75] (Düğün Ritüelleri. Etnografik Betimleme) adlı çalışmaları Altay Türk kadınlarının takıları, takıların içerdiği anlamlar, Altay Türklerinde aile ve akrabalık, görgü kuralları, cenaze ve anma törenlerinde gerçekleştirilen ritüeller ve bunların anlaları gibi konularda önemli bilgiler edinilmesini sağlayan eserlerdir.

[72] N. O. Tadışeva. (2016). "Simvolika jenskih ukraşeniy v traditsionnoy kültüre Altayskogo naseleniya Respubliki Altay". *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo uiversiteta*. İstoriya, № 5 (43), Tomsk.

[73] N. O. Tadışeva. (2016). "Traditsionnıy etiket altaytsev v semeyno-rodstvennom aspekte". Tomskiy jurnal LİNG i ANTP., 2 (12), Tomsk.

[74] N. O. Tadışeva. (2019). "Pohoronno-pominalnıe obryadı", *Obryadnost v traditsionnoy kulture altaytsev. Kollektivnaya monografiya*, Otvetstvenniıy Redaktor N. V. Ekeev, BNU RA "Nİİ altaistiki im. S. S. Surazakova", Gorno-Altaysk.

[75] N. O. Tadışeva. (2019). "Svadebnıye obryadı. Etnografiçeskoye opisaniye".*Obryadnodst v traditsionnoy kültüre altaystev*, Otv. red. N. V. Ekeev, BNU Respubliki Altay "Nauçno-issledovatelskiy institut altaisiki im. S. S. Surazakova", Gorno-Altaysk.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALTAY CUMHURİYETİ SİYASÎ TARİHİ

1.1. Eski Dönemlerde Altay Cumhuriyeti Coğrafyası

Altay Dağları coğrafyası Türklerin tarih sahnesine çıktıkları ilk yurt olması[76] nedeniyle Türk tarihi, Türk kültürü ve Türk medeniyeti açısından önemli bir bölgedir.[77] Birçok arkeolojik buluntuyla desteklenen bu husus ışığında bilim adamları yürüttükleri çalışmalarıyla bu coğrafyanın eski Türk dönemi olarak ta adlandırılan Göktürk dönemi ve daha önceki Hun ve İskit-Sarmat dönemleriyle yakın bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymuşlardır. Altay Cumhuriyeti coğrafyasında Göktürk dönemine ait birçok dikili taş, balbal, yazıt ve kaya resmi gibi tarihi kalıntılar bulunmaktadır ve bu tarihi kalıntılar hem buradaki halk için hem de dünyadaki Türkler için kutsal sayılan ortak bir kültür mirası değerindeki kalıntılardır.[78] Altay Cumhuriyeti toprakları Türk tarihi açısından önemli tarihi ve kültürel mirasa sahip bir coğrafyadır. Dünyaca ünlü arkeolojik anıtlar, İskit döneminden kalma Çar Kurganları, kaya üzeri resimleri, kadim şehirler, yerleşim yerleri, sulama sistemleri ve çok birçok tarihi kalıntıya ev sahipliği yapmaktadır. Dağlık Altay, runik kaya üzeri yazıtları bakımından da zengindir. Buradaki eski insan varlığının izlerini

---

[76] Tarihçi Hadi Atlasî, Türklerin ana yurtları ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "*Türk halklarının beşiği, Altay Dağlarının etekleri ve Issık Göl civarında olduğu için onların çoğaldıkça çeşitli taraflara yayılacakları ve buna göre ilk önce yakın yerleri işgal edecekleri belliydi. Öyle de olmuştur. Onlar, ilk önce Güney Sibirya ve Batı Asya'ya gitmişler, vatanlarının civarıyla yetinmeyip uzak yerlere kadar dağılmaya başlamışlardır. Avrupa halkları tarafından İskit, Sarmat, Hun, Avar, Kıpçak, Tatar isimleriyle tanınan halkların tümü Türk milletinin beşiği olan Altay etekleri ve Issık Göl civarlılarından çıkıp etrafa yayılan Türk evlatlarıydı.*" Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Hadi Atlasî. (2016). *Sibirya Tarihi.* Çev. Eser Havare, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 2.

[77] İbrahim Kafesoğlu Türklerin ana yurtları ile ilgili olarak verdiği bilgilerde şunları söylemektedir: "*Tarihçiler, Çin kayıtlarına dayanarak, Altay Dağlarını Türklerin ana yurdu kabul ederken, sanat tarihçileri Tanrı Dağları - kuzey-batı Asya sahasını bazı kültür tarihçileri İrtış-Urallar arasını veya Altaylar-Kırgız bozkırları arasını veya Baykal Gölü'nün güney-batısını göstermişler, bazı dil araştırıcıları ûz Altayların doğusunun veya Ringan silsilesi bölgesinin veya 90. boylamın doğusunun Türk ana yurdu olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bunlara bakarak eski Türk yurdunun coğrafî sınırını çizebilmek az-çok mümkün olmakla beraber, belirli ve daha dar bir bölgenin tayini oldukça müşküldür. Bunun sebebi Türklerin daha ilk zamanlardan itibaren geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunmaları ve kültürlerini uzaklara kadar götürmeleri olsa gerektir. Son "linguistique" araştırmalar ise bu sahanın Altay-Ural Dağları arasına alınması, hatta Hazar denizinin kuzey-doğu bozkırlarının aslî Türk yurdundan sayılması ihtimalini kuvvetlendirmiştir… Orta Asya'da S. V. Kiselev ve S. S. Çernikov taraflarından yapılan arkeolojik araştırmalar MÖ 2. binden daha önceki durumu, yâni Türk ana yurdunu tespitte daha kesin neticeler vermiştir. Buna göre, Minusinsk bölgesindeki Afanasyevo kültürü (M.Ö. 2500-1700) ile bilhassa aynı bölgedeki Andronovo kültürünün (M.Ö. 1700-1200) temsilcileri olup etraftaki dolikosefal mongolidlerden ve keza dolikosefal "Akdeniz tiplerinden farklı bulunan "brakisefal savaşçı beyaz ırk" Türk soyunun proto-tipi idi ve Taş Devri'nin ilk çağlarından beri Altaylar-Sayan Dağlarının güney-batı bölgesinde (aş. yk. Minusinsk - Tuva -Abakan bozkırları) yaşamakta idi.*", bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: İbrahim Kafesoğlu. (1998). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 49.

[78] Timur B. Davletov, a.g.m., http://www.turansam.org/makale.php?id=25, Erişim tarihi: 09.11.2019.

taşıyan ve eski topluluklar hakkındaki önemli bilgiler veren mağaralar veri bankası gibidirler. Daha genel bir ifadeyle Dağlık Altay coğrafyası paleoantrop insan türünden modern türe kadar insanlığın evriminin en eski aşamalarıyla yakından bağlantılı önemli tarihî bir coğrafyadır.

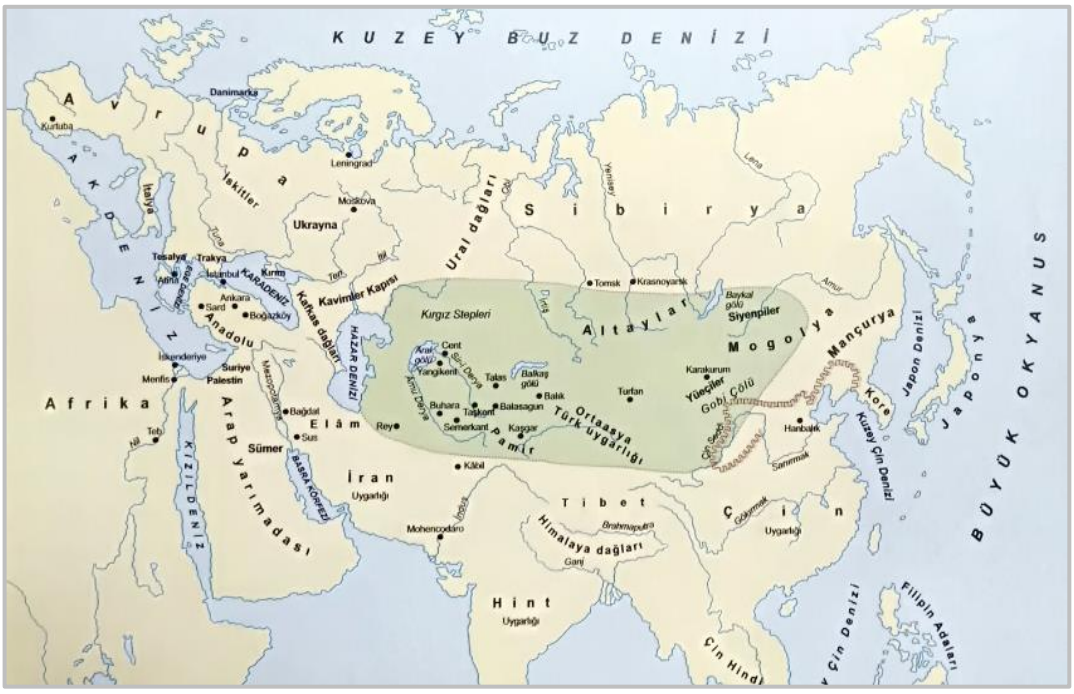

Harita 1. 1. Türklerin Ana Yurdu ve Göç Yollarındaki Konumu[79]

Son dönemlerdeki arkeolojik buluntular, modern insanların atalarının yüz binlerce yıl önce Altay Dağlarında da yaşadığını göstermektedir. Bu ilkel insanların en eski yaşam alanı Gorno-Altaysk şehrinde bulunan *Ulalinskaya* adlı paleolitik yaşam alanıdır. Ulalinskaya bölgesinde yapılan kazılarda ilkel taş aletler bulunmuştur. Bu bulunan aletler 150 bin yıldan 1,5 milyon yıla kadar uzanan geniş bir tarih (alt paleolitik) aralığına sahiptir.

MÖ IV. binyılın sonunda Dağlık Altay tarihinde taş devri dönemi sona ermiş ve yeni bir dönem olan paleometal (erken metal) dönemi başlamıştır. Bu dönemde öncelikle bakır sonrasında bronz kullanılmaya başlanmıştır. Bu metallerden silahlar, aletler, ev

[79] "Türklerin Ana Yurdu ve Göç Yolları". *Tarih Atlası,* Harita №14, Karatay Yayınları, Konya.

eşyaları ve takılar yapılmıştır. Paleometal devri arkeolojik kalıntılarının Afanasyova kültürü[80] ve Karakol kültürüyle ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemin insanları avcılık, toplayıcılık, balıkçılık, tarım ve sığır yetiştiriciliği ile uğraşmışlardır.[81]

Bugün Pazırık Kültürü olarak adlandırılan toplumun yayıldığı coğrafya Dağlık Altay bölgesidir. Yayıldığı tarih aralığı tartışmalı olmakla birlikte MÖ VI-III. yüzyıllar arasında olduğu yaygınlık kazanmıştır. Ancak bu tarih aralığını MÖ II-I. yüzyıl olarak kabul eden bilim insanları da mevcuttur.[82] Altay Cumhuriyeti'nde yaşanmış olan Pazırık Kültürü kurganlarından elde edilen tarihi eserler, bu coğrafyadaki kadim yaşam hakkında önemli bilgiler vermektedir. Arkeolojik buluntulardan elde edilen tarihi bilgilere göre Pazırık Kültürü insanları genel olarak hayvancılıkla uğraşmış ve göçebe olarak yaşamışlardır. Yine burada bulunmuş olan Pazırık halısı o dönemdeki tekniğin gelişmiş bir seviyede olduğunu da göstermektedir. Her ne kadar elde edilen malzemeler günlük yaşam hakkında önemli bilgiler veriyor olsa da bu kültürün insanlarının kökenleri hakkında ise kesin bir yargıya varılamamıştır.[83] Çoğu kraliyet ve elit cenaze kompleksleri Orta Altay'da yoğunlaşmıştır. Bu durumu bölgenin Pazırık toplumunun merkezi olduğunu gösteren bir kanıt olarak kabul etmek mümkündür.[84]

---

[80] MÖ III. bin yıllarında Ural Altaylarda ortaya çıkan önemli bir kültür de *Afanasyevo Kültürüdür* ve MÖ 3000-1700 tarihleri arasında Abakan bozkırlarında yaşanmıştır. İsmini önemli buluntu yeri olan Afanasyevo bölgesinden almaktadır. Bozkır yaşantısının karakteristik özelliklerini gösteren bu kültür, Altay Dağları'ndan Volga Nehri'ne kadar geniş bir alana yayılmıştır. Afanasyevo Kültürü MÖ XX. yüzyılda da varlığını sürdürmüştür. Madeni işleyen Afanasyevo insanı, bakırdan bizler, bıçaklar, küpeler ve çeşitli maden işlemeli aletler imal etmiştir. Keramikte ise tek renkli çanak çömleğin yanı sıra kırmızı ve beyaz renklerle süslemeli basit çömlekler üretmiştir. Kemikten iğneler ve çakmaktaşından yapılan ok uçları bu kültüre ait önemli veri malzemeleridir. Afanasyevo insanının geçimini tarım ve hayvancılıkla sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Özellikle ilkel tarıma geçilmeleri Afanasyevo insanının kültürel anlamdaki en büyük başarısı olduğu söylenebilir. Afanasyevo kurganlarında at ve koyun kemiklerinin ilk defa aynı anda ortaya çıktığı görülmüştür. Eski Türklerin toplumsal hayatının önemli bir parçasını oluşturan at ve koyunun bir arada bulunması, Türk kültür tarihi açısından önemlidir. Bu bilgi için bkz.: Alpaslan Ceylan. (2015). "Taştaki Türkleri Okumak". *Türk Dünyasında Türkiz*, Ed. Prof. Dr. Kamil Aydın, Ankara, s. 13.

[81] Altay Cumhuriyeti resmi sitesi, "Arhelogiya", https://altai-republic.ru/about-the-region/archaeology/, Erişim tarihi: 23.12.20109.

[82] İlyas Topsakal. (2017). *Sibirya Tarihi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 57.; Bahattin Ögel, *Türk Kültür Tarihi* adlı eserinde Pazırık kurganlarından çıkan arkeolojik buluntulara dayanarak bu tarih aralığının MÖ II-I. yüzyıl olduğunu söylemektedir. Bkz.: Bahattin Ögel. (1991). *Türk Kültür Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, s. 62.

[83] "*Pazırık kurganları çeşitli araştırmacılar tarafından değişik topluluklara mal edilmiştir. İskit veya Yüeçi diyenler olduğu gibi Ting-ling'lere veya Kagnılı boylara ya da onlardan gelen Uygur'lara atfedenler de bulunmaktadır. Örneğin bkz.:Emel Esin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 15*", Yaşar Çoruhlu. (2012). "Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği". *Tarih ve Medeniyetler Tarihi Bildiriler*, Volume I, Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, s. 1055

[84] Alexey A. Tishkin, Petr K. Dashkovskiy. (2019). "The Social Complexity of the Pazyrik Culture in Altai, 550–200 BC". *Social Evolution & History*, Vol. 18 No. 2, September, Volgograd, s. 75.

1947-1949 yılları arasında Sovyet Arkeolog Sergey İvanoviç Rudenko'nun yaptığı araştırma kazıları sonucunda bugünkü Altay Cumhuriyeti'nin Pazırık bölgesinde bulunan bir mezar odasında yaklaşık olarak kırk kurgan bulunmuş ve bu kurganlar içerisinden o dönemin tarihi, kültürü, etnografyası ve günlük yaşamı hakkında çok önemli bilgiler veren tarihi malzemeler elde edilmiştir. Bunlar arasında en dikkat çeken buluntu ise o dönemden bugüne kadar ulaşmış olan Pazırık halısı olduğunu söylemek mümkündür. Rus arkeolog S. İ. Rudenko'ya göre bu halı İskitlerden bugüne ulaşmıştır. Batılı kültür ve sanat tarihçileri arasında konuya tarafsız olarak yaklaşanlardan Rene Huyghe, Mario Buscaglia, Vadime Eliseyev, Vladimir İvanoviç Smirnov ve Andrey Petroviç Kiselyev, Pazırık kurganlarında elde edilen tarihi eserlerin kesin olmamakla birlikte Asya Hunlarına ait olabileceği yönünde tahminde bulunmuşlardır.[85]

Arkeologların verdikleri bilgilere göre halının MÖ II-III ya da MÖ III-V. yüzyıllara ait olabileceğini söylemek mümkündür. Pazırık halısının kadim dönemlerden bugüne kadar ulaşması ise bulunduğu mezar odası içerisindeki suyun donması ve halının da bu buzun içerisinde kalmasıyla mümkün olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu coğrafyanın iklim koşulları genellikle organik malzemelerin son derece iyi korunmasına izin veren bir özellik göstermektedir.[86]

Pazırık halısının boyutları 1,89 x 2 metredir. Halının üzerinde at biniciler, atlı askerler, geyikler, yine bir geyik türü olan sığınlar ve mitolojik griffon figürleri bulunmaktadır. Halı son derece sık ilmeklerle dokunmuştur ve düğüm sıklığı da çok fazladır. Halının bir desimetrekaresinde yaklaşık 3600 düğüm bulunduğu tespit edilmiştir. Sovyet arkeologlara göre bu halının İran'ın Ahamenişler (Antik Pers İmparatorluğu) devrinde dokunduğu ve oradan Altaylara ihraç edildiği düşünülmektedir. Ancak halının tasarımı, ölçüsü ve kullanılan iplerin özellikleri göz önünde bulundurulduğunda Türkmen halılarına çok benzediği görülmektedir. Bir diğer kurgandaki buluntular ve bu buluntuların bazılarında bulunan Kök Türk yazısı ile yazılmış kelimeler de yine bu tarihi eserlerin Hunlar ile bağlantısını gösterdiğini

[85] Bülent Yılmaz (2017). "Pazırık'tan Günümüze Türk Halı Sanatı". *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* I, Aralık, Bilecik, s. 102.
[86] Gertjan Plets and others. (2021). A Line Through the Sacred Lands of the Altai Mountains", *Mountain Research and Development*, 31(4), Ghent, s. 372.

söylemek mümkündür. Yine Pazırık halısının düğümlerinin dünyada Türk düğümü olarak bilinen Gördes düğümüyle dokunmuş olması, imal edildiği döneme göre ileri bir tekniğin göstergesidir. Bu durum Türklerin halıcıkta eski dönemlerden beri uzmanlaşmış olduklarını gösterdiği söylenebilir.[87]

Resim 1. 1. Pazırık Halısı[88]

[87] "Pazırık Halısı", https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/pazirik-halisi-824, Erişim tarihi: 23.12.2019

[88] Fotoğraf: Ermitaj Müzesi, Sankt-Peterburg, Kaynak: http://www.thehistoryblog.com/wp-content/uploads/2021/03/Pazyryk-Culture-rug.jpg, Erişim tarihi: 23.12.1019

Genelde Doğu İskitleriyle ilişkilendirilen Pazırık kültürü ile ilgili olarak[89] arkeolojik araştırmalar neticesinde elde edilen materyaller bu kültürünün iz bırakmadan ortadan kalkmadığını, zaman içerisinde Hun tipi bir kültüre dönüştüğünü göstermektedir. Bugün Pazırık kültürünü yansıtan mağara resimleri de dâhil olmak üzere bu dünyaca ünlü arkeolojik kalıntılar, Rusya'nın UNESCO Dünya Mirası (Pazırık Kültürü Hazineleri) ön listesine dâhil edilmiştir.[90]

Resim 1. 2. 5 Numaralı Pazırık Kurganından Çıkarılan Hükümdar Mumyası[91]

[89] Mercedes Gonza´lez-Ruiz, Cristina Santos. (2012). "Tracing the Origin of the East-West Population Admixture in the Altai Region (Central Asia)". *Origin of Population Admixture at Central Asia*, Volume 7, Issue 11, Barcelona, s. 1.

[90] Altay Cumhuriyeti resmi internet sitesi, "Arheologiya", https://altai-republic.ru/about-the-region/archaeology/, Erişim tarihi: 23.12.20109.

[91] Fotoğraf: Your Vision, Ermitaj Müzesi Sankt-Peterburg, Kaynak: https://www.gorno-altaisk.info/news/72499, Erişim tarihi: 23.12.1019.

1.2. MÖ IV-MS IV. Yüzyıllar Arası Dönem

Tuva, Altay ve Hakasya'nın oluşturduğu Güney Sibirya bölgesinde Çin kroniklerine göre ilk ortaya çıkan devlet MÖ IV-III yüzyıldan MÖ 201. yıla kadar devam eden Dinlinler olmuştur ve bu devlet Hunlar tarafından yıkılmıştır.[92] Altay Cumhuriyeti coğrafyasının eski dönem tarihine bakılırsa bu coğrafya MÖ III ve MS I. yüzyıl arasındaki dönemde Hunların hâkimiyetine girmiştir. Çinli Han İmparatorluğu tarihçilerinden olan Sıma Chein'in (MÖ 145-86) yazmış olduğu ve 130 bölümden oluşan Shi Ci (Tarih Kayıtları)[93] isimli eserde Mo-tun'un (Mete) Hunyuları, Kıpçakları, Dinlinleri, Kırgızları, diğer yerli kavimleri ve önemli kişilikleri kendine bağlayarak kuzeyde hâkimiyet sağladığı bilgisi bulunmaktadır.[94] Hun siyasi hâkimiyetinin kurulmasıyla bugünkü Altay Cumhuriyeti coğrafyasının da içinde bulunduğu geniş topraklar bu egemenliğin altına girmiştir.

---

[92] Hakasya Cumhuriyeti resmi internet sitesi, "İstoriçeskaya spravka o Respbuklike Hakasya", https://r-19.ru/about-khakasia/history/, Erişim tarihi: 18.04.2019.

[93] "*1921 yılında, Moğol yönetim dönemini anlatan "Yeni Yuan Tarihi 元史" ve "Manchu yönetim dönemini anlatan"Qing Tarih Yazmaları 清史稿" adlı eserlerin de 'Resmî Tarih' statüsüne alınmasıyla '24 Tarih' adı, '25 Tarih' olarak değiştirilmiştir. Eserlerin aktardığı olaylar, efsanevi hükümdar Huang Di'den (yaklaşık olarak M. Ö. 2550), Ming Hanedanı'nın yıkıldığı tarih olan 1644 yılı arasında geçen 4000 yıllık zamanı kapsamaktadır. Eserler toplam 3213 rulo ve yaklaşık 40 milyon imden oluşmaktadır. Eserlerin hemen hemen tamamı 'biyografik yöntem'le kaleme alınmış, hepsi ortak bir sistematik yapıda oluşturulmuştur. 3 Eserin Yapısı: (1) Metin 130 ciltten oluşmaktadır ve çeşitli bölümler halinde sınıflandırılmıştır. (2) Oniki ciltlik Benji 本紀 ya da "Hükümdar Kayıtları", Sarı İmparator'dan Qin Shihuang'a ve Xia, Shang ile Zhou hanedanlıkları hükümdarlarına dek önde gelen bütün hükümdarların biyografilerini içerir. Kendi çağının öncesindeki Batı Han Hanedanlığı'nın bir imparatoriçesi ile dört hükümdarının biyografilerine de yer verilir. Bunun yanında Xiang Yu ülkenin tamamını hiçbir zaman yönetmemiş olmasına rağmen biyografisi bu bölüm içinde yer almaktadır. (3) On ciltlik Biao 表 ya da "Tablolar", olayların zaman çizelgesi içerir. (4) Sekiz ciltlik Shu 書 ya da "Anlaşmalar" kısmı ekonomik anlaşmalarla zamanın diğer konularını kapsar. (5) Otuz ciltlik Shijia 世家 ya da ''Feodal Hanelerin ve Seçkin Kişilerin Biyografileri'', çoğunlukla, İlkbahar ve Sonbahar dönemi ile Savaşan Beylikler döneminden tanınmış yöneticilerin, soyluların ve bürokratların biyografilerini içerir. Yetmiş ciltlik Liezhuan 列傳 ya da "Biyografiler ve Monografiler'' kısmı ise Laozi, Konguçyüs, Mengzi v.d.kapsayan önemli bireylerin uzun biyografilerini içerir. Bunun yanında "Hun Monografisi" bölümü de burada yer almaktadır.*", Gürhan Kırilen. (2012). *Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri*. Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Sinoloji) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, s. 108, 109.

[94] A. Mokeev vd. (2003). *Materialı po istorii kırgızov i Kırgızstana*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Bişkek, s. 13.

Harita 1. 2. Hunlar[95]

Sonrasındaki dönemde yani II-IV. yüzyıllar arasında ise Altay, Siyenpilerin[96] etkisi altında kalmıştır. IV. yüzyılın sonu - VI. yüzyılın ortalarına kadarki süreçte Altaylarda yaşayan kabileler, Doğu Moğolistan ve Batı Mançurya topraklarına yerleşmiş olan Juan-juanlar[97] tarafından hâkimiyeti altına alınmış ve burada yaşayan topluluklar

[95] "Asya ve Avrupa'da Hun - Türk Devletleri". *Tarih Atlası*, Harita №14, Karatay Yayınları, Konya.

[96] Siyenpiler veya Sien-piler (Çince: 鮮卑, pinyin: Xiānbēi), Moğolistan ve Mançurya sınırı civarında göçebe şekilde yaşamış halktır. Etnik yapısıları konusunda çeşitli tezler bulunmaktadır. Moğol tezi, Tunguz tezi ve Moğol-Türk boylardan oluşan bir konfederasyon olduklarına dair tezler mevcuttur. Ancak Wilhelm Barthold *Orta Asya Dersleri* adlı eserinde Siyenpilerin kesin olarak Türk Kökenli bir kavim olduğunu belirtmiştir. Bartold bununla ilgili olarak eserinde şu bilgileri vermektedir: "*Hunlardan sonra Doğu Moğolistan'da hüküm süren göçebe kavmin menşeinin Tunguz olduğu daha az şüpheli kabul ediliyordu. Bu kavmin ismini yalnız Çince'den Sien-pi şeklinde yazılan hiyerogliften öğrenebiliyoruz. Bunlar Hunların Doğu komşuları ve düşmanları sıfatıyla anılıyorlar. Bu sıfatla M.S I. asır sonunda Moğolistan'da Hunların yerini işgal ederek tıpkı Hunlar gibi asıl Çin ülkesinin kuzeyinde birkaç sülale teşkil etmişlerdir. Hunların aksine bugüne kadar Sien-piler hakkında yazı yazan tarihçilerden hiçbiri bu kavmi Türk diye değerlendirmemişti. Bunları yalnız Tunguz zannetmişlerdi. Prof. Pelliot Leningrad'da verdiği konferanslarında bildirdiğine göre Çin eserleri arasında Sienpilerin bir lugat kitabı bulunmuş ve bu kitap tetkik olunduğunda görülmüştür ki tam Türk lisanıdır. İşte bu sebepten Sien-pilerin Türk olduklarında hiç şüphe kalmıyor.*", Bkz.: V. V. Barthold. (2004). *Orta Asya Dersleri*. Çağlar Yayınları, İstanbul, s. 25.

[97] *"Eski Tung-huların soyundan gelen Moğol asıllı Juan-juanlar, IV-VI. yüzyıllar arasında Merkezî Asya'da bazı göçebe kavimleri birleştirmek suretiyle bir devlet kurdular. 520 yılında, Anaguey tahta oturduktan sonra, iç kavga ve dışarıdan gelen saldırılar nedeniyle Juan-juan Devleti çöküş emareleri göstermeye başladı. Juan-juanların yıkılması, Merkezî Asya göçebe tarihinin en önemli hadiselerinden biri olarak kabul edilir. Bu devletin yıkılış sebepleri arasında iç kavgalar, Kök Türk ve Kuzey Ch'i hükümetlerinin saldırıları gösterilmektedir. Tarihî kaynaklardan anladığımıza göre, Juan-juan halkının çoğu yeni kurulan Kök Türk Devleti'ne boyun eğdi. Ayrıca çöküşten sonra Juan-juanlar küçük aileler hâlinde Kıtan, Hi, Shi-wei, Uygur gibi Moğol ve Türk kabilelerine giderek*

demirden yapılma araç gereçlerden oluşan vergiye bağlanmışlardır.[98] Göktürklerin reisi Bumin 552 yılında Juan-juanları yıkmış ve bunun sonucunda bugünkü Altay Cumhuriyeti coğrafyasının da içinde bulunduğu bölgedeki topraklarda Göktürk Devleti'nin hâkimiyeti başlamıştır.

1.3. Göktürkler Dönemi

Tarihi bilgilere bakıldığında Altayların, Türk tarihine ve kültürüne önemli katkılar yapmış olan, tam olarak devlet olmadan önce askeri-idari bir birlikten oluşan Göktürklerin ilk ortaya çıktığı yer olduğunu söylemek mümkündür.[99] Altay Türkleri 540 yıllarına doğru Bumin'in idaresi altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Göktürklerin reisi olan Bumin'in liderliğinde son derece güçlenen Göktürkler ise Juan-juanların pek dikkatini çekmemiştir. Bunun nedeni olarak Juan-juanlar Göktürkleri sadece demir işleriyle meşgul olan bir topluluk olarak görmelerini söylemek mümkündür. 552 yılının baharında[100] Göktürklerin reisi Bumin vassal olarak bağlı oldukları Juan-juanlara[101] baskın düzenlemiştir. Hazırlıksız yakalanan Juan-juanlar Bumin'in bu saldırısına karşı bir şey yapamamış ve bozguna uğramışlardır.[102] Böylece Bumin *İl Kağan* unvanını[103] almıştır. Sonrasında Moğolistan, Çin seddinden doğuya doğru yani Volga'ya kadarki topraklar Göktürk hâkimiyeti altına girmiştir.[104]

Bu durum Orta Asya'da ortaya çıkmış ve önceleri askeri-idari bir birlikten oluşan Göktürklerin resmen devlet haline gelmelerine ve bu coğrafyayı kendi yönetimleri altına almalarını sağlamıştır. Bununla birlikte Göktürklerin Türk ifadesini siyasi anlamda ve bir

bunların arasında da yaşamışlar ve zamanla onlara karışmışlardır. Kök Türklere tabi olanların Orkun Kitabelerinde Otuz Tatar ve Tokuz Tatarlar şeklinde zikredildiğini düşünüyoruz. Shi-wei topraklarına kaçıp orada yerleşenlerin ise Meng-wu Shiweiler olduğunu sanıyoruz. Juan-juan Devleti'nin nihayet bulmasıyla adlarının tamamen ortadan kalkması, bize bu ismin bir siyasi birliği ifade ettiğini göstermektedir", Enkhbat Avirmed. (2011). "Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, c. 18, Sayı 2, s. 23.

[98] Altay Cumhuriyeti resmi internet sitesi, "Pasport regiona", https://altai-republic.ru/about-the-region/archaeology/, Erişim tarihi: 23.12.2019.

[99] Ahmet Taşağıl. (2016). *Ergenekon'dan Kağanlığa*. Bilge Kültür Sanat Yayınları, I. Basım İstanbul, s. 44.

[100] *Türk Tarihinin Ana Hatları* aldı eserde bu tarih 545 olarak verilmektedir. Bu bilgi için bkz.: Afet İnan, a.g.e., s. 480.

[101] Ahmet Taşağıl, a.g.e, s. 52.

[102] Ahmet Taşağıl, a.g.e, s. 62.

[103] Lev Gumilev, Rus Türkolog V. V. Bartold'un, Orhun yazıtlarında da Bumin Kağan'ın adının bu şekliyle geçtiğini söylediğini aktarmaktadır. Bu bilgi için bkz.: Lev Nikolayeviç Gumilev. (2003). *Drevniye Turki*. İzdatelstvo Krisstal, Sankt-Peterburg, s. 19.

[104] Afet İnan, a.g.e., s. 480.

devlet adı olarak kullanmış olmalarıyla Altay coğrafyası Türk tarihi açısından ayrı bir öneme kavuşturmuştur.

742-743 yıllarında, Göktürklerin hâkimiyeti altında bulunan Karluk, Basmıl ve Uygurlar isyan etmiş ve Göktürk Kağanı Ozmış'ı öldürmüşlerdir. Bunun sonucunda bugünkü Altay Cumhuriyeti coğrafyasının da sınırları içinde bulunduğu Göktürk Kağanlığı yıkılmış ve bölgede Basmılların idaresinde yeni bir Türk kağanlığı kurulmuştur. Karluklar bu kağanlığın batı, Uygurlar ise doğusunu yönetmişlerdir. Ancak kısa bir süre sonra yani 745 yılında Uygurlar, Basmılları yenilgiye uğratmış, Kutluğ Bilge *köl-kül*[105] unvanını almıştır. Böylece II. Göktürk Devleti'nin bakiyesini de tamamen ortadan kaldırılarak bir başka Türk devleti olan Uygur Devleti tarih sahnesinde yerini almıştır.[106]

Harita 1. 3. Göktürk Devleti Haritası[107]

[105] Köl-kül-kür, cesur, yiğit, inatçı, hırslı, ele avuca sığımayan gibi anlamlara gelmektedir. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Bilge Özkan Nalbant. (2018). "Kür/Kül 'Cesur, Kahraman' Sözcüğü Üzerine". *Türkbilig*, 35, Ankara, s. 163.
[106] Gülçin Çandarlıoğlu. (2012). "Uygurlar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 42, TDV Yayını, İstanbul, s. 242-244.
[107] "Göktürk Devleti (552-659)". *Tarih Atlası*, Harita № 15, Karatay Yayınları, Konya.

1.4. Uygurlar Dönemi

Töles boyları arasında yaşayan bir kabile olan Uygurlar, 603 yılı sonrasında Göktürklere karşı isyanı eden Töles boylarının arasında olmaları nedeniyle ilk kez tarihte bahis konusu olmuşlardır. Uygurlar, 627-646 yılları arasında bağımsız olarak tarihte yer alan Sir Tarduş siyasî birliğinin içinde yer almış ve sonrasında 648'de Çin'e bağlanmışlardır. II. Göktürk Devleti'nin 682 yılında kurulmasıyla birlikte Dokuz Oğuzlarla beraber bu devletin hâkimiyeti altına girmişlerdir. Dokuz Oğuzlara Uygurların da katılmasıyla On Uygur adıyla anılmaya başlanmışlardır. II. Göktürk Devleti'nin 740 yılından sonra iç karışıklığa sürüklenmesi sonrasında ise Uygurlar, Basmıllar ve Karluklarla ittifak yaparak onlara karşı ayaklanmışlardır. Nihayetinde Göktürkleri yenerek Basmıl Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Ancak Basmıl Kağanlığı çok fazla hâkimiyet sağlayamamıştır. Zira Uygurlar 744 yılında Basmılları bozguna uğratmış ve Uygur Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Dokuz kabileden oluşan Uygur Devleti daha sonra Orhon-Selenge merkez olmak üzere Moğolistan coğrafyasını hâkimiyetlerine altına almıştır. Moyen-çor zamanında ise Uygurlar güçlerinin zirvesine ulaşmışlardır.

Uygur Devleti'nin sınırları, batıda Altay dağlarının güneybatı eteklerinde yaşayan Karluklar ile Çuy ve Talas Nehirleri bölgelerindeki Türgişler üzerine yapılan seferlerle Siriderya Nehri kıyılarına kadar uzanmıştır. Çikler ve ayrıca merkezde Selenge Nehri kıvrımında oturan Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar tamamıyla Uygur hâkimiyeti altına alınmıştır. Moyen-çor Kağan'ın tahta çıktığı dönemde isyanlar yüzünden zor durumda kalan Çin'deki T'ang hanedanına Uygur Devleti yardımda bulunmuştur (758).

Moyen Çor (Bayan Çor) Kağan zamanında güçlerinin zirvesine ulaşan Uygurlar, 764 yılında Maniheizmi[108] resmi din olarak kabul eden Bögü Kağan ile de birlikte güçlü

[108] *Mani* dini ya da *Maniheizm*, 3. yüzyılda Pers İmparatorluğu içinde, Mani isimli şahıs tarafından kurulmuş ve kısa sürede hızla büyük bir coğrafyaya yayılmış bir dindir. Kutsal kitaplarının adı *Arzhang*'dır. En parlak dönemini 8. yüzyılda Uygur Devleti'nin milli dini olarak ilan edilmesi ile yaşamıştır. Maniheizm, Zerdüşt düalizmi, Babilonya folkloru, Budist ahlâk ilkeleri ve Hristiyan unsurları karışımından oluşan bir dindir. Bu bileşimde önde gelen anlayış iki ezeli ilkenin yani iyi ve kötünün çatışmasıdır. Bu dinin kurucusu olan Mani 216 yılında Güney Mezopotamya'da doğmuştur. Kaynaklarda on iki yaşında iken Mani'ye bir meleğin göründüğü, yirmi dört yaşına geldiğinde ikizi *Tavm* adını verdiği bir melekten aldığı öğretiler doğrultusunda bu yeni dini yaymaya başladığı belirtilmektedir. Maniheizm hakkında detaylı bilgi için bkz.: Şinasi Gündüz. (2003). "Maniheizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 27. TDV Yayınları, Ankara, s. 575-577.

ve parlak bir dönem yaşamıştır. Daha sonraları tahta geçen Kutluğ Bilge Kağan döneminde Karlukların isyanı bastırılmış, Tibetliler Doğu Türkistan'dan uzaklaştırılmış ve Kırgızlar tamamen devlete bağlanmıştır. Böylece Uygur Devleti hâkimiyetini pekiştirmiştir. Alp Ulug, Turfan'a ve Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem vermiştir. 821 yılında kağan olan Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge sonrasında entrikalar ve suikastlar başlamıştır.[109] Kağanın evlendiği Çinli prensesin faaliyetleri nedeniyle iç huzur bir türlü sağlanamamıştır.[110] Çin sarayının Uygurlar arasında organize ettikleri entrikalar ve bununla birlikte 820-840 yılları arasında kuzeyde Yenisey Kırgızlarının baskı ve savaşları, kağanlık ailesinin gücünü yitirmesine neden olmuştur. Yenisey Kırgızlarının 840 yılındaki son büyük saldırısı Uygur Devleti'nin yıkılmasına neden olmuştur. Maniheizm dinin etkisiyle Uygurların savaşçı ruh yapılarından uzaklaştığı ve bunun da devletin yıkılmasında rol oynadığını da söylemek mümkündür. Yenisey Kırgızları 840 yılında gerçekleştirdikleri son büyük saldırılarıyla Uygurları bozguna uğratmışlardır. Bu saldırıdan kurtulabilen Uygurlar ise çeşitli bölgelere kaçarak dağılmışlardır.[111] Böylece bugünkü Altay Cumhuriyeti coğrafyasının da içinde bulunduğu Uygur Devleti yıkılmış ve bu topraklar üzerinde kurulan Kırgız Kağanlığı tarihteki yerini almıştır.[112]

[109] Ahmet Taşağıl. (2012). "Türk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 41, TDV Yayınları, İstanbul, s. 470.

[110] Uygur Devleti'ne gelin giden Çinli prensesler ve onların Uygur Devleti içinde yaptıkları faaliyetler ile ilgili detaylı bilgi için için bkz.: Gülçin Çandarlıoğlu. (2011). "Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasında Politik Gerçekler". *Tarih Dergisi*, 0 (28-29), İstanbul, s 70.

[111] Gülçin Çandarlıoğlu, a.g.e., s. 242

[112] "Kan-chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar): Uygur Devleti yıkıldıktan sonra halkı ve idarecileri etrafa dağılmış, küçük şehir devletleri kurmuş ve İpek yolu ticaretinde etkili olmuşlardır. Bunlardan biri olan Sarı Uygurlar adıyla da bilinen Kan-chou Uygurları olup T'ang hânedanıyla iyi ilişkiler tesis etmişlerdir. Çin imparator kızları ile Uygur kağanları arasındaki evliliklerle akrabalık bağları kurulmuştur. Sarı Uygurlar siyasî yönden 940'tan sonra Hıtayların (Ki-tan, Liao), 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Moğolların nüfuz sahası içinde kalmışlardır. Bugün Kuzeybatı Çin'de yaşayan Uygurlar onların soyundan gelmektedir. Turfan Uygur Devleti: 840'ta çevreye dağılan Uygur boylarından bir kısmı batıya yönelmiş Beşbalık, Turfan, Hoço, Kâşgar taraflarında yerleşmişlerdir. Daha sonra son Uygur kağanının yeğeni Mengli'yi kağan seçmişlerdir. Tibet'ten endişe duyan Çin ise yeni Uygur Devleti'ni tanımak zorunda kalmıştır. Bu devletin kışlık merkezi Kao-ch'ang (Koço), yazlık merkezi Beşbalık olmuştur. Kaynaklarda önemli şehirlerinin isimlerine göre geçen bu Uygurlar bazan da hükümdar adlarına göre *Arslan Han Uygurları* veya *İdikut Uygurları* adıyla kaydedilmiştir. Turfan Uygur Devleti ticaret yolları üzerinde bulunduğundan ekonomik bakımdan gelişmiştir. 911 yılında bağımsız hale gelen Uygur Devleti güneyde Tibet, Batı Türkistan'da Karluk bölgesiyle sınır komşusu olmuştur. 1209'da Cengiz Han'a bağlanıp 1368 yılına kadar Çağataylılar idaresinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bugün Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi içinde yaşamaktadırlar. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Ahmet Taşağıl, a.g.e., s. 470.

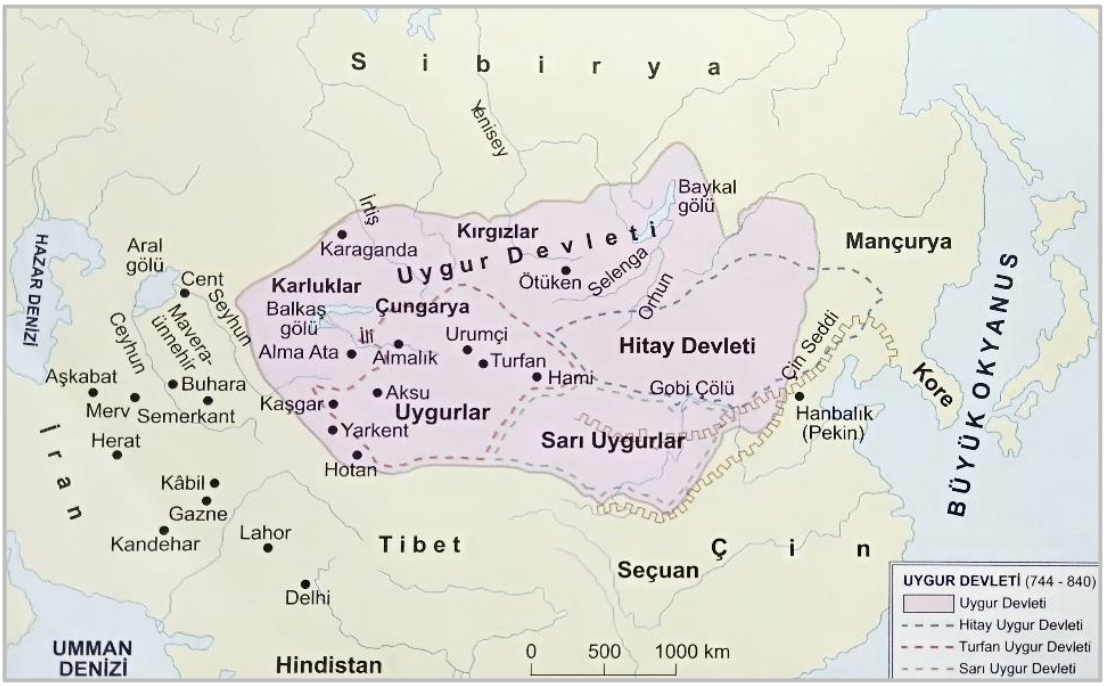

Harita 1. 4. Uygur Devleti Haritası[113]

1.5. Yenisey Kırgızları Dönemi ve Sonraki Dönem

Tarihi bilgililere bakıldığında Yenisey Kırgızlarının[114] 758 yılından itibaren Uygur Devleti'ne bağlanmış oldukları görülse de bu durumun sadece şeklen gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Hakasların yani Yenisey Kırgızlarının acosu[115] 820 yılında kendini

[113] "Uygur Devleti (744-840)". *Tarih Atlası*, Harita № 17, Karatay Yayınları, Konya.

[114] Kırgız adına ilk defa Çinli tarihçi Sima Tsıyan'ın MÖ 203-201 yıllarına ait olayları anlattığı notlarında karşılaşılmaktadır ve burada Kırgızların adı *Ko-k'un* olarak geçmektedir. Sonraki döneme ait Çin kaynaklarında Chien-k'un, Ch'i-ku, Chie-ku, Ho-ke-ssu gibi farklı şekildeki adlandırmalara da rastlanmaktadır. Göktürkçe ve Uygurca metinlerde *Kırgız* şeklinde kaydedilen bu isim Kâşgarlı Mahmud tarafından Kırkız olarak ifade etmiştir. Arapça (İstahrî, Şeyhürrabve ed-Dımaşkī, İbn Havkal, İbn Hurdâzbih) ve Farsça (Gerdîzî, Zekeriyyâ el-Kazvînî) kaynaklarda Hır-hız, Hir-hiz şeklinde geçmektedir. Bu isim Atâ Melik Cüveynî tarafından Kır-kız, Kır-gız, Kırk-kız gibi değişik imlâlarla da yazılmıştır. Ebülgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime'sinde ise Kır-gız, Kir-giz, Kır-kız şekilleri görülmektedir. Moğol, Kalmuk ve Tunguz kaynaklarında Burut, Burugut olarak geçen kelimenin Kırgızları işaret ettiği ileri sürülmektedir… Radlov, Orhon ve Yenisey'deki Göktürk yazıtlarına dayanarak Kırgız adının "kırk" ve "yüz" sayılarından oluştuğunu ve "kırk grup" anlamına geldiğini ileri sürmüş, D. Banzarov, L. Ligeti, S. M. Abramzon, kırk sayısına eski Türkçe'deki -ız çokluk ekinin eklenmesiyle ortaya çıkan Kırk-ız'ın "kırk boy, kırk oymak" demek olduğunu söylemektedir. Z. V. Togan ise "Kırk-er" fikrini ileri sürmektedir. Kırgız adı hakkında görüş belirten bilim adamlarının ortak kanaatinin ise Kırgız adının kırk sayısıyla bağlantılı olduğu yönündedir. Buna kanıt olarak da Kırgızların kırk boydan meydana gelmesini göstermektedirler." Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: İsmail Türkoğlu. (2019). "Kırgızlar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek 2. Cilt, TDV Yayını, Ankara, s. 62,63, 64.

[115] Aco terimi, Eskiçağ Yenisey Kırgız dilinde hâkim veya hükümdar anlamlarına gelmektedir… Devlet yönetiminde en önemli rütbe olan aco Yenisey Kırgız Devleti'nin kurulmasında mühim bir konuma sahiptir. Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre aco unvanı Yenisey Kırgızlarının idari ve siyasi sisteminde kağan unvanının ortaya çıkmasından daha önceki dönemlerde en yüksek idari unvan olarak kullanılmıştır. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.:

bağımsız bir kağan ilan etmesiyle birlikte 20 yıl süren Kırgız-Uygur mücadeleleri başlamıştır.[116] Kırgız kağanının 840 yılında Uygur Devleti'nin başkenti olan Ordo-Balık'a 100 bin kişilik orduyla girmesi ve payitahtı ele geçirmesiyle Uygur Devleti yıkılmış, Altay Cumhuriyeti'nin de içinde bulunduğu coğrafyasındaki hâkimiyet el değiştirmiş ve Kırgız Kağanlığı tam bağımsız olarak kurularak tarih sahnesindeki yerini almıştır.[117]

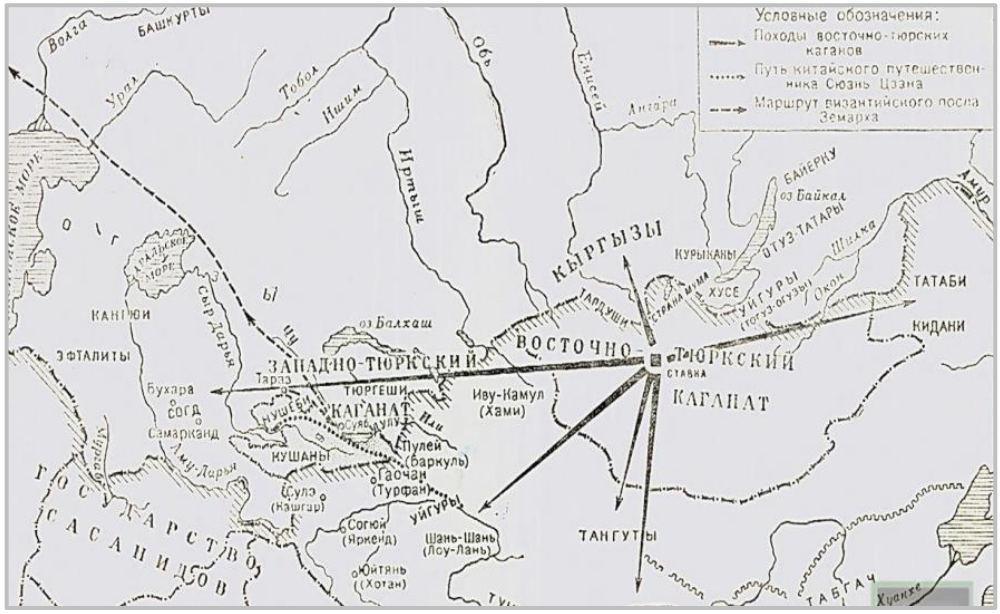

Harita 1. 5. VI-VIII. Yüzyılda Kırgızlar[118]

840 yılında[119] Kırgız Kağanlığı'nın kurulmasıyla birlikte Altay Cumhuriyeti'nin de içinde bulunduğu topraklar Yenisey Kırgızlarının yani bugünkü Hakaslarının atalarının egemenliği altına girmiştir. Bölgeyi hâkimiyet altına alan Yenisey Kırgızları burada yaşayan sakinleri vergiye bağlamış, bölge halkından sincap, samur derisi bunun

Anvarbek Mokeev. (2019). "Yenisey ve Altay Kırgızlarında Siyasi Unvan Olarak Aco ve İdi Terimlerinin Menşesi ve Anlamı". *Belleten*, Sayı: 67 (Haziran), Ankara, s. 29-30.

[116] Çin kaynaklarına göre aco, Uygurlara şu şekilde hitap etmiştir: *"Şansınız tükendi! Altın çadırınızı alacağım ve çadırınızın yerinde atlarımı yarıştırıp, bayrağımı dikeceğim. Eğer bana karşı geliyorsanız, hadi çıkın karşıma! Yoksa savulun!"*, Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: M. R. Dromp. (2002). "Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları". *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 2, Ankara, s. 705.

[117] Cengiz Buyar, a.g.e., s. 33.

[118] Kaynak: http://www.foto.kg/maps/312-karta-kirgizstana-v-vi-viii-vv.html, Erişim tarihi: 18.06.2019

[119] IX-X. yüzyılın Yenisey Kırgızları için özel önemi olan bir zaman dilimi olduğunu söylemek mümkündür. Hatta V. V. Bartold Kırgızların bu parlak dönemini *Ulu Kırgız Devleti Dönemi* olarak nitelendirmiştir. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Viktor Yakovleviç Butanayev. (2008). *Oçerki istorii Hakasii (s drevneysih vremen do sovremennosti)*. İzdatelstvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanov, Abakan, s. 140.

yanında demirden yapılma araç gereçleri vergi olarak almışlardır. Ancak 80 yıl kadar süren Kırgız hâkimiyeti, sonrasında K'i-tanların eline geçmiştir.[120] Çünkü 920 yılında Moğolistan'ı bütünüyle ele geçiren K'i-tanlar güçlenerek Yenisey Kırgızlarını Ötüken'den çıkarmışlar eski yurtlarına sürmüşlerdir.[121] Altay Cumhuriyeti coğrafyasının da içinde bulunduğu bu bölgede XII. yüzyılda K'i-tanların etkisi zayıflamış ve bölge Naymanların etkisi altına girmiştir.[122] Sonrasında Cengiz Han, Merkit ve Naymanlarla olan savaşları sırasında Kırgızlar'ı da itaat altına almıştır.[123] Böylece 1207 yılında Kırgızlar Cengiz Han'a bağlanmışlardır. XII. yüzyılın sonundan itibaren Altay'da Cengiz Han ve haleflerinin hâkimiyet dönemi başlamış, XV. yüzyılda Altay, Cungarya etkisine girmiş ve Cungarya'ya vergi öder duruma gelmiştir.[124]

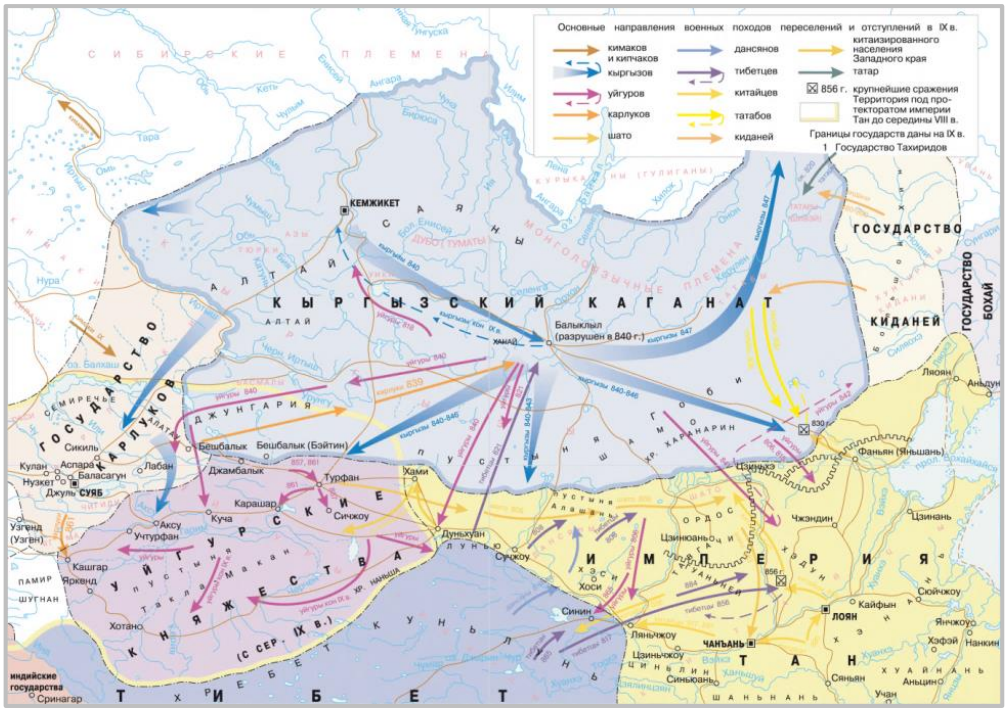

Harita 1. 6. Kırgız Kağanlığı Dönemi Sayan-Altay Coğrafyası[125]

[120] Viktor Yakovleviç Butanayev, a.g.e., s. 147
[121] İsmail Türkoğlu, a.g.m., s. 62.
[122] Gülsüm Killi Yılmaz, a.g.e., s. 26
[123] İsmail Türkoğlu, a.g.m., s. 62.
[124] Anar Somuncuoğlu, a.g.m., s. 244.
[125] "Kırgızkiy kaganat", Kaynak: http://my.krskstate.ru/docs/middle_ages/kyrgyzskiy-kaganat/, Erişim tarihi: 20.11.2018

Tarihî bilgilerde XVII-XVIII. arasındaki dönemde Cengiz Han'ın neslinden gelen hanlar tarafından yönetilmiş olan Deşt-i Kıpçak bölgesi Cuci yurdu olarak adlandırılmıştır. Altaylar da bu bölgenin doğusundaki bulunan topraklardır.[126] XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kalmık Devleti'nin Çinliler tarafından yıkılmasıyla Altay'da Çin egemenliği başlamıştır.[127]

1.6. Rus Çarlığı Döneminde Sibirya ve Altay Coğrafyası

Altay Cumhuriyeti topraklarının da dâhil olduğu Sibirya'daki Rus hâkimiyeti ve yayılmacılığının başlaması 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle başlamış ve böylece Sibirya'nın iç bölgelerine doğru ilerleme başlamıştır. 1581 yılında Yermak Timofeyeviç[128] isimli Rus asıllı Kazak[129] ataman ve ona bağlı eşkıyalar, Sibir Hanlığı'nın hanı olan Küçüm Han'ı yenilgiye uğratılarak Sibir Hanlığı'nın başkentini ele geçirmiş ve sonrasında hanlığın toprakları Yermak tarafından Rus çarı IV. İvan'a teslim edilmiştir.

Sibirya'da Rus hâkimiyetinin iç bölgelere yayılması adına son eşik olan Sibir Hanlığı'nın Rusların eline geçmesiyle Rus hâkimiyeti Sibirya'nın içlerine doğru ilerlemeye başlamıştır. Sibirya'nın içlerine doğru ilerleyen Ruslar 1604 yılında Kırgızlarla karşılaşmışlardır.[130] Rusların Sibirya coğrafyasındaki yerli halk üzerinde hâkimiyet kurmada başarılı olmalarının ana nedeninin kullandıkları ateşli silahlar olduğunu söylemek mümkündür. Zira yerli halk o dönemde ateşli silahlarla henüz tanışmamış, daha çok ok, yay, kılıç vb. gibi ateşli silahlara üstünlük kuramayacak

[126] Saadettin Gömeç, a.g.e., s. 286.
[127] Giray Saynur Derman, a.g.e., s. 29.
[128] Yermak Timofeyeviç, işlediği suçlar nedeniyle Rus Çarı IV. İvan'ın gönderdiği kuvvetlere yakalanmamak için o dönem merkezî yönetime uzak olduğu için rahat hareket edebilme imkânı bulduğu Don Nehri civarına kaçmış ve burada eşkiyalık yaparak yaşamını sürdürmüş isyancı çete reisidir. O ve çetesinin işledikleri suçlar nedeniyle Çar üzerlerine bir müfreze asker göndermiş ve bu nedenle Yermak ve arkadaşları Sibir Hanlığı'nın yakınlarına doğru kaçmıştır. Burada Sibir Hanlığı hakkında elde ettiği bilgiler, silahlar ve yiyecek maddelerle Küçüm Han'ı yenmiş, Sibir Hanlığı'nı ele geçirmiş ve sonrasında Hanlık topraklarını Çar'a bağışlayarak kendisinin affedilmesini sağlamıştır. Sibir Hanlığı'nın ele geçirilmesiyle Rus etkisi Sibirya'nın içlerine yayılmaya başlamıştır.
[129] Buradaki Kazaklar, Kazak Türkleri değil Rus Çarı IV. İvan döneminde Don-Volga Nehirleri civarlarında yaşamış olan isyancı Slavyanlardır.
[130] Anar Somuncuoğlu, a.g.m., s. 332

silahlarla kendilerini savunmaya çalışmışlar ve ateşli silah tekniği karşısında başarılı olamamışlardır.

XVII. yüzyılda ise Ruslar ilk defa Altay Türkleriyle karşılaşmışlardır. Bu yüzyılda Ruslar Altay bölgesinde çeşitli kabileleri hâkimiyet altına almak adına mücadelelere başlamıştır. Rusların bu coğrafyada hâkimiyet sağlamasındaki ana amacın yerli kavimlerden *yasak* adı verilen haracın toplanması olduğunu söylemek mümkündür. Yasak adı verilen bu vergi türü genelde yumuşak ve değerli hayvan kürklerinden ve bununla birlikte hayvan derilerden oluşmuştur. Zira bu kürk ve deriler Rus Çarlığının hazinesinin ana gelir kaynağını teşkil etmiştir. Bu dönemde bazı Altay Türkü topluluklar her ne kadar Ruslarla mücadele etseler de yeterince başarılı olamamışlar ve Rus hâkimiyeti altına girmekten kurtulamamışlardır.

Resim 1. 3. *Yermak'ın Sibiri Alması* Adlı Tablo - 1895[131]

1625-1627 yılları arasında Altay'ın yerli Türk boylarından olan Çelkandı, Kumandin ve Tubalar Ruslar tarafından *yasak* adı verilen ve değerli hayvan postlarından

[131] Resim: V.İ.Surikov, Kaynak: https://rusmuseumvrm.ru/data/collections/painting/19_20/zh_4231/index.php?lang=ru Erişim tarihi: 12.09.2019.

oluşan vergiye bağlanmış olsalar da Altay coğrafyasında Rus hâkimiyeti bu dönemde tam olarak sağlanamamıştır. Çünkü yerli kabileler zaman zaman Ruslara başkaldırmış ve yasak ödemeyi reddetmişlerdir. Hatta yasak ödemek istemeyen kabilelerin bazen başka bölgelere bile göç ettiği olmuştur. Ayrıca bölgede Cungarya'nın hâkimiyeti altında olan kabilelerin de bulunduğu bilinmektedir.[132] 1713-1720 yılları arasında Ruslar, İrtış Nehri boyu üzerinde Omskaya, Semipalatinskaya ve Ust-Kamenogorskaya Kaleleri, Obi Nehri boyu üzerinde ise Çauskkiy, Berdskiy, Beloyarskaya ve Biyskaya Kalelerini kurmuştur. Böylece İrtış ve Obi arasındaki Altay toprakları Rus Çarlığının hâkimiyeti altına girmiştir.[133]

Genel olarak değerlendirildiğinde Kuzey Altay Türk boyları olan Kumandinler, Tubalar, Çelkandılar güney boylarından çok daha önce Çarlık tebaası haline geldikleri görülmektedir. 1756 yılında Güney Altay Türk boyları olan Altay Kijiler, Telengitler ve Teleütlerin de Rusların hâkimiyetine girmesiyle Altay Cumhuriyeti coğrafyasındaki Rus egemenliği başlamıştır.[134] Ancak XVII-XVIII yüzyılın yarısındaki dönemde Dağlık Altay bölgesinde Teletskoye Gölü yakınındaki Biy Vadisi ve Katun Nehri'nin aşağı kısımları ise hem Cungarya'ya hem Çarlık Rusya'sına vergi öder duruma gelmiştir. Bu durum XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu nedenle bu duruma Rusçada *dvoyedanstvo* yani *çift vergi ödeme* denilmektedir.[135]

Altay coğrafyasında Rus hâkimiyetinin tam olarak sağlanması ancak Cungarya'nın Çin tarafından yıkılması sonrasında[136] yani XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sağlanmıştır. Çarlığın son dönemleri ve Sovyetlerin başındaki dönemde Altay

---

[132] Anar Somuncuoğlu, a.g.m., s. 244-245.

[133] N. V. Ekeev. (2014). "Prisoedinenie Gornogo Altaya k Rossii. Harakter i istroiçeskoe znaçenie etogo sobıtiya". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 57.

[134] Altay Cumhuriyeti resmi internet sitesi, "İstoriya", http://www.altai-republic.ru/about-the-region/history/, Erişim tarihi: 12.09.2019.

[135] N. A. Tadina, T. S. Yabıştaev. (2018). "O potestarnoy organizatsii rodovogo obşçestva altaytsev v zapisayah S. P. Şvetsova". *Altay - Zapadnaya Sibir v XIX - naçale XX vv.: naselenie, hozyaystvo, kultura. Materialı Vserossiyskoy nauçno-praktiçeskoy konferentsii, posvyaşçennoy 160-letiyu so dnya roydeniya etnografa, ekonomista i obşçestvennogo deyatelya Sergeya Porfireviça Şvetsova*, N. V. Ekeev (otv. red.), Nİİ altayistiki im. S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 55; N. V. Ekeev, a.g.m., s 58.

[136] Anar Somuncuoğlu, a.g.m., s. 245.

coğrafyasının yerli sakinleri arasında bazı özgürlük hareketleri yaşanmış olsa da bunlardan bir netice elde edilememiştir.[137]

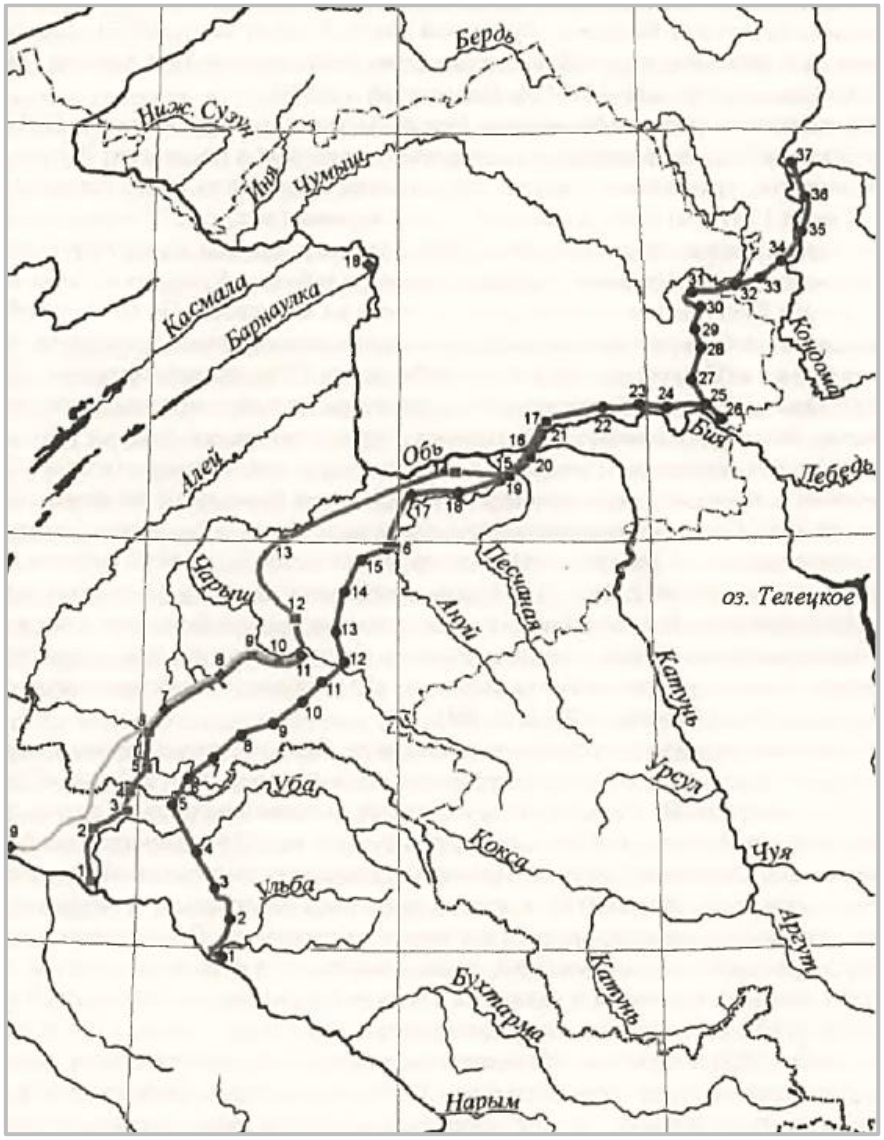

Harita 1. 7. Altay'daki Rus Kaleleri ve İleri Karakolları

(XVIII. Yüzyılın Ortası - XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı)[138]

[137] Anar Somuncuoğlu, a.g.m., s. 247.

[138] Harita: V. B. Borodaev, A. V. Kontev, Kaynak: N. V. Ekeev. (2014). "Prisoedinenie Gornogo Altaya k Rossii. Harakter i istroiçeskoe znaçenie etogo sobıtiya". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 62.

1.7. Altay Cumhuriyeti'nin Ortaya Çıkış Süreci

Rus Çarlığı döneminde Altay Vilayeti toprakları dâhilinde bulunan Altay Cumhuriyeti coğrafyası Rus Çarlığı'nın yıkılması ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulmasıyla Altay Vilayeti'nden ayrılmış ve burada *Oyrat Özerk Bölgesi* kurulmuştur. Oyrat Özerk Bölgesi 1922 yılından 1947 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bölge 1925 yılında ise yeni oluşturulan Sibirya Krayı'na dâhil edilmiştir. 1930 yılında ikiye ayrılan Sibirya Krayı'nın Batı Sibirya Krayı tarafında kalmıştır. 1948 tarihinde ise Sovyetler Birliği Yüksek Konseyi'nin kararıyla *Gorno-Altay Özerk Bölgesi*'ne dönüştürülmüş ve bu durum 1990 yılına kadar devam etmiştir.

3 Temmuz 1991 tarihinde alınan kararla Gorno-Altay Özerk Bölgesi lağvedilmiş ve bu tarihten itibaren Rusya Federasyonu dâhilindeki bir Türk cumhuriyeti olan (özerk) *Gorno-Altay Cumhuriyeti* kurulmuştur. Mayıs 1992 tarihinde ise Gorno-Altay Cumhuriyeti'nin adı değiştirilmiş ve bugünkü son hali olan *Altay Cumhuriyeti*'ne dönüştürülmüştür. Böylece Mayıs 1992 tarihinde itibaren Altay Cumhuriyeti Rusya Federasyonu dâhilinde özerk bir Türk cumhuriyeti olarak tarihteki yerini almıştır.[139] Ekim 1993 tarihinde Altay Cumhuriyeti'nde bir *El Kurultayı* yani *Halk Kurultayı* gerçekleştirilmiştir. Kurultayda Altay Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu'ndan ayrılma hakkını tespit eden bir kanun tasarısı hazırlamıştır. Ancak bu tasarı hiçbir zaman yürürlüğe geçirilememiştir ve sadece kâğıt üzerinde kalmıştır.[140]

[139] Altay Cumhuriyeti resmi internet sitesi, "İstoriya", http://www.altai-republic.ru/about-the-region/history/, Erişim tarihi: 10.11.2019.
[140] Anar Somuncuoğlu, a.g.m., s. 249.

İKİNCİ BÖLÜM

ALTAY TÜRKLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Güney Sibirya coğrafyasındaki Altay dağlarının vadilerine serpilmiş ve Türkoloji literatüründe, Altay (Mayma) Kijiler, Telengitler (Çuy/Çoluşman), Teleütler, Kumandinler, Çalkandılar (Şalkanu/Şakşılu/Kuu)/Lebed Tatarları, Tubalar (Yış Kiji)/Karaorman Tatarları şeklinde çoğunlukla yaşadıkları yerlerdeki nehirler ve akarsuların adıyla anılan Türk boylarına genel bir ifade olarak *Altay Türkleri* denilmektedir.[141] Altay Türklerini ilk defa Kuzey Altaylılar ve Güney Altaylılar olarak iki grupta inceleyen bilim insanı ise etnograf ve misyoner V. İ. Verbitskiy olmuştur.[142]

En öncelikli amacı Altaylar coğrafyasında pagan halklar ve kabileler arasında Hristiyanlığı yaymak olan V. İ. Verbitskiy Altay coğrafyasında göçebelerin meskûn olduğu geçici mahallerde ve diğer yerleşim yerlerinde araştırmalar yapmış ve önemli bilgiler toplamıştır.[143] V. İ. Verbitskiy Altay topluluklaının inanç sistemleri, dini tören ve âdetleri, insanların yaşam tarzları, konar-göçerlik, geçim kaynakları, evlilik ve defin âdetleri, din ve dünya görüşleri, kamların dini hayattaki rolleri, onların giyim kuşam ve enstrümanları hakkında bilgiler toplamıştır. Ayrıca halk inanışları, hikâyeler ve efsanelerini derlemiş, coğrafi yapısı, iklimi, tabiat örtüsü, yeraltı-yerüstü zenginlikleri, Altay bölgesindeki yer ve su adları, Altay kabilelerinin dilleri, lehçeleri hakkında bilgi sahibi olmuş ve bunlarla ilgili kayıtlar tutmuştur.[144]

V. İ. Verbitskiy'nin ortaya koyduğu çalışmalarının yanında L. P. Potapov, N. G. Potanin, N. M. Yadrintsev, A. B. Adrianov, N. P. Dırenkova, V. V. Radlov, G. İ. Spaskov, A. M. Gorohov gibi bilim insanlarının Altaylarda yaptığı araştırma seyahatleri sonucunda

---

[141] Figen Güner Dilek, a.g.e., s. 541.

[142] V. İ. Verbitskiy. (1893). *Altayskie İnorodtsı; Sbornik Etnografiçeskih Statey i İzsledovaniy Altayskago Missionera, Protoiereya V. İ. Verbitskago.* Red. A. A. İvanovskiy, İmperatorskago Obşçestva Lyubiteley Estestvoznaniya, Antropologii i Etnografii, Moskva, s. 19; D. A. Kuçukova. (2012). "Blagopojelaniya Severnıh Altaytsev: Traditsii i Sovremennost". İzdatelstvo Gramota, № 7 (21), s. 112.

[143] S. A. Habarova, A. P. Gerasimov. (2018). "Natsionalnıe Osobennosti Arhitekturı Narodov Gornogo Altaya". *İzbrannıy dokladı 64-i universitetskoy nauçno-tehniçeskoy kanferentsii studentov i molodıh uçenıh, Sektisa 11: İstoriçeskoe nasledie i sovremennıe problemı arhitekturı,* İzd. Tomskiy Gosudarstvenniy Arhitekturno-Stroitelniy Universitet, Tomsk, s. 583-584.

[144] Fatih Ünal (2008). "Altay Misyoneri Vasili İvanoviç Verbitski: Hayatı, Misyonerlik Faaliyetleri ve Altay Çalışmaları". *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/17, Samsun, s. 200, 201.

kaleme aldıkları eserlerini Sibirya halkları ve Altay Türklerinin geleneksel sosyokültürlerinin anlaşılaması açısından son derece önemli çalışmalar olarak değerlendirmek mümkündür.

Altayistik araştırma eserlerinde Altay Cumhuriyeti'nde yaşamakta olan Altay Türklerinin genelde Güney Altaylılar ve Kuzey Altaylılar olarak iki grupta incelendiği görülmektedir. Bu halkın Güney grubunu *Altay Kijiler, Telengitler* ve *Teleütler*; Kuzey grubunu ise *Tubalar, Kumandinler* ve *Çalkanlar* meydana getirmektedir. Ancak Altay Türklerinin oluşumunda ana rolü Altay Kiji boyunun oluşturduğunu söylemek mümkündür.[145] Güney Altaylılar genellikle dağlık bozkır bölgelerde yaşamalarını sürdürmüş ve bu nedenle daha çok hayvancılıkla uğraşmışlardır. Kuzey Altaylılar ise dağ ve taygalarda yaşamlarını sürdürmekle birlikte daha çok avcılık ve arıcılıkla uğraşmışlardır. Tarım ise güney ve kuzey Altay için birleştirici bir faktör olmuş ve bu ekonomik uğraş iki grubun da geleneksel hayatlarında etkili olmuştur. Altay Türklerinin Rus İmparatorluğu egemenliği altına girmesiyle birlikte sosyokültürel yapılarında bazı dönüşüm süreçlerinin gerçekleştiği, geleneksel sosyal görünümlerinde farklılıklar oluşmaya başladığı ve bu durumun o dönemdeki yönetim tarafından Çarlığın menfaatleri doğrultusunda kullanıldığını söylemek mümkündür.[146]

Altay Cumhuriyeti'nde her ne kadar Rus etkisi azımsanmayacak derecede hissedilse de Altay Türkleri halen geleneksel sosyokültürel yapılarının unutulmaması ve yeni nesillere aktarılması için gayret göstermektedirler. Bugünkü Altay Cumhuriyeti topraklarını da içinde barındıran Altaylar coğrafyasını, Türklerin tarih sahnesine çıktığı ilk yurt olması bununla birlikte tarihi süreçte birçok Türk devletinin ana topraklarını teşkil etmesi nedeniyle Türk tarihi ve kültürü açısından önem arz eden bir bölge olarak değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda Altay Cumhuriyeti'nin kadim yerli halkı olan Altay Türklerinin sosyokültürel yapısı derinlemesine incelendiğinde Türk dünyasının birçok değeri daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca doğudan batıya uzanan Türk dünyasının kültür halkalarının kökleri daha iyi tespit edilebilecek ve kültür bağları daha açık şekilde

[145] Anar Somuncuoğlu, a.g.m., s. 238.

[146] E. V. Ençinov. (2014). "Administrativno-trritorialnoe ustroystvo i obşçinnaya organizatsiya altaytsev va 2-i poolovnie XV.III - naçale XX vv.". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 115.

ortaya çıkacaktır. Bu nedenle tezin ikinci bölümünü oluşturan bu bölümde Altay Türklerinin sosyokültürel yapısı etraflı bir şekilde incelenecek ve elde edilen bulgular ortaya konulacaktır.

2.1. Altay Türklerinin Geleneksel Aile Yapısı

2.1.1. Doğum âdetleri

Altay Türklerinin geleneksel inanışına göre doğum âdetleri ve ritüelleri çocuğun ve annesinin sağlığını bununla birlikte yeni doğanın gelecek yaşamdaki refahını etkilemektedir. Doğduğu yer, göbek bağına ve plasentaya yapılan dua (başvuru), isim verme, yeni doğana verilen hediyeler ve saç kesimi gibi ögeler uygulanan âdet ve ritüellerin öne çıkanlarıdır.[147] Altay Türklerinin geleneksel yaşamlarındaki geleneklere göre hamile kadınların insan kalabalığının bulunduğu yerleri daha seyrek ziyaret etmelerine dikkat edilir. Bununla birlikte cenazelere ve anma törenlerine katılmaları ise kesinlikle yasaktır. Geleneksel inanışa göre kadınlar, göbek kordonunun anne karnındaki bebeğin boynuna dolanmaması ve doğumun kolay şekilde gerçekleşmesi için ip, halat ve diğer nesnelerin üzerinden geçmez, örgü ve dikişle meşgul olmazlar. Doğmamış çocuklar için çeyiz hazırlamazlar. Ancak bunun sebebi hamilelere dikiş nakış yapmanın yasak olması değil, bebeğin sağlıklı şekilde dünyaya gelmesi içindir. Ayrıca hamile kadınların ağır ev işi yapmalarına izin verilmez. Altay Türkçesinde kadının hamileliği direk olarak söylenmez. Örneğin *barlu* (varlı), *köçölü* (köçö çorbası var),[148] *karındu* (karnı var), *çinezi jok* (güçsüz), *kolı-budı uur* (eli ayağı ağır) gibi tabirlerle anılırlar. Doğum yapmış olmak ta aynı şekilde direk olarak cümle içerisinde kullanılmaz. Bunun için *bala tapkan* (çocuk buldu), *balalu bolgon* (çocuklu oldu), *közi-bajı jarıgan* (gözü, başı parladı), jakşı bolgun (iyi oldu), *jenil bolgon* (hafifledi) gibi tabirler kullanılır.

Geleneksel inanca göre çocuğun yeni doğduğu yurt içine eli boş girmek alışılmış bir şey değildir. Komşular ve akrabalar, doğum yapan kadın için ağırlıklı olarak süt

[147] U. A. Terkina. (2014). "Semya i semeynıy bıt". *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, N. V. Ekeev (ot. red.), E. V. Ençikov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk, s. 119.

[148] Düğünlerin başlıca ikramı *köçö* adı verilen çorbadır. Ancak köçö sadece düğünlerde değil yeni doğan çocuk için yapılan törenlerde de mutlak surette ikram edilir ve bu kutlama töreni Altay Türkçesinde *koyu köçö* olarak adlandırılır.

ürünleri yani taze peynir, kaymak, tereyağı getirirler. Doğum sonrası 13 ay yani kadının vücudu iyileştiği dönemde soğuk suda çamaşır yıkamasına, ağır ev işleri yapmasına izin verilmez. Altay Türklerinin geleneksel inanışına göre çocuğun ruhu, düşmüş göbek kordonu ve doğum sonrası ile ilişkilidir. Bir çocuğun doğumundan sonraki ilk günlerde yurt içerisinde bazı yasaklar uygulanır. Bebeğin göbek kordonu düşene kadar özellikle ateş başta olmak üzere evden bir şey verilmez.[149] Düşen göbek kordonu kesinlikle saklanır, bu yüzden bir deri parçasına (*kalta*) dikilir.[150] Daha sonra bu çeşitli süslerle süslenir ve buna *pel* adı verilir. Bu süs düğünlerde, bayramlarda giyilen elbisenin üzerindeki kemerin sol tarafına ve sırta yakın bir yere asılır.[151] Böylece o kadının kaç çocuğunun olduğu ve cinsiyetleri kemerdeki asılı bu deri çantacıklar aracılığıyla bilinir.[152] Erkek çocuğun göbek bağının kenarlarına düğmeler ve püsküller dikilir. Kızınkine ise deniz kabukları, boncuklar ve püsküller dikilir. Bu dikilen göbek bağına *balanın kini* (*balanın kööyi*) denir. Bazı durumlarda deriye dikilmez, bir parça pamuk, ipek kumaş veya bazen kadife ile sarılır. Koyunun aşık kemiği ile desteklenir ve beşiğin üzerine asılır. Bazen sarılı göbek kordonu gizli bir yere saklanır veya sandığa konur ve çocuklar büyüdüğünde göbek kordonu kendisine verilir.[153] Bugünkü uygulamaya bakıldığında göbek bağlarının *kin kap* veya *kin salgış* adı verilen küçük deri keseciklerde de saklandıkları da görülmektedir.

[149] U. A. Terkina, a.g.m., s. 120.
[150] E. M. Toşçakova. (1978). *Traditsionnıe Çertı Narodnoy Kulturı Altaytsev (XIX-Naçalo XX v)*. İzdatelstvo "Nauka" Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk, s. 43.
[151] L. E. Karunovskaya. (1927). "İz altayskih verovaniy i obrtadov, svyazannıh s rebenkom". Sbornik muzeya antrologii i etnografii, Tom 6, Leningrad, s. 25.
[152] N. O. Tadışeva, a.g.m., s. 115
[153] U. A. Terkina, a.g.m., s. 120.

Resim 2. 1. Kin Kap/Kin Salgış[154]

Çocuğun doğumundan sonraki üçüncü günde Altay Türkleri *koyu köçö* adını verdikleri bir kutlama gerçekleştirirler. Sonrasında bebeğin doğmasının yedinci gününde bebek beşiğe yatırılır, yaklaşık kırkıncı günde göbek kordonu düşerek *balanın toyı* veya *iyt-tün* (Telengitlerde) adlı kutlama yapılır. Bir yılı doldurduğunda ise *tujak kezer* yani ayak bağı kesme (ilk adım)[155] ve saç kesme kutlaması yapılır. Geleneksel inanışa göre

[154] Kaynak: https://vk.com/club170947460, Erişim tarihi: 06.07.2021.

[155] Kırgız Türklerinde *tuşoo kesüü*, Kazak Türklerinde *tusau keser*, Hakas Türklerinde *tuzak kizeri* olarak adlandırılan bu gelenek Anadolu'da *köstek kesme*, *adağını kesme, adağını kestirme, adak kesme, ağdaş pişirme, ayak çizme, ayak kesme, ayak kösteğini kesme, ayak poğaçası yapma, aydaş kaynatma, duşak-duşak-düşşak kesme, hoppala, iplik kesme, köstek kesme, köstekleme, köstek kırma* gibi çeşitli şekillerde adlandırılır. Ayrıca *tay-tay* olarak da bilinir.

doğumdan sonraki ilk günler ve aylar önemlidir. Bu, bebeğin farklı bir varlık olarak toplumun güçsüz ve zayıf bir üyesi olduğu önermesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle *kabai bala* (*jash bala*) olarak adlandırılan beşik dönemindeki bebeğin Umai-ene'nin himayesi altında olduğuna inanılır.[156]

Geleneksel kurallara göre çocuğa ismini ailenin reisi verir. Yeni doğan bebek, genelde doğumdan hemen sonra yurt içine ilk giren kişinin adıyla isimlendirilir.[157] İsim verme törenine Altay Türkçesinde *at adaarı* denilir. Bir çocuğun hayatında bulunan bir sonraki anlamlı dönem ise ilk adımlarını attığı ve saç kesiminin olduğu dönemdir. Altaylar ilk adım (ayak bağı kesme) vesilesiyle düzenlediği törene *tujak kezer* denir. Ayrıca ilk saç kesimine *çürmeş kezer* derler Kırgızlar bunu *çaç aldıruu* olarak adlandırırlar. Tuvalarda ilk saç kesimi bebeğin çocukluğa geçişini temsil eder.[158] Çocuğa isim veren kişi ona mutlaka bir hediye verir. Yeni doğmuş erkek çocuğuna kırbaç, bıçak, tabanca, dizgin, eyer gibi hediyeler; kıza ise küpe, yüzük, deniz kabuğu (*jılamaş*), düğme, tabak gibi hediyeler verilir. Hediyeler verilirken iyi dilekler söylenir ve bu sözler hediyelere özel bir anlam katar. İsim verirken, hayatını korumak ve hastalıklardan korumak için çocuğa kötü olarak kabul edilen bir isim verilmesi şeklinde de bir inanç vardır. Zira Altay Türklerinin inanışına göre kötü ruhlar güzel isimli çocukların sağlığına zarar verebilir ve hatta çocuğun ruhunu bile alabilir.[159]

Yeni doğan bebek bir gece bile isimsiz bırakılmaz. Aksi halde *körmös* olarak adlandırılan kötü ruhların çocuğun ruhunu alacağına inanılır. Yeni doğmuş bir bebek için isim verirken, ölmüş ya da hayatta olsun ebeveynlerin, büyükbabaların ve büyükannelerin

---

Yürüme çağına gelmiş, yeni yeni yürümeye başlayan çocuklar, ak bir örtü üzerine alınır ve ayakları birbirine küçük adımlar atacak şekilde bağlanır. Tercihen kırmızı ip kullanılsa da diğer renkler de kullanılmaktadır. Çocuk bu şekilde bir iki adımdan sonra bu ip makasla kesilir. İpi kesen kişinin; tecrübeli, bilgili ve ortamdaki en yaşlı kişi olmasına dikkat edilir. Bu gelenek Anadolu'da genellikle Cuma günü yapılmakta ve bu görev genelde Cuma namazından çıkan ilk kişiye verilmektedir. Bazen de yürüyebilen çocuklar arasında kısa bir koşu yarışması düzenlenir, daha hızlı koşan çocuğa, töreni yapılan çocuğun ayaklarındaki ip kestirilir. Böylece onun da hızlı ve düzgün yürüyüp, koşabileceğine inanılır. Ayrıca, çocuk özellikle ak bir örtü üzerine konur ve önüne değerli şeyler konulur ki yolu hem açık ve hem bereketli olsun. Köstek Kesme töreni Samsun, Ordu, Ankara, Bilecik, Diyarbakır, Mersin, Erzurum, Denizli gibi pek çok ilimizde halen uygulanmaktadır. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Dilek Yılmaz, "Türk Kültüründe 'Köstek Kesme' töreni", https://orhaajans.com/turk-kulturunde-kostek-kesme-toreni/, Erişim tarihi: 01.07.2021.

[156] E. V. Mişenkina, T. F. İzvekova. (2012). "Oppozitsia 'smert-rodjdenie' v perehodıh obrayadah, svyazannıh s detmi u altaytsev". *Yarovslavskiy pedagogiçeskiy vestnik*, № 4, Tom 1, s. 176.

[157] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 85, 86.

[158] U. A. Terkina, a.g.m., s. 176.

[159] E. M. Toşçakova, a.g.e.,s. 40.

isimleri kesinlikle verilmez. Ayrıca, çocuğa bir zamanlar yaşayan bir akrabanın ismini vermemek o kişinin kaderinin çocukta yansıma bulmasına inanıldığından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle doğan her kişiye kendi bireysel ve özgün kaderi bahşedildiği için böyle bir isim vermek yanlış kabul edilir. Bebekle ilgili uygulanan âdetler onun gelecekte istenmeyen olaylardan korunması, gelecek yaşamında sağlığı ve mutluluğunun muhafazası ve arttırılması amacıyla gerçekleştirilir.[160]

Çocuğa ve kadına doğumda sadece ilk başta yardım etmekle kalmayıp gelecek yaşamları boyunca da onlara bakan ebe ile çocuk arasındaki özel ve dikkat çekici bir ilişki bulunmaktadır. Doğum yaptıran kadına göbek kordonunu kesen anne anlamına gelen *kin-ene (kööy-ene, kindik-ene)* denir.[161] Kindik-ene doğum yapan kadına *ene çuu* olarak adlandırılan ve bebek için özel hazırlanmış olan keçe bir battaniye verir. Aile içerisinde kindik-eneye son derece saygı duyulur bu saygı çeşitli hediyelerle gösterilir. Örneğin ona beyaz bir bez[162] veya koyun derisi verilir ayrıca bir saygı işareti olarak önüne koyun postu serilir. Çocuk büyüdüğünde kin-eneyi ziyarete gelmesi gerekir. Geleneklere göre kin-ene o gelmeden önce ona özel bir kürk manto diker ayrıca bir koyun veya kuzu hediye eder. Damat adayı kız isteme için sadece kızın anne ve babasına değil ayrıca kin-enesine de gitmek zorundadır.[163]

Altay Türklerinin Telengit boyunda yeni doğan bebeğek 6-7 gün annenin yatağında yatar ve göbeği burada düşer. Daha sonra ilk defa beşiğe konulmasına yapılan kutlamaya *balanın bayramı* denilir. Bu günde gelen misafirlere ziyafet verilir. Teleütler bebeğe isim vermeyi ve onu ilk defa beşiğe koymayı yeniay çıktığında yaparlar. Çünkü yeni ayın bebeğe iyi şeyleri bahşedeceğine inanırlar. Altay Kiji boyunda bebeğe isim verilmesinin onun beşiğe koyulması töreniyle ilgisi yoktur ve çocuk dünyaya gelir gelmez de gerçekleştirilebilir. Teleütler bebeği beşiğe koymadan önce beşikteki kötü ruhları uzaklaştırmak için bir ayin yaparlar ve ancak bunun sonrasında bebeği beşiğe koyarlar.[164] Çok çocuk sahibi olmak genel olarak Altay Türklerinde önemsenir ve büyük bir

[160] U. A. Terkina, a.g.m., s. 121.
[161] E. M. Toşçakova, a.g.e.,s. 34.
[162] Kumaşın renginin beyaz olması Burhanizm'de beyaz rengin kutsal bir renk olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür.
[163] U. A. Terkina, a.g.m., s. 121; E. M. Toşçakova, a.g.e.,s.34.
[164] E. M. Toşçakova, a.g.e.,s. 34-37.

mutluluktur. Çocuk sahibi olamama Güney Altay boylarında kötü ruhların aileye gönderdiği bir sıkıntı olarak kabul edilir ve bu nedenle özel bir ayin düzenlenir.[165]

XIX. yüzyılda Altayistik araştırmalar yapmış olan bilim insanları, Altay Türklerinin çocukları çok sevdiklerini ve bu nedenle çok çocuk sahibi olmanın bir Altay ailesi için büyük bir mutluluk olarak kabul edildiğini söylemektedirler. Ayrıca çocukların yokluğunun aile için büyük bir keder olarak algılandığını da belirtmektedirler. Geleneksel yaşamda başkalarının çocuklarının veya gayrimeşru olarak dünyaya gelen çocukların evlat edinilmesi geleneği Altaylar arasında yaygındır. Gayrimeşru doğan çocukların boyu veya soyu, babası biliniyorsa babasının boyu veya soyuna eğer bilinmiyorsa evlat edinen boyuna veya soyuna atfedilir. Evlat edinilen çocuklar ailenin öz çocuklarıyla aynı miras haklarına sahip olur.[166] Ancak Rus etnograf S. P. Şvetsov (1858-1930) Altaylarda yaptığı araştırma seyahati sonrasında kaleme aldığı eseri olan *Obıçno-provovıe vozzreniya altaytsev (kalmık) i kırgız: Braçnıye i semeynıye otnoşenia* yani *Altaylıların ve Kırgızların olağan hukuki durumu: Evlilik ve aile ilişkileri* adlı eserinde evlat edinmenin sadece aynı boy veya soya ait olan çocuklarda olabileceğine işaret etmiştir.[167]

Kumandinler ve Çelkandılar boyu Türkleri arasında çocuğu beşiğe yerleştirme töreni, Telengitler ve Altay Kiji boyu Türklerinde olduğu gibi çocuğun göbek kordonunun düşmesinden (*kindik tüşgen*) sonraki altıncı veya sekizinci günde yapılmaktadır. Kumandinler aynı gün çocuğa isim verirler ve kindik-ana da bu esnada bebeğin yanında olur. İsim verildikten sonra kindik-ana bebeği sarmalar ve beşiğe koyar. İnanışa göre Çelkandılarda bebeğe isim koyma bebek doğduktan sonra üç gün içinde gerçekleştirilmesi gerekir. Buna dikkat edilmemesi durumunda bebeğe kötü ruhların isim vereceğine ve bu durum ailede sıkıntıların yaşanmasına neden olacağına inanılır. Tubalar boyunda ise bebeğin beşiğe konması töreni beşiğin hazır olmasıyla birlikte gerçekleştirilir. İsim konması ise saygın ve yaşlı bir kişi tarafından yapılır. İsim veren kişi aile için saygındır ve isim verme sonrasında o kişiye aile hediyeler verilir. Bu saygın kişi ise isim verdiği kişinin düğününde ona at veya silah hediye eder. Tubalarda kindik-ene

[165] U. A. Terkina, a.g.m., s. 122; E. M. Toşçakova, a.g.e.,s. 41.
[166] [166] U. A. Terkina, a.g.m., s. 122.
[167] S. Şvetsov. (1898). *Obıçno-provovıe vozzreniya altaytsev (kalmık) i kırgız: Braçnıye i semeynıye otnoşenia*. Zapiski Zap. Sib. otd. PGO, K. 25, Omsk, s. 14; U. A. Terkina, a.g.e., s. 122.

yerine isim veren kişi ailede daha saygın olarak muamele görür.[168] Kara Tatarlar olarak ta adlandırılan Tubalarda yeni doğan çocuk erkekse baba avcılığın bir amblemi olan yay ve ok yapar. Eğer bebek kız doğarsa genç bir huş ağacının ucunu alıp bir parça huş ağacını yurt kabuğu ile duvara çivilerler.[169]

Altay Kiji, Telengit ve Teleüt boylarında bebek doğumu ile ilgili gelenekler genel çizgiler olarak aynıdır. Fark sadece Telengitlerde isim koyma, bebeğin beşiğe ilk koyulacağı gün ile bağlantılıdır. Teleütlerde ise bu durum ayın evreleriyle ilişkilidir. Altay Kijilerde bu gelenekler herhangi bir zamanla ilişkili değildir. Bir çocuğun hayatını korumak için yapılan diğer ritüellerde Telengitler ve Altay Kijiler arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır.[170]

Altay Türklerinde genel olarak erkek ve kız çocuklarına yönelik tutum aynı değildir. Geleneksel kurallara göre soy erkeğin soyu ile devam ettiğinden baba her zaman bir oğlana sahip olmak istemektedir. Yine geleneklere göre bebek doğduktan sonra cinsiyetinin kız mı erkek mi olduğu sorulmaz. Bunun yerine "*kerektü be, kerek jok po?"* yani "*gerekli mi değil mi?"* sorusu sorulur. Cevap olarak "*kerektü"* yani "*gerekli"* denirse bu bebeğin oğlan olduğuna eğer "*kerek jok"* yani "*gereği yok"* denirse bu bebeğin kız olduğuna işaret eder.[171]

Etnografik eserlerde Altay Türklerinin kullandıkları geleneksel beşiklerle ilgili çok geniş bilgiler yer almasa da Rus etnograf ve tarihçi E. M. Toşçakova'nın yaptığı saha araştırmaları sonucu elde ettiği bilgiler önemlidir. Ayrıca çocuk doktoru, öğretmen ve beden eğitimi teorisyeni olan E. A. Pokrovskiy'nin antropolojik araştırmalar sonucu elde ettiği bilgilerle Rus arkeolog, etnograf ve tarihçi A. V. Adrianov'ın araştırma seyahati sonucu elde ettiği bilgiler de bu alandaki boşluğun dolmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Yine misyoner V. İ. Verbitskiy'nin Altay seyahati sonucunda derlediği bilgiler Altaylı Türklerin beşikleriyle ilgili önemli ayrıntıları içermektedir.

---

[168] E. M. Toşçakova, a.g.e.,s. 53, 54.
[169] A. V. Adrianov. (1886). *Puteşestvie na Altay i za Sayanı, soverşennoe v 1881 godu po poruçniyu İmperatorskogo Russogo geografiçeskogo obşçetva çlenom sotrudnikom A. V. Adrianovım*. Sankt-Peterburg, s. 328.
[170] E. M. Toşçakova, a.g.e.,s. 44.
[171] U. A. Terkina, a.g.m., s. 122; E. M. Toşçakova, a.g.e.,s. 52.

Altay Türklerinin geleneksel beşikleriyle ilgili önemli bilgilerin ortaya konduğu bu eserlerdeki bilgilere göre yeni doğan bebek için beşik özel olarak ağaçtan yapılır. Geleneksel hayatlarında göçebe hayat süren ve hayvancılıkla uğraşan Telengit boyu Türkleri beşik için bütün bir ağaç gövdesinden kesilen 70-80-90 santimetrelik kütük parçasını kullanarak yarı silindir şeklinde veya beş köşeli beşik yaparlar.[172]

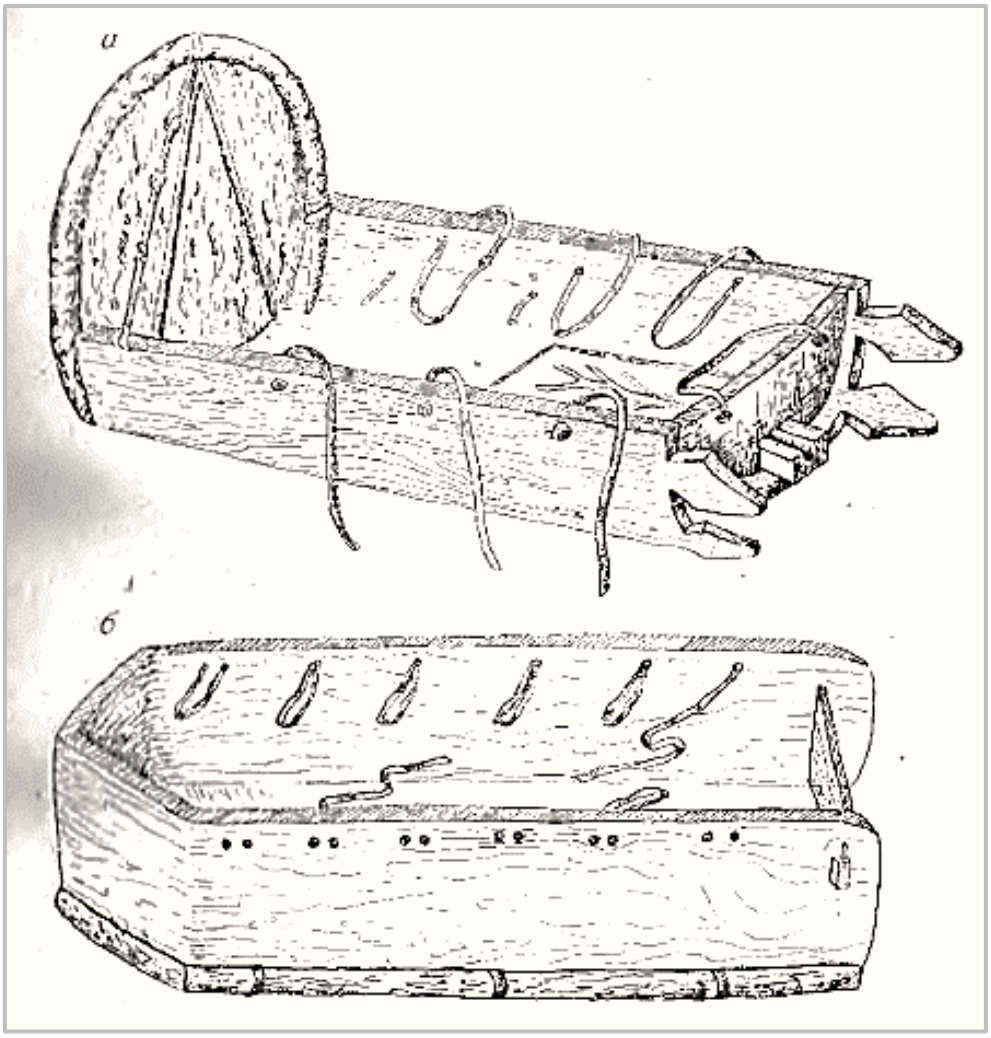

Resim 2. 2. Telengit Boyu Geleneksel Beşik Örneklerinin Çizimleri[173]

Geleneksel hayat tarzı göçebe ve yarı göçebe olan ve hayvancılıkla uğraşan Altay Kiji boyu Türklerinin kullandıkları beşikler dört köşeli beşiklerdir. Ağaçtan yapılır ve

[172] E. M. Toşçakova, a.g.e.,s. 12.
[173] Çizim: M. M. Pogrebinskiy, Kaynak: E. M. Toşçakova. (1978). *Traditsionnıe Çertı Narodnoy Kulturı Altaytsev (XIX-Naçalo XX v)*. İzdatelstvo "Nauka" Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk, s. 13.

beşik bu boyun lehçesinde *ağaş-kabay* olarak adlandırılır. Ahşap bebek beşiği dikdörtgen bir kutu gibidir ve tasarım açısından Telengitlerin beşiklerinden farklıdır. Altay Kiji boyu Türklerinin yaptığı ve kullandığı beşikler genel olarak aynı tiptedir ve sadece ayrıntılarda bazı farklılıklar içermektedir. Edebî kaynaklardan elde edilen verilerle karşılaştırıldığında sahadan elde edilerek müze koleksiyonlarına konulmuş olan Altay Kiji boyuna ait beşikler, geçen yüzyılda sahip olduğu tasarım ve formları koruduğunu ve bunların büyük olasılıkla daha önceki zamanlara kadar gittiğini söylemek mümkündür.[174]

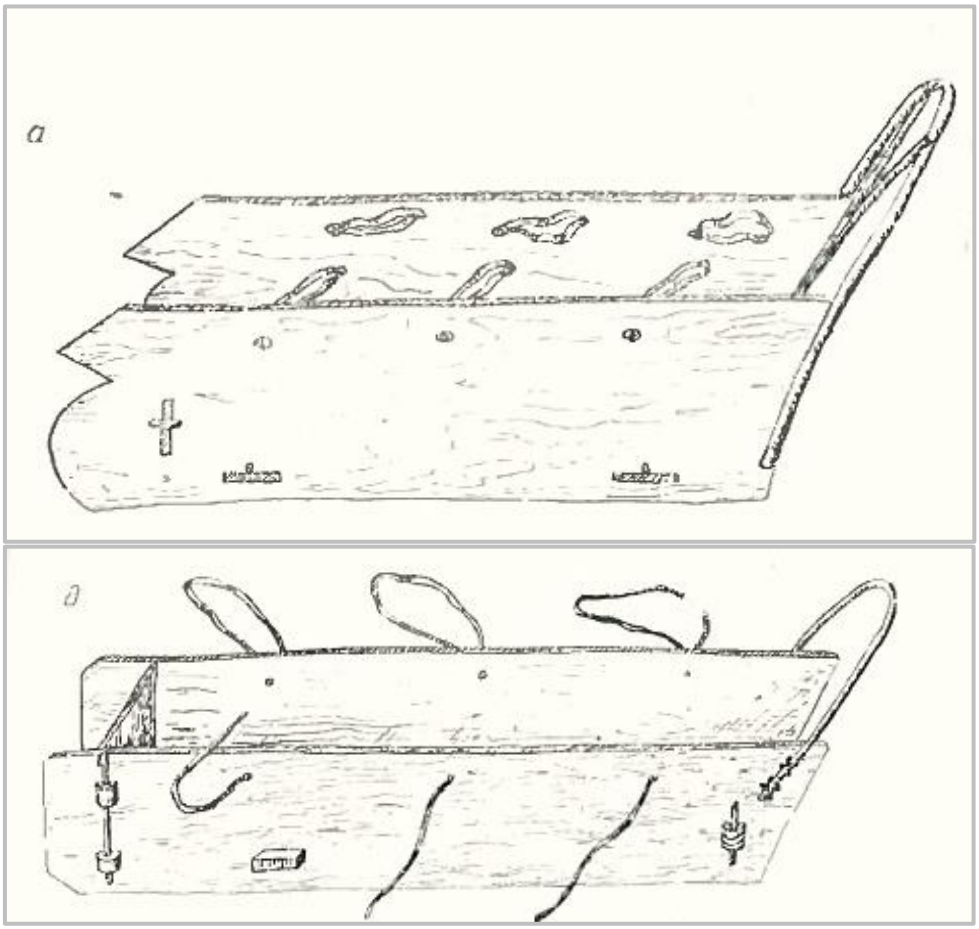

Resim 2. 3. Altay Kiji Boyu Geleneksel Beşik Örnekleri Çizimleri[175]

Çocuk doktoru, öğretmen ve beden eğitimi teorisyeni olan E. A. Pokrovskiy'nin (1834-1895) tespit ettiği bilgilere göre Altay Kijiler boyunun geleneksel yaşamlarında

[174] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 19.
[175] Çizim: M. M. Pogrebinskiy, Kaynak: Kaynak: E. M. Toşçakova. (1978). *Traditsionnıe Çertı Narodnoy Kulturı Altaytsev (XIX-Naçalo XX v)*. İzdatelstvo "Nauka" Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk, s. 20.

yeni doğan bebekleri için içeresinde özel atık yolları bulunan geleneksel beşikler de kullanırlar.[176] E. A. Pokrovskiy'e göre geleneksel yaşamlarında bu tip beşiklerden Buryatlar da faydalanırlar.

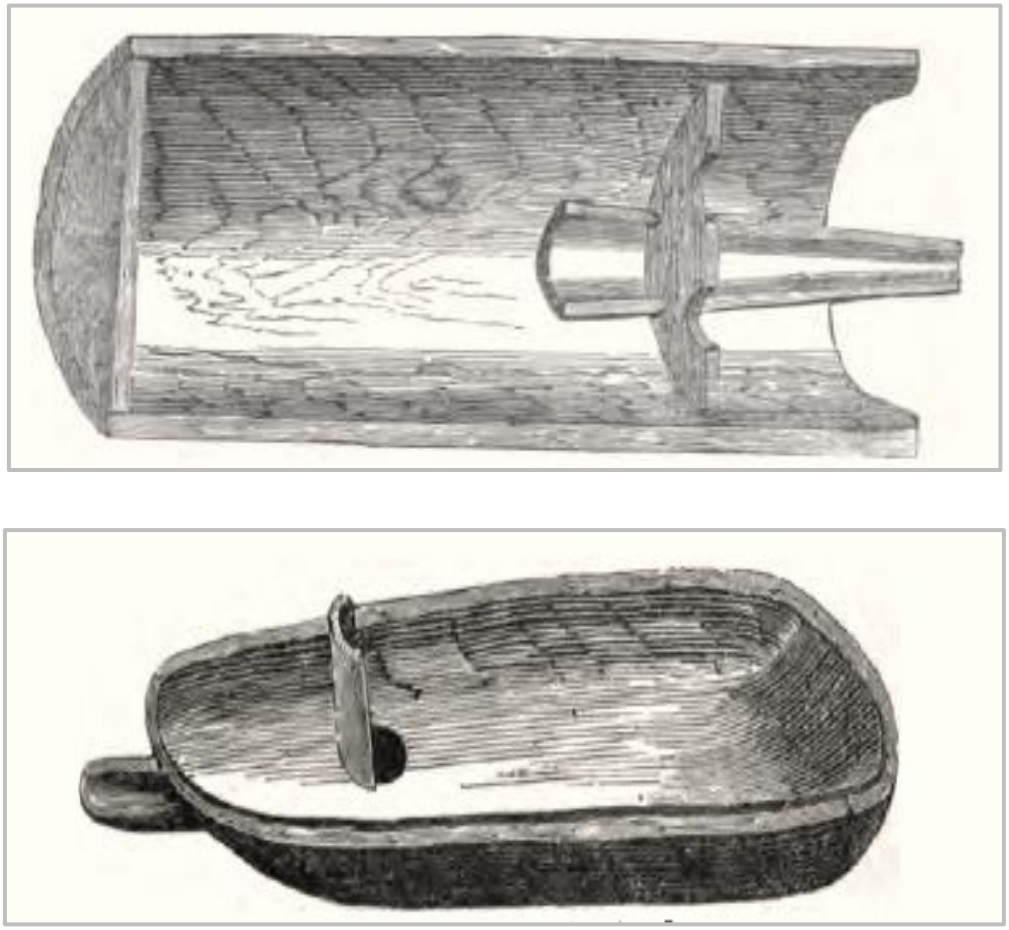

Resim 2. 4. Altay Kiji Boyu Geleneksel Beşik Örnekleri Çizimleri[177]

Teleüt boyu Türkleri kendi lehçelerinde beşiği *pubay* olarak adlandırmaktadırlar. Geleneksel yaşamlarında yerleşik bir hayat süren Teleütlerin kullandıkları beşikleri Altay Kiji ve Telengit boylarınınkinden farklıdır ve bunlar da ağaçtan yapılmaktadır. Rus nüfusun Altay coğrafyasına gelmesiyle Altay Türkleri Rus beşiklerinden etkilenmiş olsalar da genel çizgilerin muhafaza olduğunu söylemek mümkündür. Geleneklere göre

[176] E. A. Pokrovskiy. (1884). *Fiziçeskoe vospitanie detey u raznih narodov preimuşçestvenno Rossii*. Tipografia A. A. Karteva, Moskva, s. 203.
[177] Kaynak: E. A. Pokrovskiy. (1884). *Fiziçeskoe vospitanie detey u raznih narodov preimuşçestvenno Rossii*. Tipografia A. A. Karteva, Moskva, s. 202.

beşiğin ağaç kısımları bebeğin babası tarafından ve mutlaka bebek doğduktan sonra imal edilir. Çerçevenin kaplanması için kullanılan kumaş yüz ise yeni doğan bebeğin annesi veya babaannesi tarafından dokunur. Bazı durumlarda ailenin akrabalarından birisi de beşiği yapabilir. Ancak beşiği yapacak olan kişinin çocuklarının hepsinin büyümüş olmaları gerekmektedir. Teleütler aksi durumda kötü ruhların beşiğe yerleşeceğine ve beşikteki çocuğa hastalık veya ölüm getirebileceğine inanırlar.[178]

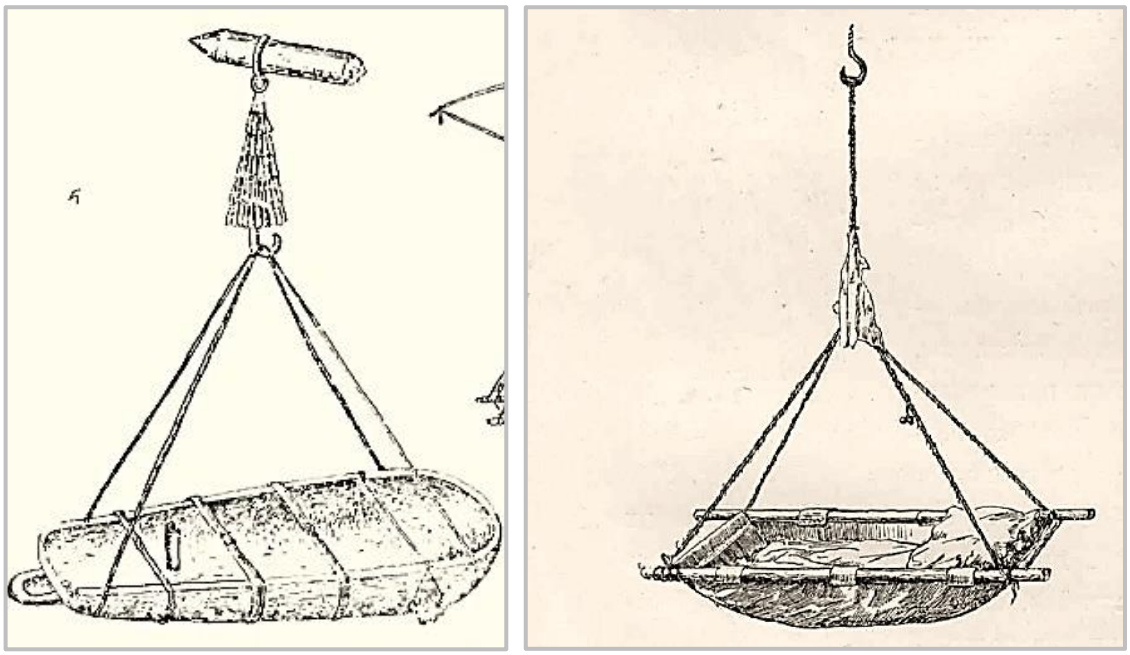

Resim 2. 5. Teleüt Boyu Geleneksel Beşik Örnekleri Çizimleri[179]

Etnografik literatürde Kuzey Altay boyları olan Tubalar, Kumandinler ve Çelkandılarda geleneksel çocuk beşikleri hakkında çok detaylı bilgi bulunmadığını söylemek mümkündür. Bu nedenle, Rus arkeolog, etnograf ve tarihçi A. V. Adrianov'un *Puteşestvie na Altay i za Sayanı* (*Altay'da Sayan'ın Arkasında Seyahat)* adlı eserindeki bilgiler özel bir değer kazanmaktadır. Ayrıca V. İ. Verbitskiy'nin ortaya koyduğu ve XIX. yüzyılın ikinci yarısını ilgilendiren bilgilerdeki beşiklerle ilgili veriler önemlidir. Bu

[178] E. M. Toşçakova, s. 29, 30, 31; L. E. Karunovskaya, a.g.e., s. 26.

[179] Çizim: M. M. Pogrebinskiy, Kaynak: E. M. Toşçakova. (1978). *Traditsionnıe Çertı Narodnoy Kulturı Altaytsev (XIX-Naçalo XX v)*. İzdatelstvo "Nauka" Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk, s. 27; Kaynak: L. E. Karunovskaya. (1927). "İz altayskih verovaniy i obrtadov, svyazannıh s rebenkom". Sbornik muzeya antrologii i etnografii, Tom 6, Leningrad, s. 26.

bilgiler arasında sadece Kuzey Altaylılar tarafından kullanılan beşikler değil, aynı zamanda bir çocuğun doğumuyla ilgili bazı gelenekler de anlatmaktadır.[180]

Tubalar boyunun lehçesinde beşik *kabay* veya *kavay* olarak adlandırılır ve huş ağacının kabuğundan yapılır. V. İ. Verbitskiy Tubalarda görmüş olduğu beşiği "*askılı kutu, beşik. Bu, bir ucunda iki ayağı olan, huş ağacı kabuğu veya saksından yapılmış küçük dikdörtgen bir kutudur*." şeklinde tarif etmektedir. V. İ. Verbitskiy'nin verdiği bilgiye bire bir uyan bir beşik Altay Cumhuriyeti A. V. Anohin Milli Müzesi'nde bulunmaktadır. Diğer örnek ise yukarıda tarif edilenden yalnızca kesik bacaklara sahip olması bakımından farklılık gösterir. Tubalar boyunun alt etnik gruplarından bazıları örneğin Kuzen soyuna mensup olanlar beşiğe kabay değil *pejik* demektedirler. Tubalarda çocuğun doğduğu gün babasının beşiğini yapmaya başlaması şeklinde bir uygulama da mevcuttur. Bu nedenle beşik yapmak için her ailede kullanılmaya hazır ağaç kabukları bulundurulur. Tubalarda da Altay Kijilerde olduğu gibi çocuğun idrarının tahliyesi için tabanında delik bulunan beşiklerde bulunmaktadır. [181]

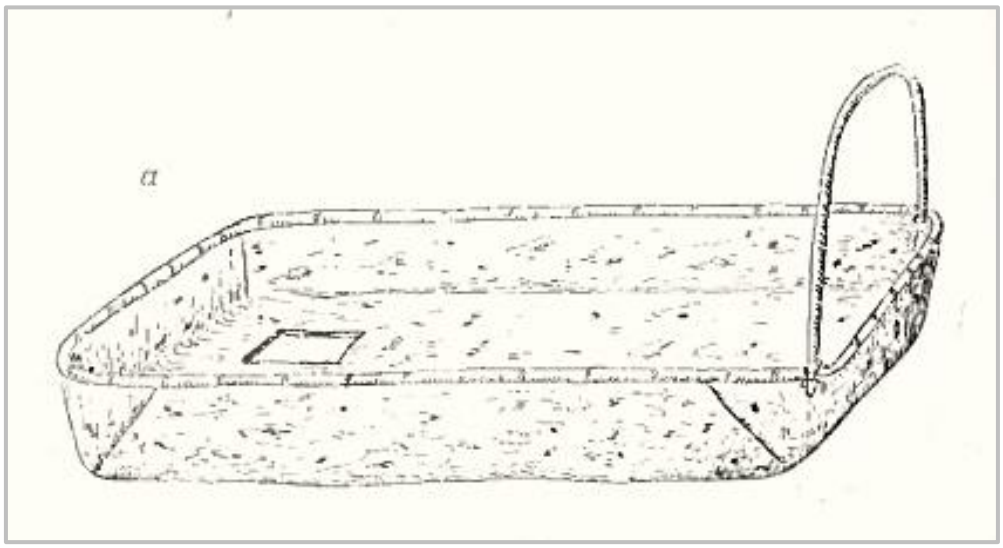

Resim 2. 6. Tubalar Boyu Geleneksel Beşik Örneği Çizimi[182]

[180] E. M. Toşçakova, s. 45.
[181] E. M. Toşçakova, s. 47, 48.
[182] Çizim: İ. A. Mokoşev, Kaynak: E. M. Toşçakova. (1978). *Traditsionnıe Çertı Narodnoy Kulturı Altaytsev (XIX-Naçalo XX v)*. İzdatelstvo "Nauka" Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk, s. 46.

V. İ. Verbitskiy'nin verdiği bilgilere göre geleneksel yaşamlarında Tubalar bebek beşiğini geniş ve düz huş ağacının kabuğundan yapmaktadırlar. Tubaların bebek beşiklerinde çocuğun bacakları arasına bir delik açılarak oluk yerleştirilir ve genital organları oluğa itilir ve idrarın böylece dışarı atılması sağlanır.[183] Kuzey Altay boylarından olan Çelkandılar ve Kumandinlerin kullandıkları geleneksel beşiklerinin tasvirini ortaya koymanın Tubalarınkine oranla daha zor olduğunu söylemek mümkündür. Rus arkeolog, etnograf ve tarihçi A. V. Adrianov yine *Puteşestvie na Altay i za Sayanı* adlı eserinde bu boyların geleneksel beşikleri hakkında bazı bilgileri vermektedir. A. V. Adrianov bu boylarla ilgili olarak şunları söylemektedir: "*Bir çocuk için beşik, düz ve geniş bir oluk şeklinde huş ağacından yapılır. Beşiğin bir ucu zemine dayanır ve diğeri yanlardan bağlanan ve tavana tutturulmuş halatlar üzerinde yükseltilir. Böyle bir beşikte sallanmak sadece bir taraftan diğerine doğrudur yani yanaldır.*".[184] Rus etnograf ve tarihçi E. M. Toşçakova'nın yaptığı saha araştırmaları sonucunda elde edilen bilgilere göre Kumandinler lehçesinde beşik *pejik* olarak adlandırılır. Beşik için kalın kuş kirazı dalı (*dımırı*) bükülür ve iki ucu, kısa bir dalla birbirine bağlanır. Daha sonra ev yapımı kumaşla kaplanır. Köşelerinden çapraz şekilde ip bağlanır ve bu ipler yardımıyla yukarıya asılır.[185]

[183] A. V. Adrianov, a.g.e., s. 329; E. M. Toşçakova, s. 49.
[184] A. V. Adrianov, a.g.e., s. 328.
[185] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 50.

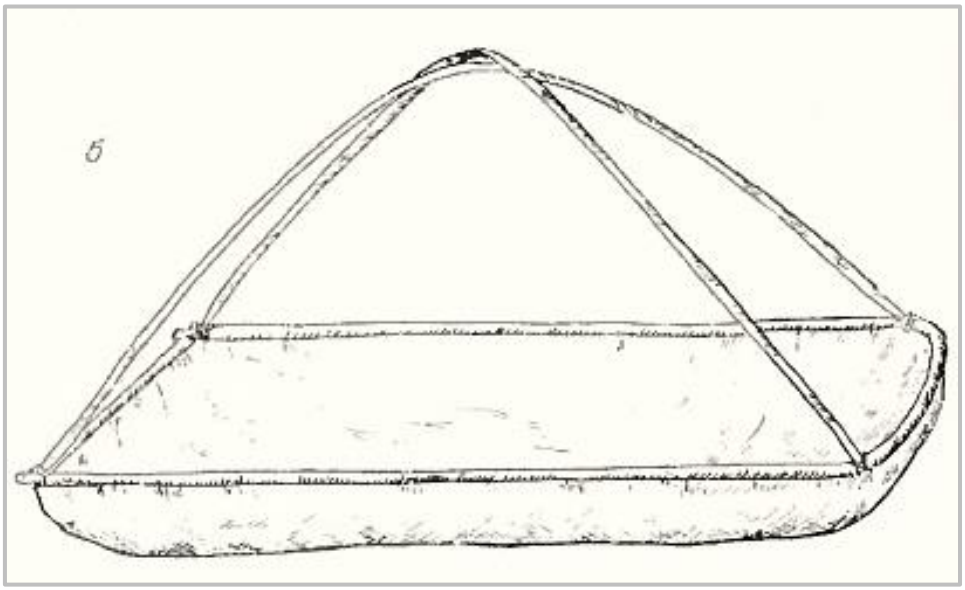

Resim 2. 7. Kumandin Boyu Gelenksel Beşik Örneği Çizimi[186]

Çelkandı boyu Türkleri beşiğe kendi lehçelerinde *bejik* demektedirler. Beşik çerçevesi Kumandinler boyunda olduğu gibi yine kuş kirazı ağacının (*dıbırı*) dallarından imal edilir ve yine Kumandinlerde olduğu gibi evde dokunmuş olan kumaşla kaplanır. Yukarıya asmak için köşeden köşeye bağlanan ip veya kayışlar çapraz değil paralel olarak bağlanır. Çelkandıların beşikleri de yine Kumandinlerde olduğu gibi bu ip veya kayışlarla yukarıya asılır. Ancak burada farklı olan durum ip veya kayışların direk olarak asılmamasıdır. Zira öncelikle bu ip veya kayışlar yay şeklindeki bir gergiye asılır ve bu gergi yukarıya iliştirilir.

[186] Çizim: F. A. Satlaev, Kaynak: E. M. Toşçakova. (1978). *Traditsionnıe Çertı Narodnoy Kulturı Altaytsev (XIX-Naçalo XX v)*. İzdatelstvo "Nauka" Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk, s. 46.

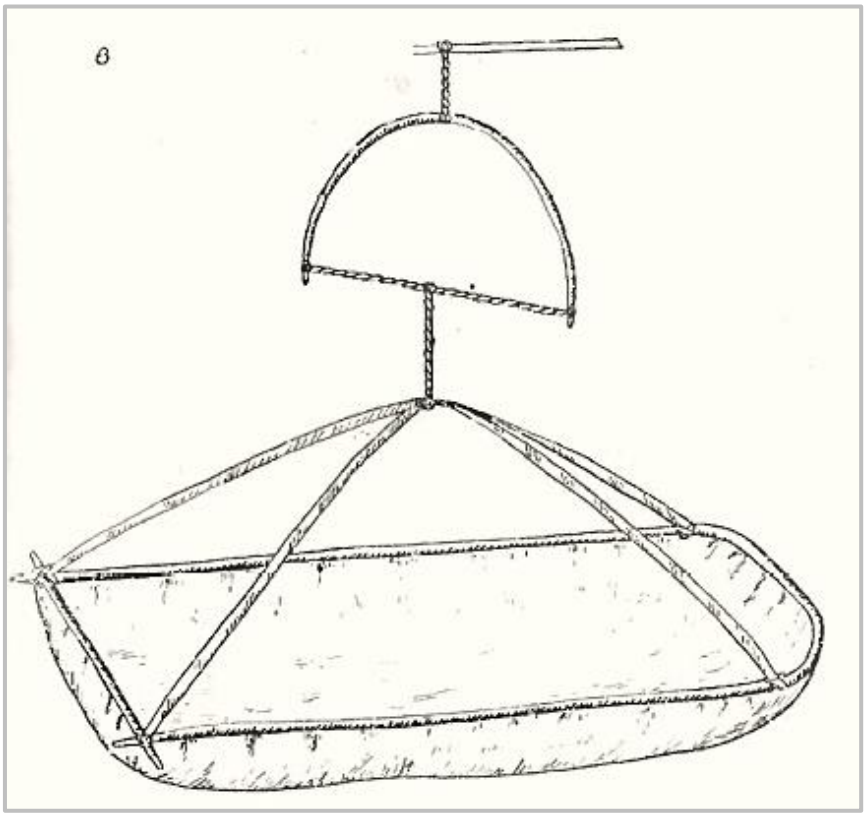

Resim 2. 8. Kumandin Boyu Gelenksel Beşik Örneği Çizimi[187]

Kuzey Altay boylarından olan Tubalar beşik yapımı için huş ağacının kabularını kullanmakta ve dört köşeli olarak imal etmektedirler. Kumandin ve Çelkandı boyları ise beşiğin çerçevesi için kuş kirazı ağacının dallarını kullanmakta ve görünüş olarak at nalına benzer bir şekilde imal etmektedirler. Çelkandılar da Teleütlerde olduğu gibi beşiği direk olarak değil ok şeklindeki gergiyle yukarıya asmaktadırlar.

2.1.2. Aile

XIX yüzyıl ile XX. yüzyılın başları arasındaki dönemde aile ve gündelik yaşam incelerken, Altay Türklerinin aile yaşamının, atalarından kalma bir karaktere sahip olduğu görülmektedir. Ancak XIX. yüzyılda Ruslarla başlayan etkileşim sonrasında geleneksel ritüel ve âdetlerde dönüşümler yaşanmaya başladığı söylenebilir. Altay

[187] Çizim: A. P. Yablaçev, Kaynak: E. M. Toşçakova. (1978). *Traditsionnıe Çertı Narodnoy Kulturı Altaytsev (XIX-Naçalo XX v)*. İzdatelstvo "Nauka" Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk, s. 47.

Türlerinde her boy, boy altı grubu olan sööklere yani soylara ayrılır. Her Altay Türkü kendi soyunun hangisi olduğunu bilir ve geleneksel kabule göre soy, erkek tarafından devam eder. Aynı soya mensup kişiler kendi aralarında akraba olarak kabul edilir (*karındaş*). Aynı soya mensup kimseler dağınık olabilir, birbirinden uzakta yaşayabilir ve birbirleriyle hiçbir bağlantıları olmayabilir. Ancak bu durum aynı soydan olma gerçeğini değiştirmez. Yabancılarla tanışırken selamlamadan sonra karşıdaki insanın hangi soya ait olduğunu sorma geleneği vardır. Soy organizasyonunun temel bir özelliği dış eşlilik ilkesidir. Buna göre aynı soya mensup olan kişiler kesinlikle birbirleriyle evlenemezler. Tarafların farklı soylardan olması zorunludur.[188] Bu geleneğin ihlali kesinlikle onaylanmaz ve uygunsuz kabul edilir.

Rus etnograf S. P. Şvetsov'un (1858-1930) bildirdiğine göre Altay Türkleri arasında akrabalık bilinci o kadar güçlüydü ki Ortodoksluğa geçen ve yerleşik bir yaşam tarzı benimseyenler ve bu nedenle doğal çevreleriyle neredeyse bağlarını koparanlar bile çok uzun bir süre önceki görüşlerine -yani aynı soy içerisinde yapılan evlilik yakın kardeşlerin evliliği gibi kabul edilmesi şeklindeki görüşlerine- bağlı kalmışlardır.[189]Ayrıca her soyun ona güç veren, muhafaza eden bir ruhu, alkış söz denen duaları, ibadetleri, kutsal bir dağı, hayvanı, kesmemesi gereken ağacı, avlamaması gereken hayvanları, türeyiş hikâyesi ve bir aile-soy tamgası vardır.[190] Tamgaların önemli bir görevi vardır her bir tamga soyun (grubun) kimliğinin işaretidir ve soyu tanımlamak için kullanılır.[191]

[188] L. P. Potapov, a.g.e., s. 252; U. A. Terkina, a.g.e., s. 122, 123; Figen Güner Dilek, a.g.m., s. 544; L. P. Potapov, a.g.e. s. 347.
[189] U. A. Terkina, a.g.m., s. 123; S. Şvetsov, a.g.e., s. 5; L. P. Potapov. (1953). *Oçerki po istorii altaytsev*, İzdatelsvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, s. 252.
[190] Figen Güner Dilek, a.g.m., s. 544.
[191] A.E. Rogozhinsky, D.V. Cheremisin. (2019). "The Tamga Signs of the Turkic Nomads in the Altai and Semirechye: Comparisons and Identifi cations". *Cheremisin / Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 47/2, Almaaty, s. 48.

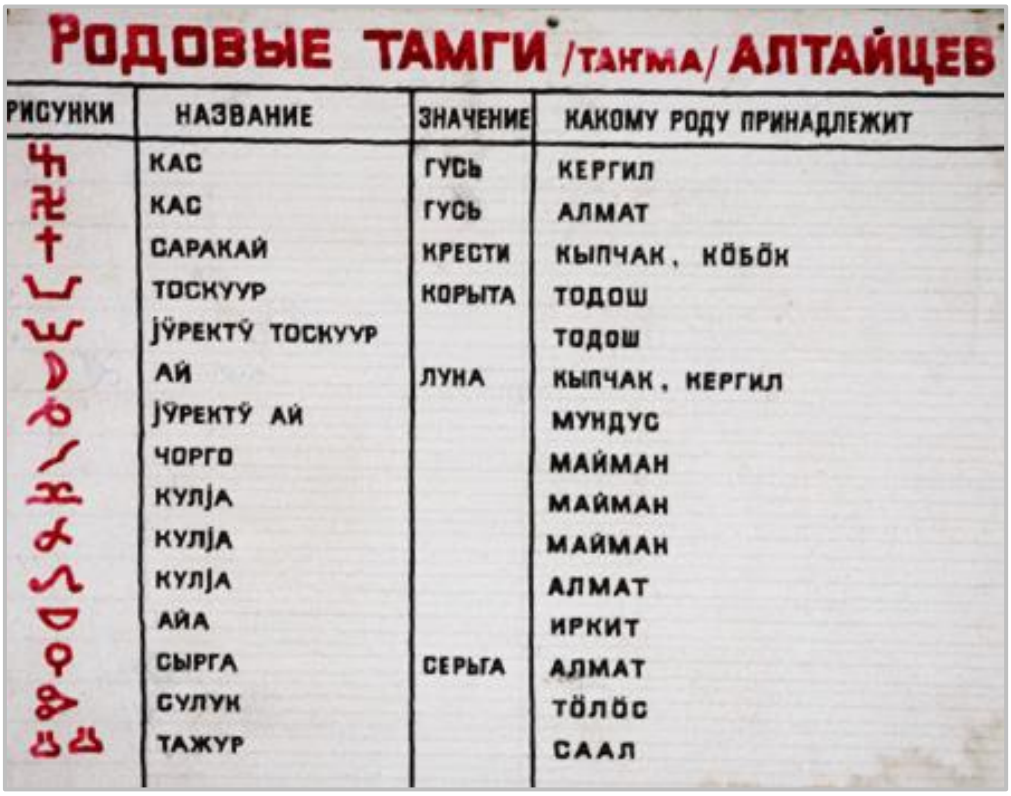

РОДОВЫЕ ТАМГИ /ТАҢМА/ АЛТАЙЦЕВ

РИСУНКИ	НАЗВАНИЕ	ЗНАЧЕНИЕ	КАКОМУ РОДУ ПРИНАДЛЕЖИТ
	КАС	ГУСЬ	КЕРГИЛ
	КАС	ГУСЬ	АЛМАТ
	САРАКАЙ	КРЕСТИ	КЫПЧАК, КӦБӦК
	ТОСКУУР	КОРЫТА	ТОДОШ
	ЈӰРЕКТӰ ТОСКУУР		ТОДОШ
	АЙ	ЛУНА	КЫПЧАК, КЕРГИЛ
	ЈӰРЕКТӰ АЙ		МУНДУС
	ЧОРГО		МАЙМАН
	КУЛЈА		МАЙМАН
	КУЛЈА		МАЙМАН
	КУЛЈА		АЛМАТ
	АЙА		ИРКИТ
	СЫРГА	СЕРЬГА	АЛМАТ
	СУЛУК		ТӦЛӦС
	ТАЖУР		СААЛ

Resim 2. 9. Bazı Altay Soylarının Tamgaları[192]

XIX. yüzyılın sonlarındaki dönemde hem tek eşli hem de çok eşli evlilikler yaygın olarak yapılan bir uygulama olduğu görülmektedir. Çok eşlilik, çoğunlukla zengin Altaylar arasında olmuştur ve bunun ana nedenini çok sayıda hayvan sahibi olunması ve bunlara bakmak için ek iş gücüne ihtiyaç duyulması olarak açıklamak mümkündür.[193] Ayrıca etnograf, dil bilimci Türkolog ve folklorist N. P. Dırenkova çok eşliliği ekonomik nedenler ve bununla birlikte olgun kadınların genç erkeklerle evlenmesi sonrasında zamanla kadının yaşlanması ve erkeğin olgunlaşmasıyla ilişkilendirmektedir. Zira erkeklerin ve kadınların evlenme yaşları aynı değildir ve bu, erkekler için 7-10, kadınlar için ise 14 yaş sonrasıdır.

[192] Fotoğraf: Vladimir Kezling, Altay Çumhuriyeti, Ongudaysky Bölgesi, Kulada Köyü Müzesi, Kaynak: https://kezling.ru/travels/ altai-trip/karakol-valley/, Erişim tarihi: 24.11.2020.

[193] S. P. Şvetsov. (1900). *Gornıy Altay i ego naseleniye*. Tipo-Litografiya Glavnogo Upravlaniya Altayskogo okruga, Tom 4, s. 116; U. A. Terkina, a.g.e., s. 123.

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılın başlarında, Altay Türklerinde yetişkin olmayan çocukların ebeveynleriyle anlaşılarak yapılan evlilik, ebeveynlere *kalım*[194] yani başlık parası verilmesi sonucu anlaşarak yapılan evlilik, gelini kalım ödeyip kaçırarak yapılan evlilik, kuzenler arası yapılan evlilik gibi farklı türlere sahipti. En çok görülen erken evlilik türü yetişkin olmayan çocuklara sahip ebeveynlerle anlaşılarak yapılan evlilik olmuştur. Ayrıca düğün öncesi dönemde *küyülep jürer* adı verilen bir gelenekte vardır. Nişanlı olan çocuklar evlenmeden önce damat, gelinin ebeveynlerinin yurtuna taşınır ancak gelinle yakınlaşmaz. Bu geleneğin gelinin ebeveynlerinin gelecekteki damatlarının emek, beceri ve yeteneklerinin değerlendirmeleri için uygulandığını söylemek mümkündür.[195]

Ancak XIX. yüzyılın ortalarında bu evlilik yöntemi değişmeye başlamıştır. S. P. Şvetsov bununla ilgili olarak daha önce evliliklerin eşlerin katılımı olmadan ebeveynler tarafından yapıldığını söylemektedir. Ayrıca çoğunlukla formalite olarak uygulanıyor olsa da hem gelinin hem de damadın rızasını sorgulama geleneğinin gittikçe yaygınlaştığını ancak bunun her yerde yerleşmediğini ve daha çok Rus kültüründen etkilenen yerlerde görüldüğünü de eklemektedir.[196] XIX. yüzyılda gelin için kalım ödedikten sonra onu kaçırmak yaygın hale gelmeye başlamıştır. Bu, çoğu durumda gelinin rızasıyla ve onunla önceden gizli anlaşma yoluyla gerçekleşmiştir. Kaçırmanın giderek yaygınlaşmasıyla düğün öncesi dönemin süresi ortadan kalkmış, damadın akrabalarının kızın ailesine ön gezileri, gelini ailesinden görmek gibi düğün başlangıcında uygulanan ritüeller yok olmaya başlamıştır. Bunun yerini kızın kaçırılması sonrası kızın ailesine haber verme almıştır.

Ayrıca Altayistik araştırmacıların eserlerinde Altay Türklerinde kuzen evliliği bulunduğu yönünde bilgiler mevcuttur. N. P. Dırenkova'nın verdiği bilgiye göre kuzenler yani farklı söóklere gitmiş olan iki kız kardeşin çocukları üçüncü kuşaktan sonra

[194] Türkiye Türkçesinde *başlık* olarak ifade edilen bu kelime Kırgız, Kazak, Özbek, Tatar, Hakas, Tuva ve Altay Türkçelerinde de benzer şekilde ifade edilmektedir; V. İ. Verbitskiy'nin kaleme aldığı *Türk Dilinin Altay ve Aladağ Lehçeleri Sözlüğü* adlı eserde ise bu kelime hem *kalıń* hem de *kalım* şeklinde geçmektedir. Bu bilgi için bkz.: V. İ. Verbitskiy. (1884). *Slovar Altayskago i Aladagskago Nareçiy Turkskago Yazıka*, İzdanie Pravaslavngo Missionerskago Obşçestva, Kazan, 1884, s. 122.
[195] U. A. Terkina, a.g.m., s. 123.
[196] S. Şvetsov, a.g.e., s. 5.

birbirleriyle evlenebilirler. Kız kardeş çocukları birbirlerine *bölö* derler, torunları *bölöçör* derler, torununun torunları ise yani üçüncü nesil birbirlerine *şanı* derler. Dördüncü nesil ise artık *kayılışkı* yani yabancı olarak adlandırılır ve böylece bunlar birbirleriyle evlenebilirler.[197] Altay Türklerinde Altay Türklerinde geleneksel aile yapısındaki kural olan levirate yani eşi vefat eden kadının, eşinin kardeşiyle evlenmesi geleneği de XX. yüzyılın başlarında değişikliklere uğramıştır. Önceki dönemde dul kadın rızasını dikkate alınmadan ölen kocanın küçük erkek kardeşinin karısı olmuştur ancak XIX. yüzyılın 90'lı yıllarında Rus yerleşimcilerin ve ayrıca Hristiyan misyonerlerin etkisiyle bunda değişiklikler yaşanmıştır. Böylece bazı yerlerde kayınbiraderin yengenin rızasına tabi olmaya başladığı uygulamalar görülmeye başlamıştır.

Altay Türklerinde geleneksel kurallara göre eşi ölen bir kadın, kayınbiraderinin izni olmadan yeniden evlenemez. Evlenecek olan erkek, dul kadın için daha önce verilmiş olan kalım miktarı ya da ona yakın bir miktar ödemeyi dul kadının kayınbiraderine yapmazsa kayınbiraderi yengesinin evlenmesine izin vermez. Geleneklere göre herhangi bir evlilik durumunda evliliğin dünürcülük (kız isteme) aracılığıyla yapılması Altay aile yapısının vazgeçilmez ve ortak bir unsurudur.[198] Boşanma durumunda, boşanmayı kadın isterse kendisine ödenen kalımı geri iade etmek zorundadır ve her koşulda çocuklar babada kalırlar. Bu durum çocukların babanın kendi şahsına ait oldukları düşüncesinden kaynaklanır ve bu nedenle kendine ait olanı başkasına vermez. Bazen baba çocuklarını ayrıldığı eşiyle paylaşabilir. Ancak bu durumda sadece bir kız çocuğunu annesiyle bırakır, erkek çocuğu anneye bırakılmaz.[199]

Altay Türklerinin tarihsel genel soy yapısı ve geleneksel yapı, erkeğin hâkimiyetini sağlamıştır. Kadının evdeki kişiliği çok fazla göz önünde olmamış, kadın tamamen ailenin reisine yani kocasına bağlı olmuştur.[200] Kadın her zaman ailenin koruyucusu olmuştur. Altay Türklerinin aile yapısında ailedeki yaşlılara, anne babaya, erkek ve kız kardeşlere ve atalara karşı gösterilen tutum bir kült haline gelmiştir. Bu, her

[197] U. A. Terkina, a.g.m., s. 124.
[198] S. Şvetsov, a.g.e., s. 10; U. A. Terkina, a.g.m., s. 124.
[199] S. Şvetsov, a.g.e., s. 12.
[200] M. G. Levina, L. P. Potapov. (1956), *Narodı Sibirii*. İzdatelszvo akademii nauk SSSR, Moskva-Leningrad, s. 366, 367.

şeyden önce yedinci ve daha fazlasına (dokuzuncu kuşağa) kadarki atalarının isimlerinin bilinmesi, aile ve soyun tarihinin bilinmesiyle gün yüzüne çıkmaktadır. Bütün bunlar evdeki çocuğun zihninde aile ağacı imajının oluşumuna, kendisinin soy ve aile tarihi zincirindeki rolünü anlamasına katkıda bulunur, aileye, ebeveynlere, eve karşı değer tutumları oluşturur. [201]

Geleneklere göre gelin kocasının büyük akrabalarına açık bacak, el, açık başla ve bebek emzirirken bağrı açık şekilde görünemez. Onların yanında evli kadın kıyafetlerini giymesi gerekir. Yurttaki erkek tarafına geçemez, erkeklerle aynı masada oturamaz. Ayrıca yüksek sesle gülmek, erkeklerin işlerine karışmak uygunsuz kabul edilir. Aile büyüklerinin atlarının bağlı olduğu çakı yani direğin yanına yaklaşamaz. Kocanın ebeveynlerinin ayiline hediyesiz, başı açık, en dış giysi olmadan ve kuşak takmadan girmek te geleneklere göre yasaktır.[202] Yeni evlenen her Altay Türk aile için yeni bir yurt inşa edilir. Bu nedenle birisinin evli olup olmadığını sormak için "*ayıldu ba, jok po?"* yani "*ailin-yurtun var mı?"* sorusu sorulur. Evli olmak toplum için önemlidir. Evlilik yaşına gelmiş ancak evlenmemişlerin toplum içerisindeki yeri geridedir. Sadece evli erkekler ve evli kadınlar toplumda yetki ve konum elde edebilir.[203]

Mülkiyet hakkı aile içinde aşağı doğru uzanan erkek tarafı boyunca uygulanır yani baba hayattayken büyük oğullarına miras payını üleştirir ve en küçük olan ailesiyle birlikte kalarak geriye kalan her şeyin varisi olur. Babanın oğulların ölümü veya yokluğu durumunda mal, baba tarafının yakınlarına kalır. Bir kadın kocasının ölümünden sonra ancak evlenmemiş bir kızı varsa ve akrabalarının iddialarının olmaması durumunda mirasçı olabilir. Birinci ve ikinci eşlerin çocukları ile evlilik dışı doğan çocukların mülkiyet hakları eşit olarak kabul edilir. Kadın evde sadece elbiselerine ve çeyiz olarak getirdiği yatağa sahiptir. Babanın ölümü sonrasında kızı, mülkün geçtiği mirasçılar tarafından beslenmeli ve giydirilmelidir. Eğer bu kız evlenirse onun için bir çeyiz hazırlamaları gerekir ve kız için ödenen kalımı alırlar. Kocasının ölümünden sonra

[201] E. V. Ekeeva. (2011). "Traditsii semeynogo vospitaniya altaytsev". VESTNİK SVFU, Tom 8, №3, s. 104.
[202] S. Şvetsov, a.g.e., s. 9.
[203] U. A. Terkina, a.g.e., s. 128.

kadının babası bir zamanlar kızı için aldığı kalımı kocasının varislerine vermeyi kabul etmedikçe karısı babasının evine dönemez.[204]

2.1.3. Evlilik

Altay Türklerinde gelinin ve özellikle damadın seçimi ebeveynler tarafından yapılmaktadır. Bununla birlikte küçük çocukların, ebeveynleri tarafından nişanlanması geleneği de vardır. Bu durum ebeveynlerin kendi arasında yapılan gizli bir anlaşmayla gerçekleşir.[205] Geleneksel Altay düğün ritüelleri dört aşamaya gerçekleşir. Bunlar dünür olma (kız isteme), düğüne hazırlık, düğünün kendisi ve düğün sonrası olarak sıralanabilir. Her iki tarafın ebeveynlerinin önceden onayıyla gerçekleşen dünürlük (*kudalaş*) çoğu zaman birkaç ön ziyaretle başlar. Daha önce nişanlanmış kız 10-12 yaşlarına geldiğinde dünürler hediyelerle gelip yapılan sözleşmeyi hatırlatırlar. Bu süre zarfında kadın giyim ve yatak takımlarının hazırlanması için gerekli olan çeşitli malzemeler damadın evinden gelinin evine gönderilir. Hediye edilen beyaz, sarı ve mavi parçalardan oluşan 15-20 metre uzunluğundaki kumaş *ilü-bös* olarak adlandırılır. Bu renk sembolizmi, bu ailedeki kızın zaten nişanlı olduğu anlamına gelmektedir.

Gelinin evlenme yaşına gelmesiyle birlikte damadın yakınları kızın evine resmi kız isteme ziyareti yaparlar. Gelin tarafının sahipliğinde düzenlenen törende evlenecek olanlar ebeveynlerine çok kere kâse içerisinde arak sunarlar ve onlara şarkılarla övgü dolu sözler söyleyip teşekkür ederler. Kızın ebeveynleri ise kızlarını kutsarlar ve kızlarına öğütler vererek uğurlarlar. Böylece bu evliliğe izin vermiş olurlar.

Damadın akrabaları gelini zarif bir şekilde eğilmiş olan ata oturturlar ve onu *köjögö* yani bir perde ile örterek kızı, evlilerin evliliğini güçlendiren geleneksel düğün âdetlerinin yapıldığı damadın yeni evine götürürler. Böylece gelin kendi rızasıyla damadın evine güya kaçırılmış ve damadın yanına getirilmiş olur. Damadın annesi geline süt ikram eder ve böylece onun gelecekteki kayınvalidesi olduğunu ve bunu kabul ettiğini

[204] S. P. Şvetsov. (1900). *Gornıy Altay i ego naseleniye, Koçevniki Biyskago uyezda*. Tom 1, Tipo-Litografiya Glavnogo Upravlaniya Altayskogo okruga, s. 117.

[205] N. O. Tadışeva. (2019). "Svadebnıye obryadı. Etnografiçeskoye opisaniye".*Obryadnodst v traditsionnoy kültüre altaystev*, Otv. red. N. V. Ekeev, *BNU Respubliki Altay "Nauçno-issledovatelskiy institut altaisiki im. S. S. Surazakova",* Gorno-Altaysk, s. 450.

ifade eder. Ertesi sabah kızın ailesine haber vermesi için birisi gönderilir. Bu kişi kızın ailesine kızı hangi soydan ve kimin kaçırdığını dolayısıyla endişelenmemelerini ve dünürlerin gelmesini beklemelerini haber verir. Dünürler genellikle yaklaşık on kişi gider. Bunlar damadın babası, eşleriyle birlikte ağabeyleri ve ayrıca anne tarafından bir amca olur. Dünürlerin ziyareti hava kararmadan, tercihen günün ilk yarısında yapılması gerekir. Gün batımından sonra akşam karanlığında yapılmamasına dikkat edilir ki bu yaygın olan inanca göre şanssızlığa yol açabilmektedir. Gelinin ailesi, dünürlerin gelişini önceden bilirler ancak bu ziyareti beklemiyormuş gibi davranırlar. Bu nedenle dünürleri karşılamak için dışarı çıkmazlar.[206]

Resim 2. 10. Damadın Yakınlarının Gelinin Akrabalarını Karşılaması - 1929[207]

XX. yüzyılın başında Altay halkının Burhanizm dini hareketi ile ilişkili olarak dünürlük ritüelinde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Buna göre dünürlerden en

[206] U. A. Terkina, a.g.m., s. 124.
[207] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88863?page=14&query=алтай&index=699, Erişim tarihi: 02.04.2021

büyüğü yurt içine girer, bir kupa arakı tajuurdan[208] kupaya döker ve ocak ateşinin ruhlarına (sahiplerine) ayrıca yurt içerisindeki ibadet köşesine doğru serper, bunu yaparken iyi niyet sözlerini, dualarını söyler. Dünürlerden her biri ellerinde tuttukları ardıç ağacı (*arçın*) dalını değiş tokuş ederler ve selamlaşırlar. Dünürlerin en büyüğü sol dizinin üstüne oturarak getirdiği tajuurdan bir kâseye arak döker ve sağ eli ile sol dirseğinin altından destekleyerek sahiplerine ikram eder. Genelde ebeveynler ertesi sabah bu karşılaşmanın tekrarlanması amacıyla bu birleşmeyi reddederler. Sembolik bir rehine olarak damadın dayısı (*taay*) gelinin ailesiyle kalır. Damadın yakınları her ziyaretten sonra kızın anne babasına ikramlar bırakıp yeni tajuur getirirler. Bu durum kızın akrabaları bir araya gelip, rıza gösterip kızı verene kadar birkaç kez tekrarlanabilir.

Telengit boyu Türklerinin kız isteme ritüeli diğer Altay Türk boylarının ritüellerinden biraz farklıdır. Gelinin kaçırılma onuruna damadın ailesi buraya davet edilir. Ayrıca kızın ailesine de haber vermek gerekir ki buna *uguzu* denilir. Kızın yakınlarından oluşan dünürler geldiğinde onların önüne içi arak dolu tajuur sırayla getirilir. Tajuur bir parça beyaz kumaşla (*kadaktu tajuur*) taşınır ve bu durum birkaç kez tekrar edilir. Üçüncü veya dördüncü turda tajuurun kabul edilir ve bu durum gelinin yaşlı akrabalarından biri tarafından evliliğe rıza gösterildiği anlamına gelir. Sonrasında damat başıyla birlikte gelinin anne ve babasının yurtuna bir koç vücudu getirir ve onu tör adı verilen başköşeye asar. Buna Altay Türkçesinde *jodo kiydireri* denilir. Son ziyarette artık düğün tarihi belirlenir. Ancak düğün genellikle yeni ay günlerinin birinde gerçekleşecek şekilde bu tarih belirlenir.[209]

[208] Arak, tahta mantarlı ve metal süslemelerle özel olarak hazırlanmış ve tajuur olarak adlandırılan deri mataralarda saklanır. Bu bilgi için bkz.: V. V. Radlov, a.g.e., s. 165.
[209] N. O. Tadışeva, a.g.e., s. 456; U. A. Terkina, a.g.m., s. 125.

Resim 2. 11. Hediyelerle Gelen Dünürler - 1927[210]

Düğün öncesi hazırlıklar da yine aynı kız isteme ve dünürlük ritüelleri gibi bir dizi âdet ve gelenek çerçevesinde gerçekleşir. Düğünün gerçekleşeceği aralık, soyun günlük faaliyetleri göz önünde bulundurularak gerçekleştirilir. Katun Nehri'nin orta kesimlerinde yaşayan, sığır yetiştiriciliği ve tarımla uğraşan Altay halkı arasında düğünler genellikle sonbaharda ve tahıl olgunlaştıktan sonra yapılır. Sığır yetiştiriciliğinin hâkim olduğu Altay yerleşim bölgelerinde, sığırların iyi beslendiği yaz aylarında düğünler düzenlenebilir.

Damat tarafı gelinin akrabalarına birkaç kez kumaş, deri, yün verir ve kararlaştırılan miktarda çiftlik hayvanı sağlar ve bununla kızın çeyizi hazırlanır.[211] *Jööjö* yani gelinin çeyizliği genellikle beş yaşından itibaren hazırlanmaya başlanır. Aynı zamanda geleneksel başka şeyler de hazırlanır. Bunlar yatak takımları, ev eşyaları, çeşitli

[210] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87678?page=9&query=алтай&index=445, Erişim tarihi: 02.04.2021.
[211] U. A. Terkina, a.g.m., s. 125.

kışlık ve yazlık kadın kıyafetleridir. Bununla birlikte gelinin babası bir kadın eyeri de dâhil olmak üzere eksiksiz olarak at koşumlarını hazırlar. Akrabaların her biri, gelinin çeyizine kendi hediyeleriyle destek verir. Çeyiz deri çantalara (*kaptar*) ve sandıklara (*kayırçaktar*) yerleştirilir ve düğün günü damadın köyüne getirilir. Düğün arifesinde damadın akrabaları genç karaçam ve huş ağacı direklerinden yapılmış olan geçici bir konik yurt yani *alançik* inşa ederler. Geleneklere göre yakın civarda yaşayan bütün yetişkinler düğün hazırlıklarına destek vermek zorundadır. Düğünden bir gün önce genellikle at veya koyun kesilir çünkü geleneksel inanca göre bu hayvanlar sıcak nefesli hayvanlardır[212] ve Ülgen tarafından yaratılmışlardır.

Resim 2. 12. Telengit Boyu Düğünündeki Geçici Alançik - 1973-1974[213]

[212] Altay Türkleri hayvanları sıcak nefesli ve soğuk nefesli olarak ikiye ayırırlar. Koyun ve at sıcak nefesli hayvan olarak görülür. Sıcak nefesli hayvana Altay Türkçesinde *jılu tumçuktu mal* denir, etleri faydalı ve tedavi edici olarak kabul edilir. İnek, yabani yak ve keçi ise soğuk nefesli hayvan olarak görülür. Soğuk nefesli hayvana ise *sook tumçuktu mal* adı verilir. Bu bilgi için bkz.: E. G. Toruşev, a.g.e., s. 171;

[213] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/337076?page=11&query=алтай&index=500, Erişim tarihi: 02.04.2021.

Düğünde ziyafet için et ikramlarının hazırlanması erkeklerin sorumluluğundadır. Kadınlar her ritüele uygun şarkılarla ritüellere eşlik ederler ayrıca gelini giydirilmesi ve saçanın örülmesi için gelinin ayil içine giriş âdetlerini uygularlar. Düğün gelenekleri gelinin damadın ailesine teslim edilmesiyle başlar.[214] Sığır göçebeliği geleneklerinin hâlâ sıkı bir şekilde sürdürüldüğü geleneksel yaşamda (XIX. yüzyılda) gelin at sırtında kocasının ayiline gider. At renkli kurdelelerle bezenir ve at üzerindeki bütün donatılar bayramlık donatılardır. Her iki tarafta da geline damadın iki arkadaşı eşlik eder ve gelinin önünde huş ağacından bir gölgelik tutarlar. Bunun nedeni gelinin yolu ve kendisi için hazırlanan yeni ayili görmemesi içindir ve onu sadece içine girdiğinde görebilir.[215] Gelin ayilin içine girdiğinde yurtun kadın tarafında yüzü kapıya bakacak şekilde ve doğuya dönük olarak yere oturur.

[214] U. A. Terkina, a.g.m., s. 126.
[215] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 81; V. V. Radlov, a.g.e., s. 178.

Resim 2. 13. Erkeklerin Düğün Yemeği Hazırlığı - 1928[216]

Düğün töreninin en önemli âdeti gelinin *çaç örörі* yani *saç örme* törenidir. Saç örülmesine mutlu bir evliliği ve çok çocuğu olan kadınların katılımı zorunludur. Gelini perde ile örten akrabalar önemli bir tören gerçekleştirirler. Bu törende gelinin en dış giysisi çıkarılır, çeyizin bir parçası olarak getirilen ve evli bir kadının en dış giysisi olan çegedek giydirilir. Sonrasında saç süsleri çıkarılır, saç örgüleri çözülür ve bu esnada törene uygun olan şarkılar söylenir. Gelinin saçı taranır, saçın sol örgüsünü damadın yengesi (*jeňe*) sağ tarafını ise gelinin yengesi örer. Bu esnada yengeler ellerini süt yıkar ve ardıç dalıyla ovuşturur. Gelinin yengesi "*men berip jadım"* yani "*ben veriyorum"*,

[216] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88904?page=11&query=алтай&index=524, Erişim tarihi: 02.04.2021.

erkeğin yengesi "*men alt jadım"* yani "*ben alıyorum"* şeklinde birbirlerine hitapta bulunurlar. Gelin örgülerinin uçlarını bağladıktan örgüler sonra göğüs önüne serilip, başına evli kadınların taktığı sivri şapka olan *kuraan börük* takılır. Bu tören kızın *kelin* yani evli kadın olduğunu temsil eder.[217]

Resim 2. 14. Geleneksel Saç Örgüleri[218]

[217] Türkçede *gelin* olarak ifade edilen bu kelime Kırgız Türkçesinde *kelin*, Özbek Türkçesinde *kelin*, Kazak Türkçesinde *kelin-kalındık*, Tatar Türkçesinde *keleş*, Azerbaycan Türkçesinde *gelin*, Hakas Türkçesinde *naa pala*, Tuva Türkçesinde *kelin*, Altay Türkçesinde *kelin-keldi* şeklinde kullanılmaktadır.
[218] Kaynak: http://ddnykt.ru/?p=19697, Erişim tarihi: 15.09.2020.

Gelin kız bu ritüelden sonra *kelin* olarak adlandırılır ve düğünün bütününde herkes tarafından bu şekilde çağrılır. Bu temel ritüel tamamladıktan sonra damadın amcası yani *taay* veya ağabeyi bir kırbaç sapı, silah dipçiği veya iki veya dört ardıç dalıyla perdeyi açar. Bu perdeyi açma ritüeli olan *köjögö açarı* gelinin yeni bir nitelikte yani *kelin/gelin* olarak doğumunu simgeler.[219] Yeni evlileri karşılama ve onlara iyi dileklerde bulunma törenine *başpaadı* denir. Düğün törenini yöneten kişi yaşlı akrabaların ve saygın kişilerin isimlerini söyler ve bu kişiler gençlere iyi dileklerde bulunup dua ederler. Bu esnada gençlerin şakalaşmasına, töreni hafife almasına izin verilmez zira Altay halkı samimiyetsiz bir ortamda başpaadı gerçekleştirilmesinin eşlerin daha sonraki yaşamlarının güzel geçmemesine neden olabileceğine inanır. Örgü ve dilek törenleri sonrasında gelin kızın çay içmesiyle misafirler yemek yemeye başlar. Düğünün ana yemekleri köçö çorbası ve haşlanmış ettir. Düğünde eğlence amaçlı oyunlar ve yarışmalar düzenlenir.

[219] N. O. Tadışeva, a.g.e., s. 464; U. A. Terkina, a.g.m., s. 126.

Resim 2. 15. Altay Türkü Evli Çift[220]

Düğünden sonraki ikinci gün ise kesilen hayvanların kalan etleri pişirilir. Bu pişirme ve yemek yeme Altay Türkçesinde *baytal-baş* yani *iki yaşında bir çocuğun başı*, *baş-kös kaynadaarı* yani *kelle haşlama*, *baş-kös çeldeeri* yani *baş*, *göz kemirme* gibi adlandırmalarla anılır. Düğün günü gelemeyen gelinin akrabaları sonraki gün baytal-baş törenine davet edilirler. Telengit boyu Türkleri bu ikinci gün yenilen düğün yemeğini *bozoo kanaar* yani *eşik kanlama* şeklinde adlandırırlar. Düğünden sonra genç koca, çiftin

[220] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87661?page=10&query=алтай&index=455Erişim tarihi: 02.04.2021.

gelecekteki iyi ve bereketli yaşamlarını sembolize etmek için yeni ayilin eşiğinde bir koyun keser. Bu *köjögö çeçer* olarak ta adlandırılır. Ayilin önünde duran ve huş ağaç dallarıyla yapılmış olan gölgelik çıkarılır, gelin ve damadın yatağı önündeki kalıcı yerine sabitlenir.[221]

Resim 2. 16. Düğün Yemeğindeki Kadınlar-1929[222]

Kamlık inancına mensup olan Altay Türklerinin geleneksel yaşamının içinde gerçekleştirilen düğün törenlerini, genel olarak örf ve âdetler içerisinde bir sıralaması olan uygulamalar bütünü olarak değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte Burhanizm inancının ortaya çıkması ve yayılması sonrasında düğün örf ve âdetlerinde ardıç, süt ve huş ağacı dallarının kullanıldığı ritüellerin gözle görülür şekilde arttığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

[221] U. A. Terkina, a.g.e., s. 126.

[222] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88905?page=12&query=алтай&index=581, Erişim tarihi: 02.04.2021.

2.1.4. Kalım

Altay Türklerinin evlilik âdetlerinin en önemli yönlerinden biri *kalım* adı verilendir. Türkiye Türkçesinde *başlık* olarak ifade edile bu ibare hemen hemen bütün Türk dillerinde bu ve buna yakın şekliyle ifade edilmektedir. V. İ. Verbitskiy'nin kale aldığı *Türk Dilinin Altay ve Aladağ Lehçeleri Sözlüğü* adlı eserde bu kelime hem *kalıň* hem de *kalım* şeklinde geçmektedir.[223] Kalım ödeme geleneği kadim dönemlere kadar giden bir geçmişe sahiptir. Altay Türklerinin uzak ataları olan Tele kabileleri o dönemlerde gerçekleştirilen evlilikler sırasında gelinin her akrabasına herhangi bir at seçmesi ve onu eyerleyip binerek sürüden çıkarıp alması şeklinde bir âdet uygulardı. Atı eyerleyip ehlileştiren kişi bu atı kendine alırdı, eyerleyemeyen ve düşen ise kendine başka at seçerdi. Bu ritüel gelinin bütün akrabaları bir at aldıktan sonrasına kadar devam ederdi.[224] Geleneksel Altay yaşamında kalım miktarının belirlenmesi özel bir görüşme sonrasında belirlerlenir. Bunun için damadın babası veya onun yerine gelen akrabalarından birisi ve gelinin babası veya onun yerine konuşmayı yapan akrabalarından birisi arasında bir konuşma gerçekleştirilir. Bu sözleşme sonucunda gelin için ödenmesi gereken belirli bir miktar kalım (kalın) tespit edilir.[225]

Kalımın miktarı gelin ve damadın ebeveynlerinin maddi durumlarına göre belirlenir. Eğer damadın ailesi zengin ise kalım olarak kızın ebeveynlerine birkaç at sürüsü, kürk, para, kumaşlar ve diğer hayvanlardan verir. Zenginler bu ödemeyi tek seferde yapıyor olsalar da maddi durumu iyi olmayan Altay Türkleri bunu ödemeyi birkaç yıl içinde gerçekleştirmektedir. Ayrıca yine maddi durumu iyi olmayan damatlara akrabaları yardımda bulunması da görülen bir durumdur.[226] Eğer kadın kocasını terk ederek başka bir adama giderse bu yaşanan hadise geleneksel kurallar çerçevesinde ele alınır ve kalım bazen iki kat büyüklüğünde eski kocasına geri ödenmesi yönünde karar çıkarılır. L. P. Potapov'un tespitine göre eğer koca ölürse kalım, kocanın akrabalarına geri ödenir. Tarihi bilgilere bakıldığında Altay Türkü zenginler ve zaysanların kız

[223] Bu bilgi için bkz.: V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 122.
[224] N. Ya. Biçurin. (1950). *Sobraniya svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena-I*. Otvetstvinniy Redaktor S. P. Tolstov, İzdatelstvo akademii nauk SSSR, Moskva-Leningrad, s. 215.
[225] S. Şvetsov, a.g.e., s. 5; U. A. Terkina, a.g.m., s. 126.
[226] V. İ. Verbitskiy, a.g.e.,s. 85; S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 115.

aldıkları zaman büyük miktarda kalım ödedikleri görülmektedir. Bu ödeme çeşitli eşyalar, sığırlar ve hatta kendisine bağlı olan insanlardan bile oluşabilecek genişliktedir.

Tarihi bilgilerden anlaşıldığına göre kalım ödemesi para, hayvan, eşya, giyim, değerli postu olan av hayvanları, et vb. yiyecekler ödenmiş ve hatta bazen insan bile kalım ödemesi içerisinde bulunmuştur. L. P. Potapov'un Çelkandı ve Tubalardan öğrenildiğine göre Cungar Hanlığı döneminde Altay Türkleri para kullanmadıkları için kalımı sığır ile ödemişlerdir. [227] Bazı araştırmacıların verdiği bilgiye göre XX yüzyılda kalım yerine gelin için ödeme anlamına gelen *şalta* kelimesini kullanmaya başlandığı görülmektedir. Şalta sadece damadın akrabalarının düğünden önce gelinin anne babasına teslim ettiği çeşitli malzemelerden değil, yine düğün gününde kızın anne babasına tahsis edilen sığırlardan da oluşmaktadır. Şalta ve çeyizin *ençi* adı verilen ikinci kısmı, yeni evlilere sığır bahşedilmesi anlamına gelmektedir ki bu sığırların üretilmesi Altay ailelerin en önemli geçim kaynaklarından biridir.[228]

2.1.5. Boşanma

Altay Türklerinde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren boşanma durumları görülmeye başlamıştır. Bir erkeğin karısından ayrılması için ise erkeğin istemesi yeterli olmuştur. Boşanmayı eğer kadın isterse boşanma için kocasının rızası gereklidir ki bu da boşanma karşılığında kalımın geri ödenmesiyle olmuştur. Bununla birlikte geleneklere göre eşlerden biri eğer geleneksel dinlerinden çıkıp Ortodoksluğa geçerse bu tarafların direkt olarak boşandığını gösterir. Boşanma yerel halkın yaptığı bir kurultay veya bir zaysan tarafından onaylanır.[229] Boşanma durumunda çocuklar, kadının sahibi olarak görülen kocaya ait olarak kabul edilir. İstisnai durum olarak baba kız çocuklarından birini anneye verebilir ancak erkek çocuk neredeyse hiç anneye verilmez.[230] Altay Türklerinin geleneksel yaşamına boşanma çok ender görülen bir durumdur. Çünkü toplum içerisinde boşanma ahlaksız, onursuz ve müstehcen bir olgu olarak kabul edilmektedir. Evli kadınlar kocalarının adını direk olarak söylemezler. Bunun yerine *apşıyagım* yani *ihtiyarım* derler.

[227] L. P. Potapov, a.g.e., s. 128, 129; V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 81.
[228] U. A. Terkina, a.g.m., s. 127.
[229] S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 119, 120.
[230] S. Şvetsov, a.g.e., s. 13.

Genel olarak değerlendirildiğinde Altay Türklerinin aile hayatı anlayışlı bir yapı çerçevesindedir. Evlilik sadakatine aykırı hareketler Altay Türklerinde çok nadir görülür ve bu tip durumlar ağır cezalara tabidir. Altay Türkü erkeklerin eşlerine seslerini yükseltmediklerini ve el kaldırmadıklarını da söylemek mümkündür.[231]

Geleneğe göre dul kadın düğünden sonra yatağa takılan perdeyi çıkarır ve bir yıl hiç kimseyle evlenemez. L. P. Potapov *Odejda Altaytsev* yani *Altaylıların Elbiseleri* adlı makalesinde *çegedek* adlı kolsuz ve önden düğmeli uzun elbiseyi giymenin evli bir kadının özelliği olduğunu, dul kadının *çuba* adı verilen siyah kaftan görünümlü bir dış giyimi giydiğini belirtir. Dul kadın tekrar evlenmesi durumunda ise çubayı çıkarıp çegedek giymeye başlar. Vefat eden evli kadın defnedilirken çegedeki ile beraber gömülür. Bunun nedeni Altay Türklerinin inanışına göre ölen kadın ölüm sonrasındaki hayatta tekrar kocasıyla buluşacaktır ve bu nedenle tekrar çegedek giyecektir.[232] Geleneksel yaşamda dul erkek ve kadın için bir dizi kısıtlamalar vardır. Örneğin bu kişiler yeni doğmuş bir çocuğun olduğu bir yurta girmezler, başka birinin ocağından ateş almazlar özellikle yeni bir düğünün yapımındaki özel etkinliklere katılamazlar.[233]

2.1.6. Çocuk terbiyesi

Altay Türklerinin geleneksel yaşamında çocuk, ailenin ve soyun en yüksek değeridir, o her zaman arzulanan bir şey olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Bir çocuğun doğumu, ailenin bir kültüne dönüşür ve doğumla birlikte bir dizi ritüel ve tören gerçekleştirilir, bu esnada iyi dilekler dile getirilir. Ailenin geleneklerinin koruyucusu ve soyun devamı olan erkek çocuğun doğumu özel bir neşe ile karşılanır. Erkek çocuklara kahramanların, efsane karakterlerinin isimleriyle uyumlu bir isim verilir. Bunlar *Temir* yani demir kadar güçlü, *Bolot* yani çelik kadar esnek, *Batır, Kezer* yani görkemli, kahraman bir savaşçı gibi isimlerdir.[234] Çocuklara, özellikle henüz konuşmayı öğrenmemiş olanlara özel bir şekilde davranılır. Onlar azarlanamaz, onlara kötü muamele

[231] V. V. Radlov, a.g.e., s. 175.
[232] L. P. Potapov, a.g.e., s. 29-30
[233] N. A. Tadina. (1995). *Altayskaya svadebnaya obryadnost (XIX-XXvv)*. Gorno-Altaysk: Yüç-Sümer, s. 23.
[234] E. V. Ekeeva, a.g.m., s 104.

edilemez. Bununla ilgili olarak "*jaandı jaan, jaçtı jaş*" yani "*büyükle büyük küçükle küçük*" anlamına gelen bir atasözü bulunmaktadır.[235]

Altay ailesinin geleneksel kültüründe ninniler, atasözleri ve özlü sözler, masallar, efsaneler, destanlar ve oyunların etkin olarak kullanıldığı bir aile eğitim sistemi bulunmaktadır. Bebeklik döneminde *kabay kojok* yani ninniler çocukların yetiştirilmesinde önemli bir rol oynar. Ergenlik ve gençlikte atasözlerinin (*kep sös*) ve özlü sözlerin (*ukaa sös*) önemi artar. Zira bu dönemde çocuğun kişiliğinin ahlaki, zihinsel, estetik ve fiziksel vb. karakterlerinin oluşumu şekillenir. Çocuklarda iş ve emeğe karşı olumlu tutumun aşılanması çeşitli iş türlerinin gösterilmesi ve açıklanması aracılığıyla yapılır. Ancak çocukların tereddüt ve şüphe yaşamamaları için ebeveynler sadece açıklama yapmakla kalmaz aynı zamanda örneklerle bu anlatımları destekler.

Çocuğun ebeveynin verdiği görevi veya işi gerçekleştirmek istememesi gibi bir durumda ebeveynler kınama ve baskı uygulayabilmektedir. Çocuğun ahlak ve iş tecrübesi kazanması için çocuğa gündelik yaşam içerisinde başarıya yönelik talimat ve uyarılar verilir. Ebeveynlik yöntemleri arasında kınama, uyarı, yasaklama ve ceza gibi maddeler bulunur. Kınama ve uyarı çocuğun hatalarından haberdar olması ve onları ortadan kaldırması için yapılır. Geleneksel aile eğitiminin ana yönleri emek, fiziksel, zihinsel, ahlaki-etik, estetik eğitimlerden oluşmaktadır.[236]

6-7 yaşlarına gelen çocukların evi yani ayili temizlemek, ateş yakmak için odun parçaları toplamak ve su getirmek gibi belirli bazı sorumlulukları vardır. Ayrıca çocuklar sığırların bakımını öğrenmeleri için de eğitilirler. Hayvanların sadece arkasını temizlemekle kalmayıp yemek ve sularını kontrol etmeyi, onları beslemeyi ve sulamayı, aynı zamanda hayvanlara ne kadar yem koyulacağını doğru bir şekilde hesaplamayı öğrenmeleri gerekir. Erkek çocuklar at bakarlar yani onları suya, otlamaya götürüp getirmeyi yaparlar. Çalışmayı dinlenmeyle birleştirirler ve böylelikle iyi birer at binicisi olurlar.

[235] N. O. Tadışeva. (2016). "Traditsionnıy etiket altaytsev v semeyno-rodstvennom aspekte". *Tomskiy jurnal LİNG i ANTP*., 2 (12), Tomsk, s. 100.
[236] E. V. Ekeeva, a.g.m., s. 131, 132, 133.

6-7 yaşına gelen kız çocukları küçük erkek ve kız kardeşlerinin bakımına yardımcı olurlar. Beşik sallamayı, bebeğin kıyafetlerini değiştirmeyi, altını temizlemeyi, beslemeyi, yatıştırmayı, eğlendirmeyi ve onu korumayı öğrenirler. Bir bebeğe bakmayı öğrendikten sonra artık bütün küçük erkek ve kız kardeşlerini bakabilecek duruma gelirler. Bu süre zarfında kızlar annelerine süt sağmada ve bulaşıkları yıkamada da yardımcı oldular. 9-11 yaşlarındaki kızlar artık hayvanların yünlerden ip eğirmeye ve bunlardan eşyalar yapmaya, hem sığır hem de av hayvanlarının derisini işlemeye, deri ve diğer materyallerden giyilecek malzemeler dikmeye, yemek yapmaya, koyun ve keçi gibi küçükbaşlara bakmaya ve inek sağmaya başlarlar.

Erkekler ise bu yaşlarda atı eyerlemeye ve at bakmaya başlarlar. Ayrıca yakacak odun keserler, babalarıyla ormana giderler, reçine ve sedir kozalakları toplarlar, hayvanları otlatırlar. Yine vahşi hayvanların, kuşların, balıkların adlarını, avlanma ve balık tutma türlerini ve yöntemlerini öğrenirler ve avlanmaya başlarlar. Demircilik ve ticareti bilen babalar oğullarına kesici alet, tahta kapları oymak için kullanılan ilbek, balta, çakmaktaşı ve yurt duvarlarını oluşturan tahta ızgarayı yapmayı öğretirler. Ayrıca ahşap kapları (ağaç tekne, pipo, bardak, kase) yapmayı, ince kayışları örmeyi, kayış kesmeyi vb. işleri de aynı şekilde oğullarına öğretirler.[237]

Kızlar anneleriyle ilkbaharda şifali bitki ve çeşitli orman meyvlerini toplarlar. Ayrıca anneler kızlarına kurutulmuş et (*şelge*) ve kan sucuğu (*kan*) yapmayı, arpa çorbası (*köçö*) ve kırık arpa çorbası (*jarma*) hazırlamayı, ayran, kaymak (*kaymak*), aarçi (*lor*), beyaz peynir (*bıştak*), kurut, sarı yağ (*sarju*) vb. yiyeceklerin nasıl hazırlandığını öğretirler. Böylece, çocuklar fiziksel olarak aşırı yüklenmeden, yavaş yavaş babalarına ve annelerine yardım etmeyi ve geleneksel yaşamın şartlarını öğrenirler. Çocuklarda ayrıca akrabalarını destekleme, yardım etme ve onlara saygı duyma duygusunun uyandırılması amacıyla çok sayıda akraba ile tanıştırılırlar. Altay ailesinde küçüklerin büyüklere saygısı, büyüklerin de küçükleri koruması geleneği önemli yer tutar. Kaç yaş fark olursa olsun abla ve abilere direk olarak adıyla seslenilmez. Ablaların adlarının

[237] E. V. Ekeeva, a.g.m., s. 135; V. V. Radlov, a.g.e., s. 159.

sonuna *eje* veya *ejem* yani *abla, ablacığım*, abilerin adlarının sonuna *aka* veya *akam* yani *abi, abiciğim* hitabı eklenir.[238]

Gençlere ciddiyet ve dürüstlük, sakinlik, ılımlılık, alçakgönüllülük (bir kadın için), muvazeneli ve ağırbaşlılık (bir erkek için) öğretilir, boş ve kendini beğenmiş gevezelikten, keskin hareketlerden kaçınmaları gerektiği çocukluktan itibaren çocuklara işlenir zira Altay Türkleri de bu özellikleri atalarından öğrenmişler ve geleneksel yaşamlarında uygulamışlardır.[239]

Altay geleneklerinde misafirin de önemli bir yeri vardır ve Altay Türkleri çok misafirperverdirler. Ev sahibi en azından kendi yediği ve içtiğini eve gelen misafire yedirir. Misafir eğer başka bir köyden veya uzak yoldan geldiyse yolda sıkıntı çekmemesi için *azık* hazırlanıp yanına verilir. Yurt kapısından kim girerse girsin evin bir üyesiymiş gibi muamele görür. Aile yemek yerken içeri giren kişiye de herkesin yediği kadar ikram edilir.[240] Misafiri uğurlanması ritüeliyle çocuklara duyarlılık, yardımseverlik, şefkat gibi ahlaki nitelikler örnekli olarak öğretilmiş olur. Gençlere, bir misafir ayilden yani yurttan çıkarken yurtun kapısının açılması, misafirin atının çakıdan yani bağlama direğinden çözülmesi ve atın dizgini tutularak "*jakşı bolzyn*! *(esenlik olsun), jolıgar ırıstu bolzın*! (*hayırlı yolculuklar*), *jakşı jüreger! (İyi yaşa), ayıldap keliger! (yine geliniz)*" şeklindeki veda cümlelerle veda edilmesi gerektiği böylece gösterilmiş olur.

Altay Türkleri çocuklara geleneksel müzik aletlerinin kullanımı, geleneksel danslar, geleneksel şarkılar, güzel giyinme, geleneksel elbiselerin giyilmesi ve aksesuarların kullanılması, geleneksel şapkaların takılması; kız çocuklarına geleneksel saç örgü ve süslerinin kullanılması vb. geleneksel uygulamaları küçük yaşlardan itibaren verirler. Böylece çocuğun sağlığı ve fiziksel gelişimi, uğraşı becerisi ve zihinsel eğitimi, bilincin ahlaki ve estetik yönelimi ve her bir aile üyesinin davranışının düzenlenmesi

[238] E. V. Ekeeva, a.g.m., s. 142; E. M. Toşakova, a.g.e., s. 102; E. V. Ekeeva, a.g.m., s. 105.
[239] E. V. Ekeeva, a.g.m., s. 143.
[240] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 79; V. V. Radlov, a.g.e., s. 174.

sağlanır. Bunun sonucunda Altay Türkü bireylere etnik bir kişiliğin oluşumunun bütün yönleri, atalardan miras kalan geleneksel Altaylı kişiliği bağlamında aktarılmış olur.[241]

Altaylıların çocuklarını geleneksel kültürle tanıştırmasında, çocuğun kişiliğini, bilincini, öz farkındalığını, ahlakî ve diğer özelliklerini şekillendirmesinde ailenin önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Aile içinde çocukların terbiyesi için yapılan uygulamalarla çocukların sonraki gelişiminin temellerinin atılması, iç ve etnik gruplar arası iletişimin devamı, Altay çocukları tarafından etnik kimliğin kazanılması ve onaylanması sağlanmaktadır.[242] Genel bir ifadeyle bu uygulamalar sayesinde Altay ailesinde birçok milli gelenek ve göreneğin korunmakta, geleneksel yaşamda uygulanarak devam ettirilmekte ve böylece bütün bunların sonraki nesillere aktarılması sağlanmaktadır.

2.2. Ölümle İlgili Gelenekler

Altay Türklerinin geleneksel yaşamlarında cenaze töreni ve ölü gömme birkaç şekilde gerçekleştirilmektedir. Bölgesel ve kabile bağlamındaki farklılıklara ek olarak inançlarda da belirli bir çeşitlilikler bulunmaktadır. Altay Türklerinin geleneksel dinî inancı dikkat çekici bir şekilde XVIII. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlayan Hıristiyanlıktan önemli ölçüde etkilenmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan Altay'ın geleneksel defin törenlerinden ilk bahsedenler ölüleri gömme ve ateşte yakarak küllerini saklama gibi uygulamaların bulunduğunu belirtmektedirler. Aynı şekilde XIX yüzyılın 80'li yıllarında, Altay Türklerinde ahşap mezarlardan oluşan cenaze gömme uygulamaları da yapılmıştır. Ölen kişi için yapılan anma töreni ölen kişinin ölümünden sonraki yedinci gün düzenlenmiştir ve bu törende kam ölen kişinin ruhunu göndermek için kamlama ayini gerçekleştirmiştir. Saha çalışmalarına göre XX. yüzyılın başlarında da Altay Türklerinin cenaze törenlerinin çeşitliliğini koruduğu anlaşılmaktadır.[243]

Altay Türklerinin geleneksel yaşamında görülen en eski gömme yöntemi taşla gömmek olmuştur. Bu yöntemde ölen kişi keçeye sarılır, toprağın üzerine konur ve

[241] E. V. Ekeeva, a.g.m., s. 143, 145, 148.
[242] E. V. Ekeeva, a.g.m., s. 106.
[243] U. A. Terkina, a.g.m., s. 129.

üzerine taşlar doldurulur (*korumdap*). Diğer bir geleneksel cenaze gömme yönteminde ölen kişi yarım metreden fazla olmayan sığ bir mezara tabutsuz gömülür (*ükpektep*). Buna göre mezarın dibine keçe serilir ve ölen kişi bunu üzerine giysiler ve beraberindeki teçhizatla yatırılır ve gömülür. Mezarın üzeri yerden yüksek değildir ve yerle aynı hizada olur. Ölen kişinin atı mezarın yanında özel bir şekilde öldürülür. Bunun için ilk omur ile kafatası arasına bıçak sokularak gerçekleştirilir. Atın cesedi, sahibinin mezarının yanına bırakılır, eğer eti hayvanlar ve kuşlar tarafından çabucak yenirse ölen kişinin ölülerin dünyasında iyi olacağına inanılır.[244]

Saylamalap adı verilen mezar yönteminde sığ bir çukur kazılır, ölen kişi keçeye sarılır veya keçe yatağa yatırılıp üzeri keçe ile kaplanır ve sonrasında sığ çukurun içine konulur. Ölen kişinin ayilinden getirilen ve Altay Türkçesinde *saylama* adı verilen ağaç dallarıyla üzeri örtülür. Dalların üzerine keçe parçaları ve çukur kazılırken çıkan taşlar da konulur. Bazı uygulamalara göre üzerine keçe yerine elbise konulur. Altay Türklerinin geleneksel yaşamlarında ölülerin yakılması uygulaması da bulunmaktadır.[245] Bu uygulama sonrasına yanan vücudun külleri bir parça keçeye sarılıp ağaca asılır. Cenazenin ağaca asılması yöntemi ise genellikle ölen kamlar için yapılan bir uygulamadır. Bu uygulamada ölen kamlar keçeye sarılır, bir karaçam ağacının üzerine kaldırılır ve ağacın dallarına bağlanır, yakınına ise ekmek ve talkan asılır. Bir diğer yöntemde ağaç lahitin içinde gömmedir. Bu yöntemde kalın bir karaçam ağacı kesilir ve ölen kişinin vücudunun uzunluğu kadar bir kütük alınır. Bu kütük boylu boyunca ikiye ayrılır ve bunların içi oyulur. Ölen kişi keçeye sarılır ve lahitin içine yerleştirilip alt ve üst kısımlar birbirine sabitlenir. Sonrasında bir çukura indirilerek üzeri toprakla kapatılır.

Telengitlerin geleneksel yaşamında ölen bir adamın ve atının, girişi bulunan mezarlara gömülmesi şeklinde bir uygulama da bulunmaktadır. Bunun için eski kurganların taş höyük kısmı açılır ve burada ölen kişi ve atı için iki alan hazırlanır. Ölen

[244] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 141; O. P. İgnateva. (2009). "Spetsifiçiskie çertı sovremennoy pogrebalnoy abryadnosti ulaganskih telengitov". *Pagrebalnıy obryad narodov Sibiri i sopredelnıh territori*, Kniga 2, Otv. red. L. P. Lavriskaya, SPB: MAE RAN, s. 124.

[245] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 86; N. M. Yadrintsev. (1881). *Ob altaytsah i çernovih tatarah*. Tip. V. Bezobrazova i K., Sanktpeterburg, s. 19; O. A. Mitko. (2009). Krematsia v pogrebalnoy obryadnosti telengitov (Po materialam etnografiçeskih nabludeniy). *Vestnik NGU. Seriya: İstroriya, filosoiya*, Tom 8, vıposk 3: Arheologiya i etnografiya, s. 260.

kişi, geleneksel kıyafetleri, baş giyimi, ayakkabıları ve beraberinde çok sayıda ev eşyasının yanı sıra yiyecek malzemeleriyle birlikte yatırılır. Ölen kişinin başının altına atının eyeri yerleştirilir, atın diğer koşumlarının bir kısmı ise hayvanın yanına bırakılır. Ölen kişinin yurt çadırının çatısından alınan ağaç direkler ölen kişinin üzerine konulur. Sonra kurganın taş höyüğünün taşlarıyla ölen kişi ve atın üzeri örtülür.[246]

Hristiyanlığa en çok maruz kalan Kuzey Altay Türk boyları çoğunlukla Hristiyanların uyguladığı şekilde gömülürler. Kumandinler hakkında önemli araştırmalar yapmış ve çalışmalar ortaya koymuş olan Kumandin boyu Türkü tarihçi ve etnograf Feofan Satlaev (1931-1995) Kumandinlerde görülen farklı bir mezar çeşidinden bahsetmektedir. Buna göre Kumandinler batıdan doğuya doğru yönelmiş olarak ve bir insan boyunda mezar (*mögöni*) kazarlar. Tabuta koymadan önce ölü sıcak suyla yıkanır, en iyi kıyafetleri giydirilir ve sonrasında tabut veya içi boş kütüğün içine koyulur. Başı batıya gelecek şekilde yatırılır. Ayrıca tabutun içine bir pipo, kese, çakmaktaşı ve yiyecek koyulur.[247] Ölen kişi gömüleceği yere atının üzerinde ancak eyerinin önüne oturtularak götürülür. Sovyet devrimi öncesindeki dönemlerde ölen kişi *şırka* adı verilen sedye üzerine *arkan* adı verilen iple bağlanır ve yerde sürüklenerek gömüleceği yere götürülürdü.

Altay Türklerinin geleneksel dinî inançlarına göre ölüm, kötü ruhun (*körmös*), bir kişinin ruhunu alıp götürmesinden kaynaklanmaktadır. Akrabalar sessizlik içinde kederlenip üzülebilirler çünkü yüksek sesle ağlamak yasaktır. Ölünün bulunduğu ayilde eğlenmek, gürültü yapmak mümkün değildir. Yine ölüye ismiyle seslenmek, geceleyin ağaç kesmek, zemin toprağını karıştırmak ve üzerine bir şeyler çizmek, akşam kapıyı açmak ve ayilden süt çıkarmak ta yasak olan uygulamalardandır. Komşu ayilde vefat etmiş biri varsa dışarıda elbise bırakılmaz ve akşamları çocukların dışarıda oyun oynamasına izin verilmez. Vefat eden kişinin ayiline hamileler kırk gün boyunca giremezler. İnanış göre bu yasağın ihlali durumunda hamileler uzun sancılı veya erken doğumla karşı karşıya kalırlar. Ancak hamile kadın buraya girmek zorunda kalırsa

[246] U. A. Terkina, a.g.m., s. 129.
[247] U. A. Terkina, a.g.m., s. 130; İ. İ. Nazarov, D. A. Funk. (2006). "Kumandintsı, Obşçetsvenniy uklad i semeynaya obryadnost". *Turkskiye narodı Sibiri*, Otvetstvennıye Redaktorı D. A. Funk, N. A. Tomilov, İzdatelstvo Moskva Nauka, s. 367.

elbiselerinin altına çıplak bedeni üzerine atın göbeğini sarmalayan eyer kayışını sarmak zorundadır. Vefat eden kişinin bulunduğu ayile emzikli anneler, hastalar, gergin ve duygulu kişilerin girmesine izin verilmez.

Çocukların vefat etmiş kişiye bakması yasaktır. Vefat etmiş kişinin bulunduğu ayile konuşma yetisi olmayan çocuklar getirilmez zira onların ruhları olmadığına inanılır. Yakın zamanda yakın akrabalarından birini gömenler, yakın zamanda şifalı bir kaynağı ziyaret edenler (ziyaret etmek üzere olanlar) veya avlanmayı düşünenler mümkünse vefat etmiş kişinin ayilini ziyaret etmemeye çalışırlar. Ölen kişinin yakın akrabaları bir yıl boyunca avlanmazlar, şifalı kaynakları ziyaret edemezler, düğün yapamazlar.

Altay Türkleri üçüncü, yedinci, kırkıncı günlerde ve bir yıl sonra ölen kişi için tören düzenlerler.[248] Kamların bu törenlere katılımı sınırlı sayıdadır. Geleneksel inanışa göre ölümün gerçekleştiği günün yedinci gecesinde ölen kişinin ruhu evine gelir. Bu sırada yakınları ve akrabaları yurtta toplanır ve bir kam davet ederler. Ölen kişinin ruhunun geldiği, atın ayağını yere vurmasıyla anlaşılır. Sadece kam onun yaklaştığını anlayabilir, konuşmalarını duyabilir ve hareketlerini görebilir. Altay Türkleri, ölen kişinin yurtta çoğu zaman oturduğu derinin altına bir taş koyarlar. Ocağın yanına sığ bir çukur kazarlar, burada ölenler için yedinci güne kadar yiyecek koyarlar ve ardından bulunulan yerden göç ederler. V. V. Radlov'un gözlemlerine göre kam yurdu temizledikten sonra başka bir yere taşınırlar. Aile fertlerinden birinin ölümünden sonra kütüklerden inşa edilen ve bununla birlikte ağaç kabuğuyla kaplı yurtlar boş bırakılır ve aile fertleri kendileri için başka bir yere yeni bir yurt inşa ederler.[249]

XX. yüzyılın başlarında Burhanizm'in etkisiyle cenaze uygulamalarında bazı değişiklikler yaşanmıştır. Buna bağlamda Burhanistler mezarlarına ardıç (*arçın*) dalı, bir şişe süt ve ölen kişinin doğum yılına karşılık gelen ve deriden veya kumaştan oyulmuş bir hayvan figürü yerleştirirler. Yarlıkçılar ölen kişinin ailinin içini ve dışını, güneşe karşı

[248] N. O. Tadışeva. (2019). "Pohoronno-pominalnıe obryadı", *Obryadnost v traditsionnoy kulture altaytsev. Kollektivnaya monografiya*, Otvetstvenniıy Redaktor N. V. Ekeev, BNU RA "Nİİ altaistiki im. S. S. Surazakova", Gorno-Altaysk, s. 52l

[249] V. V. Radlov, a.g.e., s. 188.

durarak ve ellerindeki yanan ardıç dalıyla temizlerler. Cenazeye katılanların bütünü ardıçla kutsanmış suyla ellerini ve yüzlerini yıkarlar ve ayrıca ardıçla tütsülenirler.[250]

Altay Türklerinin ölüm ile ilgili âdetlerinin araştırıldığı bilimsel eserlerdeki bilgiler genel olarak değerlendirildiğinde Altay Türklerinde ölülerin ağaca asılması, zemin altına gömülmesi, zemin üzerine gömülesi, yakılması gibi uygulamaların mevcut olduğu görülmektedir. Bu uygulamalarda taş, kaya, ağaç dalları, ağaç kütükleri, keçe, elbise, toprak, ateş gibi yardımcılardan faydalanıldığı anlaşılmaktadır. Ruslarla temas öncesinde ölü gömme âdetleri geleneksel şekilde uygulanıyor olsa da daha sonraki dönemde Hristiyanlıktan etkilenildiğini ayrıca Burhanizmin etkisiyle de ölüm geleneklerinde bazı değişiklikler yaşandığını söylemek mümkündür. Ölü gömme âdetleri genel olarak bahsedilen şekilde yapılıyor olsa da aynı boy, soy, sülale, aile, köy vb. topluluklarda gerçekleştirilen ölü gömme törenlerinde yine farklı uygulamaların görülebileceği unutulmamalıdır.

2.3. Geleneksel Toplumsal Organizasyon

XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başları arasındaki dönemde Altay Türklerinin sosyal örgütlenmesinin temelini *söök* adı verilen soylar oluşturur. Kemik anlamına gelen söökün yani soyun çocuğa babasından geçtiğine, etinin ve saçının ise anneden geçtiğine inanılır.[251] Geleneklere göre sööklerin egzogamik oluşumu önemlidir. Buna göre aynı söökten olanlar kesinlikle birbirleriyle evlenemezler. Soyun babadan çocuklara aktarıldığın kabul edilmesi nedeniyle soy bağlamındaki akrabalık babasoyludur.[252] Toplumsal organizasyonun temeli olan soy, akrabalıkla ve fikrî bağlarla

[250] U. A. Terkina, a.g.m., s. 131,

[251] S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 108; S. P. Tyuhteneva. (2006). "Altaytsı - Sreda obitaniya, hozyaystvennaya deyatelnost i osnovniye harakteristiki materialnoy kulturı" *Turkskiye narodı Sibiri*, Otvetstvennıye Redaktorı D. A. Funk, N. A. Tomilov, İzdatelstvo Moskva Nauka, s. 413.

[252] E. V. Ençinov. (2018). "Vliyanie obıçnogo prava altaytseve na vıborı zaysanov i demiçey ve turdah S. P. Şvetsova". *Altay - Zapadnaya Sibir v XIX - naçale XX vv.: naseleniye, hozyaystvo, kultura. Materialı Vserossiyskoy nauçno-praktiçeskoy konferentsii, posvyaşçennoy 160-letiyu so dnya roydeniya etnografa, ekonomista i obşçestvennogo deyatelya Sergeya Porfireviça Şvetsova*, N. V. Ekeev (otv. red.), Nİİ Altaistiki im. S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 20.

birbirine bağlanmıştır. Sadece kan akrabalarının birliği olmasa da söök babasoylu olarak uzanan akraba çizgisi hakkında net fikirler verebilmektedir.[253]

Geleneksel yaşamda Altay toplumu, yönetim biçimi olarak *duçina*[254] adı verilen dış yönetimlere ayrılır ve bunların başında *zaysan* olarak adlandırılan yöneticiler bulunur.[255] 1822 yılı öncesinde Rus hâkimiyeti altındaki Altay Türklerinin zaysanları Çarlık tarafından belirlenmiştir. Ancak 1822 yılı sonrasında gerçekleştirilen yönetim reformundaki *Sibirya'daki Yabancılar İçin Tüzük* ile ve özellikle Altay Ruhani Misyonu[256] sonrasında, zaysanlar Çarlığa bağlı olan hükümet insanları ve misyonerler tarafından Çarlığın kolonizasyonel politikalarına uygun görülen kişilerden seçilmiştir. Zaysan terimi Çince *tszay-syan* olarak söylenen bir Çin unvanından gelmektedir. Bu unvan Yuan Hanedanlığı (1260-1368) zamanında Moğollar arasında yaygın olarak kullanılmıştır ve Altay Türklerine de Moğollardan geçmiştir.

Altay Türklerinin Cungar Devleti'ne bağlı olduğu dönemden kalma zaysanlar *uktu zaysan* yani asil zaysanlar olarak kabul edilir ve toplumda büyük saygı görürler. Diğerleri ise *uk jok* olarak adlandırılırlar.[257] Daha dar ifadeyle zaysan aileleri eski hükümdar ve asiller neslinden gelmektedir. Zaysanlık unvanı irsî olup zaysandan onun en büyük oğluna veya en yaşlı akrabasına geçmektedir.[258] Zaysanın (bazı yerlerde *başlık* denir) hemen altında onların yardımcısı gibi görev alanlara *demiçi* adı verilir ve her duçinada birkaç tane demiçi bulunabilir. Altay zaysanlarının dış görünüşü diğer Altay Türklerinden tamamen farksızdır. Ancak bazıları Rus sarayından altın sırmalı kaftan alırlar ve bunu da yalnız Rus memurların huzuruna çıkarken giyerler. XVIII. yüzyılda Kuzey Altay'ın göçebelerden oluşan nahiyelerindeki ana yetkili hem zaysan hem de

---

[253] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 18.

[254] *Duçina*, aynı atadan (soy, söök) gelen insanlardan oluşan merkezî yönetime tam bağımlı olmayan dış topluluk. Bu bilgi için bkz.: E. V. Ençinov, E. G. Toruşev. (2014). "Slovar". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk 2014, s. 433.

[255] *Zaysan* (jaysaň) soy idaresinin baş yetkilisi, Altayların duçinasındaki (göçebelerden oluşan nahiye) soy reisi. Bu bilgi için bkz.: E. V. Ençinov, E. G. Toruşev, a.g.k., s. 434.

[256] Ruslar, Altaylarda egemenliklerini kesinleştirince Altay bölgesinde yoğun şekilde Hristiyanlaştırma ve dolayısıyla Ruslaştırma politikası başlatmışlardır. Böylece 1830 yılında Altay Ruhani Misyonu kurulmuş ve misyonun başına Makariy Gluharov getirilmiştir. Makariy Gluharov'un *Ortodoksluk Ruslukla aynıdır* ilkesinden de anlaşılacağı üzere bu misyon, Çarlık Rusyası'nın Altaylardaki sömürü ve asimilasyon politikalarında aktif rol oynamıştır. Bu bilgi için bkz.: Fatih Numan Küçükballı, a.g.m., s. 31.

[257] L. P. Potapov. a.g.e.,s. 296, 297, 298; V. V. Radlov, a.g.e., s. 125.

[258] V. V. Radolov, a.g.e., s. 123-126.

başlık (*paştık*) olarak anılmaya başlamıştır.[259] Ayrıca yine o dönemde demiçi yerine kaynaklar *yasaul* adını işaret etmektedir[260]

Altay Türklerinin Kumandin boyu ise temel olarak yukarı yani *Örö Kumandı* ve aşağı yani *Altına Kumandın* olarak iki zaysanlığa ayrılırlar. V. V. Radlov, Yukarı Kumandinlerin *Sö* ve *Kumandı/Kubandı*, Aşağı Kumandinlerin ise *Tastar, Yutı, Çabraş ve Tön-Kubandı* soylarından oluştuğunu belirtmektedir. Çelkandı boyu lehçe itibariyle Kumandinlerden farklı değillerdir. Bu boy Biy Nehri'nin kolu olan Lebed yani Kuğu Nehri civarında yaşar ve kendilerine *Kuu-kiji* yani *Kuğu kişiler* derler. Çelkandılar *Çalgan* ve *Yakşı* adı verilen iki soya ayrılırlar. Zaysanları Çalgan soyuna mensupturlar. Altay Türklerinin Tubalar olarak ta adlandırılan Kara Tatarlar boyu kendilerine *Yış Kiji* derler ve Katun Nehri'nin doğusundaki sık ormanlık bölgelerde yaşarlar. Tubalar *Küzön, Tirgeş, Kömnöş, Yus, Torgul* adlı beş zaysanlığa ayrılırlar.[261]

Zaysanlar, yasak adı verilen değerli hayvan kürklerinden oluşan vergiyi Çar adına toplarlar ayrıca adli yetkileri ve polis yetkilerini kullanırlar. Anlaşmazlıklar ve suçlar hakkında zaysanlara bilgi verilir. Ciddi durumlarda zaysanlar davada yer alan kişileri, tanıkları ve demiçileri toplar ve yerleşik geleneklere uygun şekilde bir karar verir. Zaysanlar zaysanlık sınırları dâhilinde bütün hukuk davalarını bağımsız veya demiçi ile birlikte yürütür ve merkezî hükümete bağlı olan yönetime yalnızca cinayet ve soygun gibi büyük davaları gönderir.[262]

[259] Başlık (paştık) soy idaresinin baş yetkilisi, Kuzey Altay'ın göçebelerinden oluşan nahiyelerin ana yetkilisidir. Bu bilgi için bkz.: E. V. Ençinov, E. G. Toruşev, a.g.k., s. 433.
[260] G. P. Samaev. (1991). *Gornıy Altay v XVII - seredine XIX v.: Problemı politiçeskoy istorii i prisoedineniya k Rossii*. Gorno-Altayskoe otdelenie Altayskogo knijnogo izdatelstva, s. 43.
[261] V. V. Radlov, a.g.e., s. 92, 93.
[262] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 109; S. Şvetsov, a.g.e., s. 240, 241; E. V. Ençinov, a.g.m., s. 18.

Resim 2. 17. Altay Türkü Zaysanlar ve Demiçiler[263]

Kolonizatör seçkinlerin ikinci büyük temsilcileri *bay* adı verilen kişilerdir. Altay Türkü baylar çok sayıdaki tabakadan oluşur ve sınıfsal çıkarlar nedeniyle zaysanlarla yakın ilişkide bulunurlar. Baylar yani binlerle ifade edilen sığır sahibi olan Altay zenginleri ile ilgili olarak XVII. ve XVIII. yüzyıl Rus tarihi belgelerinde bilgiler bulunmaktadır. Zaysanlar veya paştıklardan (Kuzey Altay için) farklı olarak tarihî belgelerde genellikle knyazets, knyazka, reis gibi isimlerle anılan Altay baylarından oradaki en iyi insanlar olarak bahsedilir. Bu baylar haricinde *uktu bay* yani asil zengin adı verilen kişiler de bulunmaktadır. Bu zenginlerin mal varlıklara kendilerine atalarından miras kalmıştır. Çoğunlukla Tubaların yaşamış olduğu tayga bölgelerinde ise uktu bayların bulunmadığı bilinmektedir. Bu bayların sığır sürülerinin sayısı on binlerle ifade edilebilecek kadar büyüktür. Bayların bu kadar büyük olan sürülerinin bakımı, devamlı çalışan işçiden çok genelde bayların etrafında yaşayan fakir insanlar tarafından yemek ve giyecek karşılığı yapılır.[264] XX. yüzyılda baylar sığır, deri, saç, kürk, fındık gibi

[263] Fotoğraf: Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: E. V. Ençinov. (2014). "Administrativno-trritorialnoe ustroystvo i obşçinnaya organizatsiya altaytsev va 2-i poolovnie XV.III - naçale XX vv.". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 113.

[264] L. P. Potapov, a.g.e., s. 304, 305.

emtiaların ticaretine başlamıştır.[265] Altay Türklerinin geleneksel toplumsal organizasyonu içindeki bu unsurlar bölgede başlayan Rus hâkimiyeti sonrasında da muhafaza olmuştur. Rus hükümeti bir yandan zaysanların irsî gücünü ve hükümetin idari-boy yönetim sistemi gibi mevcut temelleri korumuş diğer yandan ise bunları devletin ihtiyaç ve gereksinimlerine uyarlayarak kendi menfaatine kullanmıştır.[266]

Resim 2. 18. Zaysanların (yukarıda) ve Demiçilerin (aşağıda) Taktıkları Nişanlar[267]

[265] S. P. Tyuhteneyeva, a.g.m., s. 348.
[266] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 118.
[267] Fotoğraflar: Rus Etnografya Müzesi, Kaynak: E. V. Ençinov. (2014). "Administrativno-trritorialnoe ustroystvo i obşçinnaya organizatsiya altaytsev va 2-i poolovnie XV.III - naçale XX vv.". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 84-85.

2.4. Altay Türklerinin Geleneksel Barınma Alanları

Altay Türklerinin geleneksel barınma alanlarını genel olarak üç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi Moğol tipi de denilebilecek keçe yurtlardır. İkincisi ağaç kabuğu veya keçe kaplı kunik yurtlardır. Üçüncüsü ise köşeli ve tahtadan yapılan ahşap yurt/evlerdir.

A. A. Popov, S. İ. Rudenko, V. V. Radlov, N. M. Yadrintsev ve E. M. Toşçakova gibi bilim insanları Güney Altay boyların barınma alanlarının üç tipte olduğunu söylemişlerdir. Birincisi Altay Türkçesinde *japaş* adı verilen (Türkiye Türkçsinde alaçık) üzeri ağaç dalları ve kabuklarıyla örtülü (daha çok geçici ve av esnasında kullanılan) yurtlardır. İkincisi Altay Türklerinin *alançik* veya *çaadır* dedikleri ağaç kabuklarıyla kaplı konik türdür ve üçüncüsü ise kafesli üzeri keçe kaplı (*kerege ayil-kidis ayil*) yurtlardır. Ağaç kabuğu kaplı yurtlar Hakas Türklerinin de kullandığı geleneksel yurtlandardır. Bununla ile ilgili olarak kadim dönem Çin kroniklerinde *"Hakas Devleti'nin insanları kışları ağaç kabuklarıyla örtülü kulübelerde yaşar.*" şeklinde ibare bulunmaktadır.[268]

[268] Hakasya Milli Müzesi resmi internet sitesi, https://hnkm.ru/khakasia/traditsionnaya-kultura/zhilishche, Erişim tarihi: 09.10.2019.

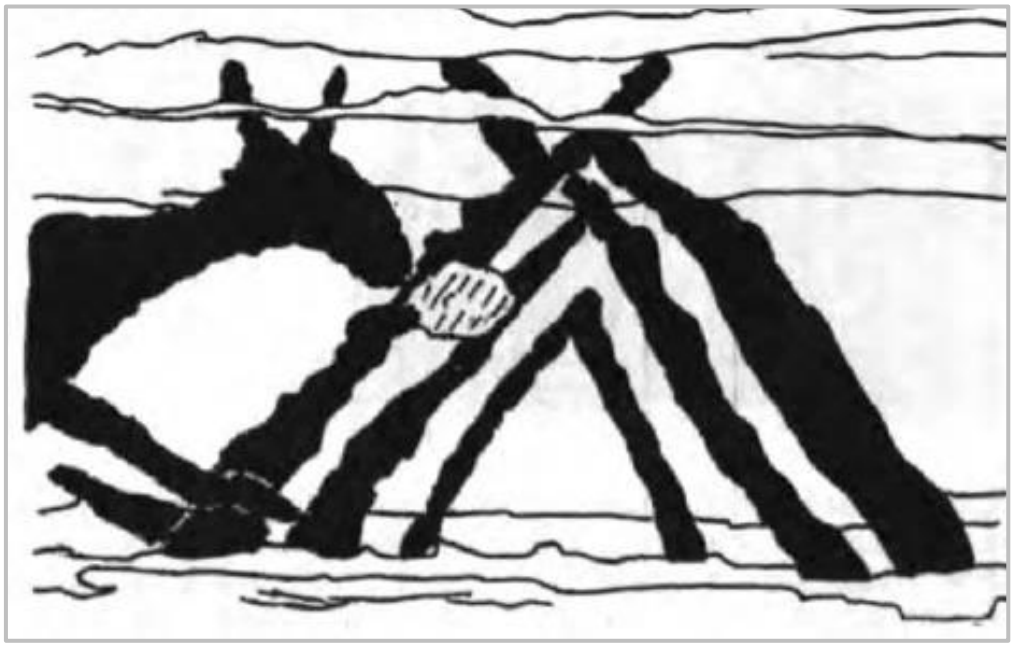

Resim 2. 19. Hakasya'daki MÖ II - I. Yüzyıla Ait Büyük Boyar Yazıtlarındaki Çadır/Alançik[269]

Yine adı geçen bilim insanları Kuzeyde yaşayan boyların geleneksel barınma alanlarının ise daha çok ahşap, köşeli duvar ve konik çatılı (bazılarının bir kısmı toprağa gömülü) olduğunu bununla birlikte çift akıntılı çatısı olan evlerin de bulunduğunu belirtmişlerdir.[270] Bu araştırmacıların yaptıkları bilimsel çalışma ve analizler barınma alanlarının türlerini sınıflandırmayı ve Altay Türk boylarının mimarisinin geleneksel özelliklerini ortaya koymayı mümkün kılmıştır.[271]

XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Altaylarda araştırma seyahatinde bulunmuş olan Sibirya ve Orta Asya araştırmacısı olan N. M. Yadrintsev'in (1842-1894) Altay Türklerinin barınma alanlarını sınıflandırması, onların geçimlerini sağladıkları uğraşlar ve yaşam şartlarına göre olmuştur. Yadrintsev'e göre yerleşik olarak yaşayan ve daha çok avcılık, hayvancılık, arıcılık ile hayatlarını sürdüren Kuzey Altay boylarının barınma alanlarının sade çadırlardan başlayarak kütük ve tomruk kullanılarak yapılmış yurtlara, hayvan yetiştiren ve göçebe olan Güney Altaylıların ki ise basit konik çadırlar ve keçe

[269] Kaynak: İgor Leonidoviç Kızlasov. (2005). *Praturkskiye Jilişça*, İnstitut Arheologii RAN, Moskva-Samara, s. 33.
[270] S. A. Habarova, A. P. Gerasimov, a.g.m., s. 584.; E. V. Ençinov. (2014). "Poseleniya i jilişça". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 400; E. M. Toşçakova, a.g.e., 69.
[271] S. A. Habarova, A. P. Gerasimov, a.g.m., s. 584.

yurtlardan çok köşeli tahta yurtlara kadar gelişme kaydettiğini belirmiştir. N. M. Yadrintsev, Güney Altay boylarının geleneksel barınma alanlarının iki tipte olduğunu bunlardan birincisinin ağaç direklerden oluşan iskelet üzerine Melez ağaçlarının kabuklarıyla örtülen konik tipte, ikincisi ise tahta iskelet üzerine keçe levhaların örtüldüğü tipte olduğunu bildirmektedir (Her ikisinin de zemini yuvarlaktır). Aynı şekilde V. İ. Verbitskiy de XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Altay Türklerinin geleneksel barınma alanlarını ikiye ayırmıştır. Birincisi, iskeleti tahta direklerden oluşan, üzeri ağaç kabuğuyla veya keçe levhalarla kaplı konik görünümlü yurtlar, ikincisi ise büyük çoğunluğu yurt tipinde olan (Moğol tipi) çadırlardır. Ancak V. İ. Verbitskiy bu açıklamayı yaparken Altaylarda görmemiş olamayacağı köşeli ağaç yurtlardan ise bahsetmemektedir.[272]

Resim 2. 20. Altay Türklerinin Geleneksel Barınma Alanları - XIX. Yüzyıl[273]

[272] S. A. Habarova, A. P. Gerasimov, a.g.m., s. 585.
[273] Resim: Pavel Koşarov Mhayloviç, 1889 - Kaynak: https://zidanio.livejournal.com/30312.html, Erişim tarihi: 29.01.2020.

2.4.1. Çaadır-alançik

Altay Türkleri ile ilgili olarak önemli araştırmalar yapmış olan Türkolog Vasiliy Vasilyeviç Radlov'un Sibirya'da yaptığı seyahat notlarından oluşan, sosyokültürel ve etnografik önemli bilgiler içeren *Sibirya'dan* adlı eserinde Altay Türklerinin barınma alanlarından da bahsetmiş, keçe yurtları iki başlık altında toplamış ve bunlardan birincisini konik ve üzeri keçe ile kaplı çadırlar (*alançik*) olduğunu belirtmiştir.[274] Konik görünümlü olan ve Samoyed çadırlarına benzeyen bu yurtlar, yaklaşık 5-7 metre yüksekliğinde ve iskeleti 10-14 adet veya daha fazla ağaç direğin birleşmesinden oluşan yurtlardır.[275] Bu tip yurtlar geleneksel yaşamda genelde maddi durumu iyi olmayan kişilerin barınma alanı olarak kullandığı yurtlardır ve ormanların bulunmadığı Çuy Nehri civarında kullanılmaktadır. Bununla birlikte keçe yerine huş ağacının kabuklarıyla kaplanan türü de bulunmaktadır ve daha çok Başkaus Nehri ve Çoluşman Nehri civarlarında kullanımı yaygındır.[276] Bu tip yurtlar daha çok çadır olarak adlandırılsa da eski dönemlerde ağaç kabuğuyla kaplı olanları *kaaza ayil* olarak ta adlandırılmıştır. Ancak bugün bu adlandırma neredeyse hiç kullanılmamaktadır.[277]

[274] V. V. Radlov ikinci tür olarak eğik çatılı ve düz duvarlı olan Türk-Moğol tipi klasik boz üylerden bahsetmektedir. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: V. V. Radlov, a.g.e., s. 136.
[275] V. V. Radlov, a.g.e., 136.
[276] S. A. Habarova, A. P. Gerasimov, a.g.m., s. 585, 586.
[277] E. V. Çayçina. (2014). "Nazvaniya Jilişç v Altayskom Yazıke", *Maloçislennıe etnosı v prostranstve dominiruyuşçego obşçestva: Praktika prikladnıh issledovani i efeektivnıe instrumentı etniçeskoy politiki*, Sbornik nauçnıh statey po itogam vserossiyskoy s mejdunarodnım uçastiem nauçno-prakiçeskoy konferentsii, Kemerova, s. 457; S. A. Habarova, A. P. Gerasimov, a.g.m., s. 586.

Resim 2. 21. Keçe Kaplı Konik Yurt Örneğinin Çizimi[278]

Alançik kurulurken zemin daire şeklini oluşturacak şekilde direkler yere yerleştirilir ve yukarı uçta ağaçlar bir noktada birleşerek görünüm konik bir vaziyet alır. Bu konik görünümlü karkasın üzeri keçe levhalarla örtülür, levhalar yün iplerle sıkıca bağlanır ve karkasın üzeri böylelikle tamamen kaplanır. Keçe levhaların alt kenarı, kendinden sonraki levhanın üzerini biraz örter. Böylece yağmur suyu keçenin üzerinden akarak çadırın içine girmeden toprağa düşer. Ancak yurt karkasının en üst kısmında yani tahta direklerin birleştiği noktada bir iki karışlık boşluk bırakılır. Bu boşluktan hem ışık

[278] Kaynak: V. V. Radlov. (1989). *İz Sibirii*. İzdatelstvo Nauka, Moskva, s. 137.

girmesi hem de içerideki yanan ocağın dumanının çıkması sağlanır. Çok şiddetli yağmurlarda bu boşluktan su girdiği için gerektiğinde bu boşluğun üzeri örtülür. Tahta direklerden ikisinin arası diğerlerine nazaran birbirinde biraz fazla uzaklaştırılarak bu boşluk kapı olarak kullanılmak üzere ayrılır. Bu çeşit yurtların maddi durumu iyi olmayan Altay Türklerinin en çok tercih ettikleri yurtlar olduğunu söylemek mümkündür.[279]

Resim 2. 22. Ağaç Kabuğu ile Örtülen Yurt (Alançik-Çaadır) - 1927[280]

Konik yurtlar genel olarak Sayan-Altay Dağları coğrafyasının bütününün geleneksel yaşamı içerisinde yaygındır. Tuva Türkleri bu konik yurtları ava çıktıkları dönemlerde geçici olarak kullanırlar. Hakaslar bu tip yurtlara *alançik* derler, toy yani düğün zamanlarında ve dini ayinler için bu yurtları geçici olarak kurarlar ve kullanırlar. Şorlar bu tip yurtlara *odag* derler. Yine Şorlar da Hakaslar gibi evlilik törenlerinde dini ayinler için bu yurtları kullanırlar. *Alançik, sodon ayil, çaadır* ve *solton* olarak adlandırılan ve genel olarak Altay Türlerinde daimi barınma alanı olarak kullanılan bu

[279] V. V. Radlov, a.g.e., 138.
[280] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87721?page=2&query=4121&index=59, Erişim tarihi: 03.02.2020.

yurtlarla ilgili olarak V. İ. Verbitskiy taygalarda yaşayan Altay Türk boylarının da Şorlar ve Hakaslar gibi toy zamanlarında bu yurtları kullandıklarını ifade etmektedir.[281]

Resim 2. 23. Yurt Üzerinin Kaplaması İçin Ağaç Kabuğu Sıyıran Altay Türkleri - 1927[282]

2.4.2. Kerege ayil - kidis ayil

Altay Türklerinin geleneksel barınma alanlarından ikincisi ise çatısı eğik, duvarları dik olan keçe kaplı yurtlardır. Hem kerege ail hem de kidis ail olarak adlandırılan bu yurtlar da kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi karkası zemine sabit yurtlardır diğeri ise sökülеüp takılabilen ve taşınabilen, kafes görünümlü duvarları olan yurtlardır. Bu tip yurtların kafes görünümlü duvarlarının yüksekliği 1 metre

[281] Artur Alekseeviç Kırjinakov. (2019). "Traditsionnıe promıslovıe jilişça u turkskih narodov Sayano-Altaya". *Mir Bolşogo Altaya*, 5(3), Ust-Kamengorsk, s. 381.

[282] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88969?query=4121&index=13, Erişim tarihi: 03.02.2020.

civarındadır ve çatıları konik biçimdedir. Çapları ise otalama 8-12 metre arasında değişmektedir. Bu yurtlar hem yere sabit ve taşınmaz tipte hem de sabit olmayan taşınabilir özellikte olurlar.

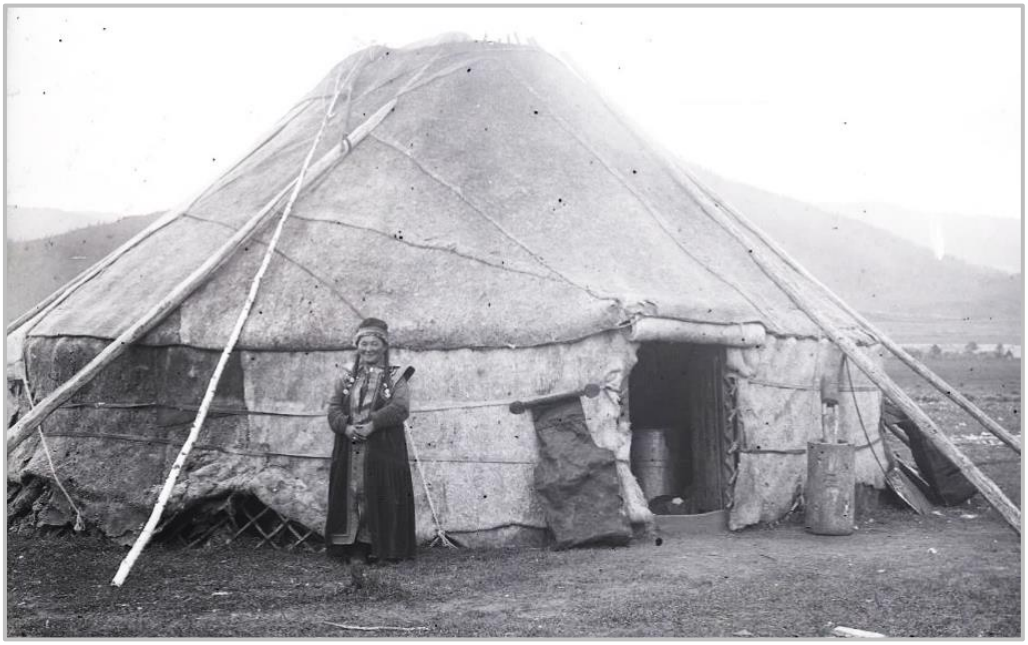

Resim 2. 24. Zengin Bir Altay Türkünün Ayili – XX. Yüzyılın İlk Çeyreği[283]

Taşınmaz olanların taşınabilir olanlardan bir farkı yurt sahibinin göç esnasında yurtun karkasını yerinde bırakmasıdır. Bir diğer önemli fark ise taşınamaz olan bu tip yurtların duvar karkası yere çakılan direklerden, taşınabilir olanların ise *kanat* adı verilen ince çıtalardan yapılan kafes görünümlü duvarlardan oluşmasıdır. Ayrıca bu yurt duvarları katlanabilir özelliktedir.

[283] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88765?page=10&query=алтайцев&index=497, Erişim tarihi: 22.01.2020.

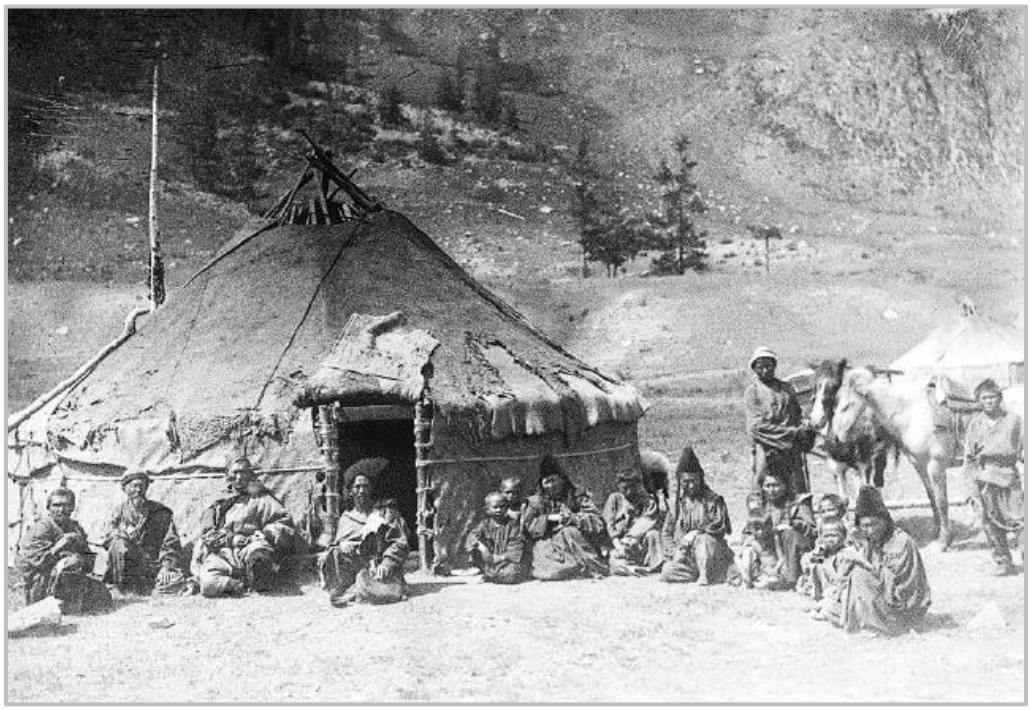

Resim 2. 25. Sabit Yurt Önünde Oturan Altay Türkleri - 1980[284]

Yurt duvarlarını oluşturan kanat isimli duvarların birinci ve sonuncusu arasına yurt kapısının çerçevesi yerleştirilir. Bu yurtlar taşınmaz yurtlardan daha sağlamdır ve hacim olarak onlardan daha büyük hacimde kurulabilirler. Çatıyı örten keçe levhaların yurt duvarına montajı mutlak surette at kılından yapılan iplerle gerçekleştirilmektedir.[285] Bu tip yurtlara bugün sadece Altay Cumhuriyeti'nin Koş-Agaç bölgesinde Telengit boyu sakinleri arasında rastlanabilmektedir.[286]

[284] Fotoğraf: V. İ. Sapojnikova, Kaynak: S. A. Habarova, A. P. Gerasimov. (2018). "Natsionalnıe Osobennosti Arhitekturı Narodov Gornogo Altaya". *İzbrannıy dokladı 64-i universitetskoy nauçno-tehniçeskoy kanferentsii studentov i molodıh uçenıh, Sektisa 11: İstoriçeskoe nasledie i sovremennıe problemı arhitekturı,* İzd. Tomskiy Gosudarstvenniy Arhitekturno-Stroitelniy Universitet, Tomsk, s. 586.

[285] V. V. Radlov, a.g.e., 139.

[286] S. A. Habarova, A. P. Gerasimov, a.g.m., s. 594.

Resim 2. 26. Koş Agaç Bölgesi Telengit Boyuna Ait Bir Keçe Yurt - 1973[287]

2.4.3. Agaş ayil - çeden ayil - çerte ayil

Altay Türklerinin keçe çadırlar haricinde kullandıkları bir diğer geleneksel barınma alanı ise ağaç kütüklerinden yapılmış olan yurtlardır. Bunlar *agaş ail, çeden ail* ve *çerte ail* olarak üç şekilde adlandırılmaktadırlar. Bu tip yurtların duvar boyu yaklaşık olarak bir insan boyundadır, sekiz köşelidir ve çatıları da sekiz köşeden oluşmaktadır. Ayrıca yurt çatısının ortasında genişliği ortalama 75 santimetre çapında olan ve Altay Türkçesinde *tünük*[288] adı verilen bir duman deliği de bulunmaktadır.[289] Ağaç kütükten yapılan evler genel olarak sekiz köşeli evler olsa da yine dört, beş, altı, yedi köşeli olanlar da Altay Türklerinin geleneksel yaşamlarında kullandıkları yurtlardandır.[290] Bu tip yurtlar Kuray ve Çüy bozkırları hariç Dağlık Altay bölgesinin bütünde kullanılmıştır.[291]

---

[287] Fotoğraf: V. P. Dyakonova, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/337548?page=6&query=алтай&index=253, Erişim tarihi: 03.03.2020.

[288] Bu kısım Kazak Türkçesinde buna *şanırak*, örtüsüne *tündik* denir. Kırgız Türkçesinde *tündük*, Hakas Türkçesinde *tünük*, Tuva Türkçesinde ise tündük olarak adlandırılır.

[289] V. V. Radlov, a.g.e., 139.

[290] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 401.

[291] S. A. Habarova, A. P. Gerasimov, a.g.m., s. 594.

Resim 2. 27. Altı Köşeli Ağaç Yurt-1927[292]

Güney Altaylıların geleneksel gündelik yaşamlarının ve kültürlerinin etnografik özellikleri göçebe ve yarı göçebe çayır hayvancılığı üzerine şekillenmiştir. Kuzey Altaylıların ise yaya şekilde yapılan vahşi hayvan avcılığı, taygalardaki sularda balıkçılık, çapa kullanılarak yapılan tarım ve yabani bitki toplayıcılığından oluşmaktadır.[293] Taygalarda yaşayan Altay Türkleri daha çok konik ve köşeli evlerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Dört köşeli evlerin çatıları çift akıntılı olabileceği gibi Tubaların evleri gibi dört akıntılı da olabilmektedir.[294]

Altay Türklerinin bu özellikleri göz önünde bulundurulduğunda yaşam şartları ve ekonomik nedenlerin onların barınma alan tercihini etkilediğini söylemek mümkündür.

[292] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88946?page=13&ethnos=3506999&index=631, Erişim tarihi: 03.03.2020

[293] L. P. Potapov. (1969). *Etniçeskiy Sostav i Proishojdeniye Altaytsev*. İzdatelstvo Nauka Leningradskoye Otdeleniye, Leningrad, s. 18.

[294] E. G. Toruşev. (2014). "Jilişça". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 227; E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 111.

Yine ekonomik nedenler, yaşam şartları ve Rusların Altay coğrafyasına gelmesiyle ortaya çıkan demografik etkiler sonucu barınma alanlarının özelliklerinde bazı değişimler ve gelişimler görülse de geleneksel özelliklerini genel olarak korudukları söylenebilir. Altay coğrafyasında konik yurtlar, silindir yurtlar, çok köşeli yurtlar ve XIX. yüzyılda kadarki süreçte Teleüt ve Kumandin boylarının yaşam alanı olan yarısı yer altında olan (*jer üy, çer üg- kıspa üg*) veya etrafı kuru otla örtülü barınma alanları öne çıkmaktadır. Ayrıca bununla birlikte Dağlık Altay'da XIX. yüzyılda *izba* adı verilen Rus tipi evler de kullanılmaya başlanmıştır.[295]

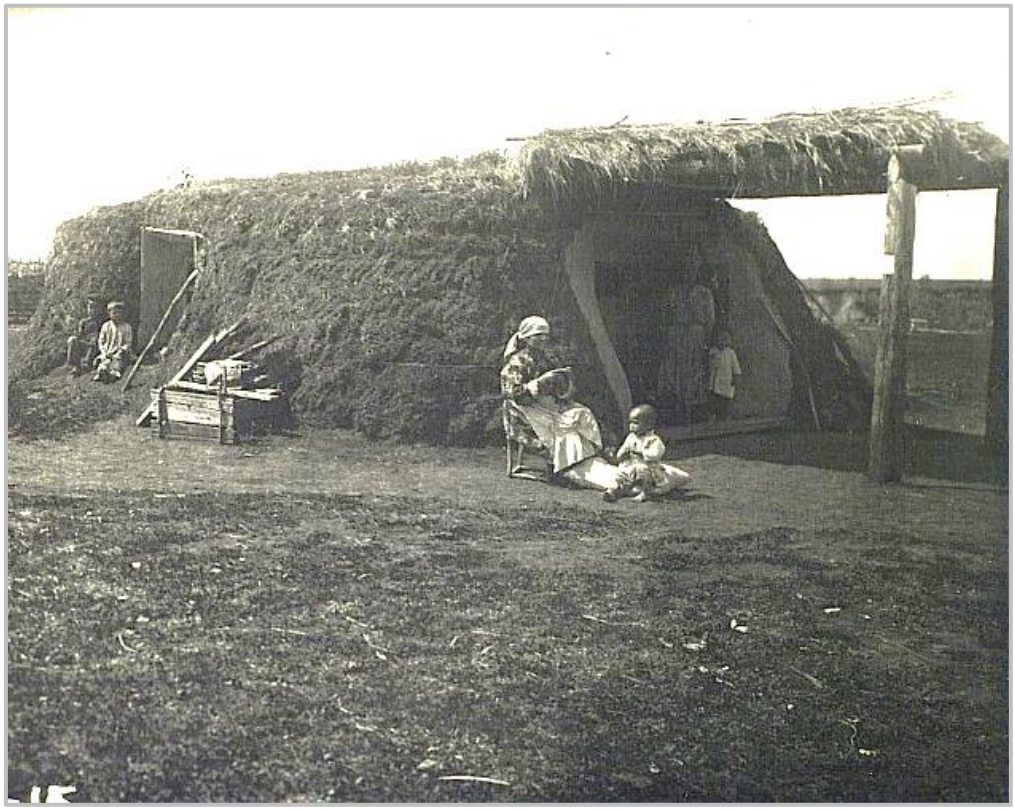

Resim 2. 28. Teleüt Boyuna Ait Geleneksel Barınma Alanı - 1929[296]

[295] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 222, 223.

[296] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88813?query=телеут&index=16, Erişim tarihi: 03.03.2020.

Resim 2. 29. Kumandin Boyu Tarzı Geleneksel Barınma Alanı[297]

Altay Türklerinin geleneksel barınma alanları hakkında genel bir değerlendirme yapmak gerekirse bunları mimari açıdan ağaç kabuğu veya keçe kaplı konik yurtlar, keçe silindir yurtlar ve kütük ve ya tahtadan yapılan köşeli evler/yurtlar olarak üç gruba ayırmak mümkündür:[298] Bunlardan birincisi konik yurtlar Sibirya halklarının geleneksel yaşamlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Altay Türkleri bu yurtlara *çaadır* veya *alançik* demektedirler. Yapımında ağaç sırıklar ve ağaç kabukları kullanılmaktadır. İkincisi silindir yurtlardır. Bunlar *kerege ayil* veya *kidis ayil* olarak adlandırılan Moğol tipi yurtlardır. Bu yurtların iskeleti silindir şeklindedir ve ince çıtalardan örülmüş kafes duvarlardan oluşmaktadır. Üzerinin kaplaması için ise keçe levhalar kullanılmaktadır. Üçüncüsü ise köşeli ağaç yurtlardır. Bunlar *ağaş ayil, çeden ayil* veya *çerte ayil* olarak

[297] Kaynak: http://fotokto.ru/photo/view/2903244.html, Erişim tarihi: 03.03.2020
[298] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 214.

adlandırılmaktadır. Bu yurtlar dört, beş, altı, yedi veya sekiz köşeli olabilmektedir. Yapımında ağaç kütükleri kullanılmaktadır.[299]

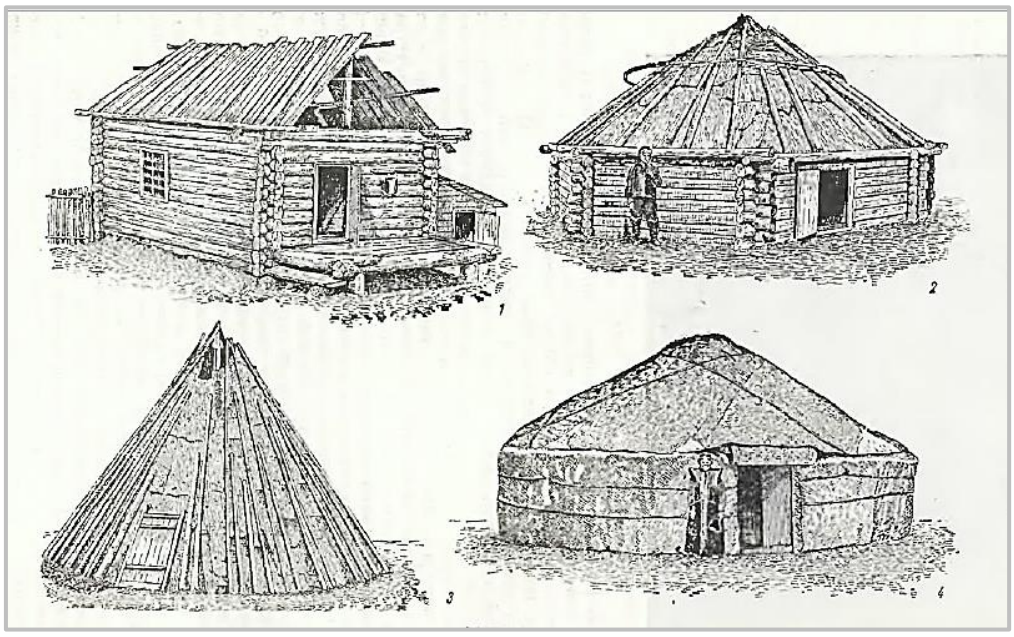

Resim 2. 30. Altay Türklerinin Barınma Alanlarının Genel Görünümü[300]

2.4.4. Barınma alanlarının yerleşim düzeni

Rus nüfusun Altay coğrafyasında sayısının artmasıyla Altay Türklerinin Rus tipi evlerin mimarisinden etkilendiklerini söylemek mümkündür. Zira günlük yaşamın şekillenme süreci, yaşanılan çevrenin etnik yapısından etkilenmekten uzak değildir. Bununla birlikte araştırma materyalleri bir ailenin hane halkının yaşam biçimini oluşturma süreçlerinin etnik ortama ve yerleşim türüne bağlı olarak etkilendiğini göstermektedir. Doğal olarak Altay nüfusunun baskın olduğu yerlerde Altay geleneklerinin etkisi daha güçlü olduğu bununla birlikte Rusların çoğunlukta olduğu çevrede ise daha çok Rus geleneklerinden etkilenildiğini söylemek mümkündür.[301]

[299] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 400-401.
[300] Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov. (1956), *Narodı Sibirii*. İzdatelszvo akademii nauk SSSR, Moskva-Leningrad, s. 340.
[301] N. A. Tadina. (1995). "Sootneşenie etnokkulturnıh orientatsii altay-kiji Sredney Katuni". *İzvestiya laborotorii arheologii №: 1*, Gorno-Altaysk, s. 126

Altay Türklerinin göçebe hayvancılık yapan boylarının barınma alanları iç düzen olarak birbirlerine yakındır.[302] Barınma alanlarının kuşbakışı görünümü yuvarlak veya dört, beş, altı, yedi, sekiz köşelidir. Barınma alanlarının kapıları ise daima doğuya bakmaktadır.[303] Kapıdan karşı duvara doğru (hayalî) düz bir çizgi çizilecek ve bu çizginin yurtun iç düzenini ikiye böleceği düşünülürse yurt kapısın sağ tarafı kadın tarafıdır ve bu taraf Altay Türkçesinde *epşi janı* olarak adlandırılır. Yine bu çizginin sol taraf ise erkek tarafıdır ve Altay Türkçesinde *er janı* olarak adlandırılır. Bu çizgi kadınların erkek tarafına geçmelerinin yasak olduğu sınırı göstermektedir. Bu kurala uyulmaması inanışa göre büyük bir günah işlemek anlamına gelmektedir. Ancak kadının erkek tarafına geçmesini zorunlu olduğu bir durum olursa bu, kadının kapı tarafına gidip o şekilde erkek tarafına geçmesiyle gerçekleşir. Ocağın bulunduğu yerden bu çizginin geçilmesi ise kadınlar için kesinlikle yasaktır.

Yurt, kuzey-güney ve doğu-batı olarak içerden (hayalî) çizgilerle bölünecek olursa çizgilerin birleştiği merkezde yani yurtun tam ortasında ocak bulunmaktadır. Ocağın üst kısmı yani batı yarısı *ot bajı* yani *ateş başı* olarak adlandırılmaktadır. Bu yerin özel bir önemi vardır ve saygın kabul edilmektedir. Ayrıca burası *odım jalarım* yani *ateşim koruyucum* olarak ta adlandırılmaktadır.[304]

Ateş ile ilgili yasaklar ateşin ruhuna olan saygıdan dolayıdır. Örneğin ocağa süt dökülmesi geleneksel inanışa göre kesinlikle yasaktır. Ayrıca keskin bir şeyle ateşi karıştırmak, ateşin yanı başına su veya süt dökmek, ateşe tükürmek te Altay Türklerinin geleneksel inanışlarına göre yasaktır. Bu yasaklar ateşin ruhuna gösterilen saygıdan kaynaklanmaktadır. Ayrıca ateşin ruhuna derin saygı göstermek adına bazı âdetler yerine getirilir. Örneğin geleneksel inanışa göre *talkan*[305] yapıldıktan sonra kimse yemeden önce bir tutam ateşin ruhuna adanır ve ateşin içine atılır. Ayrıca yeni kesilmiş hayvandan da

[302] V. V. Radlov, a.g.e., 136, E. G. Toruşev, a.g.m., s. 223

[303] L. P. Potapov bununla ilgili olarak: "*Bilindiği gibi eski Türkler yaşadıkları yerlerin kapılarını sadece doğuya bakacak şekilde konumlandırmışlardır. Kapının bu şekilde yerleştirilmesi geleneği, Sayan-Altay halklarında yani batı Tuvaların arasında günümüze kadarki süreçte muhafaza edilmiştir*." demektedir. Bu ve daha fazla bilgi için bkz.: L. P. Potapov. (1960). *Trudı Tuvinskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii*, Materialı po etnografii tuvintsev rayonov Mongun -Taygi i Kara-Holya, Moskova-Leningrad, s. 173, 180.

[304] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 96.

[305] Taze mahsul arpa, tahta dibekte dövülür ve kabuğundan ayrıştırılır. Daha sonra kazanda kavrulur ve değirmende öğütülür. Buna Altay Türkçesinde *talkan* adı verilir. Arpanın olmadığı zamanlar ise buğday kullanılır.

kimse yemeden önce bir parça et ateşin ruhuna adanır ve ateşin içine atılır. Yine şarap içilmeden önce elin bütün parmakları şaraba sırasıyla batırılır ve parmaklarla ateşe şarap sıçratılır. Altay Türklerinin inanışına göre ateşin ruhu aileye mutluluk ve refah getirir.

Geleneklere göre düğün günü eve gelen gelin aile mutluluğu, bereket ve refah getirmesi için ateşin ruhuna adak sunar. Gelin eve girer girmez ilk önce ateşin üzerinde bulunan ve Altay Türkçesinde *tagan* adı verilen üçayaklı sacayağının üzerine, yurtun o anda ışık alan tarafına doğru dört parça yağ koyar. Sonrasında büyükçe bir kâse eritilmiş yağı doğrudan ateşin üzerine döker. Bu esnada büyük bir alev çıkması durumunda gelinin istediği refah ve mutluluğu gerçekleşeceğine inanılır. Eğer küçük bir alev çıkarsa bu ailevî yönden sıkıntıların yaşanacağı anlamına gelmektedir. Yurt kapısından girildiğinde ocağın hemen arkasındaki duvardaki oturma yeri *tör jer* (başköşe, şeref yeri) olarak adlandırılır. Burası ailenin en yaşlısının veya eve gelen saygın misafirlerin oturacağı özel yerdir.

Resim 2. 31. Tagan[306]

[306] Fotoğraf: Elena Tihomirova, Kaynak: https://go-altai.livejournal.com/5326.html, Erişim tarihi: 04.03.2020.

Geleneksel yaşamda kadının sosyal konumu hem ailede hem de toplum içinde erkekten sonra gelir ve bu yönüyle değerlendirildiğinde Altay Türklerinin ataerkil bir aile yapısına sahip olduklarını söylemek mümkündür. Hatta kamların inanışına göre kadının temiz olmadığına inanılır. Bu nedenle kadınların tör jer tarafına geçmemeleri gerekmektedir.[307] Yurtların kapıya doğru olan doğu yarısı *ejik* yani *kapı* olarak adlandırılır ayrıca bu kısma *ottın budı* yani *ateş ruhunun ayağı* da denir. Kapıdan içeriye girince eşiğin hemen sağ ve sol tarafı ise *irgi jer* olarak adlandırılır. Bu kısım kışın yeni doğmuş olan koyun, keçi ve inek yavrularının bir süre bakımı için kullanılan yerdir.

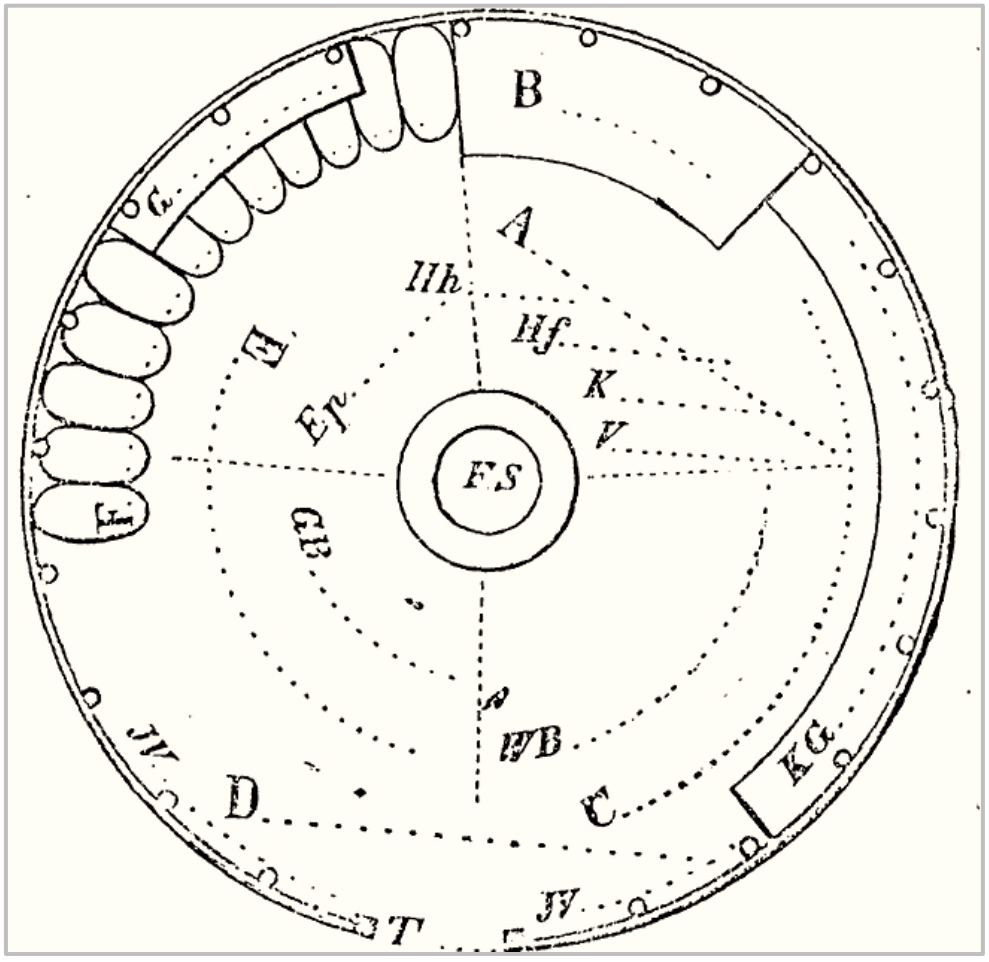

Resim 2. 32. Altay Yurtu Genel Yerleşim Düzeni[308]

[307] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 97
[308] Kaynak: V. V. Radlov. (1989). *İz Sibirii*. İzdatelstvo Nauka, Moskva, s. 140.

A: Aile yeri

B: Yatak

C: Kadınlar tarafı

D: Hizmetçiler yeri

E: Erkek tarafı

Ep: Başköşe (şeref yeri)

F: Çuvalların durduğu yer

FS: Ocak

G: Putlar

GB: Erkek misafirler

Hh: Ev sahibi

Hf: Ev hanımı

JV: Yavru hayvanlar.

K: Çocuklar

KG: Mutfak malzemeleri

T: Kapı

V: Akrabalar

WB: Kadın misafirler

Yukarıdaki kısımda da değinildiği gibi yurtların tam ortasında ocak, ocağın üzerinde demirden yapılma, yuvarlak üçayaklı sacayağı bulunur. Sacayağına Altay Türkçesinde *tagan* denir. Çok köşeli veya konik yurtlarda ocağın hemen arkasında ortalama 180 santimetre uzunluğunda ağaç direk (*çakı*) dikilir. Direğin üzerine yatay şekilde kısa bir tahta çıta çakılır. Bu çıtanın iki ucundan kapı kasasının üst köşelerine kadar uzayan tahta sırıklar (*artpak veya artkıs*) uzatılır.[309] Kapıya kadar uzanan bu tahta sırıkların ocak üstüne gelen kısmına çok büyük olmayan, ince esnek dallardan yapılma bir kafes konur (*kerem* veya *seen*). Bu kafesin üzerinde kurut, et, koyun derisi gibi şeyler tütsülenir. Yurtun içinde, zemin üzerine koyun, keçi, inek vb. hayvanların derileri yünlü kısmı üste gelecek şekilde halı gibi serilir.

[309] E. G. Toruşev, a.g.e., s. 223

Yurtun kadın tarafı olan sağ tarafta duvarın dibinde yatak veya kerevet durur ve bir perdeyle önü kapatılır. Yine duvarın dibinden kapıya kadarki kısımda evde kadınların kullandığı eşyalar bulunmaktadır. Döküm kazan (*kazan*), ahşap kova (*könök*),[310] çengelde (*ilmek*) asılı büyük deri kap (*arhıt*), küçük deri kaplar (*tajuur, torsuh,*[311] *barbuy*), ağaç tabaklar (*tabak, terii, çara*), ağaç çay kâseleri (*ayak*), büyük ve küçük dibekler (*sokı*) gibi eşyalar burada durur. Aynı zamanda talkan, kurut vb. yiyecekler de kadın tarafında saklanır. Yatak, keçeden yapılma minder olan *tuulak,* yünlü koyun derisi ve bunlarla birlikte yastıktan oluşmaktadır. Yastıklar genelde deri kılıftan yapılır ve içi deri parçaları ve benzeri başka şeylerle doldurulur. Yatağın altında ise kadının at binerken kullandığı donanımlar bulunur.

[310] Altay Türkleri kısrak ve inek sağarlarken kullandıkları tahtadan yapılmış kovayı *könök* olarak adlandırlar. Deriden yapılmış kapların bir başka türünü ise Altay Türkleri *bortogo könök* şeklinde isimlendirmektedirler. Buradaki bortogo sözcüğü Moğolcada küçük ölçekteki tahta kova anlamına gelmektedir. Bu bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, a.g.e., s. 96; Könek 'kova, kap, çuval' kelimesini aşağıdaki biçimlerde görmek mümkündür: Başkırt Türkçesi künäk 'bir kova çeşidi'; Türkmen Türkçesi kənek 'içine süt sağılan deri kova'; Tatar ağzı kunok 'kutu veya huş ağacının kabuğundan yapılmış kova'; Başkırt ağzı 'örme sepet'; Altay Türkçesi könök 'kova'; Kırgız Türkçesi kənək 'deri çuval'; Tuva Türkçesi xənek 'çaydanlık', xuuŋ 'ahşap kova'; Özbek Türkçesi konak 'mayalanmış süt saklamak için kullanılan deri kap'; xənək 'evin içindeki yıkama çukuru/oyuğu'. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Shoira Usmanova. (2008). "Notes On Some Altaic Household Words". Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 18, Bişkek, s. 125.

[311] "*Kırgızistan'ın bazı bölgelerinde de XX. yüzyılın ortalarına kadarki süreçte torsuk adı verilen deri süt kabı günlük yaşamda kullanılan bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır. Altay Türkleri de torsuku hâlâ kullanılmaktadır. Adı hemen hemen Kırgızlarda söylendiği şekilde olsa da, yapımında biraz farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Altay Türkleri bunu ineğin arka budunun derisinden yapmaktadırlar. Dış görünüşü ve hacmine bakılırsa, yüksekliği 38 santimetre kadardır. Yoğurt veya süt saklamak için kullanılmaktadır. Hakaslar buna torsuh demektedirler.*", Cengiz Buyar, a.g.e., s. 97.

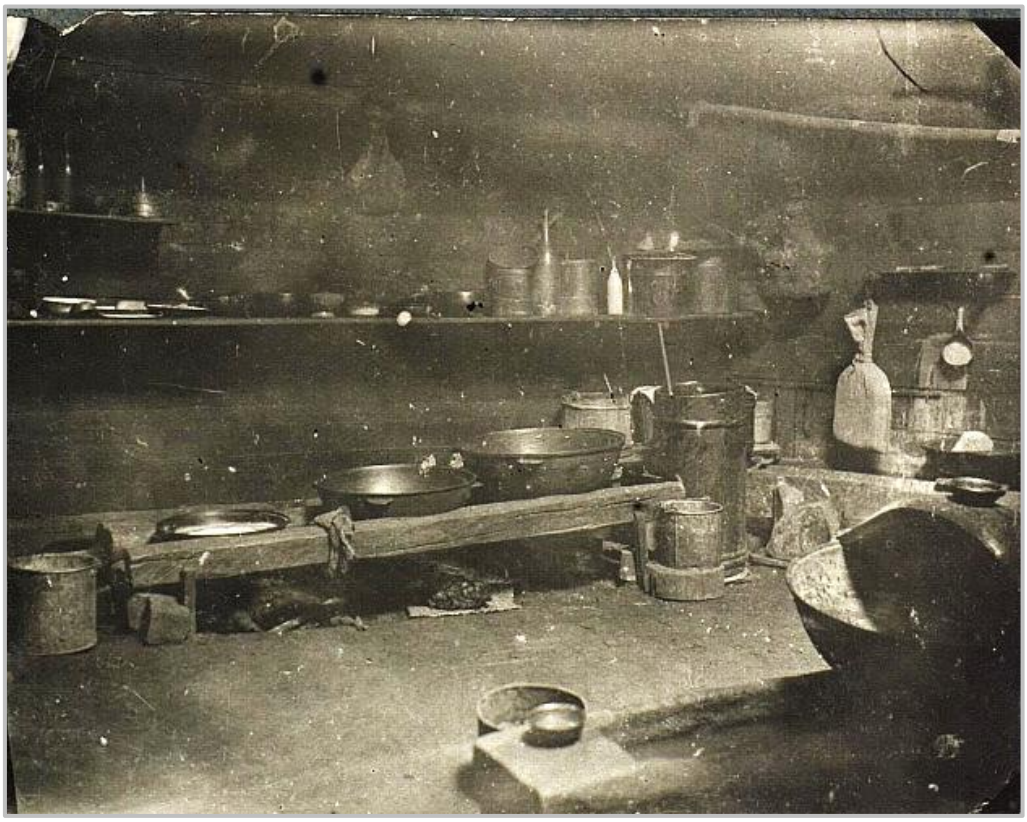

Resim 2. 33. Ağaç Yurt İçi Kadın Tarafı - 1931[312]

Erkek tarafında erkeğin kullandığı bütün malzemeler deri çuvallar içerisinde bulunur. Bu çuvallara Altay Türkçesinde *kap* denir. Bu çuvalların sayısı ailenin ekonomik durumuna göre artar veya azalır. Erkeğin kullandığı alet-edevat, silah, olta vb. malzemeler aynı şekilde erkek tarafında muhafaza edilir. Tüfek (*mıltık*), fişeklik (*kaptırga*), at koşumlarını yani eyer (*eer*), dizgin (*uzda*), kamçı (*kaçı*), at saçından yapılma ip (*arkan*), kayış (*kayış*), eyerin altına serilen altlık (*keyim*), atın terini emen örtü (*tokum*) ve ayrıca el aletleri yani balta (*malta*), demir dişli tahta saban (*andazın*) erkek tarafında bulunan eşyalardandır. [313] Daha eski dönemlerde ise burada ok ve yay gibi malzemelere yer verilmiştir.

[312] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92209?page=10&ethnos=3506999&index=472, Erişimi tarihi: 19.02.2020.
[313] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 223-224.

Resim 2. 34. Konik Yurt İçi Erkek Tarafı (Er Janı) - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[314]

Sosyal ilişkilerde yurt içindeki kısımların da özel ayrımları bulunmaktadır. Örneğin yurt kapısının etrafı en düşük mertebedeki yerdir. Yurt içindeki ocak ve çakı (ağaç direk) arasındaki kısım, sol üst taraftaki erkek tarafıyla birlikte (*tör jer*) saygın bir yerdir. Burası sadece ailenin büyüklerine yani dede (*uldam, tada*), baba (*ada*), ağabeye (*aka*) aittir. Eğer saygın bir misafir gelecek olursa bu kısım ona bırakılır. Daha açık bir ifadeyle ocağın arka sol tarafı bütünüyle ev sahibi ve saygın misafirlerin yeridir. Ocağın sağ tarafı ise yani kadın tarafında nine (*jana*), anne (*ene*), gelin (*kelin*) ve 16 yaşa kadarki çocuklar içindir. Kapı tarafı yani yurtun (*ayil*) aşağı kısım daha az saygın olan yerdir. Burada dikkat çekilecek husus ocağa yakın alt kısım sosyolojik olarak bakıldığında aşağı olarak görülmez. Yurt kapısının hemen yanı ise fakirler, hizmetliler, uzun süre evlenmemiş kimseler ve aynı zamanda evlenmemiş gençler içindir.

[314] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88693?page=2&ethnos=3506999&index=79, Erişim tarihi: 06.02.2020.

Resim 2. 35. Yatak ve Duvardaki Halının Bezemeleri - 1931[315]

Tör yani başköşe dini açıdan değerlendirildiğinde yurtun içindeki en temiz yer olarak kabul edilir. Yine ocağın hemen arkasındaki merkezî yer saygın bir yerdir ve *ot bajı* yani *ateş başı*, ocağın alt kısmı ise *ot budı* yani *ateş ayağı* olarak adlandırılır. Bu saygın olarak kabul edilen yere içerisinde ailenin kutsal olarak kabul ettiği malzemelerin (*çalu-jayık*) konulduğu bir sandık (*aptra*) konur. Yine bu kutsal yerde Altay Türkleri dinsel ikonlar-putlar muhafaza ederler. İnanışa göre bu ibadet yeri bulunduğu yeri hem saygın hem de mukaddes kılar.[316] Bu ikonlar-putlar bazen sandukanın üstüne denk gelen yere, çatı halkasına (*karakçı*) veya duvara asılır.[317] İkonlar-putların önündeki köşeye mutlak surette yünden yapılma bir ip gerilir. Bu gerilen ipin üzerine Burhanistlerin *kıyra* Şamanistlerin ise *jalama* dediği bez parçaları asılır.

Telengit ve Altay Kiji boylarının inanışına göre bu bez parçaları iyilik tanrısı Ülgen'e adak olarak asılır. Bununla birlikte yine bu ipe yünü iç kısma gelen tavşan derisi

[315] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92315?page=10&ethnos=3506999&index=471, Erişim tarihi: 26.02.2020.
[316] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 224.
[317] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 100; E. G. Toruşev, a.g.e., s. 224.

de asılabilmektedir.[318] Ocağın arkasında kalan duvarın dibine üzeri bezemelerle süslü *kayırçak* yani sandık konur. Bazen birden fazla sandık da konulabilir ve bunların içinde aile için değerli eşyalar saklanır.[319]

Resim 2. 36. Kayırçak Örnekleri[320]

Kuzey Altay boyları olan Kumandinler, Çalkandılar ve Tubalar XIX. yüzyıl itibariyle yerleşik hayatı benimsemeye başlamışlardır. Bunun sonucu olarak barınma alanları da taşınmaz sabit alanları olarak şekillenmeye başlamıştır.[321] V. İ. Verbitskiy'e göre Kuzey Altay boylarının barınma alanlarının keçeden değil dört köşeli ve önü sundurmalı ağaç evlerden oluşmaktadır. Taygalarda yaşayan ve daha çok yerleşik hayat süren Kuzey Altaylı Türk boyları, Güney Altaylı Türk boylarına göre sosyal yaşama daha yatkın bir yapıda oldukları söylenebilir. Bu boylar geleneksel yaşamlarında 7-20 arasında değişen sayıdaki yurtlardan oluşan ve *ayil* adı verilen yerleşim yerlerinde yaşarlar. Ayillerin adı boyun en yaşlı üyesinin adıyla anılır. Örneğin: *Sanabay'ın ayili, Paydora'nın ayili* gibi… Birkaç farklı boyun bir araya gelmesiyle oluşan yerleşim birimi ise *ulus* olarak adlandırılır. Ulus adları ise daha çok yerleşim yerinin yakınında bulunan

[318] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 100, 101; V. V. Radlov, a.g.e., 141.
[319] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 225.
[320] Fotoğraf: Elena Tihomirova, Kaynak: https://go-altai.livejournal.com/5326.html, Erişim tarihi: 26.02.2020.
[321] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 105.

akarsuların adıyla anılır. Bununla birlikte o civarda bulunan diğerlerine göre daha farklı olan dağ, bayır veya yar isimleri de kullanılabilmektedir. [322]

Kuzey Altay boylarının barınma alanlarının iç düzeni Güney Altaylılara göre bazı farklar içermektedir. Örneğin Kumandin ve Çalkandı boylarında dış görünüşü şömineye benzeyen *çuval ocak* çıkışın solunda kapıya yakın bir şekilde yerleşir. Bu ocak hem bir soba hem de ocak vazifesi görür ve birkaç kısımdan oluşur. Zeminde kilden yapılan ocağın ana alt kısmı bulunur. Burası ateşin yandığı yerdir. Bu kısmın genişliği 70-80 santimetre, yerden yüksekliği ise 18-20 santimetre kadardır. Ateşin yandığı yere yakın olan duvardan tavanın başladığı yere kadarki kısım kille sıvanarak duvarın üzeri kaplanır. Bu kil duvarın üzerine konik görünümlü boru monte edilir. Bu boru söğüt ağacının dallarından yapılır, içi ve dışı kille kaplanır. Isının içerde daha uzun süre muhafaza edilebilmesi için borunun uç kısmında özel bir kapak bulunur. Daha genel bir ifadeyle bu ocak kilden yapılmış kil gövde, kil duvar, duvara monte edilmiş kil kaplı borudan oluşmaktadır.

[322] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., 13-14.

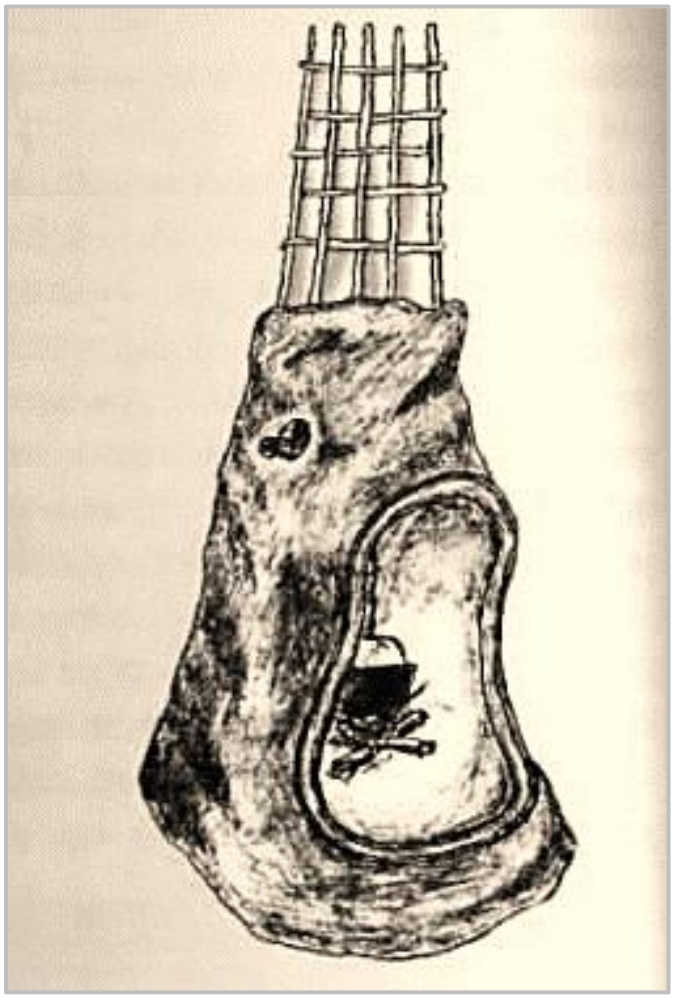

Resim 2. 37. Çuval Ocak Örneğinin Çizimi[323]

Yurtların içine ışık girmesi için tavanda, sobanın hemen ön tarafına gelen kısımda uzunca bir boşluk bırakılır. Bu boşluk soğukta buz tutar ve kışın bir lamba görevi görür.[324] Yazın ise yurt kapısının açık bırakılmasıyla içeriye ışık girilmesi sağlanır. Hayvancılıkla uğraşan Altay boylarındaki gibi yurtların içi sağ veya sol taraf şeklinde bölünmez. Bölünme duvarlara göre yapılır ve hangi duvarın yanında yatılacağı veya oturulacağı bu şekilde belirlenir. Örneğin kapının sol tarafındaki ocak arkasındaki duvarın bulunduğu alan yurt sahibi, eşi ve çocuklarının kullandıkları alandır. Bu bölgede bu kişilerden başkasının bulunması kesinlikle yasaktır. Ön duvar tamamen misafirlere ayrılmış

[323] Kaynak: https://radikal.ru/fp/6432da9e69134b79af59bc41e906801c, Erişim tarihi: 27.02.2020.
[324] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 115-116.

kısımdır. Kapının sağ tarafındaki duvar kısmı ise yurt sahibinin annesi ve kardeşleri için ayrılan yerdir. Yurt içinde bulunan kişiler genişliği 70 santimetre, yerden yüksekliği ise 20 santimetre kadar olan karşı duvar ve onun sağ ve soluna uzanan divanların üzerinde otururlar. Bunların üzerleri huş ağacının kabuğuyla örtülüdür. Bu kabuklar her yıl yenisiyle değiştirilir. Huş ağacının kabuğu oturmak ve üzerinde uyumak için rahat bir zemin oluşturur. İkametgâhlarının kapıları doğuya ve güneye bakmaktadır. Yurtların olmazsa olmaz eşyalarından biri *kol termen* yani el değirmenidir. Değirmen sağ tarafta, kapının hemen yanındaki köşede durur. Bazen de onun yerine *baspak* adlı tahıl öğütmede kullanılan el rendesi asılır.

Resim 2. 38. Kol Termen İle Un Yapan Altay Kadını-1931[325]

Mutfak eşyaları huş ağacı, huş ağacının kabuğu ve yine köklerinden yapılır. Özellikle çeşitli ölçülerde ve huş ağacı kabuğundan yapılan kaplar yaygındır. Bu kaplarda

[325] Fotoğraf: A. İ. Novikov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92177?query=ручная%20мельница&index=14, Erişim tarihi: 27.04.2020

hububat, un, su, braga (hafif alkollü içki), bal, süt, arak ve yağ gibi maddeler saklanır. Genellikle sol tarafta ocağın yanında huş ağacından yapılma büyükçe tekne (*tomok*), küçük tekne (*tozıyak*), tahıl eleği (*kıybek*), sepet, kepçe gibi mutfak malzemeleri bulunur. Huş ağacından küçüklü ve büyüklü kâseler bununla birlikte kepçe, dibek ve dibek tokmağı da yapılır. Yine bunlar da aynı şekilde ocağın sol tarafında bulunurlar. Metal çaydanlık ve teneke kap, porselen çini vb. eşyalar ve döküm kazanlar da kullanılan eşyalar arasındadır. [326]

Resim 2. 39. Geleneksel Mutfak Eşyaları[327]

Taygalarda yaşayan ve daha çok yerleşik hayat süren Kuzey Altay Türk boylarının hayvancılıkla yaşamını sürdüren göçebe Güney Altaylı Türk boylarının barınma alanlarının iç düzenlerinden farkı genel olarak şunlardır:

a) Öncelikle ocak sol duvar tarafında bulunur. Genel olarak ocak kilden yapılma çuval görünümlü ocaktır.

[326] E. G. Toruşev, a.g.e., s. 225.
[327] Fotoğraf: Elena Tihomirova, Kaynak: https://go-altai.livejournal.com/5326.html, Erişim tarihi: 10.02.2020.

b) Bir diğer fark içerde oturmak için duvar boyunca divan bulunmasıdır.

c) Son genel fark ise ikametgâhların iç düzeninin üç kısımdan oluşmasıdır. Yani yurt sahibi, eşi ve çocuklarına ait olan ve duvar boyunca uzanan divanın bulunduğu kısım, misafirlere özel ön duvar yanındaki kısım ve diğer akrabalar için ayrılmış olan sağ taraftaki duvar boyundaki kısmdır.[328]

V. İ. Verbitskiy, V. V. Radlov, A. V. Adrianov gibi Sibirya ve Altaylar hakkında önemli araştırmalar yapmış olan bilim insanları Kuzey Altay boylarının ikamet yerlerinin iç düzeninde kadın tarafı ve erkek tarafı olarak bir ayırım olduğu ile ilgili herhangi bir bilgiyi eserlerinde paylaşmamışlardır.[329]

Güney Altay Türk boylarının ikamet ettikleri yurtların çatısında, içeriye ışık girmesini sağlayan, bunula birlikte yurt içerisinde sürekli yanmakta olan ocaktan çıkan dumanın dışarıya tahliye edilmesi görevi de bulunan bir delik bulunmaktadır. Bu deliğe Altay Türkçesinde *tünük* denir.[330] Tünük adı verilen bu boşluğa yerleştirilen, ortadaki kısmı çift çatala benzeyen ağaç kasnak ise *çanmırak-çaňmrak* olarak adlandırılır.[331] Şiddetli yağış olan günlerde keçeden yapılma bir levha ile bu deliğin üzeri örtülür. Böylece içeriye yağış girmesi önlenir. Bu keçe tünük örtüsü ise Altay Türkçesinde *jabu* yani *kapama* olarak adlandırılır.[332]

[328] E. G. Toruşev, a.g.e., s. 227.
[329] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 114.
[330] E. V. Ençinov, E. G. Toruşev, a.g.k., 435.
[331] E. V. Ençinov, E. G. Toruşev, a.g.k., s. 437.
[332] E. V. Ençinov, E. G. Toruşev, a.g.k., s. 433.

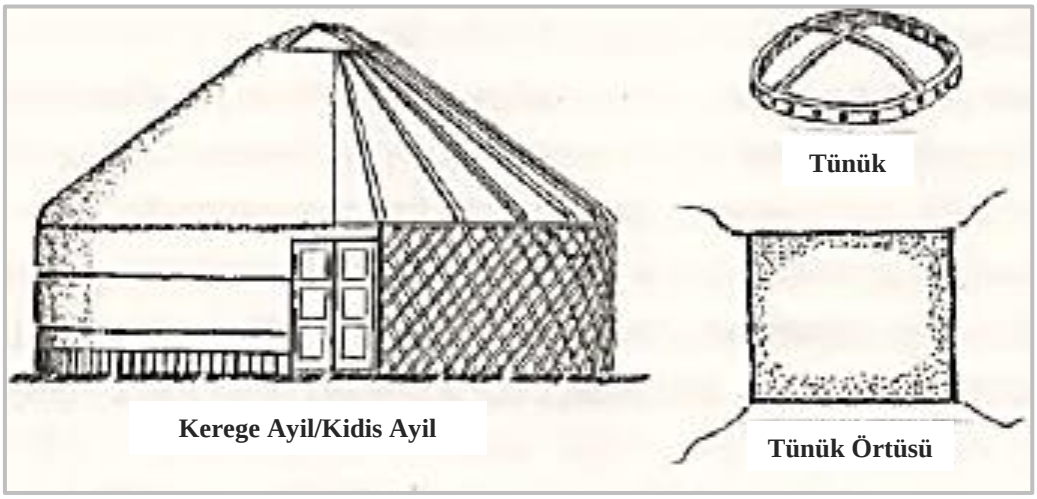

Resim 2. 40. Tünük ve Tünük Örtüsü Çizimleri[333]

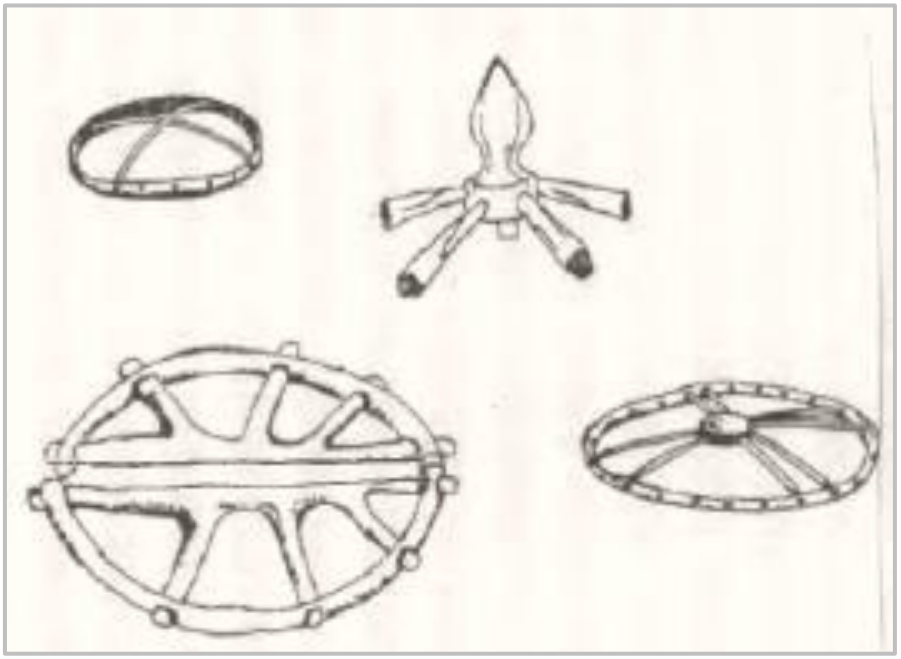

Resim 2. 41. Tünük Örneklerinin Çizimleri[334]

Altay Türklerinin barınma alanlarının önlerinde Altay Türkçesinde *at çakı* veya sadece *çakı* olarak adlandırılan bir ağaç direk bulunur. Bu ağaç direk günlük hayat

[333] Kaynak: E. G. Toruşev. (2014). "Jilişça". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 218.
[334] Kaynak: E. G. Toruşev. (2014). "Jilişça". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 215.

içerisinde at bağlamaya yarasa da sosyal açıdan mesaj veren bir yönü de bulunmaktadır. Çünkü çakı adı verilen bu tahta direkteki çıkıntıların sayısı ne kadar fazla olursa bu o evin sahibinin bir o kadar zengin olduğunu da göstermektedir.[335] Altay Türklerinin geleneklerine göre ölen yurt sahibi eğer normal hayatında yalnız yaşayan biriyse o öldükten sonra yurt kimseye verilmez, yakılarak veya parçalanarak kimsenin kullanamayacağı hale getirilir zira geleneksel olan inanışa göre ölen kişiyle birlikte onun yurtu da ölür.[336]

Resim 2. 42. Köşeli Ağaç Yurtların Genel İç Düzeni - 2012[337]

[335] S. A. Habarova, A. P. Gerasimov, a.g.m., s. 583.
[336] İ. N. Gumiev. (1988). *Traditsionnoe mirovozrenie turkov Yujnoy Sibiri. Prostranstvo i vremya. Veşçniy mir*. İzd-vo Nauka Sibirskogo otdelenie, Nogosibirsk, s. 171.
[337] Yurt içi genel düzeni: 1- Giriş kısmı, 2- Kadın tarafı, 3- Ortak alan, 4- Ritüel alanı, 5- Erkek tarafı, 6- Ocak. Resim: O. P. İlina, Kaynak: E. G. Toruşev. (2014). "Jilişça". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 215.

2.5. Geleneksel Giyim Kuşam

Geleneksel kıyafetler her halkın kültürünün önemli unsunlarından biridir. Giyim kuşam halkın yaşam tarzı, ekonomik yapılarının özellikleri, doğal ve coğrafi yaşam koşulları ile yakından bağlantılıdır ve geleneksel dünya görüşü ile ilişkilidir. Bununla birlikte giyim kuşam halkın kültür bağlarını yansıtır. Bu yansıma içerisinde sosyal farklılıkları ve estetik zevkleri görmek mümkündür. Kıyafet günlük yaşam içerisindeki farklı durumlara (eğlence ve kutlamalar gibi), iklimsel şartlara (kış ve yaz gibi), yaş ve dönemlerine (çocuk, gençlik, olgunluk, yaşlılık gibi) uygunluk gösterir özelliktedir.[338]

Altayların Türk göçebe halklarının giyim kuşamlarını çeşitli kaynaklar üzerinden değerlendirip yeniden canlandırmak mümkündür. Bu kaynaklardan biri Tang Hanedanlığı döneminde yazılmış olan Çin yıllıklarıdır. Örnek olarak bu yıllıklardaki bilgilerde kadim dönem Altay coğrafyasında yaşayan Türkler arasındaki sıradan göçebelerin büyük boy kürk ve yün kıyafetler giydikleri ve bunları bazen sol omuz üzerlerine atarak ta kullandıkları belirtilmektedir. Yine bir başka örnek olarak Tuva'daki Kudurga bölgesinde bulunan VII. yüzyıla ait Kudurga kurganında[339] eyer üzerinde oturan atlı süvari resminde süvarinin ayak bileğine kadar uzanan şalvarı ve kısa ayakkabısı görülmektedir. Yine bu resimden de faydalanarak o dönemdeki insanların giyimleri hakkında çıkarımlar yapmak mümkündür.

[338] B. Yu. Kiçekova. (2014). "Ekologiçeskiye traditsii altaytsev". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 230.

[339] Kudurga bölgesinde yapılan kazı ve buluntular hakkında geniş bilgi için bkz.: A. A. Gavrilova. (1965). *Mogilnik Kudırge kak istoçnik po istorii altayskih plemen*. Moskova-Leningrad, 1965.

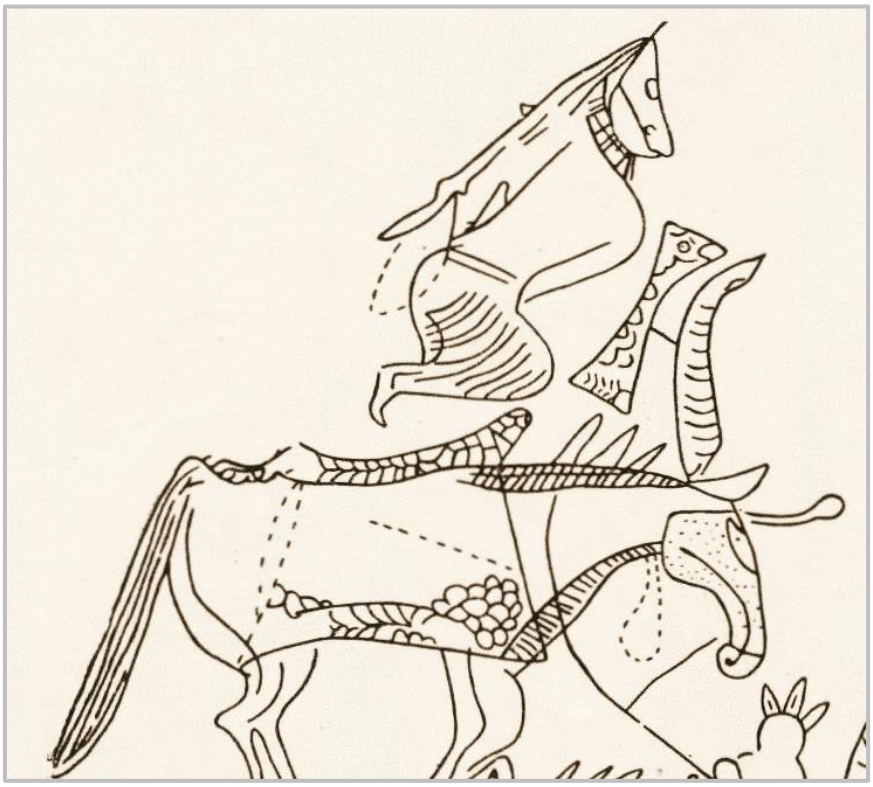

Resim 2. 43. Kudurga Kurganındaki Atlı Adam Resmi[340]

O dönemin zenginlerinin mezarlarından sadece Çin ipeğinden yapılma kıyafetlerin kumaş parçaları ve gümüş ayakkabı tokaları bugüne kadar ulaşmıştır. Dağlık Altay bölgesinden yapılan arkeolojik çalışmalarda ortaçağa ait mezarlar da bulunmuş, bu mezarlarda daha çok üzerinde renkli metallerden ve kemikten süslemeleri olan deri kemerlere rastlanmıştır. Göçebelerin dünyasında deri kemer, kemer sahibinin zenginliğini, mülkünün çok olduğunu ve bazen de hiyerarşideki konumunu göstermesi açısından önem arz etmiştir. Ayrıca zengin adamların o dönemde altın küpeler taktıkları da tespit edilmiştir.[341] Bazı araştırmalara göre ise Göktürklerde kumaş dokuma tezgâhı bulunduğu, bu tezgâhta bazı bitki liflerinden -ki bunun kendir olduğu düşünülmektedir- kaba kumaşlar dokudukları bildirilmektedir.[342]

[340] A. A. Gavrilova, a.g.e., s. 118
[341] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 230-231
[342] A. P. Okladnikov. (1968). *İstoriya Sibirii*, Otvetstvennoy Redaktor A. P. Okladnikov, İzdatelstvo "Nauka", Tom 1, Leningrad, s. 275.

XVIII. yüzyıla ait bilgiler içiren Rus tarihi dokümanlarında ise o dönem Cungarya hâkimiyeti altında bulunan Altaylarla ilgili bazı bilgileri bulmak mümkündür. Bu bilgilere göre Altay Türkleri geyik güderisi gibi işlenmiş deriden pantolon ve ceket, koyun derisinden mont, yünlü kısmı dışa gelecek şekilde karaca derisinden kürk giymişlerdir.[343] Ayrıca Altay Türkü zaysanların[344] elbiselerinin siyah, beyaz, gök ve diğer renklerdeki kumaşlardan dikilidiği anlaşılmaktadır. Bu kumaşlar daha çok damasko, havlu kumaş, keten bezi veya Çin ipek kumaşlarıdır. Zaysanların mantoları ise Çin ipeğinden örülme kumaşla kaplanmış üzer samur veya su samuru kürkleriyle süslenmiştir.

Resim 2. 44. Deriyi Dikime Hazırlama İşlemi - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[345]

[343] L. P. Potapov, "Odejda altaytsev", Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, Moskva-Leningrad 1951, Vıp. 13, s. 9.

[344] Çayzaŋ/sayzan/zaysan/çeyzen, kadim dönem kaynaklarında bakan, başbakan ve hatta elçi olarak ta görülen bu unvana sahip kişilerin metinlerde bir boy lideri, asıl yönetici olan bey ya da kağanın altında bulunan bir yerel idareci olarak görev aldıkları görülmektedir. Bu kişiler kağan ailesine mensup olmasalar da kendi içlerinde bir soyluluk bulunmaktadır ve bu unvan babadan oğula da geçebilmektedir. Zaysanlık ile ilgili bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Erhan Aktaş. (2018). "Hakas Halk Anlatmalarında İdari Bir Unvan Olarak Çayzan", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 23, İstanbul s. 13.

[345] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88682?page=3&ethnos=3506999&index=148, 17.05.2020.

Altay Türklerinin geleneksel giyim kuşamıyla ilgili olarak bir başka kaynak ise sözlü edebiyat eserleridir ve bunlar içinde en dikkat çekenleri kahramanlık destanları ve efsanelerder. Fakat sözü geçen bu kaynak kullanılırken sözlü edebiyatın abartılı anlatım özelliğini de dikkate alınması gereken önemli bir detaydır. Buna rağmen efsane ve destanlar o dönemlerde var olan kıyafetlerdeki cinsiyet ve yaş farklılıklarını yansıtmaktadır. Destan ve efsanelerde evli kadınlar saçlarını iki örgü (*tuluň*) yaparlar ve *çegedek* adlı kolsuz ve önden düğmeli elbiseyi giyerler. Evlenme çağına gelmiş bekâr kızlar ise saçlarını birkaç örgü yaparlar ve örgülerin üzerlerine *şankı* adı verilen özel süslerden takarlar. Delikanlılar ise *kürme* adı verilen, genelde beyaz renkli ve keçeden yapılan belin az aşağısına kadar uzanan kollu mont giyerler. Kahramanlar yakası samur veya kakım kürkünden dikilmiş *kurdak* adındaki uzun bir kürk manto giyerler. Başlarına ise kunduzdan yapılma baş giyimler takarlar. Ayakkabıları kalın tabanlı ve deridendir. Kahramanlar *tulga börük* adındaki özel şapka/miğfer takarlar, kısa boylu mont giyip üzerine *kuyak* adı verilen zırh giyerler.[346]

Altay Türklerinin geleneksel giyim kuşamlarını dikilen kumaşlar bağlamında üçe ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi keten ve çuha bezinden dikilen elbiselerdir. Kuzey Altay bu bağlamda evde dokumacılığın merkezi olmuştur. Rusların bölgeye gelmesinden önceki döneme kadar dokumacılıkta daha çok kendir ipi kullanılmıştır ki daha sonları kültür keneviri ve keten bunun yerini almıştır. Bazı yerlerde ise ısırgan otundan keten bezi yapılmıştır. Dokumacılık ise bünyesinde birçok karmaşık detay içeren dokuma tezgahları yardımıyla yapılmıştır.[347] XIX. yüzyılın son çeyreğine kadarki dönemde Altay Türkleri boyları arasında Kumandin, Tubalar ve Teleüt boyları kumaş dokumacılığında öne çıkan boylar olmuşlardır.[348]

[346] L. P. Potapov, a.g.m., s. 9.
[347] A. A. Popov. (1981). "Pletenie i tkaçetsvo u narodov Sibirii v XIX i pervoy çetverti XX stoletiya", *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, İzd-vo AN SSSR, Moskva-Leningrad 1955, s. 119; N. M. Yadrintsev, *Sibirskiee inorodtsı ih bıt i sovremennoe polojenie*, İzdanie İ. M. Sibiryakova, Sankt-Peterburg, s. 118; B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 231.
[348] N. V. Ekeev, a.g.e., s. 88.

Resim 2. 45. Geleneksel Dokuma Tezgahı ve Kumaş Dokuma İşlemi[349]

Giyim kuşamın hazırlanması ve dikiminde kullanılan ikinci tip kumaş satın alınan Çin kağıt kumaşı, düz ve pürüzsüz pamuklu kumaş (genelde sarı renkte ve o dönemde sadece Çin'in Nankin şehrinde üretilirdi), ipek, kadife ve hav gibi kumaşlardır. Bunlar Çinli, Rus ve Moğol tacirlerden satın alınmışlardır. Çuy Vadisi'nde kurulan panayırlardan kumaş, çeşitli deniz kabukları, kolyeler ve altın iplikler gibi malzemeleri satın almak veya hayvan karşılığında takas etmek mümkün olmuştur.

Üçüncü kumaş çeşidi ise hayvansal bazlı malzemeler olan deri, süet ve kürklü deridir. Deri kullanılacağı yere göre değişik şekillerde işlenir ve kullanıma hazır hale getirilir. Öncelikle deri ezilerek yumuşatılır daha sonra iyice yumuşaması için suya bastırılır. Bu şekilde hazırlanan deri baş giyim (börk vb.), manto, ceket ve ayakkabı yapımında kullanılır. Derinin çeşidine göre de işlenmesi farlı şekildedir. Örneğin tilki

[349] Kaynak: A. A. Popov. (1981). "Pletenie i tkaçetsvo u narodov Sibirii v XIX i pervoy çetverti XX stoletiya", *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, İzd-vo AN SSSR, Moskva-Leningrad 1955, s. 119; N. M. Yadrintsev, *Sibirskiee inorodtsı ih bıt i sovremennoe polojenie*, İzdanie İ. M. Sibiryakova, Sankt-Peterburg, s. 128.

derisini yumuşatmak için çay, koyun derisi için süt veya çegen, inek ve at derisi için ise su, un, tuz ve kireç karışımından oluşan bir özel bir karışım kullanılır.

Eski dönemlerde kurulan pazarlarda hem altın hem de renkli iplikler satılmıştır. Altay Türkleri hem satın aldıkları ipleri hem de inek veya karaca gibi hayvanların tendon bağlarından kendi yaptıkları ipleri kullanmışlardır. Hayvansal iplerin yapımı için hayvan kesimi esnasında hayvanların ayaklarındaki tendon alınır ve tokmakla (*tokpok*) ile yumuşatılır. Sonrasında lif lif ayrıştırılır ve bu lifler eğirilir. Böylece çok ince fakat sağlam bir ip elde edilir. Bu ipler daha çok, özel bir yöntemle yapılan ayakkabıların dikiminde kullanılır. Yine eski dönemlerde iğneni önemli bir araç olduğu anlaşılmaktadır. Hatta kırılan iğnelerin atılmadığı tamir edilerek kullanılmaya devam edildiği yönünde bilgiler bulunmaktadır.[350]

Resim 2. 46. Kuşak Dokuyan Teleüt Boyu Kadınları - 1929[351]

[350] V. V. Radlov, a.g.e. s. 160.

[351] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://ollection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/241105?query=TEJIEYT&index=10, Erişim tarihi: 21.05.2020.

Altay Türklerinde kadınların büyük çoğunluğu çocukluktan itibaren deri ve keçe işleme ayrıca pamuklu kumaşlarla çalışma temel tekniklerini öğrenirler ve elbise dikimiyle uğraşmışlardır. Bununla birlikte elbiselerin en ince işlerini ve en zor detaylarını ustalıkla yapan ve elbise diken ünlü zanaatkâr kadınlar da olmuştur. Elbise dikim işini becerebilmek zor iştir, akıl ve ustalık gerektirir. Zira elbise diken kadın hem renklerin anlamlarını ve dilini bilen bir ressam hem de kesip biçmede mahir bir nakkaştır.

Renkler ve bununla birlikte elbiselerin renkleri Altay Türklerinin kültüründe önemli bir yere sahiptir. Geleneksel kabule göre beyaz renk renklerin anası olarak kabul edilir. Ayrıca elbise renkleri onu giyen bireyin yaşıyla da doğrudan ilintilidir. Çocuklar için dikilen elbiselerde daha çok koyu renkler tercih edilir, bunun nedeni çok fazla dikkat çekmemeleri içindir. En parlak, ışıltılı veya doygun renkli elbiseleri güç ve enerji dolu gençler giyerler. Bunlar evlilik çağında olanlar ve 50 yaşına kadarki insanlardır. Yaşı ilerlemiş bireyler koyu mavi, koyu kahve, bordo ve siyah renkli elbiseler giyerler. Bu dingin renkler yaş ve sosyal statüye uygun renklerdir.[352] Bununla birlikte ana renklerin kendi anlamları vardır ve bunlar Altay Türkleri için önemli olan anlarda kullanılırlar. Halk arasında mavi renk gökyüzüdür (su elementi), yeşil renk tabiatı ifade eder, beyaz veya süt rengi ise temizliğin timsalidir. Elbiselerin ince işçiliği ve süslemeleri için de parlak renkler tercih edilir. Evli Altay Türkü kadınların giydiği çegedekin etek kısımlarında, omuz kısımlarında ve iple dokunan zeminlerde yedi renk kullanılır. Bu yedi renk gökkuşağının yedi rengini (*solonın öni*) temsil eder.[353]

Giyim kuşamın bilinen günlük faydasının yanı sıra kültürel ve geleneksel anlamda farklı bir yönüyle de bulunmaktadır. Kıyafetlerde çocukluk, ergenlik, gençlik, bir yaş döneminden diğerine geçiş, bir kişinin aile bağları sistemine dâhil edilmesi vb. insan hayatı için önemli sayılan dönemlerden izleri bulmak mümkündür.[354] Buna ek olarak, insan vücudu ile en çok temas halinde olan nesne olan giyim kuşam olumsuz durumlara karşı vücudu koruma görevi görmektedir. Altay Türklerinin inanışına göre elbise insan vücudunun devam eden bir parçası ve büyülü gücü gibidir. Yine inanışa göre elbisenin

[352] S. P. Tyuhteneva. a.g.m., 411.
[353] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 232.
[354] İ. N. Gumiev, a.g.e., s. 171.

bir başkasına verilmesi ile elbise sahibinin kişiliği verilen kişiye geçer. Örneğin yeni doğanın bebeğin babasının gömleğine sarılması veya eski gömleklerden bebek kıyafetleri dikilmesi geleneği bununla ilgilidir ve böylece bebeğin ilk yıllardan itibaren babasının büyülü gücüyle korunacağına inanılır.

Dağlık Altay'ın kuzey ve güney bölgelerindeki yerli halkın geleneksel kıyafetlerinde ekonomik ve etnokültürel yaşam biçimleri nedeniyle farklılıklar bulunur. Örneğin tarım sığır yetiştiriciliği yapan Dağlık Altay'ın güney bölgelerinde sığır derisi ve kürkünden elbiseler dikilir. Kuzey bölgelerde avcılık, ziraat, balıkçılık, toplayıcılık gelişmiştir. Bu bölgede yaşayan ve Kumandin boyu Türkleri evlerinde dokuma tezgâhları kullanırlar, Çalkandılar keçeden yapılma özel avcı elbiselerini giyerler. Çünkü bu elbiseler Dağlık Altay'ın kuzey bölgelerindeki iklim şartlarına ve hareketli şekilde avcılık yapmaya uygun elbiselerdir.

XVII. yüzyılda Ruslar ilk defa Altay Türkleriyle karşılaşmışlardır. Altay Türklerinin Ruslarla olan yakınlaşmasının giyim kuşam üzerinde yansımaları olmuştur. Bu dönemle birlikte ekonomik anlamda zengin sayılabilecek olan Altay Türkleri, özellikle de Kumandin, Çalkandılar ve Tubalar pahalı ve fabrika yapımı materyallerden dikilen şehirli, burjuva ve tacir Rusların elbise biçimlerini hatırlatan elbiseler giymeye başlamışlardır.[355] Ancak Güney Altay'da daha çok Çin malı materyaller yaygın olarak kullanılmıştır. Zengin sayılabilecek kişiler Çin ipeğinden elbiseler giymiş, ipek kuşaklar takmış, değerli kutucuk ve kınlarlarda çakmaktaşı ve bıçak taşımışlardır. Çin kâğıt kumaşı ve diğer materyaller, bunlarla birlikte pipo, metal Çin tokaları ve Moğol tipi eyerler, çakmaktaşları ve tabak-çanaklar vb. gibi gösterişli malzemeler Rus mallarından daha değerli olarak kabul edilmiş ve yaygınlaşmıştır.[356]

2.5.1. Şapka/baş giyim

Baş giyimler Altay Türklerinin günlük yaşam içerisinde yaygın şekilde kullandıkları eşyalardandır. *Sörü börük,* (*kuraan börük, sodon börük*) Altay Türklerinin

[355] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 232.
[356] N. M. Yadrintsev, a.g.e., s. 104.

en çok tercih ettiği geleneksel baş giyimlerindendir. Erkek ve kadınların taktığı bu şapkaların formaları birbirinin aynıdır. Bu şapka siyah kuzu derisi (zenginler için) samur veya tilki derisinden imal edilir. Şapka alnın üzerinden başlayıp hafifçe geriye doğru yükselen bir tepe görüntüsü vermektedir. Şapkanın arka kısmına süs olarak genelde kırmızı renkli olan kurdeleler bağlarlar. Gençler şapkayı düz taksalar da ihtiyarlar aksine yana doğru biraz eğimli şekilde takarlar.[357] XIX. yüzyılın ortalarında Güney Altaylı Türk boylarının kadın ve erkeklerinin kullandıkları baş giyim bu siyah kuzu derisinden, dışı kürklü ve yüksek görünümlü olan baş giyimler olmuştur.[358] Ancak sörü börük sadece evli erkekler ve evli kadınların taktıkları baş giyimdir. XX. yüzyılın başlarından itibaren ise bu tip şapkaları sadece evli kadınlar takmaya başlamıştır.[359] Eski dönemlerde daha çok dini ritüellerde takılan bu şapka bugün sadece bayramlarda ve kutlamalarda daha çok yaşlı kadınlar tarafından takılır.[360] Sörü börük tipindeki şapkalara Hakasya-Minüsinsk coğrafyasında da rastlamak mümkündür. Bu bölgede bu baş giyimlerine *tüglü pörik* denmektedir ve kara tilkiden dikilmektedir. Hakas folkloru araştırmalarına göre bu baş giyim Hakaslara Kırgız Kağanlığı döneminden miras kalmıştır.[361]

[357] V. V. Radlov, a.g.e., s. 132.
[358] L. P. Potapov, a.g.m., s. 18.
[359] B. Yu. Kiçekova. (2014). "Odejda i ukraşeniya", *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk, s. 234.
[360] Synaru Trifanova, Alena Argokova. (2018). "Sÿrÿ Börÿk-Traditsionnıy Golovnoy Ubor Altaytsev", *Gorno Altayskiy gosudarstvennıy universitet Nauçno-issledovaltelskiy tsentr, Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii*, № 9 (21), Gorno-Altaysk, s. 95.
[361] V. Ya. Butanayev. (2003). *Traditsionnaya kultura i bıt hakasov*, , Hakasskoe knijnoe izdatelstvo, Abakan, s. 94-95.

Resim 2. 47. Sörü Börüklü Altay Türkleri - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[362]

Kilin börük Altay Türklerinin geleneksel baş giyimlerinden bir diğeridir. Bu baş giyiminin yapımı için daha çok kuzu derisi kullanılır. Deri ezilerek yumuşatılır ve ağaç kütüğü üzerine gerdirilerek kuruyuncaya kadar bekletilir. Bu yöntemle baş giyimin iç kısmı hazırlanmış olur. Bu iç kısmın üzerine genellikle koyu tonlu dış kısım dikilir. Zenginler bu baş giyimlerin dış kısmını pahalı samur veya susamuru kürküyle kaplarlar. Ayrıca dış kısmı tilkinin ayak derisiyle de kaplanan türü mevcuttur. Buna Altay Türkçesinde *tülkü bıçkak börük/Altay börük* denir. Aşağı kenar kısmı kuzu derisi ve susamuru derisinden dikilir. Tepe kısımı bir deri parçasıyla kapatılır ve bu kısma *çaçak* adı verilen ve genelde mavi, kırmızı, yeşil renkte olan şeritler, küçük boncuklarla süslü iplerle beraber bağlanır. Bunların uzunluğu 40-50 santimetre kadardır. Eğer şapka küçük bir çocuğa dikiliyorsa şerit ve iplerin boyu daha kısa olur. Bazı şapkayı diken ustalar

[362] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88751?page=17&query=алтай&index=812, Erişim tarihi: 01.06.2020.

şapka kime dikilecekse o kişinin eliyle dirsek arasındaki mesafe uzunluğunu kullanarak bunu belirlerler.[363]

Resim 2. 48. Tülkü Bıçkak Börük Dışı[364]

[363] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 234.
[364] Kaynak: https://uymon.ru/exhibitions/traditions/el_ojyn/46024/, Erişim tarihi: 14.09.2020.

Resim 2. 49. Tülkü Bıçkak Börük İçi[365]

Kuzey Altay Türkleri XIX. yüzyıldan itibaren bu bölgeye yerleşmiş olan Rusların kullandığı baş giyimlerini de kullanmaya başlamışlardır. Bunlar askerî tip kepler, yuvarlak çeperli şapkalar, fötr vb. şapkalardır. Bununla birlikte keçeden yapılma şapkaların kullanımı da yayılmaya başlamıştır. Yazları keten bezinden, Çin kâğıt kumaşı ve kaba pamuklu kumaştan yapılma üstü daire şeklinde olan kesik konik görünümlü şapkalar Altay Türklerinin son dönemlerde kullanmaya başladığı baş giyimlerdendir. Altay Türklerinin *bolçok börük* adını verdikleri geleneksel baş giyim hem erkekler hem kadınlar ve kızlar tarafından da kullanılmaktır. İç kısmı iki haftalık kuzu derisinden dikilir ve üzerine tek renkli kumaş kaplanır. Baş giyimin en alt kenarı ise şerit şeklindeki

[365] Kaynak: https://vk.com/altayboruk, Erişim tarihi: 14.09.2020.

susamuru derisiyle örtülür. Tepe kısmına ise takan kişinin boyun kısmına kadar uzanan renkli şerit kumaşlar asıldığı ve bunların boncuklu ipler yardımıyla bağlandığı olur.[366]

Resim 2. 50. Bolçok Börük[367]

Altay Türklerinin geleneksel baş giyimlerinden bir diğeri olan *tarçık börük* daha çok Teleüt boyunun kadınları tarafından kullanılan kışlık baş giyimlerdendir. Bu baş giyimin üst kısmının dışı bordo renkli ipekten, bu kısmın astarı ise kuzu derisinden dikilir. Alt çeper susamurunun kürkünden elde edilen materyal ile çevrilir. Baş giyimin en tepe kısmına ise mavi ipliklerden oluşan bir püskül eklenir. Bazı Teleüt, Kumandin ve Hristiyan Altay Türkü kadınlar XIX. yüzyıldan itibaren bu baş giyimlerin tepe kısmından geriye doğru sarkan şal bağlayarak bu baş giyimlerini kullanmışlardır.[368]

[366] E. P. Zaytseva. (1990). *Altayskiy Natsionalniy Kostum*. Altayskogo knijnogo izdatelstvo, Gorno-Altaysk, s. 10.
[367] Resim: İ. İ. Ortonulov. Kaynak: E. P. Zaytseva. (1990). *Altayskiy Natsionalniy Kostum*. Altayskogo knijnogo izdatelstvo, Gorno Altaysk, s. 49.
[368] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 235.

Resim 2. 51. Tarçık Börük[369]

İnsanı muhafaza eden dış giyimleri üst giyim ve alt giyim şeklinde kategorilendirmek mümkündür. Altay Türklerinin geleneksel yaşamında, üst giyim kategorisine giren baş giyimlerin çoğu inançlarla ilgili bir anlamı olan sivri görüntüde hazırlanmaktadır. Zira inanışa göre göğe doğru yönelmiş olan baş giyimlerin en tepe kısmı refah ve esenliği sembolize etmektedir. Bu şapkalar ayrıca Altay Dağları ve kayalıklarına benzetilir ve bunların kadını koruduğu düşünülür. Altay Türklerinin geleneksel görüşlerine göre şapkalarda kullanılan on iki adet tilki derisi Altay halk takvimindeki on iki yıllık döngüye işaret etmektedir. Yine işlemelerde kullanılan ve *küree* adı verilen simli kumaşlar Altay'ın güzelliğini ve tabiatını temsil etmektedir. Dikimlerde kullanılan ve *kamduu* olarak adlandırılan susamuru derisi ise Altaylardaki hayvan bolluğunu göstermektedir.

[369] Fotoğraf: "Unikalniy fond muzeev Altayskogo kraya i Respubliki Altay", Kaynak: http://fond.uni-altai.ru/fond/ethnogr/od/, Erişim tarihi: 04.06.2020.

Baş giyim Altay Türklerinin giyim kuşamlarında önemli bir elementtir. Örneğin evli kadınlar geleneklere göre başı açık yani baş giyim kullanmadan dışarıda gezemez eğer buna dikkat etmezse bu kadın için büyük bir ayıp olarak kabul edilir. Teleüt boyu kadınlarının samur derisinden yapılan şapkası *kiş börük*, kırmızı kumaştan kesilmiş dikdörtgen görünümlü üst kısımdan oluşur. Samur derisinden yapıldığı için şapkaya bu ad verilmiştir.[370] Şapkanın en alt kenarı boyunca dış tarafa geniş bir samur derisi şeridi dikilir. Dikişlere ise 3.5 cm genişliğinde altın veya gümüş danteller tutturulur. Şapkanın astarı kuzu derisinden yapılır. Şapkanın alın ve baş arkasında iki çentik bulunur.[371]

Resim 2. 52. Kiş Börüklü Teleüt Boyu Kadını - 1927[372]

[370] *Kiş*, Altay Türkçesinde samur anlamına gelmektedir. Bkz.: *Russko-Altayskiy Slovar*. V 2-x tomah, II. Tom (P-Ya), (otv. red.) E. A. Çumakaev, BNU RA "Nİİ altaistiki im. S. S. Surazakova", Gorno-Altaysk, s. 584.
[371] E. P. Zaytseva, a.g.e., s. 11.
[372] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87801?page=15&query=алтайцев&index=726, Erişim tarihi: 14.10.2020.

Teleüt boyu kadınlarının bir başka şapkası olan *eçiçke* kesim olarak kiş börük adlı şapkya benzemektedir. Bu şapka kiş börüke göre daha az resmi görünür gündelik kullanıma uygundur. Şapkanın etrafı samur derisiyle değil siyah kuzu derisiyle kaplanır. Şapka çıkıntılı köşeleri kiş börüke göre daha keskin ve uzun olduğundan kulakları kapatmaktadır.[373] Kiş börük ve eçikke kadın kamlar tarafından ritüeller sırasında da giyilir. Bu durumda kiş börük üzerine uzun kurdeleler dikilir, eçiçkeye ise beyaz tüyler takılır. Daha çok Teleüt boyu kadınlarının taktığı günlük şapkalardan olan *turpa börük* koyun derisinden dikilir ve üstüne koyu renkli bir bezle kaplanır. Turpa börük Teleüt boyu erkekleri tarafından da giyilebilin bir baş giyimdir.[374]

Resim 2. 53. Turpa Börüklü Teleüt Boyu Erkeği[375]

[373] E. P. Zaytseva, a.g.e., s. 11; A. A. Savoçkina. (2020). "Golovnıye uborı narodov Respubliki Altay. Jenskie golovnıye Uborı i ih osobennosti.". *Trudı molodıh uçennıh,* Barnaul, s. 140.
[374] E. P. Zaytseva, a.g.e., s. 11.
[375] Resim: İ. İ. Ortonulov. Kaynak: E. P. Zaytseva. (1990). *Altayskiy Natsionalniy Kostum*. Altayskogo knijnogo izdatelstvo, Gorno Altaysk, s. 51.

Bazı Teleüt boyu kadınları, Kumandin boyu kadınları ve vaftiz edilmiş Altay kadınları XIX. yüzyılda itibaren başörtüsü takmaya başlamışlardır. Teleütler bu başörtülerine *kıymat plat*, Kumandin kadınları *şgurek*, Altay Kiji kadınları *plat*, Telengit kadınları ise *arçuul* olarak adlandırırlar. Eşarp üçgen şeklinde katlanır, bir köşesi arkaya düşer, diğer iki ucu başın arkasında bir düğümle bağlanır veya atılır ve alına bağlanır. Altay Türklerinin boylarının kadınlarının taktıkları eşarbının en popüler rengi kırmızıdır.[376]

Resim 2. 54. Başörtülü Kumandin Boyu Kadını[377]

[376] E. P. Zaytseva, a.g.e., s. 11.
[377] Resim: İ. İ. Ortonulov. Kaynak: E. P. Zaytseva. (1990). *Altayskiy Natsionalniy Kostum*. Altayskogo knijnogo izdatelstvo, Gorno Altaysk, s. 74.

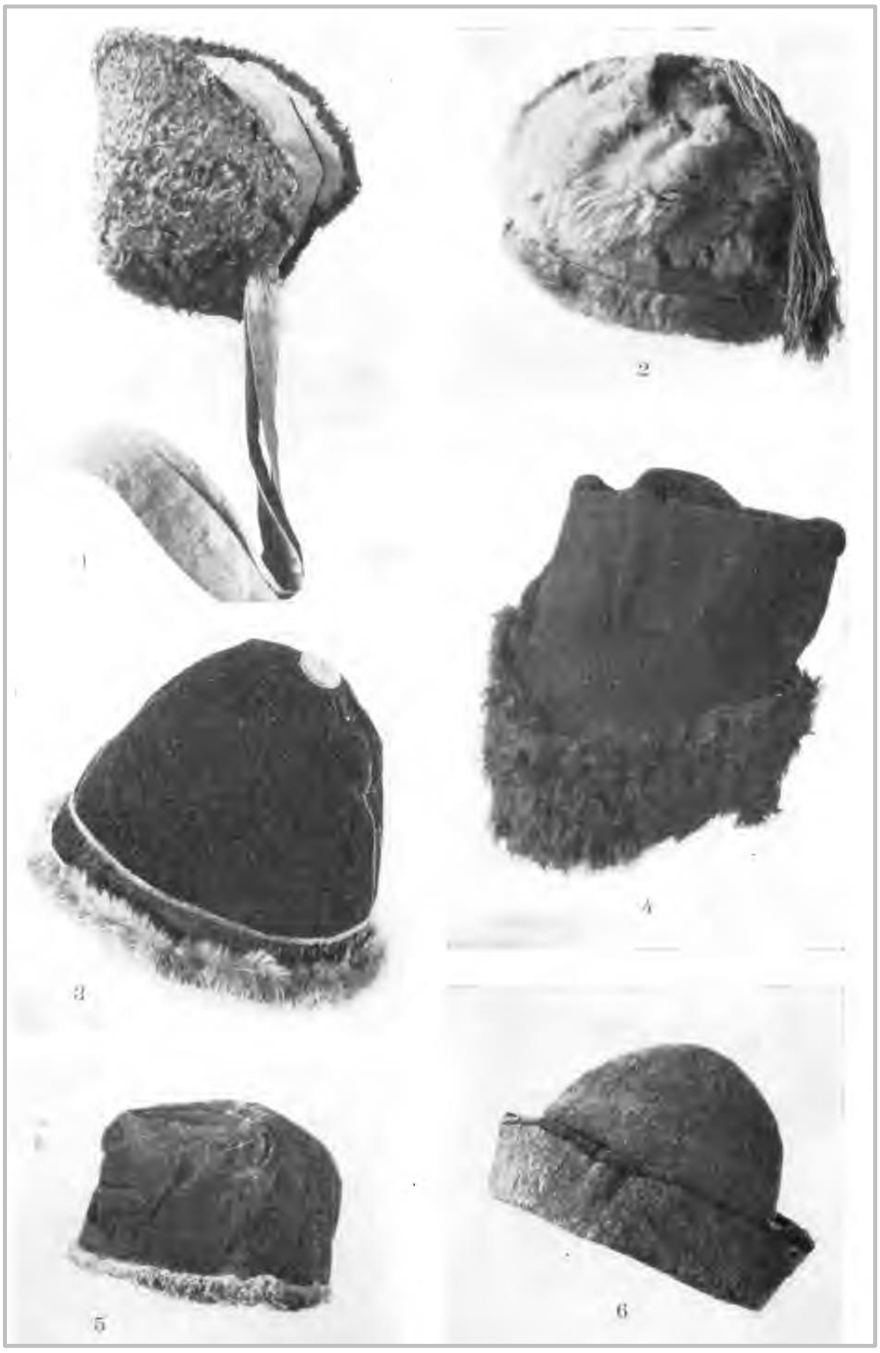

Resim 2. 55. Geleneksel Baş Giyimler 1- Altay Kişi (Evli), 2- Altay Kişi, 3- Telengit (Kışlık) 4- Teleüt (Kadın), 5- Teleüt (Kışlık), 6- Teleüt (Keçe erkek şapkası)[378]

[378] Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov. (1961). *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, s. 362.

7- Çelkandı Baş Giyimi (Erkek), 8- Kumandin Baş Giyimi (Erkek)[379]

2.5.2. Saç şekli ve saç süsleriyle ilgili gelenekler

Yaş farkı, nesil farkı, cinsiyet farkı, ekonomik durum gibi sosyal göstergeler Altay Türklerinin saç stillerine ve süslerine yansımaktadır. Örneğin geleneksel yaşamlarında olgun erkekler ve erkek çocuklar saçlarını tamamen kazıtıp sadece tepe kısmındaki saçı bırakırlar ve bunu örerler (*kejege*). Uç kısmını renkli düğmeler ayrıca kırmızı ve siyah ipekten yapılma sırım ve püsküllerle süslerler. Maddi durumu iyi olanlarda sırımlar ve püsküller ikişer tanedir. Maddi durumu iyi olmayanlar ise kâğıttan yapılma süsler takarlar, bazıları ise hiç takmazlar.[380]

[379] Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov. (1961). *İstoriko-Etnograficeski Atlas Sibirii*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, s. 361.
[380] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 235, 236.

Resim 2. 56. Çocuklarını Tıraş Eden Altay Türkü - XIX. Yüzyılın İlk Çeyreği[381]

Altay Türkü kadınlar saç örgüsüne son derece önem vermektedirler. Bununla birlikte Altay Türkü kadınlarının saç şekilleri onların yaş ve ailevî durumuna göre değişiklik gösterir. Geleneksel kurallara göre on iki yaşa kadarki kızların başlarının etrafındaki saçlar kesilir, sadece alın üzerinde Altay Türkçesinde *çürmeş* adı verilen bir parça kâkül ve başın en tepe kısmındaki saç bırakılır. Tepe kısmında kalan uzun saç bir veya birkaç tane örgü olacak şekilde örülür ve altın sarısı iplerle süslenir. Ancak örgülerin sayısı tek sayı olmak zorundadır. Bu örgü Altay Türklerinde *sırmal* olarak adlandırılmaktadır.

[381] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88763?page=7&fund=44&ethnos=3506999&index=331, Erişim tarihi: 14.10.2020.

Resim 2. 57. Altay Türkü Kızların Arkadan Görünüşü - 1929[382]

Resim 2. 58. Altay Türkü Kızların Önden Görünüşü - 1929[383]

[382] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88861?page=6&ethnos=3506999&index=279, Erişim tarihi: 14.09.2020.

[383] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88860?page=6&ethnos=3506999&index=280, Erişim tarihi: 14.09.2020.

Evlilik yaşına gelmemiş kızlara ise *sırmalu bala* denilmektedir. Bu çocuklara uygulanan saç modeli XIX. yüzyılda Burhanizmin etkisiyle değişmiştir. Deniz kabukları yerine her saç örgüsüne *tana* adı verilen düz sedef düğmeler takılmaya başlanmıştır. Evlilik çağına gelmiş olan kızlar ise saçlarını başın üzerinden ikiye ayırıp örerek iki omuzun önüne bırakırlar. Bu saça takılan ipler ve süslemelere *şankı* adı verilir. Başın arka kısmındaki örgüler ise kızlarda olduğu gibi süslenir ancak uçlarına tahta çubuklar da tutturulur.[384] Geleneksel kurallara göre evli kadınların örgü sayısı çift sayılı olmalıdır ve genelde bu sayı ikidir. Bu örgülere Altay Türkçsinde *tuluň* denir. Bu örgüler belden aşağıya kadar uzatılır. Misafirliğe giderken veya eve misafir geldiğinden evli kadınlar bu örgüleri omuzları üzerinde geçirip vücudun ön kısmına bırakırlar. *Jılamaş* adı verilen deniz kabukları ve düğmeler ile bu örgüler birbirlerine bağlanırlar. Bazen saçın ucuna anahtar takıldığı da olmaktadır.

Geleneksel yaşamlarında Telengit boyu kadınları saç örgülerinin üst kısmını, *sakuzın* adını verdikleri kırmızı akik ve mercan taşlarıyla bezeli küçük gümüş plakalarla süslerler. Kuzey Altay Türkü kadınlar ise düğme dışında boncuk ve küçük çanlarla süslerler.[385] Altay Türklerinde saç geleneksel yaşamda son derece önem arz eden bir unsurdur. Saç özellikle çocuk doğurma döneminde bir kadın için büyük önem taşır. Bu durum kadının doğurganlığından ve saçın diğer dünyayla bağlantı sağladığına olan inanıştan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle kadınlar çeşitli kolye ve süslemelerle sağlandığına inanılan özel korumaya ihtiyaç duyarlar. Ayrıca saça takılan süslemeler saç örgülerinin daha uzun görünmesini sağlar ve bu şekilde saçın gücü arttırıldığına inanılır.[386]

[384] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 235.
[385] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 235.
[386] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 236.

Resim 2. 59. Geleneksel Saç Örgüleri ve Süs Örnekleri[387]

2.5.3. Giyim kuşam

Zaman aralığı MÖ I. bin yıla tarihine kadar uzanan ve arkeolojik çalışmalar sonucu elde edilen dönemin arkeolojik malzemelerinde Altay halkının giyimiyle ilgili en eski verilere ulaşmak mümkündür. Dağlık Altay'ın kendine has çevreyle ilgili koşulları nedeniyle eski dönemlerden kalma mezarlardaki elbiseler bugüne kadar bozulmadan ulaşmıştır. Örneğin XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında V. V. Radlov'un Büyük Katandin

[387] Kaynak: http://ddnykt.ru/?p=19697, Erişim tarihi: 15.09.2020.

Kurganı'nda (MÖ V. yüzyıla) yaptığı kazı çalışmalarında çok fazla bozulmadan ve iyi şekilde bugüne kadar ulaşmış olan samur kürkü, ipek ve yünden imal edilmiş iki çeşit elbise örneği bulunmuştur. Bulunan örneklerden biri kolları son derece dar olan uzun kollu kürk mantodur. Görünüşe göre bu kollar süs amaçlıdır. Elbisenin kesimleri, dikişleri ve süslerinden o dönemde elbise dikim tekniğinin gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır.[388] Altay Türklerinin elbiseleriyle ilgili daha geç bilgiler ise Çinlilerin Tan'g Hanedanlığı dönemiyle ilgili bilgilerin yazılı bulunduğu kroniklerde de bulmak mümkündür. Bu bilgilerde kadim dönem Altay coğrafyasında yaşayan Türkler arasındaki sıradan göçebelerin büyük boy kürk ve yün kıyafetler giydikleri ve bunları bazen sol omuz üzerlerine atarak ta kullandıkları belirtilmektedir.

Altay Türklerinin güney boylarının elbiseleriyle ilgili tarihi bilgileri XVIII. yüzyılın ortalarına ait Rus kaynaklarında yani Altay Türklerinin Cungarya hâkimiyeti altında olduğu dönemle ilgili kaynaklarda bulmak mümkündür. Bununla birlikte yine Güney Altaylıların giyim kuşamlarıyla ilgili ancak daha detaylı bilgileri Altay Türklerinin XV-XVIII. yüzyıla ait (Batı Moğollar-Oyrotlar dönemi) folklorunda özellikle de sesli kahramanlık destanlarında görmek mümkündür. Bu destanlar, kahramanlık destanlarının anlattığı dönemde var olan kıyafet farklılıklarını cinsiyet ve yaşa göre yansıtmaktadır. Destanlarda evli kadınlar *çegedek* adı verilen ve Altay Türkü kadınların giydikleri uzun yelekleri giyerler, saçlarını ikiye ayırıp şakak kısımlarından örerler. Bekâr kızlar epik eserlerde saçlarını birkaç örgüyle örerler ve üzerlerini şankı adı verdikleri özel deniz kabuğu süsleriyle bezerler. Genç erkekler *kürme* adı verilen belin az aşağısına kadar uzan, uzun kollu, genelde beyaz renkte ve keçeden yapılma bir ceket giyerler.[389]

[388] L. P. Potapov, a.g.m., s. 5-6.
[389] L. P. Potapov, a.g.m., s. 9.

Resim 2. 60. Çegedekli Altay Kadını - 1931[390]

Altay anlatımlarındaki epik kahramanlar samur veya kakım yakalı, kuşaklı (*kurdak*) uzun kürk mantolar giyerler, başlarına şerit kurdeleli ve kunduz derisinden şapka takarlar, ayaklarında ise dokuz kat deriden yapılmış tabanı olan deri ayakkabılar giyerler. Ayrıca kahramanların elbiselerinin bir parçası olarak zırhlardan da (*kuyak*) destanlarda bahsedilmektedir. Ayrıca zırhların altına bir ya da iki kat ceket giyildiğine de

[390] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92167?page=7&ethnos=3506999&index=313, Erişim tarihi: 20.10.2020.

değinilmektedir. Savaşa giderlerken savaşçılar *tulga börük* isimli miğfer takarlar. Bu adlandırmaki *tulga* kelimesi Moğolcada *kask, miğfer* anlamına gelmektedir. Hem kadın hem de erkeklerin üst giyimleri hemen hemen zemine değecek kadar uzundur. Altay folklorunda, toplumda öne çıkan kişilerin giyim kuşamlarından da ayrıntılı şekilde bahsedilmektedir. Bu bilgilere göre zengin erkeklerin ve kadınların kürklerinin üzerleri sırma desenli, renkli Çin ipeğiyle kaplıdır. Yine zengin erkeklerin ve zaysanların eşleri ipek kürk, ipek çegedek, siyah samur derisinden şapka ve Bulgar derisinden[391] yapılma ayakkabılar giyerler. Yoksullar ise kullanılmış, yünleri yıpranmış kürk manto (*jargark*) veya işlenmemiş dana derisinden mantolar giyerler (*tulak*), başlarına ise keçe şapkalar takarlar.[392] Altay Türklerinin maddi kültürlerinin bir parçası olan geleneksel kıyafetlerin kadim dönemlerden bugüne kadar gelen kuralları vardır. Ayrıca halkın doğal ve iklimsel yaşam koşullarını, ekonomik durumunu ve yaşam biçimini yansıtır. Altay Türklerinin geleneksel giyim kuşamı incelenirken boy farklılığının (kuzey-güney boyları) göz önünde bulundurulması gerekir. Zira giyim kuşam boylara göre bazı farklılıklar içermektedir.

2.5.3.1. Güney Altay boylarının geleneksel kıyafetleri

Güney Altay Türk boyları hayvancılık kültürünün temsilcileri olarak genellikle hayvan derilerini (atlar, inekler, keçiler, koyunlar) ve koyun yününden yapılan keçeleri geleneksel yaşamda giysi ve ayakkabı yapımında ana malzeme olarak kullanırlar.[393] Ayakkabıların dikiminde ise at, boğa veya inek derilerinden faydalanırlar. Güney Altay Türkleri pamuklu kumaş, çuha bezi ve ev yapımı süetten dikilmiş olan pantolon, gömlek ve ceket giyerler. Kürk mantolar daha çok koyun derisi, keçi ve karacadan dikilir. Kürk mantoların dışının kaplaması ailenin zenginliğine, tüccarların kumaş seçimine, kürk mantoların amacına (töreni veya günlük aşınmaya) bağlı olarak kadife, bez, Çin ipeği, saten, pamuklu bezle kaplanır. Kürk mantonun üstü eğer kumaşla kaplanmazsa sol zeminin göğüs kısmı, etek ucu, manşetleri düz koyu kumaş, kadife veya kumaş şeridi ile süslenir. Kürk manto, soğuk mevsimde ata binmeye uygun olacak şekilde hazırlanır. Bu

[391] Bu deri o dönem Volga'daki Bulgar şehrinden getirilip Batı Sibirya ve Altay'da satılan deridir.
[392] L. P. Potapov, a.g.m., s. 9.
[393] Eski Türkler giyim eşyalarının çoğunluğunu koyun yününden imal edilen giyimler oluşturmaktadır. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Shoira Osmanova. (2011). "Altay Dillerinde Üst Giyim Adları". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XI/1, İzmir, s. 22.

nedenle manto bacakları örtecek şekilde uzun dikilir. Mantonun etek kısımlarının yürümeyi engellememesi için Teleütler onları koltuk altlarıyla düğmelere tutturur. Kürk mantoların yakası kırmızı tilki kürkünden yapılır. Kadınların mantoları sol göğsü kapatan ve tek basamaklı görünü veren göğüs birndirmesi kısmıyla ayrıca daha ayrıntılı nakışlarıyla ve elleri örten kama şeklindeki manşetleriyle erkeklerinkinden ayrılır.[394] Altay Kiji boyu kadınlarının giydikleri geleneksel kürk manto sol göğüs bindirme kısmında tek katmanlı yakasıyla, özenli nakışlarıyla, bilekten aşağıya doğru eli örten kama şeklindeki manşetiyle erkeklerinkinden ayrılır.[395]

Resim 2. 61. Altay Kiji Boyu Geleneksel Kadın Kürk Manto Örneği[396]

[394] E. P. Zaytseva, a.g.e., s. 6.
[395] E. P. Zaytseva, a.g.e., s. 5, 6.
[396] Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov, *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1961, s.. 288.

Resim 2. 61. Altay Kiji Boyu Kadınlarının Giydiği Geleneksel Kürk Manto Örneği [397]

Çokpen-çekpen[398] Güney Altay boylarının erkek, kadın ve kızlarının ayırt etmeksizin giydikleri astarlı geniş uzun kaftandır. Erkekler ve kadınlar için hafif, yarı mevsimlik bu kabanlar düz renkli kumaştan yapılır. Altay Kijiler *çekpen*, Teleütler ise buna *telen* demektedirler. Kürk mantolarda olduğu gibi bunu da bele sarılan kumaş kuşakla belden bağlarlar.[399] Güney Altay Türklerinin giydiği ve koyun derisinden yapılan

[397] Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov, *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1961, s. 287.

[398] *"Cekmen/çekrek 'genelde yün kumaştan dikilmiş, kolları yarık üstlük'. Eski Türkçe çekrek 'basma gömlek', Karahanlı Türkçesi cekrek 'kulların giyindiği ve yünden dokunmuş bir tür giysi', Çagatay Türkçesi çekmen 'üst giysi', 'basma', Türkiye Türkçesi çekmen, cepken, cepken 'kolları yarık olup çoklukla sarkıtılan üzeri işlemeli bir çeşit kısa üstlük', 'yağmurluk', 'bol şalvar' anlamlarına gelebilmektedir. Bununla birlikte diğer Türk lehçelerinde aşağıdaki biçimlerde görülmektedir: Özbek Türkçesi çakman, Özbek ağzı çakman, çâ.mân, çepkân, Uygur Türkçesi çakman, Türkmen Türkçesi çâkmen, Karay Türkçesi cekmen, çekmân, Teleüt Türkçesi çekmen, Tatar Türkçesi çikmen, Oyrat Türkçesi çekpen, çepken, Kırgız Türkçesi çekmen, çepken, Balkar Türkçesi çepken, Kara Kalpak Türkçesi sekmen, sekben, sekpen, Nogay Türkçesi sekpen, sepken, Tuva Türkçesi sekpen, Tofalar Türkçesi sekpen, Başkurt Türkçesi sâkmân, Altay Türkçesi çekpen 'bir çeşit geniş üstlük', Azerî Türkçesi çâpkân 'çekmen', 'kadife ve diğer parlak kumaşlardan dikilmiş üst giysi', Karaçay-Balkar Türkçesi çepken 'çuha', 'pardösü', Hakas Türkçesi sikpen 'önü açık çekmen', Gagauz Türkçesi çukman 'evde dokunan kumaş', 'sarafan (kolsuz kadın elbisesi)', 'etek', 'yakasız kaftan, çekmen', Çuvaş Türkçesi sâkman, saxman 'çekmen'. 1 Türkçeden Rusçaya çekmen ' 'bir çeşit üst giysi', 'çiftçilerin kaftanı', sıukman 'çuha çekmen ya da sarafan', Bulgarcaya sukman 'yün etek', Ukrayncaya sıukman 'çuha', Moldovancaya sıukman 'çuha', Farsçaya çepken 'arkası veya yanı kopçalı buluz' şekillerinde geçmiştir*." Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Shoira Osmanova, a.g.m. s. 16.

[399] E. P. Zaytseva, a.g.e., s. 7.

ton isimli geleneksel kürk manto yaşanılan bölgenin soğuk ikliminden dolayı hem yaz hem de kış aylarında da kullanılmaktadır.[400]

Resim 2. 63. Güney Altay Boyunun Giydiği Geleneksel Kaftan Çokpen/Çekpen [401]

Yine Güney Altay boylarından olan Telengit boyu kadınlarının geleneksel üst giyimlerinden olan *emeen ton* isimli kürk mantonun, Altay Kiji kadınlarının giydikleri kürk mantodan kesim olarak bir hayli farklı olduğunu söylemek mümkündür. Bu mantonun etek kısımları geniş olmasına rağmen kat kat toplu şekilde bir görünümü vardır. Göğüsten kalça hizasına kadarki kısım yani bindirme kısmı dörtken biçimde kesilir ve kendine özgü nakışlarla süslenir.[402] Ayrıca belirtmek gerekir ki Göktürklerden kalan runik yazılarda da *ton* sözcüğü geçmektedir ve bu sözcük giyim anlamına gelmektedir. Bununla birlikte sözcük diğer Türk halklarının yani Kırgız, Tuva, Hakas, Altay, Başkurt gibi halkların lehçelerinde de aynı şekilde söylenmektedir.[403]

[400] M. G. Levina, L. P, Potapov, a.g.e., s. 234
[401] M. Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov, *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1961, s. 288
[402] E. P. Zaytseva, a.g.e., s. 6.
[403] S. İ. Vaynşteyna - M. H. Mannay Oola. (2001). *İstoriya Tuvı*, Novosibirsk, Nauka Yayınları, Moskva, s. 69.

Resim 2. 64. Telengit Boyu Kadınlarının Emeen Ton Adlı Kürk Mantosu[404]

Telengit boyu erkeklerinin giydikleri geleneksel tonun önünün bindirme kısmı boğaz çizgisinden aşağıya doğru basamak şeklindedir (bazen yarım daire şeklinde), kol manşetleri üçgen değildir, ayrıca göğüs üstündeki sol zemin renkli iplerle süslenir ancak kadınlarınkinden daha mütevazıdır. Hem kadınlar hem erkekler kürk mantolarını bel kısmından üç-dört metre uzunluğundaki ve Altay Türçesinde *kur* olarak adlandırılan ve kumaştan yapılan kuşaklarla bağlarlar.[405]

[404] Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov, *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1961, s. 289.
[405] E. P. Zaytseva, a.g.e., s. 6

Resim 2. 65. Telengit Boyu Erkeklerinin Geleneksel Kürk Mantosu[406]

Altay Türklerinin Teleüt boyundan olan yerli halk XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendi geleneksel giyimleriyle birlikte Rusların giyimlerini de giymeye başlamıştır. Teleüt boyu erkekleri geleneksel yaşamlarında yazın kısa kaftan (*telen*) görünümlü üst giyimi beline kumaş bağlayarak giymektedirler. Bu kaftanın dikiminde daha çok koyu renkli ve siyah kumaş kullanılmaktadır. Kışın ise sırt kısmı düz kesim olarak tasarlanmış kürk manto giyerler ve buna *kızıktu ton* derler. Ayrıca sonbahar aylarında *sırmal* adını verdikleri kısa kaftan görünümlü üst giyimi giyerler. Bu üst giyim Teleüt erkeklerinin yazın giydikleri kaftan (*telen*) ile aynı kesim özelliklerine sahiptir. Ancak kalın kapitone astar veya kürk üzerine dikilir. Teleüt boyu kadınlarının giydiği *ton* adı verilen kürk mantonun sırt kısmı düzdür, yan kısımları büyük kama görünümlü parçalarla dikilir ve böylece etek kısımları büyük ölçüde genişler. Astar kısmı ise deri kumaştan dikilir.[407]

[406] Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov, *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1961, s. 287.
[407] M. G. Levina, L. P, Potapov, a.g.e., s. 235.

Resim 2. 66. Teleüt Boyunun Kullandıkları Geleneksel Üst Giyimler

1- Kızıktu Ton (Erkek), 2- Telen (Kadın), 3- Ton (Kadın)[408]

[408] Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov, *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1961, s. 290.

Teleüt boyu kadınlarının giydiği üst giyim olan *sırmal* da aynı şekilde düz sırt kesimlidir, etek kısımları geniştir, birbirine iliklenen ön kısmın kenarları da boynun az aşağısından sonra düz şekilde iner. Yaz kadın elbisesi ise uzun gömlek görünümündedir. Gövde kısmı iki parçadan oluşan uzun pamuklu kumaştan dikilir. Yan kısımların dikiminde kullanılan kumaş kama şeklinde kesilir ve bu nedenle etek kısımları büyük ölçüde geniştir.

Resim 2. 67. 1-Teleüt Boyu Kadınlarının Geleneksel Sonbahar Giyimi Olan Sırmal

2-Teleüt Boyu Kadınlarının Geleneksel Yaz Giyimi Olan Çimek[409]

[409] Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov, *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1961, s. 291.

Teleüt boyunun hafif üst giyimleri olan kaftanlar *telen, kürme, sırmal* gibi adlarla adlandırılır. Kışlık üst giyimleri ise çeşitli şekillerde kesimleri olan kürk mantolardır. Tonlar *telen ton, kızıktu ton, kaptal, tulak* gibi isimlerle de anılırlar.[410] Teleüt kadınlarının en çok tercih ettikleri hafif üst giyim *künek-künnek* adı verilen ve genelde kırmızı rerkli basma kumaşından dikilen uzun elbisedir. Özellikle bayramlık künekler -ki Sovyetler Birliği öncesi dönemde maddi durumu iyi olan Teleüt boyu kadınları bunları günlük kıyafet olarak giymişlerdir- *töştök* adlı göğüs kısmına dikilen süslerle kullanılırlar. Töştökler küneklerden ayrı şekilde saklanırlar ve gerektiğinde hemen künekin yakasına iliştirilirler. Bununla birlikte künekler genellikle bele bağlanan kuşaklarla birlikte kullanılırlar.[411]

Resim 2. 68. Künek Giymiş Teleüt Boyu Kadınları[412]

[410] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 236.
[411] L. P. Potapov, a.g.m., s. 32-33.
[412] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87766?page=3&query=телеут&index=127, Erişim tarihi: 28.09.2020.

2.5.3.2. Kuzey Altay boylarının geleneksel kıyafetleri

Kuzey Altaylıların geleneksel giysilerindeki ana malzeme kanvas (tuval) kumaşıdır. XIX. yüzyılın ortalarında V. V. Radlov kadınların kenarları geniş fırfırlı ve yakası boncuklarla süslenmiş beyaz, mavi, kırmızı kanvas gömlekler giydiğini belirtmektedir. Gömleğin üzerine giyilen *köspek* adı verilen diz boyu kaftanların geniş ve renkli düğmelerle süslü yakaları bulunmaktadır. Kuzey boylarının erkekleri *künnek* adı verilen yakasız keten gömlekler ve *şalmar* adı verilen keten pantolonlar giyerler. Gömleğin üzerine kanvas kaftan veya şal yakalı kısa kaftan giyerler. Geleneksel yaşamlarında kışın Kuzey Altaylılar keçeden yapılmış *sranda* adlı palto giymektedirler. Bu palto kanvas kaplı ve kapitone, dekoratif geometrik desenli yünden dokunmuş şeritlerle çevrelenmiştir. Altay Türklerinin kuzey boylarının kıyafetleri genel itibariyle renklidir ve eşkenar dörtgenler, düz ve kesik çizgilerden oluşan geometrik desenlerle süslenmiştir.[413]

Kumandin boyunun gündelik olarak giydikleri geleneksel üst giyimlerinde erkek ve kadın ayırımı yoktur. Ayrıca bir başka Türk halkı olan Şorların[414] üst giyimleriyle hemen hemen aynıdır. Kumandin boyunun kaftan uzunluğu dize kadardır. Bu üst giyimin sol ön tarafı, sağ tarafın üzerini örtecek şekilde giyilir veya açık şekilde bırakılır.[415] Kumandinlerin ve Çalkandıların giydiği *kendır* adı verilen hafif üst giyim keten bezinden dikilmektedir. Bu giyim kendir bitkisinin liflerinden dokunan keten bezinden dikildiği için bu isimle adlandırılmıştır. Kendır astarsız şekilde dikilir ve uzunluğu dize kadardır. Kendırın ön sol bindirme kısmı sağ tarafı örtecek şekilde veya açık şekilde giyilir. Yaka ve bazen de kenarları yün ipliklerle basit işlemeli bir tür kumaşla dönülür.[416]

---

[413] E. P. Zaytseva, a.g.e., s. 5, 6.

[414] Şor Türkleri, Rusya'nın Kemerova bölgesinde, Altay ve Hakas özerk cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar. 1959 yılında 15.274 ve 2002 yılında 13.975 kişi oldukları tesbit edilmiştir, ancak sayıları giderek azalmaktadır. Adları literatürde Kuznets Tatarları, Çernevi Tatarları, Mrastı ve Kondomtsı ve Mrasski şeklinde geçmektedir. Şor lehçesi Türkçe'nin Uygur-Oğuz grubunun Hakas alt grubuna dâhildir. Hakas, Çulım ve Altay Türkçelerinin kuzey lehçesi Şorca lehçesine yakındır. Şorların % 70'i 1926'dan 1939'a kadar Dağlık Şor Millî Bölgesi'nde yaşamışlardır. Bu bilgi için bkz.: İsmail Türkoğlu. (2001). "Türkiye Dışındaki Türkler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 41, TDV Yayını, Ankara, s. 486.

[415] D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov, *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1961, s. 234,

[416] L. P. Potapov, a.g.m., s. 17.

Resim 2. 69. Kumandin Boyu Geleneksel Hafif Üst Giyimi[417]

Altay Türlerinin kuzey boyu olan Çelkandıların geleneksel kıyafetleri Şor Türklerinin kıyafetleriyle hemen hemen aynıdır. Ancak Şor Türkleri keten bezi, Çelkandılar kendir ipinden yapılan kumaşları kullanırlar. Çelkandıların erkeklerinin kıyafetine *kounek* denir ve işlemesizdir, kadınların kıyafetine ise *küünek* adı verilir ve Şorlarınkinden daha az işlemelidir. Yaka ve kol uçlarında saten kullanılır ve kasnak kullanılarak işlenir.

[417] Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov, *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1961, s. 286.

Resim 2. 70. Çelkandıların Geleneksel Erkek Kıyafeti Kounek[418]

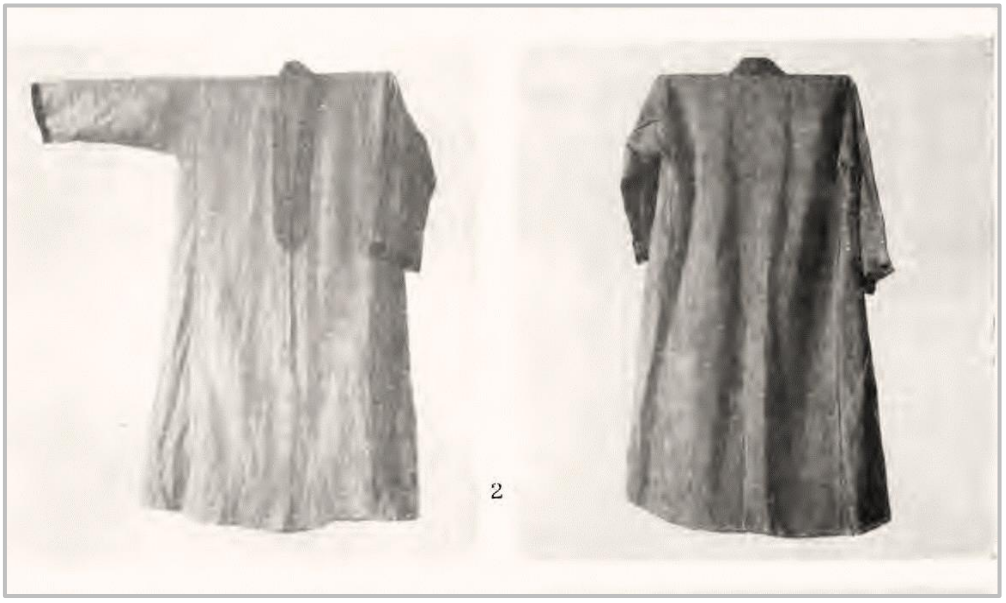

Resim 2. 71. Çelkandıların Geleneksel Kadın Kıyafeti Küünek[419]

[418] Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov, *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1961, s. 286

[419] Fotoğraf: D. S. Danilov, Kaynak: M. G. Levina, L. P. Potapov, *İstoriko-Etnografiçeski Atlas Sibirii*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1961, s. 286.

Yış kişi veya Karaorman Tatarları olarak ta adlandırılan Tubalar boyu, dağ taygalarında avlanarak yaşamlarını sürdürürler. Bu hayat tarzı Tubaların hayatının her alanını etkilediği gibi giyim kuşamlarına da etki etmiştir. Geleneksel yaşamlarında Tubaların erkeklerinin geleneksel üst giyimleri keçeden imal edilmektedir ve av esnasında ve gündelik yaşamda rahat hareket etmeye olanak sağlaması açısından ceket tarzında dikilir. Bununla birlikte ceketi sağlamlaştırma açısından, kendir ipiyle geleneksel tarzda yani ev dokuma tezgâhlarında dokunan kumaşla kaplanır. Tubalar alt giyim olarak ise daha çok karaca derisinden yapılan pantolon giyerler.[420]

Tubalar boyunun giysileri genelde kanvas (tuval) kumaşından yapılmaktadır.[421] Elbiseler, gömlekler, pantolonlar, şapkalar kanvastan dikilir ve kullanılır. Geleneksel yaşamlarında Tubaların kadınları yaz aylarında daha çok çiçek desenli, kolları uzun ve geniş, yakaları ayrıca süslenmiş elbiseler giymektedirler. Kış döneminde ise kemerlerinde çeşitli geometrik şekilleri olan uzun keçeden yapılmış kaftanları kullanmaktadırlar.[422]

[420] L. P. Potatov. (1972). "Tubaları Gornogo Altaya", *Etniçeskaya istoriya narodov Azii*, Moskva, s. 56
[421] V. A. Tişkov, A. V. Juravskiy, O. E. Kazmina. (2008). *Narodı Rossii: Atlas kultur i religiy*, M: İPTs «Dizayn. İnformatsiya. Kartografiya», Moskva, s. 113.
[422] Shurubu Kayhan. (2018). "Tubalar (Tuba Türkleri) Kimlerdir?", https://turksam.org/tubalar-tuba-turkleri-kimlerdir, Erişim tarihi: 30.09.2020.

Resim 2. 72. Tuba Boyu Kadın ve Erkeği Geleneksel Kıyafetleriyle[423]

Genel olarak değerlendirildiğinde halkların maddi kültür ögelerinden olan giyim kuşam her zaman büyük ilgi görmüştür. Zira giyim kuşamın o halkın geleneksel dünya bakışıyla sıkı bir şekilde bağlantılı olduğunu, aynı zamanda insanın toplumdaki ve kültürdeki yerini ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan Altay Türklerinin geleneksel kıyafetleri de bu halkın maddi kültürünün ortaya konması açısından önemli kaynaklardandır. Giyim ilk olarak insanı dış etkenlerden koruyucu bir görev üstlense de bunun yanında o insan hakkında bilgileri de içermektedir. Zira kıyafetlere bakılarak o insan hakkında analiz yapmak ve bazı bilgilere ulaşmak

[423] Kaynak (Kadın): https://zmeinogorsk.ru/altaj-i-osobennosti-ego-narodov/, Erişim tarih: 30.09.2020; Kaynak (Erkek): http://рос-мир.рф/node/1186, Erişim tarihi: 25.06.2021, Erişim tarihi: 30.09.2020.

mümkündür. Bunlar cinsiyet, ekonomik durum, aidiyet, medeni durum, aile bağlantısı vb. bilgilerdir. Ayrıca insan vücuduyla en yakın temas halindeki nesne olan giysilerin, büyülü ve koruyucu bir işlev yerine getirdiği de düşünüldüğü için özellikle geleneksel giyim kuşamlarda giysilere çeşitli süslemeler ve eklemeler yapılmıştır.[424]

Altaylar coğrafyasında konuşulan dillerde giyim kuşam adlarını ifade eden ortak sözler incelendiğinde genel olarak bunların aynı kökten geldiği görülmektedir. Giyim kuşam adlarının çoğunu üst giyimleri anlatan kelimeler oluşturmaktadır. Bu durumun Altay halklarının yaşadıkları bölge ikliminin soğuk ve yağmurlu olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür.[425] Altay Türkleri ile ilgili olarak araştırma yapan bilim insanları ve gezginler Altay'ın geleneksel kalın üst giyiminin, çoğunlukla koyun, ayrıca karaca, dağ sıçanı ve daha az sıklıkla da gelincik derisinden dikilmiş Altay Türkçesinde *ton* adı verilen kalın kürk manto olduğunu belirtmektedirler. [426] Bu üst giyimi sadece kışlık olarak değil yazlık olarak ta düşünmek gerekir. Zira yaz aylarında da bu üst giyim giyilmektedir. Bu kürk mantolar genellikle pelüş, kadife ve Çin kâğıt kumaşıyla kaplanır.

Zengin Altay Türklerinin kürk mantoları Çin ipeğiyle kaplıdır ve yakaları pahalı kürkten dikilir. Kesim olarak bel kısmı yukarıdan aşağıya doğru düzdür yani bele oturmaz ve aşağıya doğru saçakları genişler. Kürk mantonun sol ön tarafı, sağ tarafın üzerine bindirilerek giyilir. Ayrıca sol ön tarafın göğüs üstü basamak görünümünde kesilir. Kollar omuzlardan geniş olarak başlar ve aşağıya doğru biraz daralarak devam eder. Tek kol için yaklaşık olarak bir koyunun derisi sarf edilir. Yakalarda esas olarak tilki kürkü kullanılır. Bilekte kollar keskin bir şekilde daralır ve parmakları örten üçgen bir manşet (*uştuk*) ile sona erer. Kolların uçlarında, etek uçlarında ve sol bindirmenin kenarları boyunca kadife, düz kumaş, dana veya tay derisinden geniş zıh (*kıyu*) dikilir.

---

[424] B. Yu. Kiçekova. (2010). "Verhnyaya odejda Altaysev". *Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii*, №3(15), izd. Altayskiy Gosudarstvenniy Universitet, Gorno-Altay, s. 168.

[425] Shoira Osmanova, a.g.m., s. 22.

[426] Ayrıca belirtmek gerekir ki Göktürklerden kalan runik yazılarda da ton sözcüğü geçmektedir ve bu sözcük giyim anlamına gelmektedir. Bununla birlikte sözcük diğer Türk halklarının yani Kırgız, Tuva, Hakas, Altay, Başkurt gibi halkların lehçelerinde de aynı şekilde söylenmektedir. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: S. İ. Vaynşteyna - M. H. Mannay Oola. (2001). *İstoriya Tuvı*, Novosibirsk, Nauka Yayınları, Moskva, s. 69.

Bir kürk mantonun görünümünden cinsiyet ve yaştaki farklılıklar izlenemek mümkündür. Çocukların kürk mantoları, yetişkinlerin kürk mantolarından daha zarif bir şekilde, kadın kürk manto daha kısa, erkek kürk manto daha uzun uzun dikilir. Ayrıca kadın kürk mantosundaki sol bindirme tarafı erkek kürk mantosunda olduğu gibi basamaklı değil, dörtgen bir çıkıntı şeklinde kesilir ve giysinin bu kısmı daha özenli işlemelerle süslenir. Erkek ve kadınlarda kolların uçları da farklı şekilde tasarlanır. Kadınların manşet kısmı siyah kuzu derisi ile dönülür ve manşet yuvarlak bir kama ile sona erer. Genellikle kadınlar bu kama görünümlü kısmı geriye doğru katlarlar. Ancak görgü kurallarına göre konukların önünde bunları aşağı indirip ellerini örterler.

Resim 2. 73. 1960'lı Yıllardan Kalma Erkek Ton Örneği[427]

[427] Fotoğraf: B. Yu. Kiçekova, Kaynak: B. Yu. Kiçekova. (2010). "Verhnyaya odejda Altaysev". *Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii*, №3(15), izd. Altayskiy Gosudarstvenniy Universitet, Gorno-Altay, s. 172.

Resim 2. 74. Kadın Tonunun Kol Manşeti[428]

Sıcak günlerde kürk manto tamamen çıkarılmaz, omuzlardan sıyrılır ve bele kadar indirilir. Yağmurlu günlerde ise içi dışa çevrilerek giyilir. Kışın çok soğuk günlerde ek olarak kürk mantonun üzerine, yün kısmı yukarıda olacak şekilde kalın, su geçirmez karaca derileri de giyilir. Ayrıca kürk manto üzerine geniş bir kemer bağlanır. Bu kürk mantolar kesim olarak geniştir, giyildiğinde atın üzerinde rahatça oturmaya elverişlidir, geniş kollar ise göç esnasında küçük bir çocuğu taşımaya izin verecek uygunluktadır. Genel olarak bu kürk mantoların üzerine herhangi bir kumaş vb. kaplanmaz zira bu haliyle düzgün ve zengin görünmektedir. Bu kürk mantolar daha çok giymek isteyenin kendisi tarafından dikilir veya damadın annesi tarafından geline hediye edilir. [429]

[428] Fotoğraf: . Yu. Kiçekova, Kaynak: Fotoğraf: B. Yu. Kiçekova, Kaynak: B. Yu. Kiçekova. (2010). "Verhnyaya odejda Altaysev". *Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii*, №3(15), izd. Altayskiy Gosudarstvenniy Universitet, Gorno-Altay, s. 172

[429] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 169, 170.

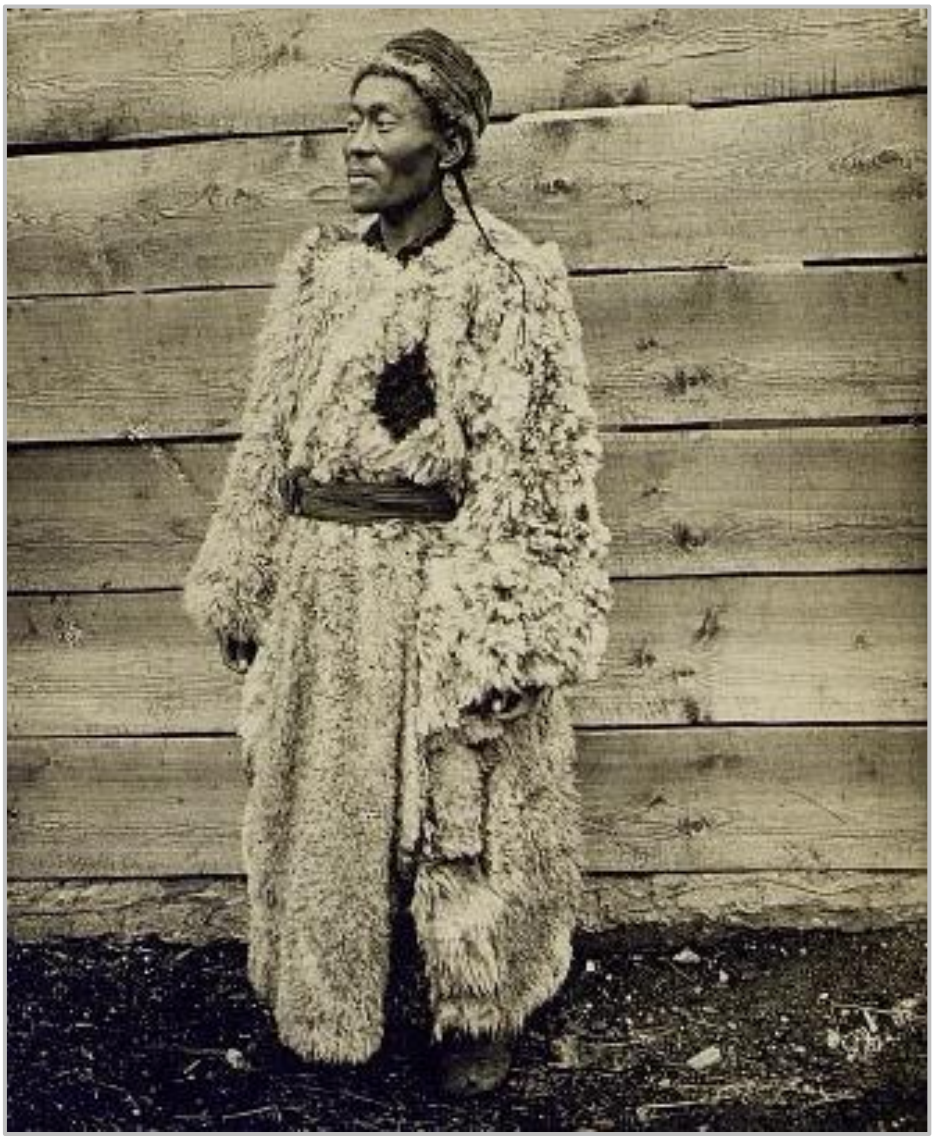

Resim 2. 75. Yağmurda Ters Yüz Edilmiş Kürk Giyen Altay Türkü - 1927[430]

Sadece evli Altay kadınları tarafından giyilen bir diğer geleneksel üst giyim türü daha bulunmaktadır. *Çegedek* adı verilen bu üst giyimi evlenen kızlar düğünde giyer ve bunsuz dolaşmazlar. Sadece kocaları ölen kadınlar bunu çıkarabilirler. Bir kadın çegedeksiz şekilde kayınpederine veya kocasının ağabeyine kendini gösteremez. Çegedekin omuz kısımlarının dik durması için buralara özel olarak un sürülür ve böylece

[430] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88952?query=алтаец&index=8, Erişim tarihi: 17.05.2020.

dik durmasını sağlanır. Omuzların dik durmasının Altay'ın dağlarını temsil ettiği söylenmektedir. [431] Geleneklere göre kocası vefat etmiş kadınların giydiği dış giyim farklıdır. Buna Altay Türkçesinde *çuba*, Moğolcada *terlek* denilmektedir. Kocasının ölümünden hemen sonra bir kadın çegedekini çıkarır ve dul kaldığı dönemde çuba giyer. Kadın eğer tekrar evlenirse çubayı çıkarıp yine çegedek giymeye başlar. Vefat eden evli kadın defnedilirken çegedeki ile beraber gömülür. Bunun nedeni Altay Türklerinin gelenksel inanışında ölen kadın ölüm sonrasındaki hayatta tekrar kocasıyla buluşacağı ve bu nedenle tekrar çegedek giyeceği içindir. Çuba siyah veya mavi kumaştan yapılır ve uzun bir kaftan görünümündedir ve kısa kolludur. Yaz aylarında iç giyimin üzerine giyilir, kışın ise çegedekten farklı olarak kürk mantonun altına giyilmektedir.[432] Çegedek ve çuba ilgili bu bilgiler giyim kuşamın aynı zamanda sosyokültürel özelliklerinin bulunduğunu ve bazı anlamlar ifade ettiğini ortaya koyması açısından önemlidir.

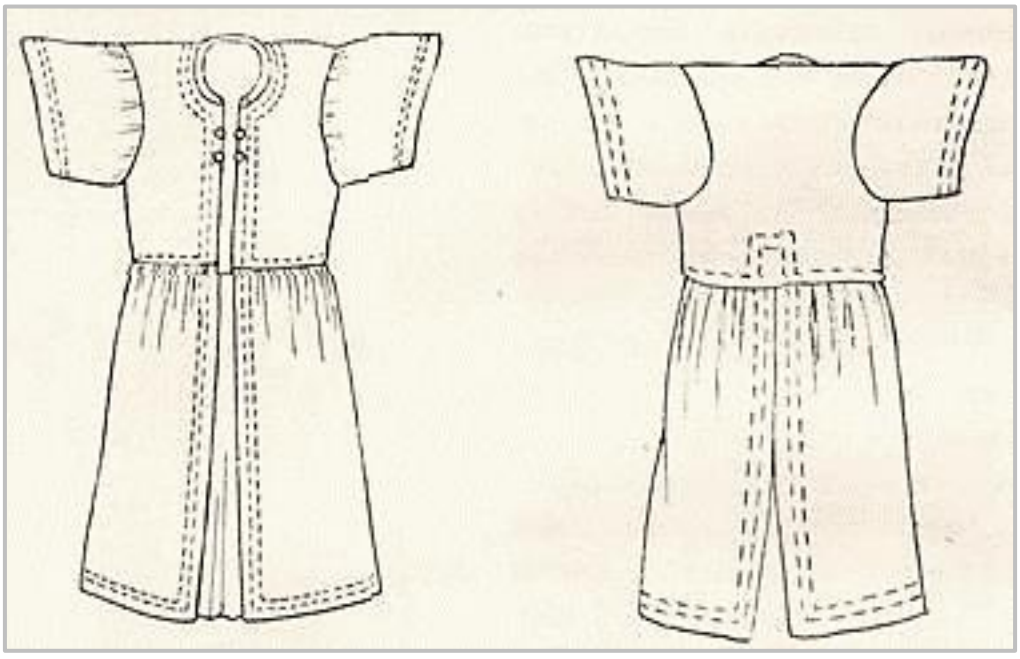

Resim 2. 76. Çuba[433]

[431] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 170.
[432] L. P. Potapov, a.g.m., s. 29, 30.
[433] Kaynak: L. P. Potapov. (1951). "Odejda altaytsev". *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, Moskva-Leningrad, Vıp. 13, s. 30.

Bütün geleneksel giyim çeşitleri gibi üst giyimler de bugün çoğunlukla düğünlerde ve ulusal bayramlarda vb. özel günlerde giyilmektedir. Ancak bazı insanlar ve özellikle de yaşlı insanlar ton adı verilen kürk mantoyu günlük kullanım için giymeye devam etmektedirler. Çekpen adlı kaftanın ise bugün neredeyse hiç kullanılmadığını da söylemek mümkündür. Yukarıda değinilen giyim türlerinden en çok muhafaza olmuş olanı ve kullanılmaya devam edileni çegedek olsa da bu giyim aynı zamanda geleneksel çizgilerden uzaklaşıp modern çizgiye yakınlaşmış ve bir dizi değişikliğe uğramıştır. Devam eden stilizasyon sürecine rağmen geleneksel Altay kıyafetlerine olan ilgi ortadan kalkmamakta Altay Türkleri en azından özel günlerde bu giysileri giymektedirler. Altay Cumhuriyeti'nde hemen hemen her köyün gelenekleri koruyan ve bunu sonraki nesillere aktaran zanaatkârları bulunmaktadır.[434]

Çamça, Altay Türklerinin geleneksel giyimlerinde kürk manto altına veya mantosuz da giyilen gömlektir. Hem erkek hem kadın hem de çocukların giydiği gömlekler kesim olarak aynıdır. Önü açık ve belin çok altında olmayan, eğik yakalı, kolları bol bir giyimdir.[435] Bazen çamçanın üzerine kemer bağlanarak ta kullanılır. Geleneksel olarak dikildiği dönemde çamça Moğolistan ve Çin'den gelen mavi, leylak rengi veya kahverengi olan Çin kâğıt kumaşlarından dikilmiştir. Ancak XX. yüzyılın başlarında Çin kumaşları Rus fabrikalarında üretilen ve tüccarlar tarafından getirilen mavi kâğıt kumaşları ile değiştirilmeye başlanmıştır. Dağlık Altay'ın kuzey bölgelerinde yaşayan Altay Türkleri arasında erkek gömlekleri önceleri çok daha uzun olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ise düz yakalı, nispeten dar kollu ve genellikle kuşaklı olan Rus kesimine göre dikilmeye başlamıştır.[436]

Altay Türkleri dizlerden biraz daha uzun, genellikle de mavi geniş pantolonlar giyerler. Bacak arasındaki kısımda geniş kama kesimli kumaş kullanılsa da diğer kısımları tamamen düz kesimli kumaştan oluşur. Bu pantolonların bel kısmında önden bağlanan ve bir ucu diğerinden daha aşağıda olacak şekilde dizlere kadar sarkan geniş bir bel bağı bulunur.[437] Gömlek, pantolonun içine sokulmamış ve üzerine dökümlü bir

[434] [434] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 171.
[435] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 239.
[436] L. P. Potapov, a.g.m., s. 12, 13.
[437] V. V. Radlov, a.g.e., s. 130.

şekilde asılarak kullanılır. Geleneksel kesimde hazırlanan pantolonlar Çin kâğıt kumaşı veya kalın tuvalden dikilir. Altay Türkleri geleneksel yaşamlarında çam fıstığı toplarken veya avlanırken ev yapımı güderiden (maral veya karaca derisinden), deriden ve (sonraki dönemlerde) Rus köylülerinden satın alınan kaba tuvalden yapılmış pantolonlar giymişlerdir. Dağlık Altay'ın kuzey bölgelerinde ise geleneksel pantolonlar biraz daha yani ayak bileklerine kadar uzundur.[438] Altay Türkü kadınların geleneksel alt giyimleri, erkeklerinkine benzer şekilde gömlek ve şalvar görünümlü geniş pantolonlardan oluşmaktadır. Ancak Rus yerleşimcilerin etkisiyle Altay Türkü kadınların giyim kuşamlarında bazı değişikliklerin yaşandığını söylemek mümkündür. Zira Kuzey Altay Türkü kadınlar ve vaftiz edilmiş Altay Türkü kadınları yavaş yavaş Rus kadın giysilerini giymeye başlamışlardır. Bunları geniş etekler, pileler, bluzlar ve başörtüleri olarak genelleştirmek mümkündür.[439]

[438] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 239.
[439] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 239.

Resim 2. 77. Geleneksel[440] ve Modern Çamça Örnekleri[441]

2.5.3.3. Kuşak, kemer, aksesuarlar ve bunlarla ile ilgili gelenekler

Erkek giyiminin bir diğer önemli parçası da kemerdir. Güney Altay boyları arasında ise en yaygın olanı üst giysiyi sarmalayan ve Altay Türkçesinde *kur* adı verilen kuşaktır. Kuşak genellikle 3-4 m uzunluğunda bir kumaş parçası olur, vücuda iki kez sarılır ve uçları öne doğru bırakılarak aşağı sarkıtılır. Kuşaklar genelde koyu renklidir.

[440] Fotoğraf: N. A. Ermolin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87716?page=2&query=4121&index=56, Erişim tarihi: 19.10.2020.

[441] Fotoğraf: N. A. Ermolin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88859?page=6&ethnos=3506999&index=274, Erişim tarihi: 19.10.2020.

Dağlarda yapılan uzun yolculuklar ve ava çıkıldığında Altay Türkleri *kayış kur* adını verdikleri deri kemerleri kullanırlar. Bu kemere fişeklik, mermi kabı, *otık* adı verilen bronz süslemeli deri kenarlı çakmaktaşı, ayrıca tahta veya kemikten kın içerisinde bıçak (*kındu bıçak*) takılır. Kemer aynı zamanda bronz plakalarla yani gözlerle (*köstör*) süslenir.[442]

Resim 2. 78. Bele Takılan Geleneksel Çakmak Taşı ve Bıçak[443]

[442] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 239.
[443] Resim: İ. İ. Ortonulov. Kaynak: E. P. Zaytseva. (1990). *Altayskiy Natsionalniy Kostum*. Altayskogo knijnogo izdatelstvo, Gorno Altaysk, s. 23.

Altay Türkleri üst giyimlerinin üzerine çoğu zaman kuşak bağlarlar ve bunu önemserler. Zira kuşağın özel bir anlamı olduğunu kabul etmektedirler. Geleneksel dünya görüşlerine göre bele bağlanan kuşak insanın orta dünyaya bağlılığını gösterir. Yine inanışa göre gökte yaşayan sakinler kuşağı koltuklarının altında, yer altı dünyasında yaşayan sakinler ise onu baldırlarında taşırlar.[444] Kemer, yaşama bağlılığı gösterir ve bu açıdan değerlendirildiğinde anne karnındaki çocuğun göbek bağına benzetilir. Ayrıca insan ve insanların dünyası arasındaki bağlantıyı sembolize eder. Bir çocuk ilk kez kemer taktığında onun bağlı olduğu boyun himayesine girdiğine inanılır ve artık o boyun mensubu haline geldiği kabul edilir. Geleneksel inanışa göre uzaklardan gelen misafir diğer dünyadan gelmiş bir varlık gibidir ve evde yeni doğmuş bir çocuk gibi kabul edilir. Bu nedenle gelen misafirin yabancılığını ve ötekiliğini aşmak için Altay geleneklerine göre bu kişiye Altay Türkçesinde *ayılçıga kur kuçaarı* olarak ifade edilen misafire kemer bağlama ritüeli uygulanır.[445]

Resim 2. 79. Otık Adlı Geleneksel Çakmak Taşı[446]

[444] S. P. Tyuhteneva. a.g.m., s. 409.
[445] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 238.
[446] Fotoğraf: N. V. Ekeev, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, N. V. Ekeev a.g.e., s. 240

Resim 2. 80. Kını İçerisinde Geleneksel Bıçak - 1930[447]

Altay Türkü kadınlarının takıları genel olarak saç örgüsüne takılan *şankı*, *jılamaş*, kulağa takılan *sırga*, sırta takılan *şımırak, şaltırak*, bele takılan *beljuş/belduş, kalta,* parmağa takılan yüzük ve ayrıca başa, boyun-göğüse takılan takılardan oluşur. Süs eşyalarının hazırlanmasında daha çok bronz, gümüş, deri, keçe gibi malzemeler kullanılmaktadır. Özellikle 50 yaş yukarısındaki kadınların takılarının gümüşten olması gerekmektedir. Bu kabulün gümüşün iyileştirici özellikleri bulunmasından veya beyazın kutsal bir renk olarak kabul edildiği Burhanizm'in etkisinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Geleneksel inanışa göre takılar, malzemesi veya şekli ile büyülü koruyucu bir güce sahiptir. Bu nedenle yeni doğmuş bir çocuğun beşiğinde mutlaka bir tılsımlı nesne (*talisman*) olmalıdır. Bu tılsımlı nesneler kız çocukları için *sırga* yani küpe, *topçı* yani düğmeler, *jinji* yani boncuklar, *ürkene* yani tesbih tanelerinden; erkek çocuk için *ok jaa* yani yay, *jebe* yani temren gibi nesnelerden oluşabilmektedir.

Altay Türklerinde geleneksel yaşamında saçın örülmesi önemlidir. Erkek çocuklarının saç örgüleri de kızlarınki gibi *kejege* olarak, kız çocuklarının saç örgüleri ise

[447] Resim: Grigoriy (Çoros-Gurkin) Gurkin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/267180?page=2&query=алтай&index=56, Erişim tarihi: 20.11.2020.

bazen *tulun* olarak adlandırılır. Halk arasında *kıstık bacın kara salbas* yani *kızın başı siyah olmaz* anlamına gelen bir atasözü bulunmaktadır. Bu atasözü kızların saçlarına mutlak surette saç süsü takmaları gerektiğini belirtmektedir. Zira saç örgülerine takılan bu süslerin koruyucu özelliği olduğuna inanılmaktadır. Bütün bu süsler çocukları sadece kötü ruhlardan ve başarısızlıklardan korunmaz. Ayrıca bunların çocukların yaşıyla ilgili bilgileri içeren sosyolojik bir yönü de vardır.[448] Çocukların kıyafetlerinin arkasına (3-7 yaş arası erkekler, 3-8 yaş arası kızlar), *şaltrak* adı verilen bir süs takılır. Bu süs deriden yapılır ve üzerine doğumda hediye edilen *jılamaş* yani deniz kabukları, *jinji* yani boncuklar ve *ürkene* yani tespih taneleri vb. gibi çeşitli süs eşyaları dikilir.[449]. 8 ile 14 yaş arası kızlar ise *şımırak* adı verilen süsü saçlarına takarlar. Şımırak, şaltıraktan çıkarılan süs malzemelerinden yapılır. Şımırakın hazırlanmasında özel kurallar yoktur. Sadece saçın süslenmesi önemlidir.[450]

Resim 2. 81. Şaltırak Örneği[451]

[448] N. O. Tadışeva, a.g.m., s. 114, 115.
[449] E. V. Ekeeva, a.g.m. sa. 146.
[450] N. O. Tadışeva, a.g.m., s. 115.
[451] Kaynak: http://ddnykt.ru/?p=19697, Erişim tarihi: 28.06.2021.

Bir kız 14-15-16 yaşlarına geldiğinde örgülerine *şankı* adı verilen özel süs takar. Bunlar her saç örgüsüne geçen düğme, küçük çanlar ve deniz kabuklarından yapılmış saç süsünden oluşur ve saça toklarla sabitlenir. Şankı hem bir saç süsüdür hem de şankının kötü ruhlardan koruduğuna inanılır. Bu özelliklerinin yanında şankının sosyolojik bir yönü de bulunmaktadır. Zira şankı takan kızların artık evlilik yaşına gelmiş oldukları anlaşılır. Hareket esnasında saçta bulunan deniz kabuklarının birbirine sürtünmesinin çıkardığı karakteristik sesin hastalık ve tatsızlıkları uzaklaştırdığına dair bir inanç ta bulunmaktadır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde saç süslerinin ve bunların takılmasının geleneksel inançla ilişkili olduklarını söylemek mümkündür. Şankı takan kızlara *şankılu bala* denir ve o kızın evlenmeye hazır olduğuna işaret eder.[452] Yaygın olan inanışa göre deniz kabuklarının birbirlerine sürtünmesiyle çıkan ve çanların çıkardığı sesler kötü ruhları korkutup kaçırır. Ayrıca yakınlarda evli olmayan ve evlilik çağına girmiş bir kız olduğunu hatırlatır. Kızlar için şankı takmak bir dönüm noktası gibidir. Zira kızlar şankı takmaya başladıktan sonra artık daha alçakgönüllü ve daha mutedil davranış normlarıyla hareket etmeye başlarlar.[453]

[452] N. O. Tadışeva, a.g.m., s. 115.

[453] "Altayskiye nakosnıye ukraşeniya kak simbol vozrasta i statusa", https://www.indigenous.ru/modules.php?name=News&file=print&sid=4015, Erişim tarihi: 28.06.2021.

Resim 2. 82. Şankı Örnekleri[454]

Evli kadınlar saçlarını ikiye ayırıp örerler. Kadının bu örgüleri ilk olarak evlilik töreni sırasında özel bir ritüel gerçekleştirilerek ile yapılır. Örgüler kordon görünümünde dokunur ve dokunurken uçlarına üç ya da dört sıra halinde *jılamaş* adı verilen ve ağırlık yapan deniz kabukları eklenir. Ayrıca saç geleneksel bezemelerden oluşan ve *sakuzin* adı verilen küçük plakalar, genellikle renkli ve hatta yarı değerli taşlarla işlenmiş gümüş telkâri süsler, boncuklardan, renkli taşlardan ve camdan yapılmış küçük kolyeler ile süslenir.[455] Kadınlar kuşaklarına *şikirge* adı verilen süslü küçük bir çanta takarlar. Bunun

[454] Resim: İ. İ. Ortonulov. Kaynak: E. P. Zaytseva. (1990). *Altayskiy Natsionalniy Kostum*. Altayskogo knijnogo izdatelstvo, Gorno Altaysk, s. 27, 29.
[455] N. O. Tadışeva, a.g.m., s. 115.

içine iğne, iplik veya kendileri için diğer gerekli malzemeleri koyarlar. Bununla birlikte ayrıca *beljuş/belduş* adı verilen bir başka süs te yine kadınların kuşaklarına taktıkları süslerden biridir.

Resim 2. 83. Beljuş/Belduş[456] ve Şikirge[457]

2.5.3.4. Defin kıyafetleriyle ilgili geleneksel kurallar

Altay Türklerinde vefat etmiş olan kişiye defin esnasında giydirilen özel bir kıyafet yoktur. Zira vefat etmiş erkek ve kadının defin kıyafetlerinin günlük ve sıradan kıyafetlerden oluşur. Gelenek olarak hasta ve yaşlı insanlar ölüm için önceden hazırlık yaparlar. Bu yüzden kendileri için defin esnasında giyecekleri günlük elbiseyi dikerler veya hangi giysilere defnedileceklerini belirtirler. Diğer durumlarda vefat eden kişiye öncelikle ve özellikle en sevdiği temiz kıyafetleri ve eşyaları giydirilir. Bunları gömlek, pantolon, kürk manto, çakmaktaşı takılan ve kumaştan yapılmış bir kuşak, şapka, keçe çoraplar, tütün kesesi, pipo ve ayakkabılar olarak sıralamak mümkündür.[458]

[456] Kaynak: https://www.culture.ru/materials/253563/magicheskie-tradicii-narodov-altaya, Erişim tarihi: 20.10.2020.
[457] Kaynak: http://улала.рф/informatsiya.html. Erişim tarih: 20.10.2020
[458] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 148.

Telengit boyu Türkleri ölen kişiyi aşırı yüklememeye çalışırlar ve aksi halde diğer dünyaya gitmesi esnasında yolda ruh için bunun bir zorluk oluşturacağına inanırlar. Genç yaşta vefat edenler daha hafif kıyafetlerle, yaşlılar ise daha kalın kıyafetlerde defnedilir. Cenazede elbisenin bütün düğmeleri ya da en az bir tanesi kapıda giysilerden kesilip alınır. Cenazenin yanına içinde yiyecek bulunan küçük bir kese konulur. Bu kese bazen elbiseye de dikilebilir. Vefat eden kişi defnedilirken hayvan kürkü veya ayak derilerinden yapılan şapkalar veya ayakkabılar cenazeye giydirilmez. Ayrıca kadınları mücevherlerle, özellikle altınla gömmek de yasaktır zira bunların ölen bir kişinin ruhunun ölümünden sonra yolunu daha da zorlaştırdıklarına inanılır.

Hristiyanlığın Telengitler arasında yayılması Hristiyan olmayan Telengitleri etkilemiştir. Bu nedenle Hristiyan olmayan Telengitler de merhumun yanına olabildiğince az şey koymaya çalışırlar. Bunlar bir kese, bir pipo, bir fincan, bir eyer, bir kepçe ve bir parça yiyecektir. Vaftiz edilmiş olan Hristiyan Altay Türkleri Rus tarzı kıyafetler giydiğinden defin kıyafetleri milli bir karaktere sahip değildir. Defin edilecek kişinin ayağına bez çorap veya tuval kumaşından terlik giydirilir. Üzeri ise İsa ve haç tasvirli beyaz bir kumaşla örtülür. Yüzün etrafı, üzerinde Hristiyan azizlerin resimleri olan kâğıttan yapılma bant ile çevrilir, göğüs üzerine ise ikon konulur.

Ölen kişi bir kam ise vücudu keçeye sarılır, bir karaçamın üzerine kaldırılır ve dallara bağlanır. Kumandin boyu vefat eden kişiyi en iyi şekilde giyindirerek defin eder.[459] Çalkandı ve Tubalar ise vefat eden kişiyi bir kürkle sarılı şekilde çıkarırlar, sonra vefat edenin başı da içinde kalacak şekilde bunu dikerler.[460]

2.5.3.5. Kam kıyafeti ve şapkası

Altay Türkü kamların hepsi kam oldukları ilk yıl özel bir elbise kullanmazlar.[461] Daha sonraki dönemde ise kamlar kendilerine has bir elbise giyerler. Ayinlerde giyilen bu özel elbiselere Altay Türkçesinde *manjak* denilir. Kamın koruyucu ruhlarının emri

[459] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 242, 243.
[460] E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 155.
[461] A. V. Anohin. (1924). *Materialı po şamanstvu u altaytsev*, İzdatelstvo Rossiyskoy Akademii Nauk, Leningrad, s. 33.

veya önerisiyle bu elbise hazırlanır. Manjak dikimi erkek veya kadın kamın aile bireylerinin ve komşu köylerin kadınlarının kolektif şekilde yardımlaşmasıyla gerçekleştirilir. Bu arada kam davulu olan *tüngür* ise erkekler tarafından hazırlanır. Dikimin gözetimini yaşlı ve dikiş sanatında tecrübeli kadın (*us kiji*) kendi üzerine alır. Manjak tamamlandıktan sonra sahibi olan kam adaksız özel bir kamlama ayini düzenler.[462] Bu ayine Altay Türkçesinde *yelbii çağırıp yat* veya *manjak arnulap yat* yani *manjak takdis* etme veya *manjak temizleme* denir. Manjakın parçaları ayrı ayrı hazırlanır sonra hepsi toplanarak birleştirilir. Manjakın yapımında çalışanların bu esnada edep dışı davranması kesinlikle yasaktır. Bu ritüel çok seyrek olarak yapıldığı için herkes onu görmek için ritüelin yapıldığı yerde bulunur. Bu ayinin en önemli amacı, manjakın kullanıma uygun olup olmadığının anlaşılması ve kötü insanların ellerinin dokunuşuyla manjaka geçen kötülüğün bertaraf edilmesidir. Ritüel esnasında kamın koruyucu ruhu, onun talimatları üzerine dikilmiş manjakı dikkatlice inceler ve kama onayını veya eleştirisini bildirir. Koruyucu ruhların verdiği talimatlar doğrultusunda ya manjak düzeltilir ya yeniden dikilir ya da olduğu şekliyle kabul edilir. Manjak koruyucu ruhun tam onayını aldıktan sonra kutsal bir elbise olarak sürekli kullanıma hazır olur. Erkek kamlara ait manjakların kadın kamlar tarafından giyilmesi, kadın kamlara ait manjakların ise erkek kamlar tarafından giyilmesi yasaktır.[463] Ekonomik durumu iyi olan bir kamın manjakı iki ya da üç ayda hazır hale gelir. Ancak yoksul bir kamın manjakının hazırlanması üç yılı bile bulabilmektedir. Geleneksel inançlardan dolayı manjak için gerekli malzemeleri kamın akraba, komşu ve arkadaşları getirir. Kamın kendi ailesi veya komşu kadınlar elbisenin hazırlanmasında görev alırlar.[464]

Temiz olmayan bir varlık sayılan kadın (*pijar kiji*), manjaka kesinlikle dokunamaz. Manjaklar kutu veya deri torbalarda, yurtların-ayillerin ön köşelerindeki *aru körmös* yani *temiz ruh* adı verilen çizimlerin altında diğer elbiselere ve özellikle kadın elbiselerine değmemesi sağlanarak saklanır. Manjak bir yurttan diğer yurta taşırken bohça hâline getirip eyerin arka kısmına bağlanarak götürülür. Kadın olmamak şartıyla yabancı bir kişi de manjakı götürebilir. Kamlama ayinleri sırasında manjak gömlek üzerine, yazın

[462] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 243.
[463] A. V. Anohin, a.g.e., s. 42, 43.
[464] A. V. Anohin, a.g.e., s. 35.

sıcak havalarda ise (erkekler) çıplak vücutları üzerine manjakı giyebilirler. Erkek veya kadın kam, yer ruhlarına (*jer-su*), Erlik[465] ve oğullarına, onun kan kardeşi olanlara ve diğer ruhlara ayin yapılırken manjak giyer.[466]

Resim 2. 84. Manjak[467]

[465] Erlik, Altay mitolojisinde kötülük tanrısıdır.

[466] A. V. Anohin, a.g.e., s. 38; Kadın kamların hamilelik döneminde dualarına ara verdiği, çocuğun büyüyüp yürümeye başlamasıyla tekrardan devam ettiği şeklinde bilgiler de mevcuttur. Bu bilgi için bkz.: Nadya Yuguşeva. (2001). "Altaylarda Türkler ve İnançları". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* , (11), Ankara; s. 151.

[467] Fotoğraf: A. Lebedev, Altay Cumhuriyeti . V. Anohin Milli Müzesi, Kaynak: https://forum.awd.ru/viewtopic.php?f=616&t=288305, Erişim tarihi: 23.11.2020.

Geleneksel kurallar çerçevesinde gerçekleştirilen manjak dikiminde ton adı verilen kürk, manjakın ana paçasını oluşturmaktadır. Bu ton beyaz koyun veya Sibirya geyiğinin derisinden (*annın tarazi*) hazırlanır. Ton arka taraftan sarkan bir eteği olmayan kürk mantodur. Altay Türkçesinde buna *torsuk jok ton* denilir. Bu tonlar hayvanların tendon bağlarından elde edilen kurutulmuş sicimlerin yardımıyla dikilir. Tonun yenleri (*jen*) yani kolları vaşak adlı yırtıcının tersine dikilmiş olan omuz, dirsek el ve parmaklarının üzerinden alınan deri şeritlerle süslenir. Kolun etrafında süslere paralel şekilde duran yün ipten (*kıl armakçı*) üç sıra halinde dokuzar tane düğüm geçirilir. Süslerin aralarındaki boşluklara ayrı yün ipler zikzak şeklinde (*kıja taja*) dikilir. Kolların aşağı kısmına küçük bakır çanlar (*küzüňü*) ya da çıngıraklar bağlanır. Bu çan veya çıngıraklar sağ kolda dört, sol kolda ise beş tane olacak şekilde toplam dokuz adet (*pir togıs*) olması gerekmektedir.

İnanışa göre bu küçük çanlar ve çıngıraklar kama Tanrı tarafından verilmiş zırh vazifesi görmektedir (*Kudaydan kujaktuu edem*). Kötü ruhlar yani *jaman körmöstör* kama saldırdıklarında kam kendisini küçük çanlar ve çıngırakların şıngırtısıyla (*şaňır*) yardımıyla korur. [468] Tek sayılardan oluşması şartıyla (7'den 21'e kadar) beş renk kumaş, kurdele ve ipten yapılmış minyatür manjakçıklar (*koltuk manjak*) çanlar ve çıngıraklara paralel şekilde dikilir. Her manjak üç tutam ip ve saçaktan (*çaçak*) oluşur. Koltuk manjakları denen bu minyatür manjakçıklar kanatları (*key kanat*) sembolize eder. Manjakın arkası bele kadar uzanan kumaş (*kızıl pös*) ile kaplanır. Sağ ve sol omuzların arasına (*köksi*) Ülgen'in dokuz kızını temsil eden dokuz tane küçük kukla dikilir. Kuklaların başlarına *ülbrak* olarak adlandırılan ve şapkayı temsil eden, bayağı puhu kuşunun (*sarı ükü*) tüyleri dikilir. Kuklaların alt kısmına iki sıra halinde, üçer tane dokuzluk sedef, deniz kabuğu, yılanbaşı (*jılan bacı*) geçirilir. Bu süsler kız şapkalarının (*kajaňay*) bir parçasıdır. Bazı manjaklarda bu kız şapkaları simli kumaştan yapılır (*çimgeri*), ipin ucunda ise birer tane deniz kabuğu, boncuk küpe (*sırňa*) ve metal halka (*yüstük*) bulunur. Manjakların omuzlarındaki kuklaların yanına Ülgen'ın kızlarının kürkünü (*çekmen*) sembolize eden figürler dikilir. Sırtın orta kısmına, kuklaların altına yatay olarak bir sıra yay figürü ve bir sıra da boyun çanı geçirilir, bu çanlar *eki toguz*

[468] A. V. Anohin, a.g.e., s. 39.

olarak adlandırılır zira bunlar 2x9 yani 18 taneden oluşur. Boyun çanları (*küzüňü*) kürke kemerler ile bağlanır. Bazı varyasyonlara göre sayıları 7x9 olabilmektedir.[469]

Resim 2. 85. Boyun Çanı ve Yay Çizimleri[470]

Bazı manjakların sırt kısmında yayların haricinde salkımlı demir halka (*koňura*), salkım levhalar (9 tane) ve kulağa benzeyen levhaya da rastlanır.

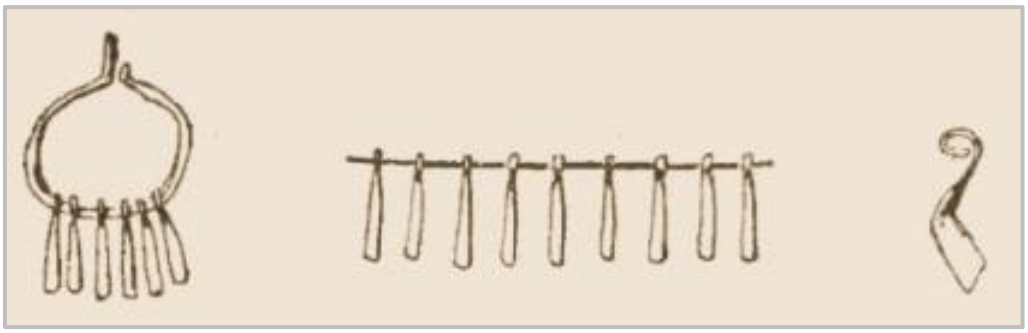

Resim 2. 86. Salkımlı Demir Halka, Salkım Levha, Kulak Levha Çizimleri[471]

Bütün oklar, demir levhalar ve halkalar kamı koruyucu parçalardandır. Onların yardımıyla kötü ruhlar yani *körmösler* kovulur. Manjakın sırt kısmında güneş ve ayı

[469] A. V. Anohin, a.g.e., s. 41.
[470] Çizim: S. M. Dudin, Kaynak: A. V. Anohin. (1924). *Materialı po şamanstvu u altaytsev*, İzdatelstvo Rossiyskoy Akademii Nauk, Leningrad, s. 40.
[471] Çizim: S. M. Dudin, Kaynak: A. V. Anohin. (1924). *Materialı po şamanstvu u altaytsev*, İzdatelstvo Rossiyskoy Akademii Nauk, Leningrad, s. 41.

temsil eden iki büyük ve metal toka (*tarılga*) bulunur. Bunlar omuzların arka kısmına takılır. Bu tokalar haricinde yıldızları temsil eden küçük tokalar da takılmaktadır ve bunlar sırtın değişik yerlerine dağınık şekilde asılır.

Kuşak 6-7 santimetre genişliğindeki kırmızı renkli şeritten oluşmaktadır, kürke kayış yardımıyla sabitlenir. Kuşağın üzerinde güneş ve ayı temsil eden (*aynıň künüň ülkeri*) iki büyük metal bulunur. Ayrıca sıralı halde, grup halinde ve haç şeklinde yerleştirilmiş deniz kabukları (*jılan baş*) da kuşak üzerindeki materyallerdir. Kuşağın altına ise dokuz adet yay motifli çıngırak (*konko*) ve halkalar da takılır.

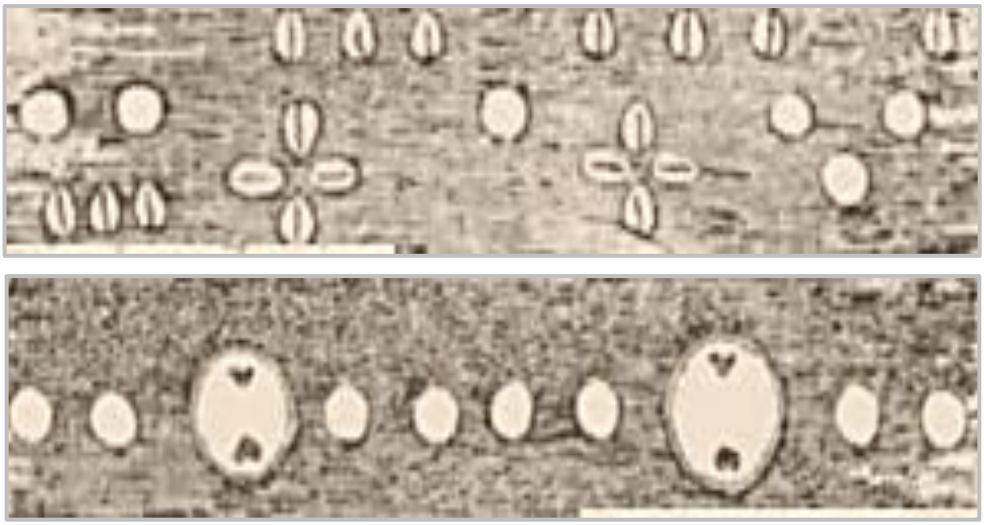

Resim 2. 87. Kuşak Üzerindeki Figürlerin Çizimleri[472]

Kuşak boyunca kenarlık, püskül ve boncuklu küçük keselerden oluşan dokuz tane iğnelik (*inelik*) dikilir, iğneliklerin sayısı da Ülgen'in kızlarının sayısı olan 9'a eşittir.

[472] Çizim: S. M. Dudin, Kaynak: A. V. Anohin. (1924). *Materialı po şamanstvu u altaytsev*, İzdatelstvo Rossiyskoy Akademii Nauk, Leningrad, s. 41.

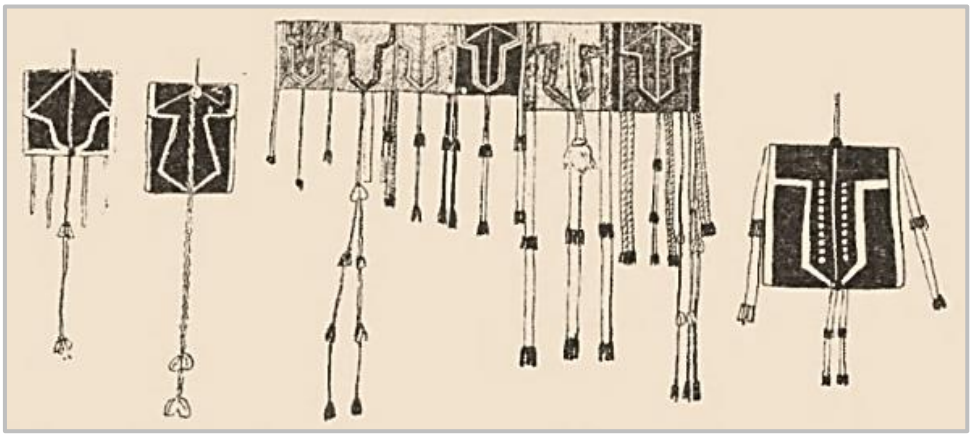

Resim 2. 88. Kuşak Boyunca Dikilen İğneliklerin Çizimleri[473]

Ortalarında saçaklar (*çaçak*) bulunan, değişik renkteki basma kumaşıyla kaplı kenevirden yapılmış uzun bez parçaları kürkün kuşak altına ve basen kısmına dikilir. Bunlar bir çember oluşturacak şekilde sıkıca birbirlerine bağlanır. Bu çember kürkün ek parçası görevini görür. Bu bez parçaları Altay Türkçesinde *akmanjak* olarak adlandırılır. Akmanjakların sayısı bir rivayete göre altı tane dokuz (*altı togus*), bir rivayete göre dokuz tane dokuz (*toguzon togus*), üçüncü rivayete göre ise yüz (*bir jüs*) sicimden oluşmalıdır. Kamın kürkünde ayrıca rastgele süsler de bulunmaktadır. Bu süsler kamın gücünü aldığı ruha (*körmös*) duyduğu sempatinin yansımasıdır. Kamlar bunlara *pu Kaananın kaltazı* yani *hanın keseleri* derler. Bunlardan biri alt kısmına boncuk (*jindi*) takılan ve altı tane olan ve *kalta* adı verilen küçük deri keseciklerdir. Diğeri ataların ruhunu temsil eden kakım (*ak as*) kürküdür. Bir diğeri ritüel esnasında aracı ruhu (*süylü*) temsil eden alaca ağaçkakan postudur. Bir diğeri ise Altay kadınlarının giydiği çegedek minyatürüdür. Bunların yanlarında kumaş parçaları bulunur. Bu nesneler ritüel zamanında kama coşku verir ve kamları ayine hazırlar. Son olarak avuç içi büyüklüğündeki kumaştan dikilen kurbağa (*paka*) figürüdür.[474]

[473] Çizim: S. M. Dudin, Kaynak: A. V. Anohin. (1924). *Materialı po şamanstvu u altaytsev*, İzdatelstvo Rossiyskoy Akademii Nauk, Leningrad, s. 42.
[474] A. V. Anohin, a.g.e., s. 43-44.

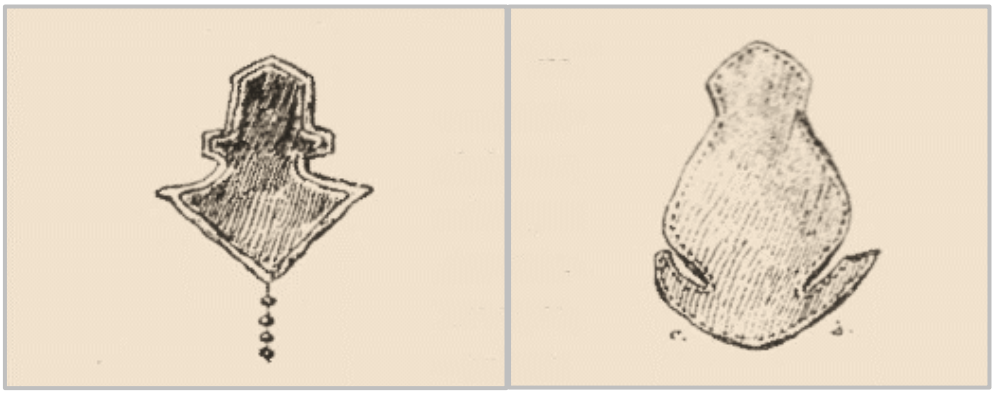

Resim 2. 89. Kalta ve Kurbağa Figürlerinin Çizimleri[475]

Manjakın yan kısmına (*mıkın*) asılan aksesuarlardan biri *yutpa* adı verilen siyah veya kahverengi kumaştan kesilen büyük saçaktır. Yukarı kısmında baş ve ağız (*uus*) figürü vardır. Başının biraz aşağısı ile kuyruğuna yakın yerde ikişer tane ayak bulunmaktadır ve bununla birlikte bir de çatal şeklinde bir de kuyruğu vardır. Bu saçak manjakın sırt kısmından başlayarak aşağıya kadar boylu boyunca asılı durur. Yutpa adı verilen bu saçağın kamı, insanları yiyen ölülerin ruhu olan *üzüt yek* adlı kötü ruhtan koruduğuna inanılır.

Bir diğer yan kısım aksesuarı *abra* adı verilendir. Abra yeşil kumaştan dikilir ve yutpanın yerine kullanılır. Baykuş tüyünden (*ülbrak*) yapılmış baş, metal levhadan göz (*kös*), dört ayak ve çatal kuyruktan oluştur. Abranın gövdesi yeşil kumaştan, ayak ve kuyrukları ise kımızı kumaştan dikilir. Abra Erlik'in cehennemindeki kutsal deniz (*pay teňis*) yaratıklarının soyundandır. Ayrıca abranın bazı kamlarla yüce varlık olan Ülgen ile bağlantıya geçmek için aracılık görevi yaptığına inanılır.

Yutpa ve abrayla paralel olarak manjakın yukarısından aşağıya şerit kumaş parçalarından oluşan tutamları sarkar, her tutamda üç kumaş olmak üzere toplam dokuz tanedir. Bunlara *ininmnig tanaň manjak* yani *omuz arkası manjak* denir. Üst kısmında baykuş tüyleri, bazen de bir *kacaňay* yani yılanbaşı (*jılan baş*) bulunur. Bu şerit kumaşlar kanatları sembolize eder. Bazı manjaklarda yutpa ve abra bulunmaz. Bunların yerine

[475] Çizim: S. M. Dudin, Kaynak: A. V. Anohin. (1924). *Materialı po şamanstvu u altaytsev*, İzdatelstvo Rossiyskoy Akademii Nauk, Leningrad, s. 43.

kırmızı, beyaz ve sarı renkte özel üç kumaş şerit bulunur. Bunlardan ikisi omuzların arkalarında, üçüncüsü ise sırtın ortasına dikilir.[476]

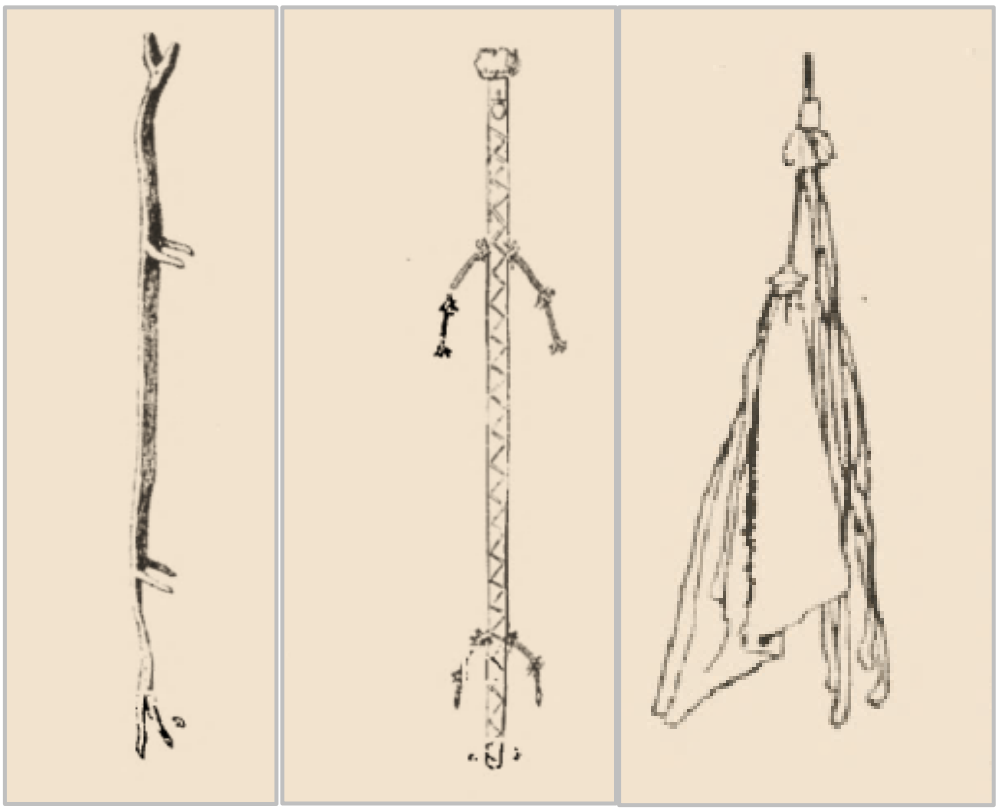

Resim 2. 90. Yutpa, Abra ve Arçıl (Bair Pös) Çizimleri[477]

Omuz arkasındaki şeritlerin yanına boydan boya yine üç renkten oluşan şeritler asılır. Omuz arkasındaki bu şeritlerin üzerinde baykuş tüyleri vardır ve bunlar iki omuzun kanatları olarak kabul edilir. Manjakların etek kısmı aksesuarı olarak değişik renklerden oluşan başörtüleri (*arçul*) ve yarım arşın uzunluğundaki kumaş parçaları (*bair pös*) kullanılır. Kamın gerçekleştirdiği ayini dinlemek isteyenler bunları kam elbisesinin etek kısmına bağlarlar. Bu bez parçaları veya başörtülerinin sayısı çoğaldığından eskileri çıkarılır ve yenileri bağlanır. Çıkarılanlar kamın kendisine verilir.[478]

[476] A. V. Anohin, a.g.e., s. 44.
[477] Çizim: S. M. Dudin, Kaynak: A. V. Anohin. (1924). *Materialı po şamanstvu u altaytsev*, İzdatelstvo Rossiyskoy Akademii Nauk, Leningrad, s. 43, 44.
[478] A. V. Anohin, a.g.e., s. 45.

Manjaka rastgele takılan aksesuarlar da bulunmaktadır. Bunlardan bir özel bir adı olmayan saçaklı, işlemeli ve puhu kuşu ya da kartal tüyleri asılı olan örgüdür ve manjakın kuşağına bağlanır, yere kadar uzanır. Bir diğeri *törkütüň tabıcı* yani kartalın avuçiçi/bacağıdır.

Başörtülerinin veya bez parçalarının altına, manjakın sol tarafına koyu renkli kumaş şeritten örülmüş dört arşın uzunluğunda iki kalın örgü asılır. Bunlardan birincisine yılan (*jılan*), diğerine zehirsiz yılan (*kamık*) denir. Bu yılanları kam hastalardan kötü ruhları kovalama silahı gibi kullanır. Ayrıca ayı pençesi (*aju tabıcı*) de manjaka asılan aksesuarlardan biridir. Manjakın iki omzuna yukarıdan aşağıya bağlanmış puhu kuşu, baykuş ve kartal tüylerinden oluşan iki tüy demeti (*ülbrek*) vardır. Bunlar kartal (*mörküt*) ve şahini (*şoňkor*) sembolize ederler. Hem kartal hem de şahin, kamı ve onu kurbanını görünmez bir şekilde ruhlarına taşır. Manjakın ön etek kısmı üzerinde iki tane düğme (*topçı*) olan kırmızı kurdele dikilir. Göğüs kısmında ise dokuz yerinden düğüm atılmış dikişler bulunur.

Manjakın eteklerine aşağıya doru sarkan ve yedi taneden oluşan minyatür manjakçıklar asılır. Bu manjakçıkların üçü kumaştan dördü ise keçi derisinden dikilir.[479] Deri manjakçıklarda sayısı altıdan dokuza kadar olan kurdeleler, kumaş manjakçıklarda ise sayısı ikiden dörde kadar olan kurdele veya şeritler bulunur. Deri manjakçıkların kurdeleleri arçular ve bairler için bağlama görevini görürler. Bu deri manjakçıklara Altay Türkçesinde *aç manjak* denir.[480]

[479] "*Bugün Hakasya, Tuva ve Buryat'taki Türkler arasında dağ keçisi/dağ tekesi/kök çepiç hâlâ kutsal kabul edilmekte ve dağların tepesine heykelleri dikilmektedir. Altay Türkleri arasında, şamanın kötü ruhları kovmak için keçi kanıyla yıkanıp teke postuna girmesi dağ keçisi/dağ tekesine verilen önemi göstermektedir. Ayrıca Türk tarihinde önemli görevler üstlenen Teke, Akkeçililer, Kızılkeçililer, Sarıkeçililer, Tekeoğulları gibi boy adları, yer adları, lakaplar ve unvanlar da bu sembolizasyonun ürünü olarak ortaya çıkmış kültür elemanlarıdır*." Bu bilgi için bkz.: Alpaslan Ceylan, Taner Aydın, a.g.m., s. 541

[480] A. V. Anohin, a.g.e., s. 45-46

Resim 2. 91. Manjak ve Tüngür - 1971[481]

Kamların hepsi manjak kullanmazlar. Manjak kullanan kamlar Erlik ve dağ ruhları için ayin yapanlardır. Bu kamlar Altay Türkçesinde *kara kam* olarak adlandırılır. Erlik için ayin yapmayan kamlar ise Altay Türkçesinde *ak kam* olarak adlandırılır. Ak kamlar ayin esnasında sadece beyaz bir çekpen giyerler. Kadın kamların kadınsı doğalarının arı bir ayin yapmak için uygun kabul edilmez, bu nedenle Ülgen'e ayin yapmazlar, sadece Erlik'e ayin yaparlar.[482] Altay Türklerinin güney boyları manjak

[481] Fotoğraf: Prokofyeva, Kaynak: B. Yu. Kiçekova. (2014). "Odejda i ukraşeniya", *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk, s. 243.
[482] L. P. Potapov, a.g.e., s. 208.

giyerler. Ancak Kuzey Altay boylarında özel bir kam kıyafeti yoktur ve kama *nabız* da derler. Bu boylar kamlama ayinini manjaksız yaparlar.[483] Ancak bubinsiz kamlama yapılmaz. Kumandin, Tuba ve Çalkandı boyları günlük giydikleri elbiselerle kamlama ayini yaparlar. Kamlar ayin esnasında saçların göze girmemesi için başlarını başörtüsüyle bağlarlar. Ülgen'e yapılan adak sırasında kadınlar ayinin yapıldığı ortamda bulunmazlar.[484]

Altay Türklerinde kamların ayine özel giydikleri iki çeşit şapkaları vardır. Bunlardın birini manjak şapkası, diğeri ise cüppe şapkası olarak adlandırmak mümkündür. Üzerinde çeşitli sembolik süsleri bulunan manjak şapkasına *kuş pörük* veya *yılan maştu kuş pörük* yani *yılanbaşlı kuş şapka* denir. Bu şapka tek başına kullanılmaz, sadece ayin sırasında ve manjak ile birlikte kullanılır. Kam elbisesi bir yurttan bir diğerine taşınırken şapka mutlak surette elbisenin koluna sokulur ve manjaklarla beraber aynı yerde saklanır. Şapkanın bezemeleri ölen kamların (*ozo kam*) şapkaları örnek alınarak yapılır. Ayrıca bazen şapkaları yapan kadınlar tarafından değişiklikler yapıldığı da olur. Şapkadaki süslerin sayısı geleneksel Altay kıyafetlerindeki süslerin sayısı kadardır. Altay kıyafetlerindeki geleneksel özelliklerin kaybolduğu bölgelerde kam şapkası daha sade görünüme sahiptir. Diğer halklarla etkileşimin az olduğu bölgelerde yaşayan Altay Türklerinin ise şapkaları daha zengin süslerle bezenmektedir. Bazı kam şapkaları düzgün geometrik işlemeler taşır. Bu işlemelerin düzgün olmasının nedeni kıl ya da sırma iplerle dikilmesinden ve şapkanın yapıldığı kumaşların renk seçiminden kaynaklanmaktadır. Her manjakın yanında sadece bir tane şapka bulunmaktadır.[485]

[483] L. P. Potapov, a.g.e., s. 59; B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 244.
[484] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 77.
[485] A. V. Anohin, a.g.e., s. 46.

Resim 2. 92. Kuş Pörük - 2016[486]

Diğer şapka şekil olarak Altay Türklerinin kuzu derisinden yapılan ve günlük kullandıkları şapkaya benzemektedir ancak bazı farklılıları bulunmaktadır. Bu şapkanın tepesine *ülbrek* denilen baykuş tüylerinden bir demet dikilir. Arkasından ise jalama adı verilen üç tane beyaz şerit sarkıtılır ki bundan dolayı şapkaya *üç jalamalı kuş pörük* denir. Bu şapkalar *aru tös* denilen temiz ruhlara, Ülgen ve oğullarına, yer-su, dağ ruhlarına yapılan ayin sırasında kullanılır. Altay Türkçesinde *manjagı jok kam* denilen *manjaksız kamlar* beyaz rengin daha çok temiz ruhlara layık olduğunu düşünürler ve bundan dolayı

[486] Fotoğraf: A. Lebedev, Altay Cumhuriyeti A. V. Anohin Milli Müzesi, Kaynak: https://forum.awd.ru/viewtopic.php?f=616&t=288305, Erişim tarihi: 24.04.2020

şapkalarını özellikle beyaz kuzu postundan dikerler. *Manjaktu kam* denilen ve kam kıyafeti giyen kamlar ise ayin esnasında siyah kuzu postundan yapılmış sade bir şapka kullanırlar. Bu şapkanın arkasına kısa bir süre için üç beyaz jalama yani kurdele ve bir tutam baykuş tüyü bağlarlar. Manjak giymeyen kamlar şapkalarını evlerde kutsal yerde yani bir tür temiz ruh olan *aruu neme* tasvirlerinin altında, kam davuluyla yan yana saklarlar.[487]

Resim 2. 93. Temiz Ruhlara Ayin Esnasında Takılan Ak Kam Şapkası[488]

[487] A. V. Anohin, a.g.e., s. 47.

[488]Resim: Antonina Voronina, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/265473?page=5&query=алтай&index=201, Erişim tarihi: 02.11.2020.

Manjak şapkalarının ana gövdesi yaklaşık üç karış uzunluğundadır ve dikey kırmızı kumaştan oluşmaktadır. Etrafında üç adet düğme (*topçı*) bulunmaktadır. Şapkanın iç kısmına kaba kumaştan yapılan astar dikilir. Ayrıca şapkanın üç noktası Altay Türkçesinde *şülüzüň* denen vaşağın derisiyle süslenir. Bu derilerin birincisi göz hizasına, ikincisi alına ve üçüncü ise ense hizasına dikilir. Böylece şapka üç parçadan oluşur ve bundan dolayı adına *üç üjelü kuş pörük* yani *üç parçalı kuş şapka* denilmektedir.[489] Gözün hemen üstüne gelen kısma (*köstüň üstü*) paralel şekilde bir sıra renkli boncuklardan püskül dikilir. Her püskül beş boncuktan oluşur ve ucunda ise *jılan baş* yani deniz kabuğu bulunur. Püsküllerin sayısı farklı farklı yani beş, dokuz veya on altı olabilir. Bu süsler Altay Türkçesinde *jindiler* yani *inci boncuklar* olarak adlandırılır. Bazı şapkalarda bu süslerin kulak hizasına gelecek şekilde büyük boncuklardan yapılan özel jindi ve sincap kuyruğu asılır. Bu jindiye *sırňa* yani küpe, sincap kuyruğuna ise *kulak* denilir.

Resim 2. 94. Manjak Şapkasının Önden Görünüşü - 1914[490]

[489] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 244.

[490] Resim: Antonina Voronina, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/265472?query=манjак%20кама&index=1, Erişim tarihi: 02.11.2020.

Şapkanın alnı (*manday*) örten kısmının üzerine birkaç sıra ya da grup şeklinde deniz kabukları dikilir, bunlar bazen aynı göz üzerindeki püsküller gibi sıralanır. Deniz kabuklarının sayıları tek sayı olan on dokuz, yirmi dokuz veya kırk bir, püskül sayısı da yine tek sayı olan on üçtür.[491] Bu bezemelerin haricinde bazı şapkalarda ek olarak Altay Türkçesinde *altın utık* denilen simli ip kullanılarak gökkuşağı şeklinde dikilmiş dokuz düğümlü dikiş ve bu dikişin enlemesine üzerinden geçen yine düğümleri olan bir başka dikiş bulunur. Tepe kısmı zikzak şeklinde ve ortasında dokuz düğüm (*polçok*) olan ve beyaz koyun yününden iplerle (*jüdür*) veya sadece düğümlerle bezenir.

Resim 2. 95. Kam Şapkaları - 1914[492]-

[491] Fotoğraf:,Antonina Voronina, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/265474?page=3&ethnos=3506999&index=134, Erişim tarihi: 02.11.2020

[492] Fotoğraf:,Antonina Voronina, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/265475?page=3&ethnos=3506999&index=133, Erişim tarihi: 02.11.2020

Şapkanın ense kısmı *jüdür* adı verilen ve koyun yününden yapılan iplerle bazen ise kuş (*kuş*) figürleriyle bezenir. Şapkanın tepe kısmı hafif dardır, kenarlarına Altay Türkçesinde *jülbrek* denen iki, dokuz veya on üç baykuş tüyü dikilir.[493] Ayin sırasında bazı Teleüt boyu kamları, başları ve kanatları olan baykuş derisini başlarına giyerler. Tubalar boyu arasında kamlar bazen huş ağacından yapılmış ve kaş, bıyık kısmı sincap kuyruklarıyla süslenmiş maskeler kullanırlar.[494]

Resim 2. 96. Kam[495]

[493] A. V. Anohin, a.g.e., s. 49.
[494] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 244.
[495] Kaynak: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8225, Erişim tarih: 02.11.2020.

2.5.3.6. Geleneksel Ayakkabılar

Altay Türklerinin ayakkabı olarak kullandığı deriden yapılan topuksuz, yumuşak tabanlı geleneksel çizmeye *ödük* adı verilir. Yaz aylarında işlenmiş koyun derisinden, kış aylarında ise dışı kürklü yani işlenmemiş olan deriden yapılan çizmeler kullanılmaktadır. Çizme dikilecek deriyi hazırlamak için deri suya bastırılır ve yünlerin deriden dökülmesi sağlanır. Daha sonra ağaç kabukları kaynatılarak elde edilen renkli suda bekletilir ve bu şekilde derinin boyanması sağlanır. Boyanmış olan deri yumuşatılarak çizme dikimi için hazır hale gelir.[496]

Resim 2. 97. Ödük Dikimi - XX. Yüzyıl Başları[497]

[496] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 240.

[497] Fotoğraf: N. A. Ermolin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http:// http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88662?query=обувь%20алтай&index=4, Erişim tarihi: 20.10.2020.

Yaygın olarak kullanılan geleneksel kışlık çizme çeşitlerinden birisi ise *bıçkak ödük* adı verilendir. Bu çizme türü geyik veya karacaların ayak derilerinden dikilir. Ayağa keçe çoraplar giyilir ve bu çoraplar çizmenin üzerinden 3-5 santimetre kadar yukarıya taşar. Yoksul aileler deriyi sadece çizmenin alt kısmı için kullanırlar. Çizmenin bilekten yukarısı yani koncu için tuval kumaşı kullanırlar. Yine keçe çorap yerine ayakları Altay Türklerinin *oyoňot* olarak adlandırdıkları otun kurutulmuş olanıyla sararlar. Çizmenin sağ ayak koncuna deri bir kese konur. Bu deri kesenin içerisinde tütün kesesi (*kalta*) ve pipo (*kanza*) bulunur.

Resim 2. 98. Dikimi Devam Eden Ödük - XX. Yüzyılın İlk Çeyreği[498]

Dağlık Altay'ın kuzey bölgelerinde kısa konçlu, topuksuz ve ince tabanlı deri çizmeler giyilir. Konç kısımları daha çok tuval kumaşından dikilir. Bu tip çizmeler dizin aşağısından ip veya deri kayışla bağlanır. İpin veya kayışın yukarısında kalan kısım aşağıya doğru kıvrılarak ip veya kayışın üzeri örtülür. Bu tip çizmeler dört mevsimde de kullanılır. Yoksullar Altay Türklerinin de *çarık* adını verdikleri çarıkları giyerler.

[498] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http:// http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88664?page=6&query=алтай&index=256, Erişim tarihi: 20.10.2020.

Çarıkların üst kenarları boyunca kumaş şeritler dikilir ve içinden ip geçirilir. Böylece ip çekilip bağlanarak ayağı sıkması sağlanır. Bazı durumlarda çarıklara uzun konçlar dikilir. Ancak deri yetmediği yerde tuval bezinden konç ta dikildiği olur. Bu tip çarıklara *ar ödük* denilir.[499]

Yetişkinler gibi çocuklar da burunları kalkık *ödük* adı verilen çizme biçimindeki ayakkabıları giyerler. Ancak kız çocuklarının giydikleri ödükler parlak örgülerle süslenir ve buna *şaldu ödük* denilir.[500] Ayrıca çocuklar ve yaşlıların günlük olarak kullandıkları geleneksel ayakkabılardan olan *bıçkak ödük* karaca ve maralların bacak derilerinden dikilmektedir ve ayakları son derece sıcak tutan özelliktedir.[501] Çizmelerde kullanılan derinin türüne göre *tere ödük*/*bulgayrı ödük* adı verilen bir çizme türü de bulunmaktadır. Bulgayrı adı verilen deri Volga'daki Bulgar şehrinden getirilen deridir. Tere ödük/Bulgayrı ödükün karakteristik özelliği yüksek konçlu, yukarı kaldırılmış sivri burunlu, keçe ile iç içe geçmiş çok katmanlı bir deri tabanı olmasıdır. Ayrıca bu bot Altay Türklerinin geleneksel bezemeleriyle süslenir.

[499] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 240.
[500] N. V. Ekeev. (2014). "Sistema semeynogo vospitaniya". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 146.
[501] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 403.

Resim 2. 99. Tere Ödük/Bulgayrı Ödük[502]

2.5.3.7. Çocukların geleneksel giyim kuşam ve saç şekilleri

Geleneksel yaşamda Altay Türklerinin çocukların geleneksel giyim kuşamları elbiseler, ayakkabılar, şapkalar, aksesuarlar, saç şekilleri, örgüler ve diğer süslemelerden oluşmaktadır. 8-10 yaş altı çocukların kıyafetlerinden cinsiyet farklılıklarını anlamak mümkündür. Bu yönüyle değerlendirildiğinde giyim kuşamın sosyolojik bir yönünün de bulunduğunu söylemek mümkündür. Çocuk kostümündeki ana ayırt edici özellik deriden yapılmış ve Altay Türkçesinde *kur* adı verilen kemerdir. Erkek çocuklarına deriden dikilmiş kemer takılır. Kız çocuklarına ise dokunmuş ve ucunda püskülleri olan kemer takılır. Kız çocukları da oğlan çocuklarında olduğu gibi kemerlerine çakmaktaşı (*otık*) ve

[502] Fotoğraf: "Unikalniy fond muzeev Altayskogo kraya i Respubliki Altay", Kaynak: http://fond.uni-altai.ru/fond/ethnogr/od/, Erişim tarihi: 06.07.2021.

kılıflı bir bıçak (*kındu bıçak*) takarlar. Ancak kız çocukları bunları kemerin sol tarafına takmaktadırlar. Kız çocuklarında giyim kuşamı tamamlayıcı güzel bir unsur olarak deniz kabuğu süslemeli saç modelleri öne çıkmaktadır. Evlilik yaşı öncesine kadarki dönemde kızlar çok sayıdaki örgüden oluşan ve *sırmal* adı verilen çok sayıda saç örgüleri kullanırlar. Kızlarda sık ve uzun saç güzel olarak kabul edilir.[503] Saçlarında sırmal bulunan ve küçük kız çocuklarına *sırmalu bala* denilir.

Resim 2. 100. Sırmalu Bala[504]

Kızlar 14 yaşına geldiğinde evlilik yaşına ulaşmış olmanın bir işareti olarak saç örgülerine özel bir süsleme olan *şankı* takarlar. Bu kızlar bellerine kadar uzatılmış olan saçlarını 12 tane örgü örülecek şekilde ayrılırlar ve yukardan aşağıya doğru süslerler. Bu

[503] N. V. Ekeev, a.g.e., s. 146.
[504] Kaynak: https://krasivyepricheski.com/vidy-prichesok/opredelitelyami-vozrasta-v-devichem-kostyume-sluzhili-prichyoska-i-nakosnye, Erişim tarihi: 21.10.2020.

örgülerin 6'sı deniz kabuğu ve sedef düğme olan *alaş* ile 6 tanesi ise boncuk ve burgu ipek ip olan *jalaa* ile süslenir. Bununla birlikte üstü zarif, düz bir kumaşla kaplanmış, kuzu derisinden yapılmış ve tepesine *çaçak* adı verilen omuza kadar uzanan ipek ipliklerden yapılmış olan püsküllerin sarkıtıldığı *bolçok börük* adlı baş giyimi takarlar. 3-7 yaş arası erkek çocuklarının ve 3-8 yaş arasındaki kız çocuklarının sırtına *şaltırak* adı verilen deriden yapılan deniz kabuğu, boncuk vb. süslerle bezenen süsler takılır. 8 yaşına gelmiş olan kız çocuğunun sırtındaki bu şaltırak çıkarılır ve bundan Altay Türkçesinde *şımırak* adı verilen saç süsü yapılır.[505]

Resim 2. 101. Şaltıraklı Çocuk-1929[506]

[505] N. V. Ekeev, a.g.e., s. 146.

[506] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88912?page=12&ethnos=3506999&index=556, Erişim tarihi: 19.10.2020.

Resim 2. 102. Şımıraklı Kız ve Şımırak Örnekleri[507]

2.6. Altay Türklerinin Geleneksel İnanç Sistemi

Altay Türklerinin dini-kültürel hayatının bütünüyle anlaşılması, özellikle XIX. yüzyılda Altay Türklerinin yaşadıkları tarihsel sürece ve bu süreçte Rusların bölge halkları üzerinde uyguladıkları misyonerlik faaliyetleri ile aşama aşama gerçekleştirilen dil-kültür politikalarına da bakılmasıyla mümkündür. Zira 1830 yılında Altay Dini Misyonu'nun kurulmasıyla kadim dönemlerden beri Kamlık ve Gök Tanrı inancını sürdüren ve bu inancı hayatlarının bir parçası olarak gören Altay Türk boyları sistematik bir biçimde Hıristiyanlaştırma politikasıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bölgede Altay Tatarları, Teleütler, Şorlar, Altay Kalmıkları gibi Türk boyları arasında dil, inanç, kültür, zorlu doğa koşulları gibi engellere rağmen 37 yıl misyonerlik çalışmaları yürüten Verbitskiy'nin bu süre içerisinde 2117 Altay Türkünü vaftiz ettiği görülmektedir.[508]

[507] Kaynak: https://infourok.ru/prezentaciya-na-issledovatelskuyu-rabotu-po-teme-altay-albatinin-arangishtari-2260452.html, Erişim tarihi: 19.10.2020

[508] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. X; Fatih Ünal, a.g.e., s. 198.

Güney Altay boylarından olan ve Altay Türklerinin en kalabalık boyunu oluşturan Altay Kijilerin geleneksel inançları Kamlık olmasına rağmen bölgeye Rusların gelmesi ve bölgede Rus hâkimiyetinin başlamasıyla yani 1750'li yıllardan sonra hem Altay Kijiler ve hem de diğer Altay Türk boyları arasında Hristiyanlık yayılma alanı bulmuştur. Altay Ruhani Misyonu'nun kurulması ve bu coğrafyada faaliyetler yürütmesiyle de Hristiyanlığın yayılımı hızlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yerleşik olarak köylerde yaşayan Altay Türklerinin Teleüt boyunun inanç yönünden Kamlık inancına son derece bağlı oldukları hatta Hristiyanlığa geçmiş ilk Teleütlerin dışlandıkları için köylerinden göç etmek durumunda kaldıkları V. V. Radlov tarafından dile getirilmiştir.[509] Telengitlerin de geleneksel ve temel dini inançları Kamlıktır. Ulagan bölgesinde yaşayan Telengitler XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Kamlık ise sadece Koş-Agaç bölgesinde yaşanır hale gelmiştir.[510]

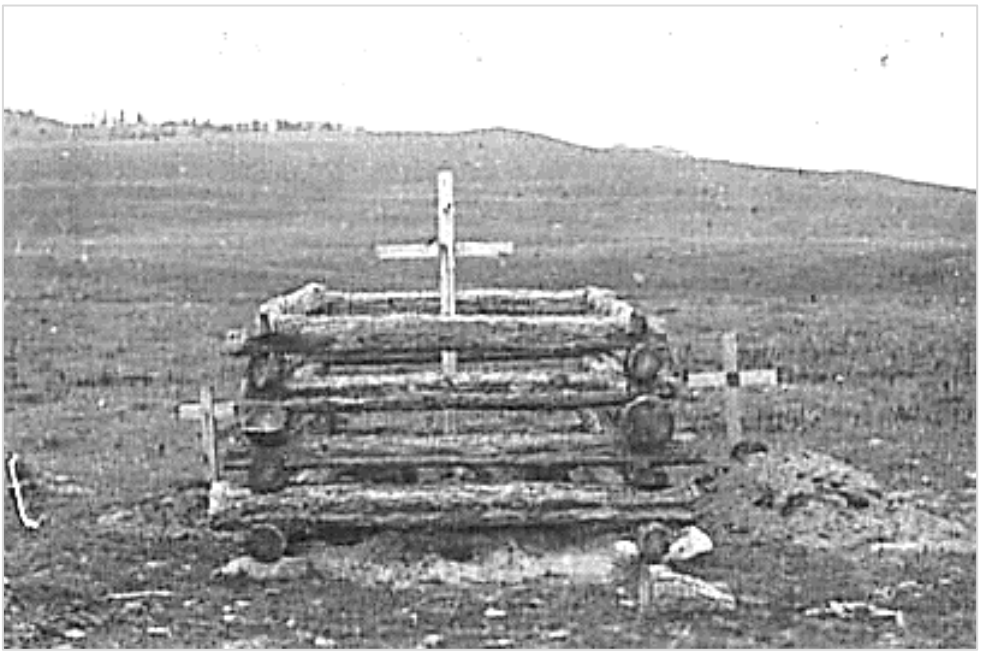

Resim 2. 103. Hristiyan Telengit Mezarı-1931[511]

[509] Bu bilgi için bkz.: Radloff, Wilhelm (1882). *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*. Leipzig: T.O. Weiggel's Verlag, s. XXX.
[510] Fatih Numan Küçükballı, a.g.m., 24-26.
[511] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Етnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92296?page=6&query=алтай&index=290, Erişim tarihi: 10.02.2021.

Kuzey Altay boylarından olan Tubaların XIX. yüzyıla kadarki süreçte büyük bir bölümü Ortodoks Hristiyanlığı kabul etmiştir. Ancak onların Hristiyanlığı sadece görünüşte kalmıştır. Gündelik yaşamlarında ise eski ve geleneksel inançları Kamlık inancının etkilerini devam ettirmişlerdir. Çelkandı boyunun geleneksel inancı Kamlıktır. Ancak diğer Altay Türk boylarında da olduğu gibi bölgede Rus hâkimiyetinin başlaması sonrasında Hristiyanlık Çelkandılar arasında da yayılma alanı bulmuştur. Çelkandılar XIX. yüzyılın sonlarına kadar Kamlık inancına bağlı kalmışlardır.

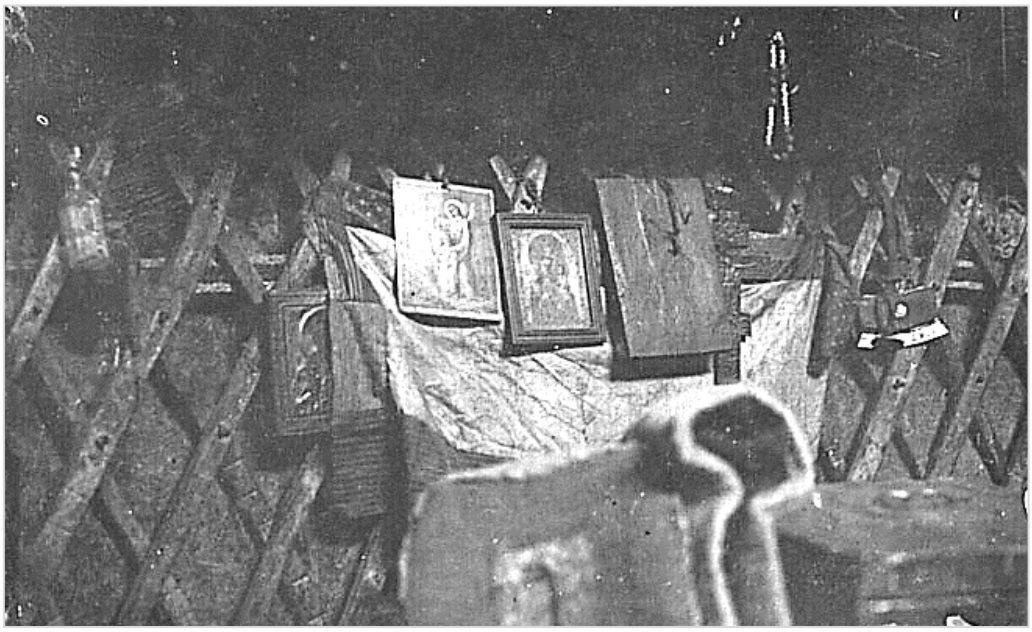

Resim 2. 104. Hristiyan Altay Türkü'nün Yurt Duvarındaki Ortodoks İkonlar - 1931[512]

V. V. Radlov, 1860'lı yıllarda Kumandinlerin inatçı ve sert karakterleriyle geleneklerine en sadık Tatarlar olduğunu ve dolayısıyla onlara Hristiyanlığı kabul ettirme hususunda misyonerlerin bir başarı sağlayamadıklarını belirtmiştir. Ancak Rusların Altay bölgesinde tam hâkimiyet sağlaması, misyonerlik faaliyetlerinin artması ve uygulanan politikalar sayesinde Kumandinler de diğer Altay Türk boyları gibi Hristiyanlığı kabul ederek Kamlık inancından uzaklaşmışlardır. Buna rağmen son dönemlerde resmi olarak

[512] Fotoğraf: A. İ. Novikov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92277?query=алтаец&index=14, Erişim Tarihi: 11.02.2021.

Ortodoks Hristiyan olan Kumandinlerin gündelik yaşantılarında geleneksel inançları olan Kamlık inancının izlerini görmek mümkündür.[513]

Rus Çarlığı döneminde her ne kadar Ruslar Altay Türklerini Hristiyanlığa geçirmeye çalışsalar da Ateist fikirlerin açık bir şekilde duyurulduğu Sosyalist Devrim döneminde Altay Türklerinin, eski inançları olan Kamlık inancına doğru bir sapma olduğu görülmektedir. Hatta Altay Türklerinin "*Ruslar bize geldiler ve inancımızın kötü olduğunu, yalnızca Rusların Tanrısının iyi olduğunu söylemeye başladılar. Biz onlara güvendik, Rus Tanrısına inandık ve dua etmeye başladık ve kendi Tanrımızı terk ettik. Şimdi ise [yani Sovyet döneminde] Ruslar hiçbir Tanrı olmadığını söylüyorlar, bu bir aldatmacadır. Biz Rusların sonraları yeni düşünceler icad edeceğini düşünüyoruz. Bakıldığında görülüyor ki bizi aldatmışlar. Biz artık kendi eski Tanrımız olan Ülgen'e inanmaya başladık. Kendi aklımızla yaşamak daha iyi olacaktır. Artık Ruslara inanmayacağız ve Tanrı olmadan nasıl yaşanır bizim Altay halkı bunu anlamıyor*." şeklinde düşünceler ortaya koymaya başlaladıkları görülmektedir. Altay Türkleri, Cungar Hanlığı döneminde Kamlık inancının Moğol Lamaizminin baskısı altında kaldığı yönünde bir fikri de destekledikleri söynebilir. Hatta yakılan kam vakalarının olduğunu bile söylemektedirler. Bu bilginin doğruluğu kabul edilmesi durumunda Altay'da Kamlık inancının Cungar hanlarının baskılarına rağmen yeniden canlandığını söylemek mümkündür.[514]

Altay Türklerinin inanç sisteminde 1904 yılında ortaya çıkmış olan Burhanizm adlı bir inanç ta bulunmaktadır. Burhanizm inancı halk arasında milletçi ve özgürlükçü fikirlerin ortaya çıkması ile birlikte 1903-1904 yıllarında Altay Türkleri ve bununla birlikte Hakaslar arasında yayılmıştır. Burhanizm bazı ideolojik akımların karışımından oluşmuştur. Bunlar Lamaizm, Hristiyanlık, Kamlık ve Altay milli efsaneleridir ve Çarlığın kolonizasyonal politikalarına karşı milliyetçi-dini özellikler taşıyan bir akım olarak şekillenmiştir. Burhanizm Rus Çarlık rejimine hizmet eden Ortodoks Ruslaştırma politikalarını ve Kamlık inancının savurgan kültlerini reddeden bir hareket olmuştur. Bu akımın fikirlerini yansıtan ayinlerin en önemli konusu ise *Oyrat Han* (*Hooray-hana*)

[513] Fatih Numan Küçükballı, a.g.m., s. 26-29.
[514] A. V. Anohin, a.g.e., s. 109, 110.

isimli bir kurtarıcının geleceği ve Sayan-Altay bölgesinin bağımsızlığını sağlayacağı şeklindeki inanç olmuştur.[515]

2.6.1. Altay Türklerinde Kamlık inancı

Kamlık inancını yani bir diğer ifadeyle Şamanizm'i, Türk ve diğer Orta Asya ve Sibirya halklarının geleneksel yaşamlarındaki özel dini-dünyevi bakışın doğa güçleri ile karşılıklı olarak etkileşimi şeklinde de açıklamak mümkündür. Kamlar Türkiye Türkçesinde *kam, şaman*, Hakas Türkçesinde *ham*, Kırgız Türkçesinde *bakşı*, Kazak Türkçesinde *baksı*, Tuva Türkçesinde *ham*, Buryatça-Moğolcada *böö*, Altay Türkçesinde ise *kam* olarak adlandırılırlar. Kamlar insan dünyası ile doğaüstü güçler arasında bir arabulucu olarak kabul edilirler. Her ulusun, boyun, boy altı grupların hatta ailelerin bile kendine özgü Kamlık uygulamaları ve özellikleri vardır. Bu uygulamalar Kamlık inancını benimsemiş toplumların yaşamında önemli bir rol oynarlar. Örneğin hastalıkları iyileştirme, henüz doğmamış çocukların ruhlarını bağlı olduğu soya getirme, ölenlerin ruhlarının diğer dünyaya gitmesine eşlik etme, avcıların kültlerini gerçekleştirme gibi konularda ritüeller gerçekleştirirler.[516]

Kendine has animistik felsefi düşünceye sahip bir inanç şekli olarak ta açıklanabilen Kamlık, Hakas, Tuva, Saha Türklerinin geleneksel yaşamında olduğu gibi Altay Türklerinin de geleneksel yaşamı içerisinde geleneksel inanç olarak önemli yer tutmaktadır.[517]. Kamlık inanancının bir din olarak adlandırılması için gerekli dini bileşenlere sahip olduğunu da söylemek mümkündür.[518] Zira birçok araştırmacının da dikkat çektiği gibi tabiatta mevcut olan genel ilke ve kuralları ruhsal bir temele oturtan ve özgün dünya görüşü olan bir inanıştır. Bununla birlikte bu özelikleriyle bağlantılı olan nitelik ve ritüelleri gerçekleştiren ve kam adı verilen uygulayıcıları da bulunmaktadır.

[515] V. Ya. Butanayev, a.g.e., s. 4.
[516] "İzbranniki Duhov", https://hnkm.ru/khakasia/traditsionnaya-kultura/shamanizm, Erişim tarihi: 04.02.2021.
[517] Giray Saynur Derman, a.g.m., s. 30.
[518] L. P. Potapov, a.g.e., s. 84.

Resim 2. 105. Tedavi Amaçlı Yapılan Kamlama Ayini - XX. Yüzyılın Başı[519]

Altay Türklerinin Kamlık inancı, Altay Cumhuriyeti'nin yerli nüfusunun yani farklı boy ve soyların uzun süre bir arada yaşamasıyla benzer özellikler kazanmış olan erken bir inanç biçimidir. Aynı zamanda Altay Türklerinin alt etnik ayrımlarının kültürel özgünlüğü nedeniyle bir dizi değişken özelliklere de sahiptir.[520] Din anlamına gelen *jaň* ifadesi Altay Türkçesinde dini sistemi belirlemek için ana anlamı olan ve özel olarak geliştirilmiş bir ifadedir.[521] Altay Türkleri arasında geçen yüzyılın başında, Rusların gerçekleştirdiği dini ve toplumsal reform sürecinde, yeni bir dini yön yaratma arzusu ile *Burhanizm* adı verilen bir inanış ta ortaya çıkmıştır. Bu inanışın mensupları tarafından

[519] Fotoğraf: N. A. Ermolin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/73604?page=15&query=алтай&index=723, Erişim tarihi: 04.02.2021.

[520] A. S. Surazakov. (2014). "Altayskiy şamanizm", *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura. sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk, s. 330.

[521] L. P. Potapov, a.g.e., s. 18.

Burhanizm *Ak jaň*, Kamlık ise *Kara jaň* olarak adlandırılmıştır. Dağlık Altay nüfusu arasında Kamlık inancının ne zaman ortaya çıktığı konusunda tam bir açıklama yapmak mümkün değildir. Ancak kökleri kadim Hun döneminin kabilelerine kadar uzanan eski Türk döneminin başından beri Altay'da var olduğunu söylemek mümkündür. İskit döneminde bu coğrafyada Kamlık inancının bulunup bulunmadığı da ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınması gereken konularan biridir.[522]

1930 yılında ise dönemin bölge idaresi tarafından kabul edilen kararnamede kamların ritüel eylemleri yasaklanmış ve kullandıkları malzemeleri yerel köy konseylerine veya bölge müzesine verilmesi istenmiştir. Sovyetler Birliği'nin koyduğu bu yasakla Altay Türklerinin geleneksel dini inanışlarının biteceği ve Kamlık inancının unutulacağı düşünülmüştür. 1930'dan sonra ilk olarak Sosyalizm'in inşanın büyümesi ve gelişmesi, ayrıca kamların yokluğu nedeniyle Kamlık inancının muhafazası çok zor olmuştur. Zira sonraki yıllarda neredeyse bütün kamlar ve kamlama ayinlerinin yaşayan tanıkları hayatını kaybetmiştir. Sonuç olarak Sosyalist ruhanî kültür dogmatik fikirlerin, Altay Türklerinin Kamlık inancının teolojisinin ve kamlığın kült uygulamalarının unutulmasına yol açmıştır. Hafızalarda sadece Kamlık hatıraları ve ritüelleri bir efsane şeklinde korunmuştur.[523]

Ancak Sovyetler Birliği döneminde, Altay Cumuhriyeti'inde görünüşte bitmiş olan din sistemi XX. yüzyılın 80'li yıllarında tekrar canlanmaya başlamıştır. Bu dönemde önceleri halk içinde şifacılar, ruhlarla bağlantıya geçenler ve basiretli insanlar ortaya çıkmış, daha sonraları ise kamlar yeniden kendilerini göstermeye başlamıştır. Elbette tahmin edilebilir ki geleneklerdeki uzun kırılmalar nedeniyle geçmiş ve modern Kamlık arasında bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır.[524]

Kamlık inancında semavî dinlerde olduğu gibi herkesçe otoritesi kabul edilmiş bir kişiliğin veya yazılı bir kitabın bulunmamasının, Kamlık inancının kültleri ve esaslarının içerisinde bölgesel anlamda değişikliğe uğramasına neden olduğunu söylemek

[522] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 331.
[523] L. P. Potapov, a.g.e., s. 314-315.
[524] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 332.

mümkündür. V. V. Radlov *Sibirya'dan* adlı eserinde buna değinmiş, Kamlık ile ilgili olarak genel bir tasvirin yapılmasının çok zor olduğunu, bununla birlikte araştırmalarda yazılı bir kaynaktan faydalanılamadığını dolayısıyla her Şamanist topluğun görüşlerinde farklılıkların bulunabileceğine değinmiştir.[525]

Altay Kamlık inancı içinde geliştirilen kavramlar çerçevesinde doğadaki her şeyin, özellikle bütün özel maddi doğal nesneler (taşlar, kayalar, dağlar, arazi, su kütleleri, mağaralar, bozkırlar, ateş vb.) veya unsurların (gök gürültüsü, yağmur vb.) ve ayrıca ağaçların ve hayvanların *ee* (Telengit lehçesinde *eelü*) yani *sahip* adı verilen ruhu veya ruhsal temeli vardır.[526] Bu ruhların[527] nasıl göründüklerini Kamlık inancına mensup olanlar açıkça hayal etmezler. Aynı zamanda ihtiyaç duyulduğunda ruhlar kendilerini kadim zamanlarda kök salmış olan hem antropomorfik hem de zoomorfik formlarda gösterebilirler. Geleneksel inanışa göre onların dünyasında belli bir hiyerarşik yapı bulunmaktadır. Birinci seviyede tabii sınırların, taygaların ve dağların sahipleri bulunur. Bu sahiplerin kontrol ettikleri bölgelerde mevcut olan her şeyi yine bu *sahipler* yönetirler. Genel olarak değerlendirildiğinde doğa ruhları *jer-su* yani *yer su* olarak adlandırılırken en yüksek kategoride olan dağların ruhları ise *Altay* olarak adlandırılmaktadır.[528] *Jer-su* kavramı arkaik ve antik çağın derinliklerine kadar giden köklere sahip bir kavramdır. Bu kavramın *ıduk yer-sub* (kutsal toprak-su) şeklindeki yazılı formu Orhun runik metinlerinde gökyüzü tanrısı yani *Tengri* ve doğurganlık ile yeni doğanların tanrıçası *Umay* birlikte anılmaktadır.[529]

İlk dönemlerde her boyun kendisine atalarından kalan kutsal bir merkez özelliği taşıyan bölgesi (dağı) yani kendi *Altay*'ı olmuştur. Bu dağ sahibi olan ruhun ise o soyun parlak bir koruyucusu (*aru tös*) rolünde olduğu kabul edilmiştir. Daha sonraları ise Dağlık Altay'ın yerli sakinlerinin tek bir halk olarak birleştirmek amacıyla bütün dağlık

[525] V. V. Radlov, a.g.e., s. 356.
[526] L. P. Potapov, a.g.e., s. 24-25.
[527] Ruh kavramı, Kamlık inanç kompleksinin önemli bir bileşenidir zira kamların ritüellerinde hedeflenen ana özne ruhtur. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Olga M. Khomushku. (2009). "Shamanism as a Worldview Basis of Ethnocultural Traditions of the Peoples of the Sayan-Altai in Present-Day Society*". Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 1, Krasnoyarsk, s. 94.
[528] N. P. Dırenkova. (2012). *Turki Sayano-Altaya*. İzdatelstvo Nauka, Sankt-Peterburg, s. 131; A. N. Anohin. a.g.e., s. 15.
[529] S. G. Klyaştornıy, D. G. Savinov. (2005). *Stepnıye İmperii Drevney Evrazii*. İzdatelstvo SPbGU, Sankt-Peterburg, s. 16.

coğrafyanın yüce ruhu olarak *Altaydın eezi* yani *Altay'ın sahibi* adında bir ruh kavramı ortaya çıkmıştır. Geçmiş araştırmacıların ortaya koyduğu bilgilere göre Kamlık inancında kozmik hiyerarşinin en üst seviyesinde Kamlık inancına mensup olanların yeraltı ve göksel dünyalarının sahipleri vardır. Bu göksel dünya sahiplerinin aileleri vardır ve tarihî boy organizasyon düzeyine uygun şekilde, soy gruplarının insanlarını himaye etmektedir.[530]

Kamlık inancını yaşayan Altay Türklerinin inanç dünyalarına göre ruhlar yeraltı, yer üstü ve gökyüzü olmak üzere üç mekânda varlıklarını devam ettirirler. Yeraltı ruhları genellikle *körmös*, gökyüzü ruhları *kuday*, yer ruhları ise *yer-su* veya *Altay* olarak adlandırılmaktadırlar. Altay Türkleri ruhları *tös* yani en baştan beri var olanlar, *yayan neme* veya *neme* yani sonraki ruhlar olmak üzere iki gruba ayırmaktadırlar. Bu ruhlar da *aruu* yani temiz ya da *kara* yani temiz olmayan olarak ikiye ayrılır. Daha açık bir ifadeyle *ruhlar aruu tös, kara tös, aruu neme, kara neme* olarak dört gruba ayrılır. Son iki gruptakiler yani başka bir ifade ile sonraki ruhları *körmös* gibi genel bir isim altında da toplamak mümkündür. Bu körmösler ölmüş kamların ruhlarını temsil etmektedirler. Yine bunlar da *ozogı taydalar* yani anne tarafından atalar *(tay+ada=dayı ata*) ve *kan adalar* yani esas, öz, baba tarafından atalar şeklinde ikiye ayrılırlar. Körmös sözcüğünün ikinci gruba dâhil olan ebediyetin kara ruhlarını ifade etmek için kullanılan bir manası daha vardır ve bunlara *kara tös* denilir.[531]

Kamlar geleneksel yaşamda ava çıkılmadan önce, salgın hastalıklar vb. dönemlerde yaptıkları ayinlerle Altay Türk soyları için önemli figürler haline gelmişlerdir.[532] Kamların ayinlerde giydikleri elbiseye Altay Türkçesinde *manjak* adı verilir. Manjak sadece kamlar tarafından giyilir. Ancak Kuzey Altay boylarının kamları (özellikle de Kumandinler ve Çelkandılar) kamlama ritüelleri için özel kıyafetler kullanmazlar ve günlük elbiseleriyle kamlama ayini yaparlar.[533] Bununla birlikte

[530] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 334.
[531] A. V. Anohin, a.g.e., s. 1.
[532] Olga M. Khomushku. a.g.e., s. 98.
[533] L. P. Potapov, a.g.e., s. 206.

Telengitler de dâhil olmak üzere Güney Altaylılar arasında kamlar manjak giyerek ayin yaparlar veya ritüeller uygularlar.[534]

Resim 2. 106. Manjaklı Kam[535]

[534] A. S. Surazakov, a.g.e., s. 346, 347.

[535] Fotoğraf: A. Lebedev, Altay Cumhuriyeti A. V. Anohin Milli Müzesi, Kaynak: https://forum.awd.ru/viewtopic.php?f=616&t=288305, Erişim tarihi: 18.02.2021.

Resim 2. 107. Manjaksız Kam[536]

Kamlık inancının mensuplarına göre insan Ülgen ve Erlik'in ortak eseri olup hem maddi hem de manevi olmayan maddelerden oluşmaktadır. Sovyet öncesi bilimsel çalışmalarda dünyayı iyilik Tanrısı olan Bay-Ülgen ve kötülük Tanrısı Erlik-biy'in yönettiği bilgisi öne çıkmaktadır. Ayrıca Ülgen'in temiz ruhlar yani *aruu-neme*, Erlik'in ise temiz olmayan ruhlar yani *kara-neme* sınıfından olduğu üzerinde de durulmaktadır.[537] İnanışa göre Ülgen son derece iyi ve merhametlidir. Bu nedenle insana kötülük yapma

[536] Kaynak: L. P. Potapov. (1963). "Die Schamanentrommel bei den altaischen Völkerschaften". *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker / Her. von V. Diószegi*, Akadémiai Kiadó, Budapest, s. 235.

[537] V. M. Mendeşeva. (2009). "Obraz Bay-Ülgeniya i Aba-Erlika v Traditsinnom Mirovozzrenii Altaytsev" GNU RA « Nİİ altaistiki im. S. S. Surazakova», Gorno-Altaysk, s. 200.

gibi bir kabiliyeti yoktur. Erlik ise tam aksine son derece öfkeli, kötü ve merhametsizdir. Bu kabiliyetlerini çok nadir olarak ve geçici bir süreliğine erteler.[538]

Ülgen insanın maddi bedenini birçok dünya mitolojisi için evrensel bir malzeme olan kile şekil vererek oluşturmuş, Erlik ise insanın hayat gücünü yani canını bu kile üflemiştir. Kültürel olarak benzer olan Güney Sibirya etnik oluşumlarının tamamına dikkat edilirse onların geleneksel görüşlerine göre kan, vücudun çeşitli kısımları, özellikle gözler ve saçlar canın içinde bulunduğu haznelerdir. Bu nedenle kestikten veya döküldükten sonra saçlar dikkatlice kurunur veya körmöslerin eline geçme ihtimaline karşı yakıldığı da olur.[539] Ayrıca geceleri saç kesilmez. Altay Türklerinde kesilen tırnakların gömülmesi gerektiği yönünde de bir inanış vardır. Zira kaybolan tırnakla insanın ruhunun da kaybolcağına inanılır. Bununla birlikte Altay Türklerinde geceleri tırnak kesilemeyeceği yönünde de bir inanış bulunmaktadır. Bunun bir yansımasına Anadolu'da rastlamak mümkündür.[540]

2.6.1.1. Erlik

Altay Türklerinin boy-soy gruplarının bütününün mitolojisinde *Erlik* adı verilen kötülük tanrısı, özellikle yeraltında karanlık ruhlar arasında merkezî bir yerde yaşar.[541] Altay etnografyası üzerine 1910-1912 yıllarında araştırma seyahati yapmış ve önemli çalışmalar ortaya koymuş olan etnograf bilim insanı A. V. Anohin'e (1869-1931) göre ise Erlik Altay inanç sisteminin merkezinde bulunur.[542] Erlik'in kadim tarihi Orta Çağ'ın başlarına kadar uzanmaktadır. Onun *Erklig Han* şeklindeki adı Yenisey Havzası ve Doğu Türkistan kökenli runik metinlerde, insanları ayırma ve onlara ölüm habercileri gönderme işlevi ile birlikte kayıtlıdır.[543] *Erklig* kelimesi aslı Türkçe bir kelimedir. *Er* sözcüğünden türeyen bu kelime, filologlara göre genel olarak erkeksi gücü, gücü, yönetimi, hâkimiyeti ifade etmektedir.[544]

[538] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 43.
[539] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 337.
[540] Nadya Yuguşeva, a.g.m., s. 147.
[541] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 334.
[542] A. V. Anohin, a.g.e., s. 1
[543] S. G. Klyaştornıy, D. G. Savinov, a.g.e., s. 167
[544] A. S. Surazakov, a.g.e., s. 334.

Altay Türkleri genellikle dünyanın kendisini *çın-jer*[545] yani gerçek yer, yeraltı dünyasının başını ise *ada-erlik* (baba Erlik) olarak adlandırırlar. Buna bağlı olarak eski dönemlerde o dünyanın gerçek dünya olduğu ve insanın geçici olarak bu dünyaya gönderildiği, ölümü sonrasında tekrar yeraltındaki gerçek dünyaya yani atalarının yaşadığı topraklara insanın geri döndüğü yönünde bir inanış bulunuyordu. Bu nedenle o yer (*ol jer*) ataların dünyası (*ada-öbökönіň jeri*) olarak adlandırılmış ayrıca Altay Kamlığına mensup olanlara göre *jer-ene* yani *dünya ana* olarak adlandırılan ve ağzı olan (*jer oozı*) bir canlı olarak dünyanın kendisi hakkında arkaik bir fikri korumuşlardır. Buna göre doğu ve güney yaşamla ilişkili ve kutsal taraftır. Batı ve kuzey ise ölümle ilişkilidir ve kutsal olmayan taraftır.[546]

Altay Türklerinin geleneksel inanç sistemi içerisinde merkezî bir yer tutmakta olan Erlik, kara tösler yani kötü ruhlar sınıfındandır. Altay Türklerinde insan ve hayvanlar için ağır ve salgın hastalıklar (kızamık, tifo vb.) ve bununla birlikte büyük felaketler (*katuu jobol, aç kıyal*) Erlik'in adıyla bağdaştırılmaktadır. Erlik, Altay Türklerinin inanışa göre insanı kendisine kurban kesmesi için zorlamak amacıyla bu hastalıkları göndermektedir. Eğer kişi Erlik'in arzusunu yerine getirmez ve kurban sunmaz ise Erlik o kişiyi ölüm ile cezalandırır. Daha sonra Erlik o kişini ruhunu yanına alıp (*ölöttön tın algan*) yeraltı dünyasına götürür (*altıngı oroon*). Sonrasında ise kendisinin yargıçlık yaptığı bir mahkemede onu yargılar ve bunun sonucunda o kişini ruhunu kendine hizmetkâr yapar (*Erlik Piydin elçizi* yani *Erlik Beyin hizmetkârı veya elçisi*). Erlik bazen o ruhu insanlara kötülük yapması amacıyla yer üstüne de gönderebilmektedir. A. V. Anohin tarafından Altay Türkleri arasında kaydedilen ölülerin ruhlarını alan ve yeraltı dünyasının hükümdarı Erlik fikrinin, Kamlıkta Altay ve Teleutlar arasında tezahürü özellikle sık görülen Lamaizm'in etkisiyle ilişkendilir.[547]

Geleneksel inanç sistemi içinde Altay Türkleri her zaman ve özellikle de hastalıkların hüküm sürdüğü zamanlarda Erlik'ten çok çekinmekte ve korkmaktadırlar. Erlik'in adını doğrudan söylemekten çekindikleri için ona kısaca *kara neme* (*kara şey*)

[545] P. K. Daşkovskiy, S. M. Karımova (2012). *Veş v traditsionnoy kültüre narodov Tsentralnoy Azii filosofsko-kulturologiçeskoe issledovanie*. İzd-vo Altaykogo Gosuniversiteta, Barnaul, s. 108.
[546] A. S. Surazakov, a.g.e., s. 335.
[547] L. P. Potapov, a.g.e., s. 256, 257, 258.

olarak seslenmektedirler. Ayrıca Erlik'i bazen küstah, edepsiz yani *Kal Erlik* adıyla, bazen de inatçı, uyumsuz yani *Pos Erlik* adıyla adlandırırlar. İnsanlar Erlik'in baskısı altında bulunsa ve ondan çok korksalar da onu kandıramaya ve hatta ona karşı faaliyetlerde bulunmaya çalışabilmektedirler. İnsanlar Erlik'e kurban sunarak onun gözüne girmeye, kendi huzur ve refahlarını bu şekilde satın almaya çalışırlar. Bazen insanlar bu yaptıklarının fazlasını da yapabilirler. Örneğin ona sıklıkla zayıf, çelimsiz hayvanları kurban ederler. İyi tösler için kesilen kurbanların derilerini özel yapılan kazıklara astıkları hâlde, Erlik'e kurban ettikleri hayvanların derilerini bu şekilde asmayıp evlerine götürürler.

Tayılga olarak adlandırılan kurban sunma yerinin yapımında kullanılılan ağaç ve kurbanlığın parçalarının asıldığı direk ve kazıkların kötü, eski ve eğri büğrü olanlarını seçerler. Gelecekte Erlik'in aç gözlülüğünü azaltmak adına bir çare olarak tayılgayı bazen Erlik'in korktuğu düşünülen kuşburnu ağacının (*togonok*) ya da akdikenin (*pele*) yanında, kurban sunan kişinin yaşadığı yerden uzakta, hatta en az saygı duyulan kuzey tarafta (*arka janı*), pislik ve leşlerin atıldığı yerlerde kurarlar.[548] Tayılga adı verilen bu uzun ağaç direk kurban sunumu sonrasında *jükeli* olarak adlandırılır. Buryatlar ise buna *zukeli* derler.[549] Kamlar dualarında Erlik'e *Kayrakan* adıyla seslenirler. Kamların ettikleri dualarında Erlik'in dış görünüşü ve kıyafeti de betimlenmektedir. Bu betimlemelere göre Erlik atletik vücutlu, ancak ihtiyar bir adam olarak tasvir edilir. Erlik'in gözleri ve kaşları kömür karası renginde, sakalı ise ikiye ayrılmış vaziyette ve dizlerine kadar uzanmıştır. Bıyığı köpeğin azı dişine benzemekte ve kıvrılarak kulaklarına asılmış haldedir. Saçları kıvırcıktır (*jelbir çaçtuu pos Erlik* yani *dalgalı saçlı inatçı Erlik*), boynuzları ağaç köklerine, çenesi ise tokmağa benzemektedir.[550]

Bir versiyona göre Erlik yeraltı dünyasında (*altıngı oroon veya alıs yer yani uzak yer*) kara çamurdan yapılmış saraydadır. Bir diğerine göre ise duvarla çevrili ve kara demirden yapılmış sarayda yaşamaktadır. Onun sarayı insanların gözyaşlarından oluşan dokuz tane nehrin birleşerek *Toybodım Nehri*'ne (*Doymadım Nehri*) dönüştüğü yerde

[548] A. V. Anohin, a.g.e., s. 1, 2, 3.
[549] L. P. Potapov, a.g.e., s. 254.
[550] A. S. Surazakov, a.g.e., s. 335.

veya *abra* ve *yutpa* adı verilen korkunç su canavarlarıyla dolu olan *Bay Terňis*'in (*Bay Deniz*) yanında bulunmaktadır. Toybodım Nehri'nin üzerinde at kılından kurulmuş bir köprü bulunur. Erlik'in bu dünyası ölmüş insanların sayısız ruhlarıyla doludur. Eğer bu ruhlardan biri kendi isteğiyle onun dünyasını çıkmaya kalkışırsa at kılından yapılmış olan köprüye bastığında nehre düşecektir. Bu nehir kaçak ruhları Erlik'in topraklarına geri getirir. Toybodım Nehri'nin kıyısında yeşil kalçalı, solgun göğüslü, büyük kayığa benzer çenesi olan korkunç su canavarları, yutpalar, yaşamaktadır. Yutpalar Erlik'in sarayının bekçileridir.

Erlik'e ulaşmak için bir tek yol vardır ve bu yol *puudak* denilen büyük engellerle doludur. Kamlar ayin yaptıkları esnasında Erlik'in huzuruna bu yol üzerinden gidebilirler. Kamlar Erlik'in sarayına (*örgöö*) girebilirler ve onunla aracısız irtibata geçebilirler. Erlik küreksiz kara kayıkla gezer, yağız ve rahvan ata, yük hayvanına veya kel bir boğaya biner. Erlik kızıl renkteki kanlı yemeklerle beslenmekte ve akciğer kanı içmektedir. Erlik akşamüstü yani gökyüzünün kızardığı esnada yemek yer ve su içer. Erlik'in tasvirleri yapılmaz. Erlik büyük kara ruh (*kara jan tös*) olarak kabul edilir. Yurt içerisinde yani ayilde kapının sol tarafında, bulaşık suyu konulan kabın durduğu ve kamlara göre kötü ruhların (*yaman körmös*) güçlerinin toplandığı yerde Erlik'e ayin düzenlenir.[551]

[551] A. V. Anohin, a.g.e., s. 3-4.

Resim 2. 108. Yeraltı Ruhlarına Kurban Sunumu - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[552]

2.6.1.1.1. Erlik'in oğulları

Erlik'in çeşitli versiyonlara göre yedi veya dokuz erkek çocuğu ve ayrıca kızları vardır.[553] Oğulları söökün kara koruyucularıdır (*kara tös*) ve her soyun kendine has bir koruyucusu vardır.[554] Babalarının yeraltı dünyasının ruhlarını kontrol etmesine yardım ederler. Yer altı gölleri, nehirler ve deniz canavarlarıyla denizin yakınındaki bölgelerden sorumludurlar. Ayrıca Erlik tarafından insanları, canlılar dünyasındaki kötü ruhların keyfi hareketlenden korumak için gönderilirler. Oğullar, zorlu muhafızlar olarak ayilleri yani yurtları korurlar ve kapının yanında dururlar. Yurtta kötü bir ruhun varlığını fark ettiklerinde onu güçlü elleriyle yakalarlar ve yeraltı dünyasındaki cehennemin ağzının yanında sürekli kaynayan kazana ceza olarak atarlar. Ayrıca Erlik'in çocukları babalarına kurban kesilirken kamlara rehberlik ederler, yeraltı dünyasında onlara eşlik ederler ve

[552] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://c ollection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88730?page=14&query=алтай&index=659, Erişim tarihi: 03.02.2021.

[553] Nadya Yaguşeva adlı Altay Türkü folklor araştırmacısı ve kam Erlik'in dokuz oğlu olduğunu söylemekte ve isimlerini şöyle sıralamaktadır: 1. Taş-arçuldu 2. Karış 3. Çaş-arçuldu 4 Uçar-kan 5. Cabaş-kan 6. Kömür-kan 7. Şaday-kan 8. Sokor-kan 9. Çolok-kan. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Nadya Yuguşeva, a.g.m., s. 146.

[554] A. V. Anohin, a.g.e., s. 4-6.

onlarla Erlik arasında aracılık yaparlar.[555] İnsanlar Erlik'in oğullarını, yüce velinimet olarak görürler ve bundan dolayı da onlara büyük saygı duyarlar ancak aynı zamanda onların korkunç öfke ve gazabından da korkmaktadırlar. Erlik'in oğullarından yalnız Karaş adı verilen için tasvir (*çalu*) yapılır. Bu tasvir dokuz şerit ve kara bezden (*kara pös*) ibarettir ve ayilin kapısının sol tarafına konulan bir sırığa asılır.

2.6.1.1.2. Erlik'in kızları

Bir versiyona göre Erlik'in sadece iki kızı vardır. Birinin adı *Segis Köstüü Kiştey Ene* (*Sekiz Gözlü Kiştey Ana*), diğerinin ise *Erke Solton*'dur (*Nazlı Sultan*). Başka bir versiyona göre ise Erlik'in dokuz kızı vardır (*Erlik piydin tokus kızı*). Onlar yeraltı dünyasında, kam dualarında *oyin yer* (oyun yeri) veya *yılgayaktuu sarı oyık edirgendüü kuu taktak* (*kaygan sarı oyuk, harman yeri olan düz kuru yer*) olarak isimlendirilen yerde yaşarlar. Erlik'in kızlarının meşgul oldukları belli işleri yoktur. Vakitlerini kutlamalarla ve oyunlarla geçirirler. Kam, ayin esnasında onların yanından geçerken kızlar onu kandırıp baştan çıkararak yataklarına almaya ve bütün tös ve kurbanların kendilerine ait olduğu fikrini kama benimsetmeye çalışırlar. Eğer kam Erlik'in kızlarının bu söz ve cilvelerine aldanıp kanarsa Erlik ve diğer tösler tarafından ölüm cezasına çarptırılırlar. Kam dualarında geçen betimlemelerine dikkat edilirse Erlik'in kızları pek de çekici olmadıkları görülür.[556]

Bir başka versiyona göre ise Erlik'in dokuz kızı vardır. Bir kişi hastalanıp bir gözünü kaybederse halk o kişiye "*Erlik-biy'in kızı onun gözünü aldı*." derler. Zira onun bir kızının sekiz tane gözü olduğuna inanılır. Kamlar Erlik için kesilen kurbanın ruhunu götürürken Erlik'in kızları onu kandırmaya ve sarhoş ederek yolda kurbanın ruhunu almaya çalışırlar. Erke Solton adlı Erlik'in kızı bayram ve kutlama yapılan yerleri gezer insan ve hayvan ruhu avlamaya çalışır.[557]

[555] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 336.
[556] A. V. Anohin, a.g.e., s. 7-8.
[557] Nadya Yuguşeva, a.g.m., s. 147.

2.6.1.2. Ülgen

Altay Türkleri gökyüzünü çok katmanlı, yüksek, ışık, boşluk ve özgürlük dolu şekilde tasavvur ederler. Bu katmanlardan birinde yüce tanrı Ülgen'in bulunduğu, yaşamı yarattığı, insanların ve bireylerin kaderini belirlediğine inanırlar.[558] Yine Kamlık inancını benimsemiş olan Altay Türkleri ana temiz koruyucu ruhların (*aru tös*) gökyüzünde (*üstüngi oroon)* yaşadığına inanırlar.[559] Kam metinlerine göre Ülgen, Ülgen'in oğulları, Ülgen'in kızları ve bunların hizmetkârları olan ruhlar da bu kategoriye girer ve gökyüzü ruhlarıdır. Zira Ülgen, iyilik yapmayı seven bir ilahtır. İnanışa göre o, ayın ve güneşin arkasında, yıldızların üstünde (*örö turgan kudayım, üstümdeki kudayım*) yaşamaktadır.[560] Burada da görüldüğü gibi Altay inanışında kullanılan Ülgen adının yerini bazen Kuday adı almaktadır (Bu adlandırma Farsçada Huda olarak geçmektedir).[561] Kamlık inanışına göre yer altı dünyası gibi yer üstü dünyası da birkaç katmandan oluşur. Orada gece olmaz, ay ve güneş pırıl pırıl parlar. Her boyun kendine has koruyucu temiz ruhu vardır. Ülgen ve oğulları da işte bu koruyucu ruhlardandır.[562]

Gökte yaşayan bu koruyucu temiz ruhlara genel olarak Ülgenler de denilebilmektedir. Ayinlerde Ülgenlere yöneltilen asıl istek aile ve hayvan sürülerinin sayısını artırma yönündedir. Ülgen ve bu kategorideki ruhlar insanlara iyiyi ve güzeli getirir. Örneğin inanışa göre kimisi insanın sağlığını korur, kimisi bir çocuğun ruhuna bir diğeri sığırlara kut (ruh, enerji, can) verir. Üst yetenekli temiz ruhlar göğün daha yüksek katmanlarında yaşarlar. Daha az yetenekliler ise daha alt katmanlardadırlar. Şamanitstler Ülgen'e kanlı kurbanlar sunarlar. Bu kurban açık renkli atlardan seçilir. Gökteki bütün Ülgenler en büyük Ülgen'in yönetimi altındadır.[563] Ancak Ülgen için kurban sunmada bir zorunluluk yoktur zira o kendisine kurban sunulmasa da iyilik yapar. Ona kurban sunumu

[558] Raisa Palkina. (2007). "Dominantı mirovozzerineya altaytsev v strüktüre Altayskoy literararı". *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2, Ankara, s. 53.
[559] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 336.
[560] A. V. Anohin, a.g.e., s. 9.
[561] Yaşar Çoruhlu. (2000). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. Kabalcı Yayınevi, İstanbul, s. 27.
[562] A. S. Surazakov, a.g.e., s. 336.
[563] L. P. Potapov, a.g.e., s. 249.

sadece Huş ağacından oluşan ormanda gerçekleştirilir. Ayin sırasında sunumun yapılaacağı yerde sadece erkekler ve erkek kam bulunabilir.[564]

Ülgen'e giden yolda yedi, başka bir versiyona göre dokuz *puuda* yani engel vardır. Ancak bu yol sadece erkek kamlara açıktır. Bununla birlikte erkek kam ayin sırasında sadece beşinci engeli teşkil eden *altın kazık*'a yani kutup yıldızına kadar gelebilir[565] ve buraya ulaştıktan sonra geri dönmeye mecburdur.[566] Ülgen'in altın kapılı ve altın tahtlı sarayı (*örgöö*) vardır. Ülgen dış görünüş olarak bir insan gibidir. Ayinlerde ve dualarda ona *Ak Ayas* yani *ak nur, Ayas Kaan* yani *nurlu hakan, küŋürtçi* yani *fırtına koparan, yalgınçı* yani *şimşek çaktıran* ve *küygekçi* yani *yakıcı* olarak seslenilir. İnanışa göre Ülgen güneş, ay ve gökyüzünün ve gökkuşağının yaratıcısıdır. İnsanların, vahşi ve evcil hayvanların ise baş, kirpik ve göbek bağını yaratandır.[567] Ayrıca insanların yaşadığı yeri, otlak ve yaylaları da aynı şekilde yaratan Ülgen'dir.[568] Ülgen, gök cisimlerini hareketlendirip yönetmek, gök gürültüsü yaratmak, yıldırım düşürmek, *silekey* yani Tanrı tükürükleri olarak adlandırılan yağmur başlatmak gibi pek çok ilahi güce sahiptir. Ülgen'e kurban kesme törenine *üstügü* yani gökyüzündeki ruha kurban adama denir, kurbanın kendisine ise *parılgı* adı verilir.

[564] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 43.
[565] Bununla birlikte ruhları güçlü olan kamların Ülgen'e ulaşabileceği yönünde bilgiler de mevcuttur. Bu bilgi için bkz.: Nadya Yuguşeva, a.g.m., s. 148.
[566] N. R. Oynotkinova. (2014). "Poetika şamanskih prizvaniy altaytsev". *İnstutut Filologii SO RAN*, Novosibirsk, s. 12.
[567] A. V. Anohin, a.g.e., s. 9-10.
[568] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 336.

Resim 2. 109. Gökyüzü Ruhuna Kurban Sunumu - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[569]

Kurban adama ayini belirli periyodlarda yapılır. Üç, altı, dokuz veya on iki yılda bir kere kurban ayini yapılır ve kurban olarak üç yaşında, boz renkli kısrak kesmek gereklidir. Bu ayin daha çok bahar veya yaz döneminde, bazen de sonbaharda yapılır. Kurban sunma töreni esnasında kam ayinleri bütün detaylarıyla uygulanır. Bu ayinler kalabalık olur. Kurbanı kesen kişinin kendisi, ailesi, yakınları ve misafirleri Ülgen'e verdiği nitemler için şükranda bulunur. Bununla birlikte onun gelecekte de merhametli olmasını dilerler. Hayvanların ve çocukların sayısının artması, avda başarılı ve şanslı olunması, süt, arpa ve otun bol olması, bütün halkın refahı, sağlığı ve mutluluğu için Ülgen'e dua edilir.[570] Kamlar Ülgen ile ancak bir aracı (*jajık*) aracılığıyla iletişime geçebilirler. Kamlar onun katılımı olmadan Tanrıya hitap edemez ve cennete yükselemez.[571]

[569] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92156?page=4&query=алтайцев&index=154, Erişim tarihi: 20.03.2021

[570] A. V. Anohin, a.g.e., s. 11-12.

[571] N. R. Oynotkinova, a.g.m., s. 12.

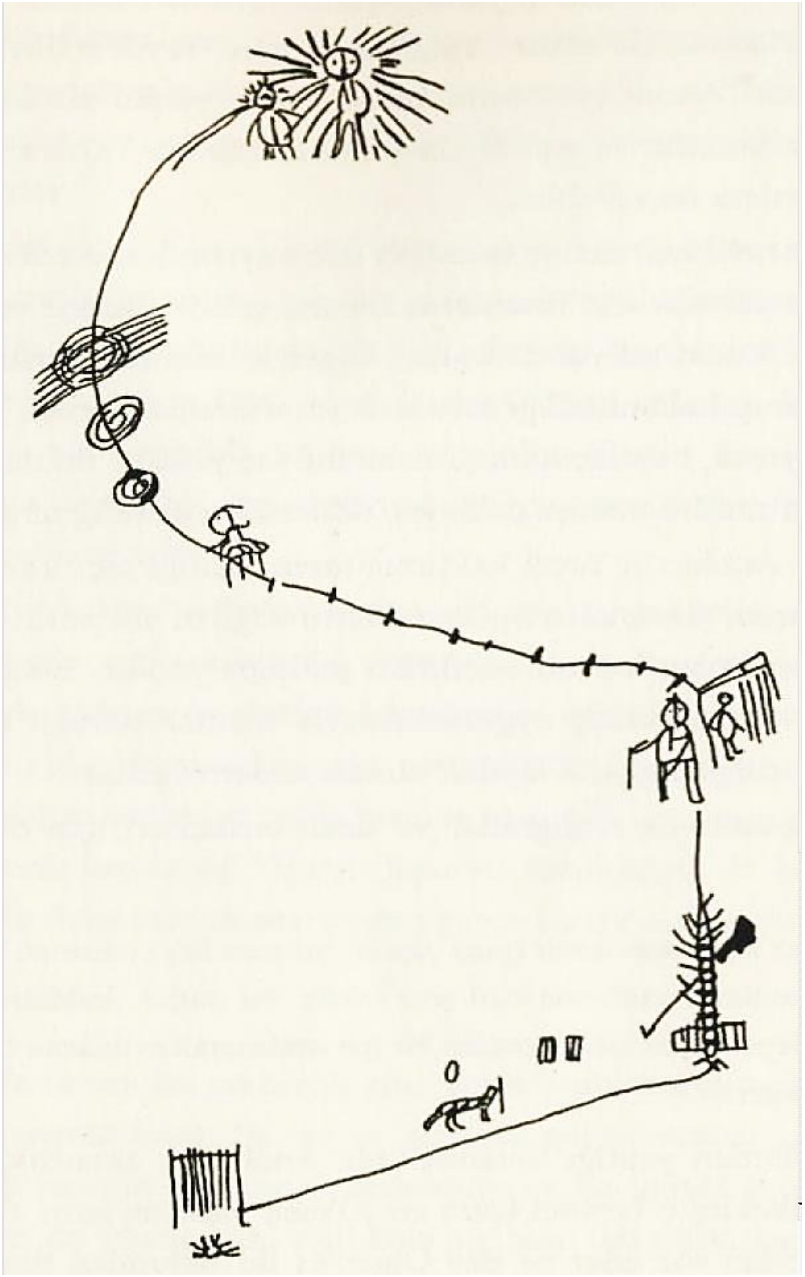

Resim 2. 110. Altay Türkü Kamın Tanrı Ülgen'e Ulaşmak İçin İzlediği Yol[572]

[572] Çizimde en aşağıda, önünde ateş yanan ve kurban sunulan çadır bulunmaktadır. İleride kamın yolda karşılaşacağı üç ana tanrıya adanmış olan üç sunu (saçı) ve kurban edilmiş olan at görülmektedir. Burada kurbanın derisinin bir kazık üzerine konulduğu görülmektedir. Kam dokuz dalı olan kayın ağacını kullanarak göğe yükselmekye başlamaktadır. Ağaca çıkar ve bir tanrıyla karşılaşır. Ağaçtaki dal sayısı kadar yerde konaklar. Daha sonra kam önce beyaz, sonra mavi toprakla örtülü ve daha sonra bulutların arasında bulunan üç araziden geçer. Buradan çıktıktan sonra kurban ettiği atı bir elçi olarak sunmak için Ülgen'e ulaşır. Bu bilgi ve çizim için bkz.: Yaşar Çoruhlu, a.g.e., s. 29.

2.6.1.2.1. Ülgen'in oğulları

Altay kamları ve Kamlık inancını yaşayanlar Ülgen'in oğulları ve kızlarının sayısı hakkında farklı fikirlere sahiptirler. Oğullar genellikle adlarına göre ve yediden dokuza kadar sıralanırken, kızlar için yalnızca toplam sayı belirtilir. L. P. Potatov *Altay Şamanizmi* adlı eserinde Biy ve Katun Nehri'nin sağ kıyısı arasında yaşayan Tubalarda Ülgen'in oğullarının adları *Paktıgan, Pırçagan, Yajigan (Acıgan), Kırgız-han (Kırgızgan), Aba-Pugragan, Karçı, Kanım, Tazıgan, Tezim, Pugragan* şeklinde geçtiğini belirtmektedir. Ayrıca Ülgen'in kızlarından birine ise *Jajık* (*Yayık*) derler. Ancak Altay Kijilerde *Jajık* Ülgen'in oğullarından birinin adıdır.

Kumandinlere göre Ülgen'in yedi veya dokuz oğlu vardır. Kumandinler Ülgen'in her oğlunu ortak bir adla yani *Ülgen* şeklinde isimlendirirler. Her söökün kendine has koruyucu Ülgen'i vardır. Ona saygı duyar ve onu koruyucusu olarak kabul ederek ona adak adar. Ülgenlerin babası ise *bay Ülgen* yani baştaki Ülgen'dir. Teleütler ise buna *üç pörüktü baj Ülgen* yani *üç şapkalı kutsal Ülgen* derler. Kumandinler Ülgen'in oğullarına adlarıyla hitap ederler. Onların adları *Soltıgan* (bu Ülgen'in en büyük oğlu kabul edilir), *Çajıgan* (*Çangıraktık* yani yağmur gönderen), *Solugan* (*Aba jıştıng eezi* yani *Aba ormanının sahibi*), *Paktıgan, Puragan, Kanım, Kırgız-kan* şeklindedir. Kızlarının sayısı bir versiyona göre yedi bir versiyona göre ise dokuzdur (L. P. Potapov kızlarının adlarından sadece birini yani *Çajım* olanın adını öğrenebildiğini eklemektedir). Çelkandılar ise Ülgen'in oğullarını *Aba-Çazıgan* olarak adlandırırlar.[573] A. V. Anohin Ülgen'in oğullarının adlarını *Karşıt, Pura-kan, Yajıl-kan, Burça-kan, Kara-kuş (kartal), Paktı-kan* ve *Ar-Kanım* olarak vermektedir.[574] L. P. Potapov Üst-Kan bölgesinde Altay Türklerinin kendisine Ülgen'in *Kok-Monku* adında bir oğlu daha olduğunu söylediklerini ayrıca eğer Kok-Monku için adak adarlarsa onun etini yaktıklarını eklediklerini de aktarmaktadır.[575]

[573] L. P. Potapov, a.g.e., s. 246, 247, 248.
[574] A. V. Anohin, a.g.e., s. 13.
[575] L. P. Potapov, a.g.e., s. 247.

Ülgen'in oğulları gökyüzünde yaşar. Ülgen gibi onlar da Kuday'ın iyi ruhları olarak kabul edilir. Ancak bu ruhlar Ülgen'den ayrılmış (*ayrılgan*) olmalarına rağmen babaları ile bir seviyede değildirler. Buna göre Ülgen'in oğulları Altay Türkleri için Ülgen gibi temiz ve iyi ruhlardandır (*aruu tös*). Bu ruhlar için aynı Ülgen'e yapılan ayin ve kurban töreni gibi tören yapılır ve bu törenlerde aynı dualar okunur. Altay Türkleri arasında özellikle Ülgen'in büyük oğlu olan Karşıt oldukça popülerdir ve tasvirleri yapılmaz.[576] Ayrıca Karşıt'ın gökyüzündeki düzeni sağladığına inanılır.[577] Kumandinler buna *jış eezi Kanım* yani *orman sahibi Kanım* derler. Kumandin ve Tubalar Ülgen'in Kanım adındaki oğlunu *kadim yer (dünya) sahibi* olarak kabul ederler. Bu inanış tam olarak kaybolmamıştır. Ülgen'in *Tezim* adlı oğlu Tubalar ve Altay Kijilerde *Aba jıştın eezi* yani *Aba ormanının (taygasının) sahibi* olarak görülür. Tubalar ve Altay Kijiler (Mayma Nehir kıyısındakiler) Ülgen'in kızı olan Jajık'ı bütün taygalardaki vahşi hayvanların sahibi olarak kabul ederler. Ona adakta bulunmazlar ve onun tasvirini yapmazlar.[578] V. V. Radlov *Sibirya'dan* adlı eserinde 1863 yılında ziyaret ettiği Kargızan Nehri boyundaki Çelkandıların köyündeki sakinlerin mitolojisine göre Ülgen her şeyi yaratan *Kuday Bay Ülgön*'dür. Ülgen'in *Pırşak-Kan, Tös-Kan, Kara-Kan* ve *Suylap* adında dört oğlu olduğunu, Suylap'ın *Sarı-Kan* adında, Pırşak-Kan'ın *Kırgız-Kan* adında oğlu bulunduğunu öğrendiğini aktarmaktadır. Ayrıca Kırgız-Kan'ın o köyün koruyucusu olarak kabul edildiğinin da eklemektedir.[579]

2.6.1.2.2. Ülgen'in kızları

Altay Türklerindeki Kamlık inancında Ülgen'in dokuz kızı olduğuna inanılır. Bunlara *ak kıstar, kıyandar* yani *ak kızlar* denir. Ancak özel adları yoktur. Bu kızlar ayin sırasında bazı kamları yönlendirirler. Bu kızların tasvirleri (*tös*) ise kuklalar şeklinde kam elbisesi olan manjakların sırt kısmına asılır.[580]

[576] A. V. Anohin, a.g.e., s. 12.
[577] N. R. Oynotkinova, a.g.m., s. 12.
[578] L. P. Potapov, a.g.e., s. 248
[579] V. V. Radlov, a.g.e., s. 212.
[580] A. V. Anohin, a.g.e., s. 12.

2.6.1.3. Aracı ruhlar

2.6.1.3.1. Jajık

Altay Türklerinin Kamlık inancında aracı ruhlar arasında ilk sırayı *Jajık* adı verilen aracı ruh alır. İnanişa göre onun anavatanı gökyüzüdür ve Ülgen'in varlığının bir parçası olarak kabul edilir. Jajık yerde, insanlar arasında yaşar. Ülgen onu, insanı bütün kötülüklerden koruması ve bütün canlılara hayat vermesi için gökyüzünden göndermiştir. Bu nedenle ki dualarda o *Kuday* (*tanrı-ilah*) adıyla yüceltilir. Ama yine de inanışa göre Jajık'ın en önemli rolü insan ve Ülgen arasında aracılık yapıyor olmasıdır.

Jajık Altay Türkleri arasında özel bir saygı görür. İlkbaharda kısrakların sağılan ilk sütü ile yulaf ezmesini karıştırıp *potko* adını verdikleri bir karışım hazırlarlar ve bunu Jajık'a saçarlar. Bu törene *Jajık çıgarar* yani *Jajık'ı yüceltme* töreni denir. Bunun yanı sıra bu törende gelecek yıl için de öncekilerde olduğu gibi merhametini göndermesi için dua edilir. Üstügü adı verilen ayin yapılırken kam Jajık'ı çağırır ve onun eşliğinde kurban Ülgen'e götürebilir. Zira Jajık'ın yardımı ve rehberliği olmaksızın kam göğe çıkamaz.[581] Jajık'a beyaz bir kumaş parçalarından oluşan bir kukla tasvir yapılır. Bu tasvirin baş, kulak, kol, ayak ve kuyruğu beyaz şeritlerden, ayakları kırmzı şeritten kurdele ile yapılır. Bu kuklaların sayısı yirmi otuz arasında olur. Hepsi beyaz kıldan eğrilen ipe bağlanır ve ayıl yani yurt arkasındaki iki kayın ağacına gerilerek asılır.[582]

2.6.1.3.2. Suyla

Altay Türklerinin Kamlık inanışında *Suyla* insanın yerdeki koruyucusudur. Gözleri atın gözleriyle aynıdır yani at gözlüdür ve bu nedenle Suyla, *at karaktu Kan-Suyla* olarak ta adlandırılır. O, otuz günde varılabilecek uzaklıktaki yerleri bile görebilmektedir.[583] Bazı kamlar Suyla'yı at gözlü bir atmaca olarak tasavvur etmektedirler ve bu nedenle ona *at karaktu mörküdüm* de derler. Suyla, gökyüzünde

[581] Abdülkadir İnan. (1989). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Basımevi, III. Baskı, Ankara, s. 34; A. S. Surazakov, a.g.m., s. 337.
[582] A. V. Anohin, a.g.e., s. 12-13.
[583] Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 32.

yaşayanlar gurubundandır ve *ay künün kırkını* yani *ay ve güneşin yörüngesi* olarak adlandırılmaktadır.[584] İnsanların hayatını kontrol etmek ve herhangi bir değişiklik olduğu zaman onu bildirmek onun görevidir. Bu nedenle ona *eki tildü Kan-kala* yani *iki dilli ve kekeme* denir. Kamlama ayini esnasında Suyla kamı kötülüklerden koruyarak ona gökyüzü ve yeraltı âlemine yolculuğu esnasında eşlik etmekte ve Jajık ile beraber kurban edilen hayvanı gidilen âleme götürmektedir.[585] Kamlama ayininde onun için sadece arak adanır yani sıçratılır (*arakı çaçar*) başka bir şey kendisine adanmaz.[586]

2.6.1.3.3. Karlık

Karlık, Suyla'nın yardımcısı ve en yakın arkadaşıdır.[587] Suyla görevlerini yerine getirirken ona yardım eder.[588] Hatta bir kamın ifadesine göre Suyla ile Karlık arasında karı koca arasında olduğu gibi aynı yakın bağlantı vardır. Kurban törenini gerçekleştirirken kama eşlik eder. Kamlama esnasında ayilin çatısındaki duman deliğinden (*tündük*) çıkan dumana kaşıkla su saçılır. Bunun haricinde Karlık'a başka bir şey adanmaz.[589]

2.6.1.3.4. Utkuçi

Utkuçi inanışa göre gökyüzünde yaşar ve Ülgen'in en yakın habercisidir yani ona elçilik yapan tek aracı ruhtur.[590] Üstügü adı verilan ayin tamamlandığında Ülgen tarafından kamı ve ona eşlik eden Suyla, Karlık ve Jajık adlı ruhları gökyüzünün beşinci katına kutup yıldızının (*altın kazık*) bulunduğu yere onları karşılaması için gönderir. Utkuçi onlarla konuşur, onlara Ülgen'in isteklerini söyler. Gelenlerin tekrar yeryüzüne dönebilmesi için kam ondan kaz (*kas*) alır ve Utkuçi onların getirdikleri kurbanlık hayvanı Ülgen'in tahtına götürür.[591]

---

[584] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 337.
[585] L. P. Potapov, a.g.e., s. 213.
[586] A. V. Anohin, a.g.e., s. 14.
[587] Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 34.
[588] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 337.
[589] A. V. Anohin, a.g.e., s. 14.
[590] Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 34.
[591] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 337.

2.6.1.3.5. Umay

Bazı Altay boyları arasında en yüksek ruhlardan biri doğum yapan kadınların ve yeni doğanların koruyucusu olan *Umay'*dır.[592] Umay onları şeytani güçlerin hilelerinden korur. Onun adına erken ortaçağ runik anıtlarında da rastlamak mümkündür.[593] Umay'ın adına yurdun ön köşesine diğer kuklalarla birlikte mavi kumaştan bir oyuncak bebek asılır. Bazı Altay soylarında ise benzer işlevlere sahip kadın ruhları farklı isimler altında görünür.[594] Divan-ü Lugat-it Türk'te Umay'a tapılması halinde onun bir oğlan çocuğu doğumu yaptırtacağı, bununla birlikte Umay'ın doğumdan sonra anne karnından çıkan son yani plasenta olduğu belirtilir.[595]

2.6.1.3.6. Ana maygıl ve Ag-ene

Altay Türklerinin geleneksel inançlarının içerisinde varlığı kabul edilen iki dişi ruhtur. Bunlardan biri olan Ag-ene, yaratıcı ve eril Tanrı olan Ülgen'e yaratma kudreti ve ilhamını vermiştir. Ana Mayıl ise ulusu koruyan ve kendisine bazen *Ulus anası* da denilen ruhtur.[596] V. İ. Verbitskiy'nin derlediği efsanede Ülgen'in yeri ve göğü nasıl yaratacağını düşünürken Ag-ene çıkıp gelir ve ona bu işi nasıl yapıalacağını öğretir.[597]

2.6.1.3.7. Yo-kan

Bir efsaneye göre 17 tane olan Yer-su ruhlarının en kudretlisi olduğuna inanılır. So-kan ve Temir-kan adında iki oğlu vardır. Dünyanın merkezinde olduğu kabul edilen ve Ülgen'in evine kadar uzadığı kabul edilen çam ağacının yani dünya ağacının bulunduğu yerde bulunur. Yo-Kanı'ın oğulları insanların sunduğu şeyleri memnuniyetle kabul ederler.[598]

---

[592] Andrei Vinogradov. (2003). *Ak Jang In The Context of Altaı Religious Tradition*, University Of Saskatchewan Master's Thesis, Saskatchewan, s. 73.
[593] S. G. Klyaştornıy, D. G. Savinov, a.g.e., s. 167; A. S. Surazakov, a.g.m., s. 337.
[594] A. S. Surazakov, a.g.e., s. 337.
[595] Kaşgarlı Mahmut. (1983). *Divanü Lûgat-it Türk.* Çev. Besim Atalay, TTK Basımevi, Cilt I, Ankara, s. 127.
[596] Yaşar Çoruhlu, a.g.e., s. 44.
[597] Yaşar Çoruhlu, a.g.e., s. 97, 98.
[598] Yaşar Çoruhlu, a.g.e., s. 37, 38.

2.6.1.4. Dağ-yer ruhları

Dağlara duyulan saygı çok eski ve yaygın bir görüngüdür. Kutsal dağlara gösterilen saygının bazı dinlerin bir parçası haline geldiği de söylenebilir. Eski dönemlerdeki dünyanın dinlerinde dağların kutsallığına örnek olarak Yunanlardaki Olimpos Dağı, Filistinli Yahudiler arasında Sina Dağı, Hindistan'daki Himalayalar ve İslamiyetteki Nur Dağı'nı göstermek mümkündür. Kutsal dağlara tapınmanın Orta Asya'nın doğu kesiminin halkları arasında eski çağlardan beri var olduğu bilinmektedir. Çin kroniklerine göre Altaylarda yaşamış olan eski Türkler *Bodın-inli* adlı bir dağa tapmışlardır. *Moğolların Gizli Tarihi*[599] adlı eserde defalarca bahsedilen Moğolistan'daki Onon Nehri'nin kaynağında bulunan meşhur Burhan-haldun Dağı'nın saygınlığını da dikkate almak gerekmektedir. Efsaneye göre Cengiz Han'ın ataları bir zamanlar buralarda yaşamıştır ayrıca Cengiz Han'ı düşmanlarına karşı bu dağ korumuştur. Geçmiş dönemlerde dağ kültü Altaylar arasında gelişme imkânı bulmuştur. Altaylarda ve Hakasya'da dağ kültü bu güne kadar kaybolmamış ve geleneksel yaşam içerisindeki yerini korumuştur. [600] Her Altay Türkü boyun veya boy altı grubunun saygı duyduğu (ibadet ettiği) ve kendisini koruduğunu düşündüğü dağı vardır ve bu dağ ruhu *aru tös* yani temiz ruhlar sınıfındandır.[601]

[599] *Moğolların Gizli Tarihi*, Mongolistik açıdan değerlendirildiğinde önemli bir başvuru kaynağıdır. 1240 yılında tamamlanmış olan eser Moğollara ait en eski efsaneleri içermekte, Çinggis-Han'ın soyu ile ilgili kısmen efsanevî bir şecereyi de içermektedir. En eski Moğolca eser olması sebebiyle, Moğolların tarihi, sosyal hayatı, askerlikle ilgili konuları, dini inanışları vb. gibi konuların ilk başvurulacak kaynağıdır. Tarihî araştırmaların yanında, Moğolcanın en eski özelliklerini de gösterdiğinden, Mongolistler için vazgeçilmez bir kaynaktır. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Tüncer Gülensoy. (1973). "Moğolların Gizli Tarihi'ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme". *Türkoloji Dergisi*, 5 (1), Ankara, s. 93.

[600] L. P. Potapov. (1946). "Kult gor na altaye". *Sovetskaya Etnografiya*, №2, Moskva, s. 145, 146.

[601] A. V. Anohin, a.g.e., s. 16; L. P. Potapov, a.g.m., s. 147.

Resim 2. 111. Dağ Ruhlarına İbadet[602]

Altay Türklerine göre dağlar, sahipleri (ruhları) olan canlılardır. Dağların ruhlarına saygı göstermek ve onlara ibadet etmek çok yaygındır bu daha çok *jalama* adı verilen kurdelelerin ağaçlara bağlanmasıyla gerçekleştirilir.[603] Altay Türklerinin her boy, soy ve diğer gruplarının kendilerince kutsal kabul edilen dağı bulunmaktadır.[604] Ancak dağ kültü daha çok avcılığın geleneksel yaşamlarında önemli bir yer tuttuğu Tubalar, Çelkandı ve Kumandin boylarının dikkat ettiği bir külttür ve arkaik özelliklere sahiptir. Geleneksel ve klasik anlamda değerlendirildiğinde bu kültle ilişkili ritüeller kamlara has bir özellik taşımaz. Kuzey Altay boyların geleneksel yaşamlarında ana geçim kaynağı hayvan avlamak olmasından dolayı Kuzey Altay Türk boylarındaki dini görüşlerin avcılık yaşam tarzının yansımalarını barındığırdığını söylemek mümkündür. Bu inançlar arasında ve folklorda dağ ruhları, dağların efendileri veya dağların kendileri geniş bir yer

602 Kaynak: http://www.katunskiy.ru/com_content-article-2/com_content-article-31/com_content-article-25/svyaschennyie-goryi-korennogo-naseleniya-gornogo-altaya, Erişim tarihi: 06.07.2021.

603 D. A. Kuçukova, a.g.e.,s. 112.

604 N. V. Ekeev. (2014). "Ekologiçeskiye traditsii altaytsev", *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk, s. 208.

tutmaktadırlar. Bu ruhlar Kuzey Altaylıların görüşlerinde canlı, kayak yapabilen, şarkı söyleyebilen, dans edebilen, konuşabilen, kavga edebilen, kumar oynayarak değerli hayvanları birbirlerine kaptırabilenler olarak yer almaktadır.

Kuzey Altaylıların geleneksel yaşamlarındaki dağ kültü ilk olarak belirgin bir ata kültü özelliği taşır ve ikinci olarak kutsal dağlara saygı gösterilmesiyle ilişkili kült eylemleri yalnızca kamlar tarafından değil aynı zamanda sıradan avcılar veya yaşlı insanlar tarafından da gerçekleştirilir. Kuzey Altaylı boy ve soy mensubu kişiler atalarından kendilerine kadar ulaşan kutsal dağlarına sunu yaparlar, dua ederler, avlanma ya da bir hastalıktan iyileşme konusunda iyi şanslar isterler. Kuzey Altay Türk boylarının kutsal saydıkları atalar dağlarının kendi isimleri dışında özel isimler taşımaktadır. Tubalar kutsal dağlarını *tos-tau* yani *ana, en ilk dağ* olarak adlandırılır. Çelkandılar ve Kumandinler ise kutsal dağlarına *tos-tag* veya *argin tag* derler. Güney Altay Türk boyları kutsal saydıkları atalar dağlarını *jajık-tu* olarak adlandırırlar.

Tubalar ve Çelkandı boyundan olan avcılar sonbaharda, avlanma sezonu başlamadan önce atalarının dağına özel dualar düzenleyerek bu amaçla bir kamı davet ederler. Kutsal dağ veya dağları için özel olarak huş ağacı kabuğundan yapılan kap içerisindeki arpadan yapılmış karışımı dağa sunarlar. Kam, atalardan kalma kutsal dağa özel sözlerle hitap eder, avcı için iyi şanslar diler ve kutsal dağın bulunduğu tarafa doğru arpadan yapılan karışımı saçar.[605] Avın başarılı veya başarısız geçmesi dağ ruhlarının iradesine bağlıdır.[606] Tubalar, Çelkandı ve Kumandin boyuna mensup olan kamların ilk davulları (*tüngür*) dağ ruhunun izin vermesiyle yapılır.[607]

Kuzey Altayların kutsal dağlarıyla ilgili olarak bazı yasaklar da bulunmaktadır ve bunlar kadınlarla ilgilidir. Örneğin Tubaların evli kadınları kocalarının kutsal atalar dağının adını söylemezler ancak babalarının atalarının dağını adını söyleyebilirler. Çelkandılar boyu evli kadınları, kocalarının kutsal dağlarını gerçek isimleriyle söyleyemezler ancak gerekirse sahte isimlerle hitap edebilirler. Kadınlar başörtüsüz veya

[605] L. P. Potapov, a.g.m., s. 147, 148.
[606] L. P. Potapov. (1929). "Ohotniçi poveriya i obryadı u altayskih turkov". *Kultura i Pismennost Vostoka*, İzdaniye V. Ts. K. T. N. A., 5. Kitap, s. 124.
[607] L. P. Potapov, a.g.m., s. 149-152.

yalın ayaklı olarak kocalarının kutsal dağına basamazlar. Zira gelenksel inanışa göre kutsal dağ ruhu kadını başı açık şekilde gördüğü takdirde ona sıkıntı yaşatabilir. Kutsal dağın adını telaffuz etmek evli Kumandin boyu kadınları içinde yasaktır. Evli Kumandin kadınları kocalarının atalarının dağlarına çıkamazlar, örtüsüz baş ile yanlarında olamazlar.

Kuzey Altaylılar arasında her evli kadın, kocasının boyu için bir yabancı sayılır. Kocasının atalarından kalma kutsal dağ evli bir kadına kocasının akrabası veya yaşlı bir akrabası gibidir. Evli kadınların kocalarının kutsal dağları, o kocanın bağlı olduğu boyun yaşlı bir üyesi olarak kabul edilir. Bu nedenle kadınlar kocalarının yaşlı akrabalarının yanında başörtüsüz olamadıkları gibi kutsal dağın yanında veya üzerinde de başörtüsüz bulunamazlar. Ayrıca bazı Altay Türkü boy altı grupları kendilerinin, soylarının kutsal dağından türediklerini kabul etmektedirler. Örneğin Çabatlar soyu kendilerinin Biy Nehri'nin sol kıyısında bulunan Sebire Dağı'ndan türediklerini kabul ederler. Kuzey Altaylı farklı boy veya soylardan olan grupların ortak kutsal dağları da olabilir ve kutsal kabul edilen dağlar zaman içerisinde değişebilir. Örneğin kendilerini Yus söökü olarak adlandıran boy altı grubunun kutsal dağı eski dönemlerde Ene Dağı iken bu daha sonraları Karagay Dağı olmuştur.[608] Kutsal dağa çıkılırken eğer *oboo* adı verilen kutsal taş yığını ile karşılaşılırsa oraya bir ateş atılır, en yaşlı kişi dua ve iyi dileklerde bulunur ve yola devam edilir.[609]

[608] L. P. Potpov, a.g.m., s. 152-154.
[609] Ferah Türker (2018). "Altay Türklerında Avcılıkla İlgili Pratikler ve Efsanelerdeki Yeri". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*,45, Ankara, s. 257, 258; V. V. Radlov, a.g.e., s. 22.

Resim 2. 112. Avcıları Tarafından Oluşturulmuş Oboo - 1931[610]

Geleneksel yaşamlarında avcılıkla uğraşan Kuzey Altay boylarının haricinde sığır yetiştiriciliği yapan Güney Altay boylarında da değinilen özelliklere benzeyen kutsal dağ kültü bulunmaktadır.[611] Örneğin Güney Altay Türk boylarından biri olan Altay Kijiler su aldıkları dağı, kendi sığır sürülerinin otladığı vadileri kutsal olarak kabul edip bunlara saygı gösterirler ve ibadet ederler. Bununla birlikte her boy altı grubun kendi Altay'ı yani kutsal dağı (dağ ruhu veya dağ sahibi) vardır.[612]

Altaylarda dağ kültünün ortaya çıkması bu coğrafyada Kamlık inancının ortaya çıkmasından daha eski kadim dönemlere kadar gitmektedir. Zamanla dağ kültü Kamlık inancının bir parçası hale gelmiş ve Kamlık öğretilerinden etkilenmiştir. Ancak yine de Kamlık öncesindeki özelliklerini de tam olarak yitirmemiştir. Örneğin Kamlık'a inananlar dağ ruhlarını tasvir eden idoller yapılmazlar ve bununla birlikte dağ ruhu veya

[610] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92270?page=8&query=алтай&index=363, Erişim tarihi: 21.04.2021.
[611] L. P. Potpov, a.g.m., s. 157.
[612] Bu bilgi için bkz.: L. P. Potapov, a.g.m., s. 157, 39. dipnot.

dağ sahibi (*tagdıg azi* veya *tudıg azi*) için yapılan adak veya duaları kam olmadan da gerçekleştirmezler.[613]

Resim 2. 113. Dağ Ruhunu Selamlama - 1927[614]

Altay Türklerinin geleneksel bağlamdaki inanışlarında dağ ruhları tamamen bağımsız bir kategoridedir. Bu ruhlarin ne Erlik ile ne de Ülgen ile hiçbir bağlantısı yoktur.[615] Onlar insanlara hem dünyevi nimetler hem de ceza verebilirler ayrıca kendilerine saygısızılık yapılırsa insanlara hastalık gönderirler. Onların merhameti sığırların çoğalmasında, insanların sağlıklı olmasında, kötü ruhların insanlardan uzaklaştırılmasında görünür.[616] Altay Türkleri ruhların dış görünüşünü açıkça tasavvur

[613] L. P. Potpov, a.g.m., s. 157.
[614] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87743?page=18&query=алтай&index=886, Erişimi tarihi: 23.03.2021
[615] L. P. Potapov, a.g.e.,s. 112.
[616] A. V. Anohin, a.g.e., s. 14.

etmezler. Dağ ruhunun neye benzediğini, örneğin onun kuşa mı, insana mı hayvana mı benzediğini kendileri bilemezler ancak onlar insanlara bir şekile görünürler.

Dağ ruhları ne gökyüzünde ne de yeraltında değildir, onlar insanın yaşadığı bu dünyada varlıklarını sürdürürler. Bu nedenle Altay Türkleri yer ve su ruhları (*jer-su*), dağ buzulları ruhları (*jezim tayka*) ve dağ ruhları (*Altay*) olmak üzere onları üç gruba ayırırlar.[617] Bu ruhların *ee* (yani sahip) ve *jezim-piy* genel adlarıdır. Bu ruhlara kesinlikle bir şahsiyet yüklenir ve böylece dağ, nehir, göl, kayalık vs. ruhları olarak adlandırılırlar. Bu nedenle dağ, nehir ve göllerin adları Altay Türkleri için basit ve sıradan isimleri değil ruhların özel adlarını temsil eder. Örneğin *Abu-Kaan Dağı, Siit-Köl Gölü, Ulemen Nehri, Ak-Kaya Kayalığı* gibi coğrafi yerler sadece canlı varlıklar değil aynı zamanda da tanrılardır.

Altay Türkleri bu tanrılara dua ederler bununla birlikte onların öfkelenme, merhamet gösterme, insanın dualarına cevap verme gibi yetenekleri olduklarını düşünürler. İnsana benzeyen bu canlıların çocukları da olabilmektedir. Örneğin Abu-Kaan Dağı'nın iki kızı vardır ve kızların ikisinin de isimi *Yelbis*'tir.[618] Altay Dağları'na Katun, Bey gibi isimlerin verilmesi bu dağların çoluk, çocuğu olan ruhlar gibi düşünülmesinden kaynaklanmaktadır.[619]

[617] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 233; A. V. Anohin, a.g.e., s. 15.
[618] A. V. Anohin, a.g.e., s. 15.
[619] Mustafa Baş. (2013). "Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1), s. 172.

Resim 2. 114. Dağ Ruhuna Süt Adama[620]

Ayrıca her dağın, gölün, nehrin, kayanın altın kapısı, altın tahtı ve at bağlama için altından yapılmış direği (*çakı*) vardır. Her dağ ruhu bir bölgenin sahibidir ve bu tür ruhlar arasında herhangi bir iletişim bulunmaz. Bir başka açıdan değerlendirildiğinde her Altay Türkü söök kendine ait bir dağ, nehir, kaya veya gölü vardır ki bunlar her boyun koruyucu atalar ruhu olarak saygı görür ve temiz ruhlardandır (*aru tös*). Bütün sööklerin atalar ruhlarının (*tös*) sayısı bir hayli fazladır ve bunlar dünyanın yaratılmasıyla birlikte yaratılmışlardır.[621] Bu töslerin bölgeleri Altay'ın sınırlarını aşar Moğolistan'a, Kemçik Nehri'ne ve Yenisey'in kuzeyine kadar uzanır. Dağ töslerinin adına ayin yapma geleneği çok eski dönemlerden bugüne kbadar uzanan bir gelenektir. Altay Türkleri dağ töslerine kısrak kurban edererler ayrıca yulaf ezmesi ve sütle yapılan karışımı (*potko*) serperler. Kurban adama ayini Kamlık rütüellerinin yardımıyla, Ülgen veya oğullarına kurban adama ayini olan *üstügü* ayini sonrasındaki gün gerçekleştirilir. Bu ayin esnasında

[620] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87742?page=18&query=алтай&index=896, Erişimi tarihi: 24.03.2021.

[621] Fuzuli Bayat. (2006). "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü". *Folklor/Edebiyat Dergisi*, Cilt 12, Sayı 46, Ankara, s. 52.

kamların ilahileri söylenir.[622] Altay Türkü boy ve boy altı grupların kutsal olarak kabul ettikleri dağların belli başlıları Abakan Nehri kaynaklarındaki Ekitag, Biy Nehri boyundaki Sogol, Palmir, Akkaya, Ene, Rusça *Beluha* denilen ve Altay Dağlarının en yüksek noktası olan *Kadın-Baji* (*Üç sümer*), Karatag, Çaptıgan, Ülgen, Aysu, Karahan adlı dağlardır.[623]

Resim 2. 115. Dağ Ruhuna Şerit Bez Adama - 1927[624]

2.6.1.5. Ateş Ruhu

Kamların koruyucuları arasında bulunan *ateş ruhu* antik çağlardan beri sadece Asya'nın Türk, Moğol veya İran halklarında değil Sibirya da dâhil olmak üzere diğer pek çok halkın inançlarının bir karakteristiğidir.[625] Altay Türkleri ve Moğolların dualarındaki

[622] A. V. Anohin, a.g.e., s. 16-17.
[623] Abdulkadir İnan, a.g.e., s. 50.
[624] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87741?page=19&query=алтай&index=905, Erişimi tarihi: 24.03.2021.
[625] L. P. Potapov, a.g.e., s. 66.

tasvirlerde ateşin otuz tane ayağı olan dişi bir ruh[626] olduğu ifade edilir.[627] Ateşin nasıl ortaya çıktıyla ilgili olarak V. İ. Verbitskiy'nin tespit ettiği Altay efsanesine göre ilk insan *arün-südün*[628] adı verilen dünyadan kovuldu ve yeryüzüne indi. Daha sonra Tanrı Ülgen ona otları ve meyvaları gösterdi ve "*bunları dene, beğendiklerini ve hoşuna gidenlerini ye!*" dedi. İlk kişi olan *Targın-nama* otları ve meyvaları tattı. Hepsinin besleyici ve faydalı gıdalar olduğunu anladı. Yeryüzündeki ilkyaz mevsimini ot ve meyva yiyerek geçirdi, sağlam, sağlıklı ve dinç idi. Yaz geçip kış geldi, Targın-nama çok sıkıntılar çekti ve zorlukla yaza çıktı. Sonra kış için erzak hazırlaması gerektiğini anladı. Fakat onun kışın topladığı yiyeceklere çeşitli hayvanlar musallat olup rahatsız ettiler. Targın-nama hayvanları bir değnek ile kovdu. Hayvanlar Targın-nama'yı Ülgen'e şikâyet etti. Böylece Ülgen "*Balık ve kuşlar ne bulurlarsa yesinler diğer hayvanlar ot yesinler. İlk insan sen ise ekmek ve hayvanların etlerini ye, derilerini soy kendine elbise yap!*" şeklinde bir yargıda bulundu.[629]

İlk insanın ot ve meyve yediği dönemde o, ateşin ne olduğunu bilmiyordu ve ona ihtiyaç duymuyordu. Ne zaman ki ona et yemesi söylendi, Ülgen gökyüzünden kendi elleriyle siyah ve bayaz renkte iki taş indirdi. Ülgen kuru otların yapraklarını eline aldı, onları ovuşturdu, sonrasında bir taşın üzerin koydu. Diğer taşı vurduğunda kıvılcım çıktı ve kuru yapraklar tutuştu. Böylece yeryüzündeki ilk ateşi Ülgen yakarak insanlara bunu öğretti. Ülgen "*Bu ot adamnın küçünen taşha tuyuş-han ot*" yani "*bu ateş atamın gücüyle taşa düşmüş ateştir.*" dedi.[630] Bu efsaneye göre ilk ateş böylelikle yeryüzünde bilinir hale geldi. Ancak bu anlatılan hikâyeden dolayı çakmak taşıyla yakılan ateş kutsal kabul edilmektedir. Kuzey Altay boylarında yeni evlenen çiftler yurtlarında yaktıkları ilk ateşi bu şekilde yakmak zorundadırlar ve üç gün üç geçe bu ateşin yanında bulunurlar.[631]

---

[626] Erkek ve dişi cinsiyetli *ateş ruhu* figürleri yapan Buryatlar, ettikleri dualarında ateşin erkek ve dişi efendilerini anarlar, Çuvaşlar ise kurban dualarında beraberce *ateş ana* ve *ateş baba* ifadelerini kullanırlar. Bu bilgi için bkz.: Uno Harva. (2015). *Altay Panteonu-Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul, s. 200.

[627] Yaşar Çoruhlu, a.g.e.,s. 49.

[628] Altay inancına göre *Aruun südün*, ilk insanların yaşadığı, ölülerin ruhlarının genel mahkemeye kadar tutulduğu yerdir.

[629] Abdulkadir İnan, a.g.e., s. 66; Yaşar Çoruhlu, a.g.e., s. 50.

[630] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 97

[631] Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 66.

Etnograf, dil bilimci Türkolog ve Folklorist N. P. Dırenkova'ya (1899-1941) göre Altay Türklerinin Teleüt boyu yüce Tanrı Kuday'ın toprak, su ve ateşi yarattığını söyler. Yine kendisinin kayıt altına aldığı, Teleüt boyu arasında yaygın olan *korbolko* kuşunun insanlara ateş yakmayı nasıl öğrettiğine dair bir efsane vardır. Buna göre erimiş bakırdan dünya yaratıldığında Kuday insanları, otları ve hayvanları yarattı. Ancak ateşi yaratmadı. Kuday bütün yarattıklarını topladı ve onlara "*Size her şeyi verdim; istediğiniz gibi yaşayın ama ateşi kendiniz bulun.*" dedi. Çiğ yiyecek yedikleri için ateşin yokluğu kuşlar için fark edilmedi. Hayvanlar ise zayıfları yedi. En kötüsü insan içindi çünkü o ateşsiz yaşayamazdı. Sonra kuşlar insanlara acıdılar, toplandılar ve onlara yardım etmeye karar verdiler. Ama hiçbiri nasıl yardım edeceğini bilmiyordu. Uzun süre yerin üzerinde her yöne uçtular, hiçbir şey bulamadılar ve hiçbir şey akıllarına gelmedi. Uçup dönerken *Korbolko* adlı bir kuş diğerlerine "*Ağaçların üzerinde bir mantar büyür, dağlarda taşlar vardır ve insan saf demire sahiptir, ateş çıkarabilmesine izin verin*." dedi ve böylece *Korbolko* kuşu insanlara ateş [kıvılcım] çıkarabilmeyi öğretti.[632]

Yine N. P. Dırenkova'nın kayıt altına altığı Altay Kiji versiyonuna göre çok uzun zaman önce Oyrot Han henüz hayattayken ve Kırgızlarla savaş yaşanırken dağ, onlara ateş yakmayı öğretti. Kalmıklar dağın arkasına saklanıp oturdular. Kırgızlar onların birçoğunu öldürdü. Kalmıklar hem hayvanları hem de kuşları öldürdü ancak ateşleri yoktu. O zaman dağ onlara "*Benden iki taş alınız, atlarınızdan gübre alınızı ve böylece ateş yakarsınız*." dedi.

Yine bir Altay Kiji efsanesine göre çok eskilerde yani Tatarların bunu hatırlamadığı bir zamanda dünya üzerinde tufan yaşanıp her yeri su bastığında *Jajık* sürtünme ile ateş yakmasını onlara öğretti. Bu su, yer ruhunun gönderdiği suydu ve dünyanın bütününü kaplamıştı. İrkit soyu Jalmenkü Dağı'na saklandı. Yer ruhları gökyüzüne doğru hareket etti. Bütün dünya su aldına kaldı, sadece balık yüzüyordu. Jajık Tatarlara sal yapmayı öğretti. Sonrasında onlar sal üzerinde Jalmenkü Dağı'nın zirvesine geldiler. Jalmenkü Dağı onların Jajık'ına (koruyucu ruh) ateş yakmayı öğretti. Eğer *ateş-ana* olmasaydı Jalmenkü Dağı'nda karaçam ağacından ateş elde edemeyeceklerdi.

[632] N. P. Dırenkova. (1927). "Kult ognya u altaytsev i teleut". *Sbornik Muzeya antrologii i etnografii*, Tom VI, Leningrad, 65, 66.

Tatarlar dağda yurt içerisinde yaşadılar, ateş te onlarla birlikte yaşadı. Sular çekildiğinde onlar yere indiler ve ateşi de yanlarında getirdiler. Böylece ateş-ana onlarla yurt içersinde yaşamaya ve onları korumaya başladı. Ateş eskiden Altay Kijilerde çakmak taşıyla yakılsa da Rusların gelmesiyle kibrit kullanımı artmıştır. Ancak genç evli çiftlerin yurtlarında ilk kez ateş yakılırken ateş çakmak taşıyla yakılır.[633]

Altay Türklerinde ve kamların dünyasında önemli bir yer tutan ateş ruhu dişi olarak tasavvur edilir ve görünüşe göre bu tasavvur ocak ateşinden ortaya çıkmıştır.[634] Ateş, Altay Türkçesinde *ot-ene* yani *ateş-ana* olarak adlandırılır. Altay-Sayan halkları arasında ona saygı göstermek her gün gerçekleştirilen bir durumdur. Bununla birlikte ateş Kamlık öncesinde yaşamda da ilahî bir özellik taşımıştır. Altay-Sayan kamları ritüellerinden herhangi birine başlarken ot-eneye bir şeyler serpiştirirler ve böylece onu onurlandırıp ona dua ederek ritüele başlarlar. Örneğin Teleutlar ayin zamanı ot-eneden bir yardımcı ve bir eş isterler. Bu yardım eğer verilmezse ritüle başlayamazlar. Ancak ot-ene kamın yardımcısı değildir. O sadece kamların koruyucusudur ve bu anlamda onlara yardım etmektedir. Kam ateşe saygı gösterirse ve kurban adarsa o, kama yardımcı olur. Ayrıca ot-ene kam ile daha yüksek rütbeli bir tanrı arasında arabuluculuk ta yapar. Bununla birlikte ot-ene kendisine saygısızlık yapılması, kendisinin ihmal ve özellikle de aşağılanması durumunda cezalandırıcı eylemlerde bulunabilir. Eski Türklerin ateşe duydukları saygı ve ateşin cezalandırılması ile ilgili inançları Bizans ve Çin yazılı kaynaklarından bilinmektedir.[635]

Altay Türklerinin ateşe karşı ettikleri dualarda ona "*güneş ve aydan ayrılmışsın"* şeklinde hitapta bulunurlar. Ayrıca ateşin gökten Ülgen tarafından gönderildiğini kabul ederler. Kutsal sayılan bazı şeylere ve ruhlara karşı kötü sözler sarf edilebilirse de ateş hakkında kesinlikle böyle şey söylenemez. İnanışa göre ateşi su ile söndürmek, ateşe türkürmek, ateşle oynamak kesin olarak yasaktır.[636] Ayrıca ateşe saygısızlık etmek yani içine herhangi bir çöp ve pislik atmak, sivri demir nesneler koymak, ocağın veya külün üzerine basmak vb. davranışlar da yasaktır. Bu yasaklamalar ve kurallar ocak ateşinin

[633] N. P. Dırenkova, a.g.m., s. 66.
[634] A. S. Surazakov, a.g.m., s. 343
[635] L. P. Potapov, a.g.e., s. 66.
[636] Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 67.

kişileştirilmesiyle bağlantılıdır. Yurt sahibi her gün kendi yiyecek ve içeceklerden ilk ne pişerse önce bir parça ateşe sunar.[637] Ateş ruhunun günlük beslenmesine ek olarak birçok Altay Türkü hâlâ yıllık ev ateşi adağı yapmaktadır ve buna *Ot jayık* denilmektedir.[638] Biriken ocak külleri dahi insan ve hayvanların basmayacağı yerlere bırakılır. Eğer bu kurallara uyulmazsa ateş tanrısının çeşitli hastalıklarla hane halkını cezalandıracağına, onları kötü ruhlardan korumayacağına hatta bazen bazı yurt veya eşyaları yakacağına inanılır. Yanmış bir nesne ateş tanrısının öfkesinin göstergesinin bir yansıması kabul edildiği için böyle durumlarda özel dualar okunur ve adaklar adanır. Bu gibi durumlarda yanmış nesnenin civarında bulunan avcılar o bölgeyi terkederler.[639] Ateş konusunda Yakut Türkleri de aynı derecede hassastırlar. Onlarda da ateşin keskin ve sivri cisimlerle karıştırılması, ateş üzerine ayakla basılması veya su dökülerek söndürülmesi yasaktır.[640]

Altay Türklerinin inanç sistemindeki kültler içerisinde canlı bir varlık olarak yansıyan ateş ruhu temiz ruhlar arasındadır.[641] Bir Altay Türkü her şeyden önce ocağın kendisine saygı duyar. Ateş ruhu yani ateş sahibinin imaji her zaman antropomorfiktir yani insan biçimlidir. Altay Türkleri arasında ot-ene çoğunlukla otuz başlı veya altmış başlı ve eğilmiş kamıştan kulakları olan bir temsille canlandırılır. Ancak bazı Altay Türkleri, ateşin ruhunun genç ve güzel kırk başlı bakire-anne (kız-ene) olduğuna inanırlar. Altay Türklerinin geleneksel anlayışındaki ateş ruhunu somutlaştıran kadın imgesi tesadüfi gelişmemiştir. Kadın çocuk doğurur ve evine bakar yani ailenin ve bağlı olunan boyun böylece bütün etnik grubun hayatının devamı üzerinde önemil bir rol oynar. Aynı şekilde ateş tanrısı olan ateş sahibi ruh yani ot-ene de Altay Türklerine göre aynı rolü üstlenmektedir. Daha açık bir ifadeyle sıcaklık ve ışık verir, evi ve aileyi sürekli kötü güçlerden korur, bulunduğu mekânı temizler, yurt sahibine iyi şanslar ve zenginlik getirir, bütün aile üyeleri için gayret eder. Kuzey Altay boylarından olan Teleütlerin inanışında ise büyük ateş tanırısı vardır ve adı *Oymok-aruu*'dur. Onun yeryüzündeki her şeye hayat ve refah getirdiğine inanılır.

---

[637] N. P. Dırenkova,a.g.m., s. 71; L. P. Potapov, a.g.e., s. 97.
[638] J. V. Poskonnaya. (2016). "Traditsionnoye Mirovossrenie Altatsev: Kült Ognya i Fenomen Jizni". *VESTNİK KemGUKİ*, 35/2016, s. 51.
[639] L. P. Potapov, a.g.e., s. 97.
[640] Uno Harva, a.g.e., s. 186.
[641] J. V. Poskonnaya, a.g.m., s. 52

Ateşin insanlar ve ruhlar arasında arabuluculuk özelliğinin olduğu inancı onu kamlara yaklaştırmıştır. Bu bağlamda Altay Türklerinin arkaik görüşlerinde, ateşin ruhu kamın ana yardımcılarından biri olarak kabul edilir. Kam ritüel sırasında uzun yolculuklarına çıkmadan önce, öncelikle yardım için ateşin sahibine başvurur.[642] Uzun dilleri olduğuna inanılan ateş, insan ve tanrılar arasında arabulucu görevi görür. Ateş, kurbanları çeşitli ruhlara aktarır ve ateş kabul etmeden tek bir kurban bile Ülgen'e ulaşmaz. Ateş öncelikle kurbanı yer ve daha sonra tanrılara aktarır. Hiçbir kam ot-ene'nin izni olmadan herhangi bir ruha ulaşamayacağı için gitmeyi kabul etmez. Bu nedenle her kamlama ayini ateş anaya bir çağrı ve ona bir dua ile başlar.[643]

Altay Türklerinin inanışına göre ateş Altay boylarını oluşturan soyların koruyucusudur. Bununla birlikte bütün bir boyun olduğu gibi her ailenin de önemli ve gerekli bir üyesidir. Her soy kendi ateşini muhafaza eder ve başka bir soya bu ateşi vermez. Altay Kijilerde ve Teleütlerde ateş yurt dışarısına kesinlikle çıkarılmaz. Örneğin eve gelen misafir tütün içmek için tütünü evin ocağından yakarsa dışarı çıkacağı esnada tütünün ateşini yurt içinde bırakmak zorundadır. Soylardaki bu ateşi yurttan çıkarmama inanışı önemlidir. Zira çıkarılması durumunda o soyun refah ve zenginliğininin azalacağına ayrıca ateş ananın o soydan uzaklaşacağına inanılır. Bir aile eğer yeni bir yurta taşınacaksa ailenin en yaşlısı ateşten aldığı bir parça koru bir tahta parçası üzerinde ve ateş anaya dua ederek yeni yurt ocağına taşır ve ocağı bu ateşle tutuşturur. Düğün sırasında kalım (başlık) için ikna etmeye geldiklerinde, anne ve baba evliliğe rıza gösterdikten sonra, damat arak dolu bir fincan alır ve dua etmesini bilen bir başkası ateşe arak serpiştirir ve ateş anaya dua okur böylece kutsama ve evlenme izni ister.

Ateş yaşanılan yer ile birlikte yaşar. Ateşin nasıl çıktığı hakkındaki Altay efsanesinde söylenen "*ve ana ateş onlarla birlikte gitti ve onlarla birlikte bir yurtta yerleşti ve onları korumaya ve kollamaya başladı.*" şeklindeki ifade bunu destekler nitelikletir. Nitekim inanışa göre ateş kötü ruhların eve girmesine izin vermez. Evin en güzel ve en şerefli yeri, ocağın arkası yani yurt sahibinin yeridir. Altay Kijilerde aile üyelerinden birinin ölümünden sonraki yedinci günde gece boyunca yurtun merkezinde

[642] J. V. Poskonnaya, a.g.m., s. 52-53.
[643] N. P. Dırenkova, a.g.m., s. 71.

parlak bir ateş yakılır. Teleütlerde ise bir mum veya bir gaz lambası yakılır. Kimse uykuya yatmaz ve bütün akrabalar oturup konuşurlar. O gün yurtta hiç ışık yakılmazsa ölen kişinin ruhunun gittiği yolu karanlık olur. O gün ölen kişinin ruhu evin yakınlarında dolaşır ve kapıyı çalar. Herhangi bir ses veya gürültü ruhun kapıyı çalması şeklinde yorumlanır. Bu durumda ruhun uzaklaştırılması gerekir ve hiçbir şey onu ateş kadar korkutamaz.

Yurt içerisinde ateş asla sönmez, ocakta hafifçe için için yanan közler yeniden alevlendirilir. Yakılacak odun, ateş anayı kızdırmamak için yavaşça ateşin içine konulur ayrıca ateş daha çok huş ağacının odununu sever. Ateş her şeyi arındırır, bir insanın bütün kötü ruhlarını ve kötü düşüncelerini dağıtır. Kamlar kurban ayini sırasında elbise, şapka, bubin ve kapları dumanlar.[644] Bunun için ardıç (*arçin*) ağacının dumanı kullanır.[645] Altay Türkleri ateşin çatırdamasıyla gelecek ile ilgli tahminlerde bulunmaya çalışırlar. Ocağın sahibi olan ruhun onları bilmedikleri olaylar hakkında uyardığına inanırlar. Örneğin aileden birinin yokluğunda ateş onun ne zaman döneceğini veya yolda başına gelen talihsizlikleri bildirebilir. Ateş misafirlerin gelişini özel bir çatırdama veya tagan üzerindeki kazana vurarak haber verir. Ateş, hastaları ele geçiren ölülerin ruhu *Üzüt'e* gözdağı vermenin en korkunç yoludur. Hastayı tedavi ayini sırasında yani Üzüt'ün hastadan uzaklaştırılması sırasında, kürek üzerine alınan köz hastanın yanına getirilir ve böylece hastanın hastalıktan arınacağı düşünülür.

Burhanistler de ise ateşe karşı tutumun Kamlıktakinden daha katı olduğunu söylemek mümkündür. Burhanistler ateşe pis bir şey koymazlar, kan bile dökmezler. Regl döneminde olan bir kadın tagana dokunmaz, tütün içecek olana ocaktan ateş veremez ve kendisi doğrudan ocaktan tütün yakmaz. Farklı boya mensup birinin yurttan ateş çıkarmasına izin verilmez. Aynı boya mensup olan kişinin sadece ayın başında yurttan

[644] N. P. Dırenkova, a.g.m., s. 68, 69.

[645] Ardıç (*arçin*) Altay Türklerinin saygı duyduğu bir ağaçtır. Bu nedenle gereksiz yere koparılmaz. Ardıç ağacına ulaşmak ve ağaçtan dal koparmak için özel bir uygulama vardır. Bunun için doğuya yönelinir ve bu yönde ilerleyerek ardıç ağacına ulaşmaya çalışılır. Ağaçtan dal koparılmadan önce dala beyaz ve kırmızı kurdeleler bağlanır ve üç defa eğilerek selamlama yapılır. Kalan ardıç dalları gereksiz yere dokunulmaması için ortada bırakılmaz ya bir çantaya ya da yurt direklerinin arkasına konulur. Herhangi bir kurban sunumu öncesinde ateşe ardıç atılır. Yine gökgürültüsü duyulduğunda da ardıç ağacı ateşe atılır. Ardıç, Altay Türkü Burhanistlerin kültünde önemli bir rol oynar. Burhanistler selamlaşırken birbirlerine ardıç dalı verir ve aynı zamanda bir parça da ateşe atılır. Hristiyan Altay Türkleri hasta çocukların veya hayvanların iyileşmesi için onları adıç dumanı ile tütsülerler. Yine ondan çelenkler yaparlar ve ikonlara asarak rahipten kutsal su serpmesini isterler. Bu bilgi için bkz.: N. P. Dırenkova, a.g.m., s. 70.

dışarı ateşle çıkmasına izin verilir, eski ayda ise kimseye ateş verilmez. Ev sahipleri sabah erken saatlerde veya akşamları, yanmakta olan pipoyla dışarı çıkmazlar. Ateşe yapılan adak sunma öncesinde saygı işareti olarak bıçaklar kınlarından çıkarılarak bir kenara bırakılır ve sonrasında adak ateşe getirilir.

Her Burhanist yarlıkçının yani din adamının ateşe okuduğu kendi özel duası vardır. Düğünlerde ateşe genelde süt serpilir, bazen yağ serpildiği de olur. Ateşe dua okunurken etraftaki en yaşlı kişi şapkasını çıkarır ve ateşin önünde eğilirek ona saygı gösterir. Yarlıkçı, gelinin getirildiği ilk yurtun içine, daha sonra damadın anne-babasının yurtuna ve en son genç çiftin yurtuna su serpiştirir. Gelin giyinirken ve saç örgülerini yaparken adak olarak ateşe ardıç ağacından bir dal atar. Altay Türkü Burhanistler ateşin yanında ettikleri dualarında genellikle çocuk ve sığır sayısında artma, kendi ruhları ve sığırları için mutluluk ve huzur isterler. [646]

Geleneksel yaşamlarıyla olan bağlarını koparmamış olan Altay Türklerinde bugün bile ateş birçok yaşam alanını etkilemektedir. Ateşin kendisi, ocağı ve külü ile ilgili yasaklar ve kısıtlamalara dikkat edilmektedir.[647] Ancak Hristiyanlığa geçmiş olan Altay Türkleri arasında ateş kültü ve ot-ene tasavvurunun yavaş yavaş unutulmaya başladığı söylenebilir.[648] Altay Türklerinde ateş, aile ve evlilik ile yakından ilgilidir ve düğünün ana unsurlarından biri gibidir zira ateş insanın ölüm ve yaşamını onayladığı gibi hem evliliğin kendisini hem de ailenin parçalanmasını onaylar. Altay Türklerinin maddi ve manevi yaşamıyla yakından ilgili olan ateş, bu halkın kültürünün geneline nüfuz ederek onun özünün bir parçasını oluşturur. Ayrıca hiç kuşkusuz, kültürel bir değer olan ateşin yalnızca tek bir halkın değil bütün insanların kültürünün bir değeri olduğunu söylemek mümkündür.[649]

[646] N. P. Dırenkova, a.g.m., s. 70, 72, 73.
[647] J. V. Poskonnaya, a.g.m., s. 57.
[648] N. P. Dırenkova, a.g.m., s. 73.
[649] J. V. Poskonnaya, a.g.m., s. 57, 58.

2.6.1.5. Su ruhu

Altay Türklerinin su kültü anlayışında her su kaynağının, nehrin, gölün ruhu yani sahibi var olduğu kabul edilir.[650] Altay Türkçesinde bu *suu-eezi* yani *su sahibi - su ruhu* olarak adlandırılır bununla birlikte kız, kadın veya yaşlı bir nine olarak tasvir edilir. Türkolog ve etnograf N. F. Katonov ve daha birçok bilim insanı onun genellikle suyun kenarında oturan ve sarı saçlarını tarayan bir kadın olduğunu belirtmektedirler. Bu dünyaya gelen yeni bir hayatı sadece kadının verebilmesi ateş ruhunun kadın şeklinde tasvir edilmesinde etkili olduğu söylenebilir. Su-eezi her şeyi su ile yönlendirir. Onu kızdırmamak için Altay Türkleri ona kurban adarlar ve su kaynaklarını kirletmezler. Su-eezi başarı, sağlık, uzun yaşam verebildiği gibi kendisine yapılan saygısızlıkta su baskınları hatta ölümü bile gönderebileceğine inanılır. Altay Türklerinin tasvirine göre su canlı gibidir. Suyun çıktığı yer suyun başı olarak görüldüğü gibi yeryüzünün göbek bağı olarak ta kabul edilir.

Örneğin Altay'ın en büyük nehri olan Katun Nehri Sibirya'nın en önemli dağı olan Beluha Dağı'ndan doğar. Bu nedenle Altay Türkleri bu dağı *Kadın-Bajı Üç Sümer* yani *Katun'un kaynağı üç tepeli* olarak adlandırırlar. Nehri ise saygın bir ad olarak *Ene-Kadın kindiktü* yani *göbek bağlı* (yani tepeli) *Ana-Katun* şeklinde adlandırılır. Altay Türklerinin yaratılış efsanelerinde de dünya bütünüyle suyla kaplı bir yerdir ve Ülgen'in suyun altından kil çıkararak bu kilden insanı yaptığı görülmektedir. Yine Altay inanışına göre su, evrenin ve hayatın ilk başlangıcı olarak kabul edilir.[651] Ayrıca suyun yani nehrin canlılar ve ölüler arasında daha açık ifade edilirse yaşam ile ölüm arasında bir arabulucu rolü de bulunmaktadır. Altay Türkleri su kaynaklarına son derece saygı duyarlar. Buradaki saygı anlamı suyun çıktığı kaynağa değil kaynağın sahibi olan ruha saygıdır. Yine faydalı sulardaki fayda da suyun kendisinden değil o kaynağın sahibinden yani su-eezi olan ruhtan kaynaklandığı kabul edilir[652]

[650] Yakutlarda da aynı inanış mevcuttur. Bkz.: Uno Harva, a.g.e., s. 324.
[651] J. V. Poskonnaya, a.g.m, s. 59.
[652] J. V. Poskonnaya, a.g.m., s. 62.

Biy Nehri ve Katun Nehri birleşerek Obi Nehri'ni oluşturur. Altay efsanelerinde bu durum birbirine kavuşan iki sevgili olarak kişiselleştirilir.[653] Bununla birlikte yaşanılan nehir boyu bölgeleri etnosların adlarına da etki etmiştir. Aynı nehir vadisinde yaşayanlar kendilerini tek bir grup olarak algılamışlardır. Bunun sonucunda zamanla nehir boyunda yaşayan Altay Türkleri bulundukları nehrin adıyla anılmaya başlamışlardır. Örneğin Ursul Nehri vadisinde yaşayan Altay Türkleri kendilerini *Ursul içının Altayları* yani *Ursul Vadisi Altayları* olarak, Katun Nehri'nin aşağısındakiler *Kadın içının Altayları* yani *Katun Vadisi Altayları* olarak adlandırırlar.[654]

[653] N. A. Tadina. (2007). "Reka Kak Obraz Rodını u Altaytsev". Otv. Red. L. P. Pavlinskaya, *Sbornik nauçnih statey*, İzd. Nauka, SPb., s. 151, 152; L. P. Potapov, a.g.e., s. 17.
[654] N. A. Tadina, .a.g.m., s. 153, 154.

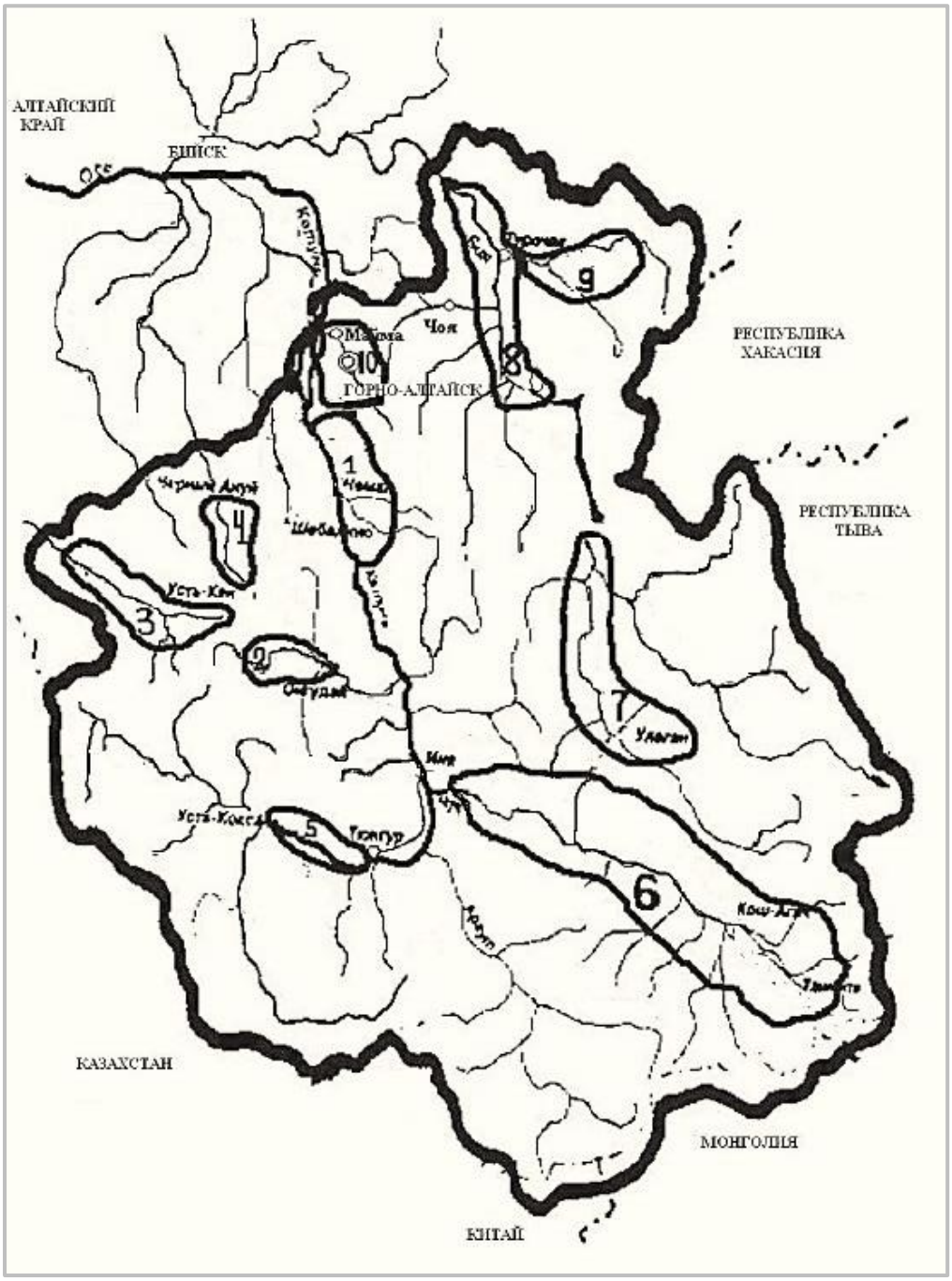

Harita 2. 1. Altay Türklerinin Etnolokal Yerleşim Haritası[655]

[655] N. A. Tadina. (2007). "Reka Kak Obraz Rodını u Altaytsev". Otv. Red. L. P. Pavlinskaya, *Sbornik nauçnih statey*, İzd. Nauka, SPb., s. 157.

Nehir boyları ve vadilerinde yaşayan Altay Türkleri kendilerini aşağıdaki gibi adlandırırlar:

1- Katun Nehri'nın ortalarındakiler *Kadın içinın Altayları*

2- Karakol ve Ursul Vadisi'ndekiler *Karakol-Ursul içinın Altayları*

3- Çarış Nehri Vadisi'nidekiler *Çaras içinın Altayları*

4- Pesçanaya Nehri Vadisi'ndekiler *Beş içinın Altayları*

5- Uymon Vadisi'ndekiler *Uymon içinın Altayları*

6- Çüy Nehri Vadisi'ndekiler *Çüy içinın Altayları*

7- Çulışman Nehri Vadisi'ndekiler *Çolışpa içinın Altayları*

8- Biy Nehri Vadisi'ndekiler *Biy içinın Altayları*

9- Lebed (Kuğu) Nehri Vadisi'ndekiler *Kuu içinın Altayları*

10- Mayma Nehri Vadisi'ndekiler *Mayma içinın Altayları*

Altay Türklerinin inanç ve kültlerine göre Katun, Biy, Çoluşman, Başkaus, Çuy vb. nehirlerin ve birçok şifalı su kaynağının (*arşan*) ayın göllerin olduğu gibi sahipleri yani ruhları vardır. Bu nedenle geleneksel inanışa göre Altay halkı nehrin yakınında gürültü yapmaz, bağırmaz ve dahası onu çöple kirletmez. Zira su saflığı ve bereketi temsil eder.[656] Su kaynaklarının yanında, kutsal sayılan göl, nehir veya dere içinde tuvalet ihtiyacı görmek kesinlikle yasaktır. Su havzalarının yanında veya taygalarda av esnasında tartışmak, küfürlü konuşmak, kavga etmek te aynı şekilde yasaktır. Suya tükürmek, nehir yanında kötü şeyler düşünmek te yasaklanan hareketlerdendir.[657] Yine Altay Türklerinin geleneksel inanışına göre su temiz kabul edilir ve bu yüzden nehir üzerinden geçilmez.

[656] N. V. Ekeev, a.g.m., s. 208.
[657] J. V. Paskonnaya, a.g.m., s. 64.

Aynı şekilde ölülerin nehir üzerinden geçirilmesi ve yas yılı dolmamış olanların köprü üzerinden bile geçmesi inanışa göre mümkün değildir.

Altay Türklerinin inanışına göre nehirler yeryüzünü farklı bölgelere bölerler. Bu nedenle nehirlerin karşı tarafı başka bir dünya veya bir kutup gibi kabul edilir. Eğer ailede veya hayvanlarda bir sıkıntı ortaya çıksa bu durum nehrin diğer tarafına taşınmak gerektiğini gösteren bir durum olarak kabul edilir. Zira nehir hem refahı hem de sıkıntıyı verebilir.[658] Altay Türklerinde güneş battıktan sonra nehirden su alınamayacağı eğer alınacaksa çok sessiz ve suyun aktığı yöne doğru alınması gerektiği ve bu esnada dua okunması gerektiği yönünde de bir görüş bulunmaktadır. Bu, su ruhunu rahatsız etmemek için yapılır.[659] Suların canlı birer kökeni olan varlıklar olarak algılanması, Altay Türklerinin toplumsal bilinçaltında yüzyıllar boyunca süre gelmiş ve bugün kadar ulaşmıştır. Doğanın unsurlarıyla ruhsal anlamda bir ilişkiye giren Altay Türkleri suların sahiplerini canlı birer varlık olarak görmüş ve kutsamıştır. Bugün Altay Türkleri, kutsal olarak kabul ettikleri bir suyun kenarına gittikleri zaman suyun sahibine şu sözleri veya duayı (alkış söz) söylerler:

Korkırap akkan (Çağlayıp akan)

Kara suulu (Kara sulu)

Şorkırap akkan (Gürleyip akan)

Kara suulu (Kara sulu)

Mızıldap akkan (Parlayıp akan)

Kara suulu (Kara sulu)

Baylu-çümdü Altayım! (Kutsal-giyimli Altay'ım)[660]

[658] N. A. Tadina, .a.g.m., s. 155, 156.
[659] Nadya Yuguşevva, a.g.m., s. 150.
[660] Fatih Şaylan. (2018). "Altay Türklerinin İnanmalarındaki Su Kültünün Mitsel Okuması". *Bilig*, Sayı 82, Ankara, s. 90.

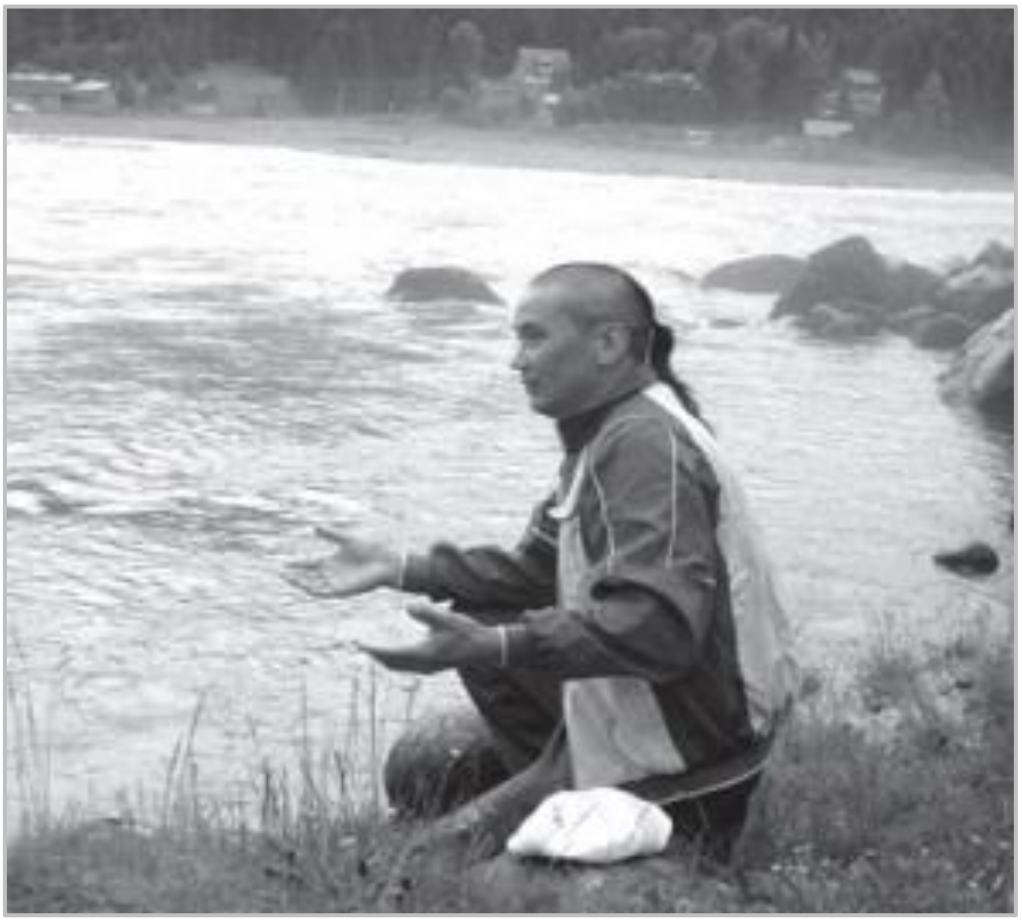

Resim 2. 116. Su-eezi Yani Su Sahibine Alkış Söz/Dua Yapan Altay Türkü[661]

2.6.1.6. İnsan ve dünyanın yaratılışı hakkındaki efsaneler

Üzerinde yaşanılan yere Altay Türkleri *çın yer* yani *gerçek yer* derler. İnanışa göre bu yerin altında bir yer daha vardır. Oraya *altıngı oroon* yani *alt yer* (*dünya*) veya *alıs jer* yani *uzak yer* denilir ve orada sonsuz karanlık hâkimdir. Hâlihazırda üzerinde yaşanılan gerçek yer, şu an varlığının ikinci aşamasını yaşamaktadır. Altay Türkleri ikinci aşamanın başlangıcını bir *tufan* (*jajık*) efsanesine dayandırmaktadırlar. Bu efsanenin birden fazla versiyonuyla karşılaşmak mümkündür. A. V. Anohin, V. İ. Verbitskiy, G. Potanin, V. V. Radlov gibi Altayistik araştırmalar yapan bilim insanlarının eserlerinde bu efsanelerin çeşitli versiyonlarını bulmak mümkündür.

[661] Fatih Şaylan, a.g.m., s. 92.

2.6.1.6.1. Tufan efsanesi

Altay Türklerinin Kamlık inancındaki Tufan efsanesi, İslam ve Hristiyan dünyasında anlatıla gelen Nuh tufanı ile ilgili anlatılanlara oldukça benzemektedir.[662] V. İ. Verbitskiy'nin kaleme aldığı versiyona göre tufandan önce yeryüzünün tek hükümdarı *Tengiz Han*'dı (Deniz Han). Tengiz Han'ın hâkimiyeti zamanında Nama adlı meşhur bir adam vardı. Ülgen bu adama bir gemi (*kerep*) yapmasını emretti (*adira saldan agaş* yani daha önce denenmiş sandal ağacından). Böylece Nama adlı adam Soozunuul, Saruul ve Balıksa adındaki üç oğluna dağın tepesinde gemi yapmalarını söyledi. Nama'nın gözleri iyi görmediği için büyük oğlu işin başına geçti. Gemi, Ülgen'in öğrettiği şekilde yapıldı yani içi ve dışı mumla kaplandı. Geminin yapımı bitince Nama Ülgen'in emrettiği gibi sevdiği insanları, canlıları, nefes alanları, yerde yaşayanları ve uçan kuşları gemiye topladı. Yani Nama gemiye sevdiği insanlarla bindiği için bütün o canlılar gemiye doluşmaya başladı.[663]

Nama gelen herkesin gemiye alınmasını emretti. Soozunuul, Nama'ya sordu: *Şu yerde sürünüp gelen yılanı da mı gemiye alalım?* Nama cevap verdi: *Gelen kim olursa, kim yetişirse al.* Sonra Nama gemidekilere sordu çünkü Nama'nın gözleri iyi görmüyordu: *Bir şeyler görüyor musunuz?* Herkes bir ağızdan: *Bütün yeryüzü sisli ve karanlık kaplı,* dediler. O anda yerin altında yaşayan su, fışkırarak kaynaklarla, ırmaklarla, denizlerle ortaya çıktı. Aynı şekilde gökten de sular indi. Sadece su ve gökyüzü görünüyordu. Sonrasında gemi yüzmeye başladı. Nihayetinde gemi Çomgodoy ve Tuluttu Dağlarında karaya oturdu. Suya bakması için Nama kuzgunu gönderdi ama kuzgun dönmedi, kargayı gönderdi o da dönmedi daha sonra saksağanı gönderdi o da dönmedi. Nama nihayetinde güvercini gönderdi.

Güvercin gagasında bir huş ağacı dalıyla döndü. Nama daha önce gönderdiği kuşları güvercinden sordu. Güvercin bunları gördüğünü, kuzgunun bir geyik bulduğunu ve onun gözünü gagaladığını, karganın bir köpek bulduğunu ve onun kalçasını gagaladığını, saksağanın bir at bulduğunu ve onun sırtını gagaladığını söyledi. Nama,

[662] Yaşar Çoruhlu, a.g.e., s. 129.
[663] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 102; Yaşar Çoruhlu, a.g.e., s. 129.

onların bu yaptıkları işe yüzyılın sonuna kadar devam etmelerini yani bu düşmüş ve ölmüş hayvanları gagalamaya devam etmelerini söyleyerek onlara lanet etti. Nama, güvercine artık kendisinin sadık bir hizmetçisi olduğunu ve torunlarıyla beraber sonsuza kadar beraber yaşamalarını söyledi. Tufandan sonra Nama'ya minnettarlık ve saygılarından dolayı *jajaçi* (yani yaratıcı) demeye başladılar. O öldükten sonra ise torunları ona kurban adamaya başladı. Oğullarının adları Ülgen'in kutsamasıyla Taule, Şaulya, Tira oldu.[664] Kamlık inancını yaşayanlarda söylenen bu Tufan efsanesinin Hz. Nuh'un büyük oğlu Sam'a nispet edilen kavimlerdeki Tufan hikâyesinden alınmış ve Kamlık unsurlarıyla süslenmiş olduğunu söylemek mümkündür.[665]

G. Potanin'in tespit ettiği bir versiyona göre Altay Türkleri bir sel olduğuna ve böylece bir tufan yaşandığına kesinlikle inanmaktadırlar. İnanışa göre insanlık bir salla kurtarılmıştır. Daha açık bir ifadeyle bu salla bugünkü insanlığın ataları kurtarılmıştır. O dönem bu bilgiyi kayıt altına alan G. Potanin'e bilgiyi veren kişi o salın Ulalı köyünün güneyinde, Katun Nehri'nin sağ kıyısındaki Adıgan Dağı üzerinde bir yerde olduğunu söylemiştir. Yine bu bilginin devamında Adıgan Dağı adlı bu dağa kim tırmanırsa oradan o kişinin asla geri dönmeyeceği ve tırmanan kişinin öleceği belirtilmiştir.[666]

A. V. Anohin'nin kayıt altına aldığı versiyonda anlatılana göre tufan olacağını *temir müüstü kök-teke* yani *demir boynuzlu gök teke* haber verdi. Bu demir boynuzlu gök teke dünya çevresinde kudurmuşçasına yedi gün dolaştı, acı acı meledi (bağırdı). Yedi gün deprem oldu ve yedi gün dağlar ateşler saçıldı... Ardından yedi gün yağmur yağdı, yedi gün fırtınalar koptu ve dolu yağdı, sonrasında yedi gün kar yağdı. Ardından soğuklar başladı. En büyüğü Erlik diğeri ise Ülgen olan yedi kutsal kardeş vardı. Bunlar tufan olacağını bildiler. Ülgen'in üstün ilahî yetenekleri vardı ve o *nomçı* yani kitapçı olarak biliniyordu. Kardeşler bir gemi yaptılar ve bu gemiye her cins kuş ve hayvandan birer çift aldılar. Sonrasında tufan sona erdi. Tufan sona erdikten sonra Ülgen gemiden bir horoz salıverdi. Ancak horoz soğuktan öldü. Sonra bir kaz gönderdi ama kaz da geriye dönmedi.

[664] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 103.
[665] Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 23.
[666] G. N. Potanin. (1883). *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii*. Tipografiya Kirşbaum, SPb, Vıp. 4, s. 208, 209.

Üçüncüsünde Ülgen bir kuzgun gönderdi. Kuzgun da geri dönmedi çünkü leş bulup onu yemeye başladı... Sonra yedi kutsal kardeş gemiden çıktılar...[667]

2.6.1.6.2. İnsanın yaratılışı/türeyişi ile ilgili efsaneler

Tufan ile ilgili efsanenin farklı versiyonlarının bulunduğu gibi insanın yaratılışının (türeyiş) da Kamlık inancını yaşayanların anlatımlarında farklı versiyonlarla dile getirilmektedir. A. V. Anohin'in kayıt altına aldığı efsaneye göre insanın yaratılışı, yine onun kendisinin kaleme aldığı tufan efsanesi ile ilgili verdiği bilgilerin arasında bulunmaktadır. A. V. Anohin'in kaleme aldığı versiyonda tufan sonrasında Ülgen ve Erlik gemiden indiler. Ülgen hikmetli kitap olan *nom* yardımıyla insanları yaratmaya başladı. Altından bir fincanın içine gök bir çiçek koydu. Erlik ise bu çiçeğin bir parçasını çaldı ve o da bir insan yaratmaya başladı. Bunun üzerine Ülgen kardeşine kızdı ve "*Senin yarattığın kara kavim olsun ve güneşin battığı yere gitsin, benim yarattığım ak kavim güneşin doğduğu yere gitsin*." dedi. Kara kavmin insanları bir çemberi deri ile kapladılar ve davul icat ederek yeryüzünde ilk defa kam ayini yapmaya başladılar.

Yine A. V. Anohin'in kayıt alıp aktardığı bir versiyona göre Ülgen insan vücudunu yarattı ve sonra yüce tanrı olan Kuday'a yarattıkları için can istemeye bir kuzgunu gönderdi. Kuday kuzguna Ulgen'in istediği canları verdi. Kuzgun da bu canları gagasıyla sıkıca tutup geri yola çıkardı. Yol uzun olduğu için kuzgun acıktı. Yolda karşısına çıkan leşleri yemek istese de bunu yapmadı ve yoluna devam etti. En son bir inek leşi gördü ve dayanamayıp "*Ah! Ne kadar güzel gözler.*" diyerek bağırdı ve böylece ruhlar kuzgunun gagasın aşağıya düştü. Bu ruhlar çamlar, sedirler, akçamlar, ladin ağaçları, ardıç gibi iğne yapraklılardan oluşan ormanın üstüne dağıldı. Bundan dolayı bu ağaçlar kışın da yazın da yeşerir oldu. Kuzgun gökyüzüne yoluna devam ederken Erlik gece yarısında yeraltından çıkıp dünyayı ziyaret etti. [668]

Erlik yeryüzünde yeni bir saray (*örgöö*) gördü ve sessizce yanına sokuldu. Sarayın içi Ülgen'in yarattığı insan vücutları ile doluydu. Ülgen, Erlik'ten şüphelenerek sarayın

[667] A. V. Anohin, a.g.e., s. 17.
[668] A. V. Anohin, a.g.e., s. 18.

kapılarının yanında bir köpeği muhafız olarak bıraktı. Eskiden köpeklerin tüyü yoktu. Onlar aynı insanlar gibi tüysüzdüler. Erlik köpeğe: "*Benim saraya girmeme izin ver, ben de bunun karşılığında sana kürk vereceğim ve artık üşümeyeceksin. Ayrıca sana öyle bir yemek vereceğim ki bir ay boyunca acıkmayacaksın.*" dedi. Köpek Erlik'in bu sözlerine inanarak onun saraya girmesine izin verdi. Sarayda bulunan bütün insan vücutlarına Erlik kendi canını üfledi ve "*Bunların hepsi benim olacaktır*." dedi. Bütün vücutlar dirildi. Vücutların arasında çocuklar, delikanlılar, kızlar, adamlar, kadınlar ve ihtiyarlar da bulunuyordu. İşte böylece yeryüzünde insanlar ortaya çıktı.[669]

Abdülkadir İnan *Tarihte ve Bugün Şamanizm* adlı eserinde insanın yaratılışı ile ilgili başka versiyondan özet bir şekilde bahsetmektedir. Bu versiyonda Altay Türklerine göre yer yaratılmadan önce su vardı. Kuday (*Ülgen*) yeri yaratmak için, kendisiyle arkadaşlık eden kişiye denizin dibinden toprak çıkarmasını emretti... İlk insanlar da bir ağacın dalındaki meyveler gibi bittiler.[670]

V. V. Radlov'un Sibirya'da yaptığı araştırmalarda, Altay Türklerinin, tanrıların en yücesi, bütün varlıkların başlangıcı, insanoğlunun ata ve anası *Tengere Kayra Kan*'ın dünyayı ve insanları yarattığını *Sibirya'dan* adlı eserinde belirtmektedir. Ayrıca Tengere Kayra Han'ın göğün on yedinci katında oturduğu, oradan evrenin kaderini idare ettiği, onun kendisinden bir şekilde ayrılarak üç ulu tanrının meydana geldiği ve üç tanrıdan ilkinin Bay Ülgen, ikincisinin Kızagan Tengere, üçüncüsünün ise Mergen Tengere olduğu bilgisini eklemektedir.[671]

2.6.1.6.3. Dünyanın yaratılışı ile ilgili efsaneler

XIX. yüzyılın ortalarında V. İ. Verbitskiy ve V. V. Radlov tarafından Altaylı ve Yeniseyli Türk boylarından tespit edilen dünya yaradılışı hakkındaki efsaneler Hint-İran ve Yahudi efsanelerinin etkisiyle şekillendiğini söylemek mümkündür.[672] V. V. Radlov'un kayıt altına aldığı efsaneye göre yer ve gök yaratılmadan önce her şey sudan

[669] A. V. Anohin, a.g.e., s. 19.
[670] Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 13-14.
[671] V. V. Radlov, a.g.e., s. 358-359; Yaşar Çoruhlu, a.g.e., s. 21.
[672] Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 13; V. V. Radlov, a.g.e., s. 358.

ibaretti. Ne yer, ne gök, ne güneş, ne de ay yoktular. O zaman tanrıların en ulusu, bütün varlıkların başlangıcı, insanların ata ve anası olan Tengere Kayra Kan, *kişi* (*kiji*) adını verdiği ve kendisine benzeyen bir varlık yarattı. Kayra Kan ile kişi suyun üzerinde iki kara kaz gibi sakin sakin uçardı. Kişi bu sonsuz sükûnetten memnun değildi. O, Kayra Kan'dan da yukarıya yükselmek istedi. Bu küstahça hareketinden dolayı uçma yetisini kaybetti ve suyun dipsiz derinliklere yuvarlandı. Boğulacak dereceye geldiği için Tengere Kayra Kan'ı yardıma çağırdı. Kayra Kan, kişiye derinlikten çıkması için emir verdi ve kişi yukarıya çıktı. Sonra kişinin üzerinde oturması ve suya karşı korunabilmesi için denizden bir yıldızın yükselmesini emretti. Kişi artık uçamadığı için Kayra Kan yeri yaratmaya karar verdi. Bunun için kişiye suya dalmasını ve derinliklerden toprak çıkarmasını emretti ve kişi toprağı çıkarttı ve bu toprağı suyun üzerine serpti (böylece yeryüzü oluştu).

Kişi sudan çıkarken kendisi için gizlice bir yer yapmak için topraktan bir parça ağzında sakladı. Yukarıya çıkınca toprak şişti ve nefesi kesilmeye başladı. Kayra Kan toprağı tükürmesini emretti ve böylece boğulmaktan kurtuldu. Kayra Kan'ın yarattığı yer düz ve pürüzsüzdü. Kişinin tükürdüğü toprak etrafa saçıldı ve birçok yerde bataklıklı tepecikler oluştu. Kayra Kan kızgınlıkla kişiye Erlik adıyla seslendi ve onu ışığın krallığından kovdu. Sonrasında dünyanın üzerine yerleşsinler diye yeni kişileri yarattı. Yerden dokuz dalı olan bir ağaç çıkarttı, her dalın altında bir kişi yarattı. Bu dokuz kişi bugüne kadar yeryüzünde yaşayan dokuz boyun ataları olan kişilerdi.[673]

V. İ. Verbitskiy'in kayıt altına aldığı versiyon V. V. Radlov'un kayıt altına aldığı versiyondan farklı olduğunu söylemek mümkündür. V. İ. Verbitskiy'in versiyonuna göre gökyüzü ve yeryüzünün bulunmadığı dönemde sadece Ülgen (Oyrotça *Kubustan* veya *Aakay*) vardı. O, uçsuz bucaksız denizler üzerinde uçuyordu, denizin üzerinde yatıp dinleneceği herhangi bir kara parçası bulunmuyordu. O zaman içine bir şey doğdu ve ses işitti. Bu ses ona: "*aldında tut!"* (önündekini tut) dedi. . Ülgen bu sözleri tekrarlayarak ellerini öne uzattı ve birden bire su yüzüne çıkan bir taşı yakalayarak üzerine oturdu. "*aldında tut, aldında tut!"* (önündekini tut) demeye devam etti ve bir şey yaratmak istedi

[673] V. V. Radlov, a.g.e., s. 357; Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 15.

ama neyi yaratacağına karar veremedi. Bir anda suyun içinden *Ag-ene* yani *Ak-ana* çıkıverdi ve ona şöyle seslendi: "*Ettım, püttı.*" (*yaptım oldu*) de ve istediğin şey hemen oluverir. Sakın "*etkenim, pütneri*" deme (*yaptım olmadı*). Ag-ene bu sözleri söyledikten sonra kayboldu ve bir daha kimseye görünmedi. Böylece Ülken insanları yarattı ve onlara şu emri verdi: "*Bar nemeni jok-dep aytana, bardı-jok degen jok bolor*." (*var olan şeye yok deme, vara yok dersen yok olur*). Sonrasında Ülgen'in aklına bir şey geldi ve şöyle dedi: "*E! yer pütsin, yer pütsin.*" (dünyayı yarat) böylece dünya yaratıldı ve bu altı gün sürdü. Sonrasında Ülgen: "*aldında tut, aldında tut!"* (önündekini tut!) demeye devam etti ve yukarı bakarak: "*E! Teňere pütsin."* (göğü yarat) dedi ve böylece gökyüzü de yaratıldı. Daha sonra Ülgen üç tane balık yarattı ve dünyayı bu balıkların üzerine yerleştirdi.[674]

2.6.1.7. İnsan ve kam ruhları

Altay Türklerinin inancına göre insan ruh ve bedenden oluşmaktadır ve bu *kişinin edi, sögü, kanı* yani *insanın eti, kemiği ve kanı* olarak adlandırılır. Canlılık, nefes alma, büyüme ile kendini gösteren bedenin yaşamsal yeteneği Altay Türkçesinde *tın* terimiyle açıklanır. Bu yetenek sadece insan ve hayvana değil organik dünyaya da özgüdür. Ruh kavramının ise tam karşılığı *sünö* terimi ile ifade edilmektedir. Bu hem insana hem de hayvana özgü bir durumdur. Bir insanı ruhu yaşadığı dönemde de vücuttan ayrılabilir ve dağlarda, vadilerde, bozkırlarda uçabilir. Bu ruhları basireti açık olanlar yani *köspökçi* adı verilen kişiler görebilir. Sıradan insanlar bu yeteneğe çok nadiren sahip olurlar. Daha çok kamlar ve bazen de köpekler bu basirete sahip olabilmektedirler. Köspökçi uzak bir alana yayılan görme gücü sayesinde sünönün fiziksel görünümü ve giyimini bütün özellikleriyle gerçek bir insan figürü şeklinde görebilir. Ayrıca köpekler endişe verici bir havlamayla sünönün varlığına işaret ederler. Bir insanın sünösünün görünmesi o insanın ölümünün yaklaştığını haber verir.

Bağımsız bir yaratık gibi olan diğer bir tür ruh türüne ise *jula* (yula) denir. Bu ruhlar insanın ve hayvanın ruh ikizi gibidir.[675] Julalar, sünöler gibi gerçek canlıdan ayrıdırlar ve sahiplerinden ayrı şekilde kendi başlarına yaşayabilirler. Julalar, erkek veya

[674] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 89-90; Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 19.
[675] A. V. Anohin, a.g.e., s. 19.

kadın kamların yer altı hükümdarlığına (*altınkı oron*) veya göğe (*Teňere*) yolculuk ettikleri kamlama ayinleri esnasında önemli rol oynarlar.[676] Daha açık bir ifadeyle kamın ve kurban edilenin kendisi değil ruh ikizi olan ruh onunla birlikte gider. Öbür dünyada sadece sünö rol oynar. İnsanın ölümü iki nedenden yani Erlik'in hırsı ya da Erlik ve Ülgen'in ortaklaşa işledikleri mahkeme kararının bir sonucu olarak gerçekleşir. Bu mahkeme özel bir yerde gerçekleşir ve buraya *kara tönöş* denir. Burası Erlik ve Ülgen'in hâkim oldukları yerlerin sınırında bulunur. Erlik'in hırsı nedeniyle gerçekleşen ölüm doğal olmayan ve vaktinden önce gerçekleşen bir ölüm sayılır. Erlik'e kurban adamak bu durumdan kurtulmanın bir çaresi olarak kabul edilir. İkinci ölüm, yargı (*jarkı*) tarafından önceden belirlenmiş kabul edilir ve ondan kurtulmanın bir yolu yoktur. Ölüm esnasında sünö vücuttan ayrılır ve şeffaf bir buhar görünümü alır. Buna Altay Türkçesinde *sünönün üzüdü* veya sadece *üzüt* denir. Sünö vücudu terk ettikten sonra Altay Türklerinin *paşka jer* dedikleri diğer dünyaya geçer ve onu orada Erlik'in elçisi olan ölüm ruhu yani *aldaçı* karşılar. Aldaçılar her yeni ölen adamın çok önceleri ölüp gitmiş yakınlarından birinin ruhudur.[677]

İnanışa göre çocuğun sünösü yedi, yetişkinin sünösü ise kırk gün boyunca ayil yani yurt etrafında dolaşır. Aldaçının gizli varlığının kendi vücudunu kirleteceğine inanan kamlar kırk gün boyunca o ayile girmezler. Halk ise ölü çıkmış evden yedi gün ne bir şey alır, ne de oraya bir şeyi ödünç verir. Ayrıca bu dönem içinde ölü çıkan ayilin reisinden bir şey istenmez. Ölen için kırk gün sonra ayil halkı *üzit payramı* adını verdikleri bir tören düzenler. Bu esnada hayvanlar kesilir, et pişirilir ve bunlar beraberce sofrada yenilir.

---

[676] Eski Türkçede *Tengri* sözcüğü göze görünen gök ve *Allah* anlamlarını ifade etmiştir. Daha sonraki dönemlerde kamistler nasıl ki bir dağı yahut bir ırmağı aynı zamanda bir ruh olarak kabul ediyorlarsa eski Türklerde göğü yani semayı da öyle yani maddi bir varlık olarak kabul ettikleri gök ile yüksek ve büyük bir ruhu-tanrıyı özdeş olarak kabul etmişlerdir. Eski Türkçedeki *Tengri* kelimesi bugünkü çeşitli Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre *tengri, tengere, tengri, tangrı, tanrı, tangara, türe* olarak ifade edilir. Bugünkü Şamanist Türkler *Tengri* kelimesini eski Türklerdeki anlamiyle kullanırlar. Altay kamları Tengereye "*yüksekte bulunan büyük atamız fian Tengere, yaratıkları yaradan Tengere, yıldızlarla dünyayı süsleyen Tengere*" şeklinde dua ederler. Yakutların eski destenlarmda ve masallarında *Tangara* kelimesi gök ve gök ruhu (Tanrı) anlamını ifade ettiği anlaşılsa da bugün bütün ruhlara, hattâ ruhları ve ölüleri temsil eden putlara da *Tangara* denilmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gib eski Türkçede *gök* (sema) ve *en büyük ruh* mefhumları tek bir kelime *Tengri* ile ifade edilmiş, gök (mavi) kelimesi ise bunun sıfatı olarak kullanılmıştır. Müslüman Türkler *gök* kelimesini *sema*, *Tengri* kelimesini de *Allah* mefhumuna tahsis etmişlerdir. Eski Türkçede *hava* anlamına gelen *kalık* (*kahg*) İslâmdan sonra *gök-sema* anlamında kulIanılmak istenmiş ise de tutunamamış ve daha sonraları büsbütün unutulmuştur. Tanrı kelimesi yerine Oğuzların kullandıkları *çelep-çalap* kelimesinin Nesturî Hıristiyanlar vasıtasiyle gelmiş yabancı bir kelime olduğu söylenebilir. Güneş, ay, yıldız, yıldırım ve yel-fırtına ile bağlı inançlar Gök-Tanrı kültüyle ilgilidir. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 28-29.

[677] A. V. Anohin, a.g.e., s. 20.

İhtiyarlar doğaçlama şeklinde "*artkan yurtuuna pala parkazına yakşı polzın, ölgön sünözine aruu polzın.*" yani "*kalan yurt halkına, çocuğuna sağlık olsun, ölmüş ruhu temiz olsun"* gibi dualar ederler. Bu tören esnasında kam özel bir şey yapmaz. Ancak bazen özel olarak ayilin reisi tarafından törene davet edilir ve ardıç ağacının dumanı ile tütsü yaparak aldaçıyı çadırdan kovar.[678]

Kamlık ile ilgili olarak genel bir değerlendirme yapılacak olursa Kamlıkta diğer dinlerde olduğu gibi herkesçe otoritesi kabul edilmiş bir kişiliğin veya yazılı bir kitabın bulunmaması nedeniyle ve bu inancın kültleri ve esasları, zamanın geçmesi ve kişilerin ruh dünyasının farklılıklar içermesiyle değişik uygulamaların görüleceğini söylemek mümkündür. Altay Türkleri konusunda önemli araştırmalar yapmış olan Türkolog V. V. Radlov da *Sibirya'dan* adlı eserinde buna değinmiş, Kamlık ile ilgili olarak genel bir tasvir yapmanın çok zor olduğunu bununla birlikte araştırmalarda yazılı bir kaynaktan faydalanılamadığını dolayısıyla her Kamlık inancını yaşayan topluluğun görüşlerinde farklılıkların bulunabileceğini aktarmıştır.[679] Bu bağlamda Altay Türklerinin boyları, boyları oluşturan soy grupları hatta aileler arasında bile Kamlık öğretilerinde, esaslarda, uygulamalarda ve anlayışlarda fark bulunabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

2.6.2. Burhanizm

Altay Türklerinin inanç sistemi içinde önemli bir yer tutan *Burhanizm* adlı bu hareketin ortaya çıkış yılı 1904 olarak kabul ediliyor olsa da oluşum zemini bundan çok önceki dönemlerde oluşmuştur.[680] O dönemde Rus hükümetinin Dağlık Altay topraklarındaki politikası yani arazi meselesi, vergilendirme ve Altay Ruhani Misyonu'nu yani Altaylar coğrafyasında yapılan Hristiyanlaştırma faaliyetleri bu hareketin kendini göstermesine ve zemininin oluşmaya başlamasına neden olmuştur. Bölgedeki Rus nüfusunun artışı ve uygun arazinin yetersizliği ile bağlantılı olarak, Rus olmayanların toprak sahibi olma hakkını belirleyen bir dizi yasa çıkarılmış, bu yasalarda göçebe yerli halklara belli miktar araziler tahsis edilmiş olsa da göçebelerin sosyal yapılarının ilkeleri,

[678] A. V. Anohin, a.g.e., s. 21.
[679] V. V. Radlov, a.g.e., s. 356.
[680] A. G. Danilin. (1993). *Burhanizm (İz istorii natsionalno-osvoboditelnogo dvijeniya)*. izd-vo Ak-çeçek, Gorno-Altaysk, s. 36; Abdulkadir İnan, a.g.e., s. 201.

ekonomik yaşamları, arazi kullanım hak ve özellikleri yasalarda yansıma bulmamıştır. Çoğu göçebe olan Altay Türklerinin topraklarının yönetimi sorununun çözülememesi Burhanist hareketin temel nedenlerinden biri haline gelmiştir.

Resim 2. 117. Hristiyanlaştırma Çalışması (Altay Ruhani Misyonu) – XX. Yüzyıl[681]

Dağlık Altay'ın Rus Çarlığı'na bağlanmasıyla birlikte yerli Altay Türkleri *yasak* adı verilen değerli hayvan kürklerinden oluşan vergiye bağlanmışlardır. Buna ek olarak, kolonizasyonal politikasının doğrudan temsilcileri olan vergi tahsildarları hazineye toplanan verginin üzerine kendi paylarını da eklemek suretiyle Altay'ın çoğunluğunun zaten zor olan durumunu daha da kötüleştirmiştir.[682] Ayrıca bölgeye gelen tacirler sığır yetiştiriciliğine de el atmışlar ve zamanla Altay Türkleri bu tacirlerin çobanları gibi çalışmaya başlamışlardır. Arazi sorunları, vergiler ve harçlar, yerel görevlilerin kendi menfaatlerine göre hareket etmeleri ve Rus tacirlerin etkisi olsa da Altay Ruhani Misyonu'nun giriştiği faaliyetler Burhanist hareketin ortaya çıkmasının en önemli nedeni

[681] Fotoğraf: N. A. Ermolin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/73623?query=алтай&ethnos=3507979&index=7, Erişim tarihi: 24.03.2021.

[682] Cemil Şimşek (2017). *G. F. Miller'in "Sibirya Tarihi" Adlı Eserinin Rusçadan Türkçeye Tercümesi ve Türk Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek, s. 319, 325, 338, 329, 360, 369, 438.

olduğunu söylemek mümkündür. Zira 1828 yılında ortaya çıkan Altay Ruhani Misyonu XIX. yüzyılın sonlarına karşılık gelen dönemde Altay'ın yerli halkların yarısını kapsayan faaliyetlerini yürütme imkânı bulmuştur.[683]

Burhan terimi Türk ve Moğol mitolojisinde *Tanrı* ve *Buda* anlamına gelmektedir. Altay Türkü Burhanistler kelime anlamı olarak *ak din* anlamına gelen bu öğretilerine *ak jaň* (Hakas Türkleri ise *ak çayan*) demişlerdir.[684] Kamlık ise Burhanistler tarafından *kara jaň* yani *kara din* olarak adlandırılmıştır.[685] Burhanizm inancı halk arasında milliyetçi ve özgürlükçü fikirlerin ortaya çıkması ile birlikte 1903-1904 yıllarında Altay ve Hakas Türkleri arasında yayılmıştır. Lamaizm, Kamlık,[686] Hristiyanlık ve Altay milli efsaneleri bu hareketin çıkma nedenleri olmuş ve Çarlığın kolonizasyonal politikalarına karşı milliyetçi-dini özellikler taşıyan bir akım olarak şekillenmiştir. Burhanizm Rus Çarlık rejimine hizmet eden Ortodoks Ruslaştırma politikalarını ve Kamlık inancının savurganlık olarak değerlendirilebilecek kültlerini reddeden bir akım olmuştur. Bu akımın fikirlerini yansıtan ayinlerin en önemli konusu ise *Oyrat Han* (*Hooray-hana*) isimli bir kurtarıcının geleceği ve Sayan-Altay bölgesinin bağımsızlığını sağlayacağı üzerine olmuştur.[687]

[683] U. A. Terkina. (2014). "Burhanizm". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk 2014, s. 351
[684] V. Ya. Butanayev, a.g.e., s. 5; L. P. Potapov, a.g.e., s. 18.
[685] L. P. Potapov, a.g.e., s. 18; Abdulkadir İnan, a.g.e., s. 201.
[686] A. V. Anohin, a.g.e., s. 60; L. P. Potapov, a.g.e., s. 145; Abdulkadir İnan, a.g.e., s. 202.
[687] V. Ya. Butanayev, a.g.e., s. 4.

Resim 2. 118. Burhanist Altay Türkleri - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[688]

Daha detaylı incelenirse bu hareketin doğmasının ana sebebi olarak Rusların Altay Türklerinin Ruslaştırma ve Ortodoks Hristiyanlaştırma için yaptıkları baskılar olduğunu bununla birlikte Altaylarda o dönem yaşanan ekonomik sıkıntıların da yine bu hareketin ortaya çıkmasında önemli etkenlerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Zira Rusların bölgeye gelmesiyle yerli halkın elinden toprakları alınmış, halk dağlık bölgelere doğru sıkıştırılmış ve vergi memurlarından baskı görmüşlerdir. Bu nedenle Cungar hâkimiyetinin yaşandığı dönemi müreffeh ve rahat bir dönem olarak görmeye başlayan Altay Türkleri arasında Oyrat Han'ın geleceği şeklindeki efsaneler yayılmış[689] ve Oyrot Han ortaya çıktığında yerli halkı sıkıntılardan ve talihsizliklerden kurtaracağına inanılmıştır.[690] Altaylarda Rusların Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetleri ve yerli halklara yapılan ekonomik baskılar neticesinde Altay Türkleri Çarlık Rusyası'na isyan

[688] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88752?page=11&query=алтай&index=540, Erişim tarihi: 24.03.2021.

[689] A. G. Danilin, a.g.e., s. 88.

[690] Tengiz Yabıştaev. (2012). "Ot natsionalnogo dvijeniya altaytsev k obrazovaniyu Resbupliki Altay", Glavniy Redaktor: A. N. Gavrikov, *İstoriya i Sovremennost Respublika Altaya*, Gorno-altaysk, s. 12.

etme aşamasına kadar gelmişlerdir. Bu nedenlerden dolayı Burhanizm Altay Türkleri arasında ortaya çıkmış ve yayılma ortamı bulmuştur.

Oyrat Han efsanesi Altay Türkleri arasında çok eski dönemlerden beri var olan bir efsanedir. Bu efsaneye göre Oyrot Han etrafı saran düşmanlar nedeniyle halkına yardım edememiş ve utancından dolayı kimsenin bilmediği bir yere saklanmıştır. Ancak günü geldiğinde tekrar ortaya çıkarak halkını kurtaracağına söz vermiştir. Katun Nehri'nin kaynağını aldığı üç karlı tepe (beluha dağı) düştüğünde geleceğinin yakın olduğunu söylemiştir. XX. yüzyılın başlarında Oyrot Han'ın döneceğine olan inançları hiç bitmeyen Altay Türkleri arasında onun dönüşü tekrar konuşulmaya başlanmıştır. 1900 yılında müjdeli bir haber Altay Türkleri arasında yayılmıştır. Bu habere göre Katun sırtı olarak adlandırılan tepenin şekli değişmiştir. Ancak diğer iki tepede herhangi bir değişiklik olmadığı için bu beklenen günün tam olarak gelmediğine yorulmuştur.

Altay Türklerinin anlattığını göre 1904 yılında Katun Nehri kaynağı yanındaki ikinci karlı tepe düşmüş yani şekli değişmiştir ve üçüncünün de yakında düşeceği haberi gelmiştir. Böylece Altay Türkleri Oyrot Han'ın gelişini beklemeye başlamışlardır. 1904 yılının eylül (ya da mayıs) ayında Kuzey Altay'ın Tere Vadisi'ndeki yoksul Çet Çalpan'ın yurtunda yapılan bir toplantıda Oyrot Han misyonu ortaya çıkmıştır. Çet Çalpan'ın anlattıklarına göre bir gün önce Oyrot Han ve iki arkadaşı gelmiş, iki arkadaşı Oyrot Han'ın anlaşılmayan bir dilde yaptığı konuşmalarını Altay Türkçesine tercüme etmişler. Buna göre Oyrot Han şu cümleleri söylemiş:

- Ben vardım ve sonsuza kadar olacağım.

- Size duyurduğum Oyrotların başı benim, çünkü zaman yaklaşıyor.

- Sen, Çet, günahkâr bir adamsın ve kızın günahsız. Onun aracılığıyla emirlerimi bütün Altaylılara bildireceğim. Emirlerim şu şekildedir:

- Tütün içmeyin ve eğer bu alışkanlıktan vazgeçilemiyorsa tütüne bir parça huş ağacı kabuğu iliştirin.

- Bütün kedileri öldürün ve bir daha asla yurtlarınıza girmesine izin vermeyin.

- Ham odunu kesmeyin.

- Genç çiftlik hayvanlarının etini yemeyin!

- Hayvan kanı yemeyin.

- Karşılaştığınızda birbirinize şunu söyleyin: Yahşi! ve daha önce yaptığınız gibi yeni bir şey sormayın.

- Her sabah ve her akşam yukarıya ve dört tarafınıza süt serpin.

- Yurt içine, yurt kapısına ve önüne huş ağacından dört buhurdanlık ve dört huş ağacı yerleştirin.

- Buhurdanlıklarda funda yakın.

- Birbirinizle karşılaştığınızda tütün ikram etmeyin, pipo yerine fidan verin ve şöyle deyin: Yakşi!

- Kamların teflerini yakın çünkü bunlar Tanrı'dan değildir, Erlik'tendir.

- Hristiyanlarla (yeni vaftiz edilmiş Altay Türkleriyle) aynı yemekten yemeyin.

- Ruslarla dostluk kurmayın ve onlara "*orus*" demeyin, onlara "*çiçke put*" (*ince bacaklı*) deyin.

- Yüksek Kuzey Beyaz Dağı! Uzun bir süre onun önünde başınızı eğdiniz. Ama beyaz dağın artık efendimiz olmadığı zaman geldi.

- Bir zamanlar hepimiz Oyrot'un tebaasıydık ve artık sadece onu tanıyacağız.

- Ruslara düşman olarak bakacağız. Yakında onlara son gelecek, yer onlara tahammül etmeyecek, ayrılacak ve hepsi yerin altına düşecek. Güneşe ve aya kardeşimizmişiz gibi bakacağız.

- Yeryüzünde var olan beş ana boy ve beş ana dinin işareti olarak huş ağaçlarına beş farklı renkte kurdeleler asın.

- Ana işaret renkleriniz beyaz ve sarıdır. Bu renkleri şapkalarınıza takın.

- Kimin Rus parası varsa onu Ruslardan barut, kurşun ve mal satın almak için harcasın ve satın alma işleminden kalan parayı bana getirsin.

- Benden bir kuruş saklamayın. Saklayan Ruslarla birlikte başarısız olur.[691]

İşte o gün Çet Çalpan'ın çevresindekilere yaptığı bu efsanevi hitap Burhanizm hareketinin manifestosu olmuştur. Burhanizm'in bu şekilde başlamasıyla birlikte geleneksel ritüellerle vedalaşma, kam davullarını ve idollerini yakma,[692] kanlı kurban sunu adetlerinden uzaklaşma ve bununla birlikte Hristiyanlaştırılmış Altay Türklerini reddetme çağrısı yayılmaya başlamıştır.[693]

[691] A. V. Anohin'den aktaran: L. P. Mamet. (1930). *Oyrotiya: Oçerk Natsionalno-Osvoboditelnogo Dvijeniya i Grajdanskoy Voynı Na Gornom Altae*. İzdanie Nauçno-İssledovatelskoy Assotsiatsii Po İzuçeniyu Natsionalnıh Problem, Moskva, s. 13-14.

[692] A. G. Danilin, a.g.e., s. 85; L. P. Potapov, a.g.e., s. 92.

[693] Kira Rozova. (2013). "Altaytsı i ih traditsionnıye verovaniya v sovremennom mire", *Missionerskoye Obozreniye*, № 3, S. Peterburg, s. 28.

Resim 2. 119. Burhanistlerin İbadeti Yeri Olan Mürgül- 1927[694]

Burhanizm, Kamlık inancının bazı öğretileriyle, yerel halkın arasında yayılmış olan bazı efsaneler ve Lamazim'den gelen motiflerin sentezinden oluşan dini ve milliyetçi bir harekettir. Bu hareketin din adamlarına ise *yarlıkçı* denilir. Burhanizm'in Ruslaşmaya, Hristiyanlaşmaya, Rus parasını ve Rus mallarını kullanmaya hatta Kamlık inancının bütünüyle bir din olarak yaşanmasına karşı olan bir hareket olduğunu görülmektedir. Bu hareketin liderliğini yapan *Çet Çelpan* adlı Altay Türkü'nün de bulunduğu bir toplantı 1904 yılında Rus güvenlik güçleri ve yerli halk tarafından basılmış ve içerdekiler bu

[694] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88930?page=12&query=алтай&index=561, Erişim tarihi: 24.03.2021.

kişiler tutuklanmıştır.[695] Tutuklanan Çet Çelpan Mayıs 1906'nın sonunda diğer tutuklu kişilerle birlikte Biysk şehrinde Tomsk Bölge Mahkemesi'nde yargılanmışlardır ve sanıklar beraat etmiştir. Çet Çelpan, kızıyla birlikte Altay'a dönmüş ve sıradan bir yarlıkçı olarak hayatına devam etmiştir. Zira o tutuklandıktan sonra Tırıy Ag-emçi adlı Altay Türkü Burhanist din adamlarının başı olmuştur. Çet Çelpan ise 1925 yılında ölmüştür.[696] O dönemde Çet Çelpan'ın yargılandığı davada Burhanizm suçlularının savunmasını Petersburg'un avukatları fahrî olarak üzerlerine almışlardır ve davanın idam ile sonuçlanmasını engellemişlerdir.[697]

Resim 2. 120. Mahkeme Sonrası Vaizler, Avukatlar ve Çet Çalpan (Alt Sağdan İkinci)[698]

Geleneksel inancı Kamlık olan Altay Türklerinin arasında Burhanizm'in büyümesi ve yayılması yaklaşık olarak 1918 yılına kadar devam etmiştir. 1920-1921 ve sonraki yıllarda Altay Türklerinde Kamlık inancına dönüşler tifüsün vakalarının

[695] Anar Somuncuoğlu, a.g.m., s. 246; Abdulkadir İnan, a.g.e., s. 203.
[696] N. A. Maydurova, N. V. Ekeev. (2014). *Burhanizm - Belaya Vera (Ak-Jaň): Dokumentı i Materialı.* ot. red. N. V. Ekeev, OAO Gorno-Altayskaya tipografiya, .Gorno-Altaysk, s. 202.
[697] Abdulkadir İnan, a.g.e., s. 203; N. A. Maydurova, N. V. Ekeev, a.g.e., s. 64.
[698] Fotoğraf: Altay Cumhuriyeti A. V. Anohin Milli Müzesi, Kaynak: N. V. Ekeev. (2014). "Etnosotsialnıe protsessı v Gornom Altae v kontse XVIII - naçale XX. vv. Obrazovanie altayskogo etnosa". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 74.

yayılması ve çiftlik hayvanlarının ölümünün başlamasıyla daha sık olarak görülmeye başlamıştır.[699] Bu durum her ne kadar başka inancın etkisinde kalınsa da atalar özelliği taşıyan Kamlık inancının Altay Türklerinin inanç dünyasındaki derin köklerine işaret etmektedir.

2.7. Geleneksel Yiyececek, İçecekler ve Bunlarla İlgili Geleneksel Kurallar

Altay mutfağı konusu Altay Türklerinin maddi kültürünün özelliklerinin araştırılmasında ve ortaya çıkarılmasında önemli başlıklardan biridir. Herhangi bir halkın gıda sistemi birçok faktöre bağlıdır. Bunlar doğal-coğrafi çevre, sosyo-ekonomik koşullar, etnik gelenekler ve ekonomi türü olarak üçe ayrılabilir. Altay halkının yiyecekleri de yaşamlarının diğer alanlarında olduğu gibi Altay halkının kültürün hem gelişim tarihi ile ilgili hem de diğer halklarla olan bazı kültürel ve ekonomik ilişkilerdeki yansımaları içermektedir. Bu yiyeceklerin özellikleri ve onların hazırlanış süreci Altay Türklerinin kökeni bağlamında Sayan-Altay Dağlarının ve etrafındaki bozkırların halklarının, soy ve kabilelerinin yakınlaşmaları, birleşmeleri ve ayrışmalarıyla ilgili bilgileri içermektedir. Arkeolojik buluntulardan ve bazı yazılı kaynaklardan elde edilen verilere dayanarak bu konuyla ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu bilgilere göre Altay göçebelerinin vahşi ve evcil hayvanların etini, çeşitli yabani yenilebilir bitkileri, dağ meyveleri ve fıstıklarını yedikleri anlaşılmaktadır.[700] Ayrıca önemli sinologlardan olan Nikita Yakovleviç Biçurin'in[701] ortaya koyduğu bilgilere göre MÖ I. yüzyıla kadar uzanan Çin yazılı kaynaklarında göçebelerin kımız ve peynir yapabildikleri bilgisine ulaşmak mümkündür.[702]

---

[699] N. A. Maydurova, N. V. Ekeev, a.g.e., s. 202.

[700] B. Yu. Kiçekova. (2014). "Traditsii pitaniya". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 245.

[701] Nikita Yakovleviç Biçurin (1777-1853) Çuvaş asıllı tarihçi ve önde gelen Sinologlardandır. Kazan'da din akademisinde eğitim görmüş ve keşişliğe yükselmiş, manastırda görev almıştır. 1802'de Pekin'e misyonerlik çalışmaları için yollanmış ve burada 14 yıl görev almıştır. Pekin'de bulunduğu süre boyunca Çin tarihi, dili ve diğer çeşitli doğu halklarının tarihini araştırma imkânı bulmuş ve bu alanda önemli bilgiler ortaya koymuştur. Birçok antik ve orta çağ Çin el yazma eserlerin tercümesini yaparak bunları Rusça, Çuvaşça ve Eski Yunancaya aktarmıştır. 1837 yılında ilk defa Rus İmparatorluğu'ndaki Çince okulunu açmıştır. Biçurin, sinoloji alanında yaptığı önemli çalışmalardan dolayı Rusya, Fransa, İngiltere ve Almanya'daki çeşitli bilim akademilerine seçilmiş ve 4 kez Demidov ödülü almıştır.

[702] L. P. Potapov. (1953). *Pişça Altaytsev (Etnografiçeskiy Oçerk)*. Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, T. XIV, Moskva-Leningrad, s. 38.

Altay Türklerinin ilk göçebe sakinleri sütü mayalayarak tüketmişlerdir zira göçebelerin yaşam koşullarında sütü ekşimeden uzun süre muhafaza edebilecek bir ortam veya durum söz konusu olmamıştır. Altaylarda tahıl ve ondan faydalanma ise XII. yüzyılın ilk yarısından itibaren yayılmaya başlamıştır. Arkeolojik buluntulara göre bu coğrafyada ziraat yapay sulama kanallarının kullanılmaya başlamasıyla gelişme kaydetmeye başlamıştır. Altay yemekleri ile ilgili önemli bilgileri XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyılın ilk yarısı dönemine ait Rusça yazılı kaynaklarda bulmak mümkündür. Yine Altay folklorunda, özellikle de tarihi sözlü anlatımlarda ve kahramanlık destanlarında yemekle ilgili önemli materyal bulunmaktadır. Folklorik anlatımlarda en sevilen yansımalar et dağları ve arak nehirleridir. Bu gerçeküstü anlatımlarda en güzel yemekler yüceltilmekte bununla birlikte en iyi beslenmenin ve en müreffeh hayatın göçebelerde olduğu işlenmektedir.

Göçebe tarz hayvancılıkla uğraşanların gıdalarının neredeyse bütünü daha çok hayvanlardan elde edilen gıdalara dayanmaktadır. Yılın büyük bir bölümünde beslenmelerinin temelini süt, et ve bitkisel gıdalar (yabani bitkiler, darı, arpa) oluşturmaktadır. Göçebe hayvancılık iki büyük gruba ayrılır. Birincisi üst grup yani at ve koyun (ki bu etler en çok itibar gören etlerdir ve bu etlerden kutlamalarda yemekler yapılmaktadır.) etidir. Alt grup ise keçi, deve ve iri boynuzlu hayvan (geyik, sığır vb.) türlerinin etleridir. Bu etlerden çeşitli yemekler yapılmaktadır, hem bayramlarda hem de diğer dini günlerde de tüketilmektedir.[703]

Yemek kültürü ve mutfak, somut kültürün karakteristik özelliklerini gösteren değerlerden biri olması yönüyle sosyokültürün önemli bir ögesi olarak değerlendirilmektedir. Altay mutfağı da diğer somut kültürel değerlerde (giyim, ikametgâh vb.) olduğu gibi sadece kültürel gelişim sürecini değil, Altay Türklerinin diğer halklar ve kabileler ile olan ekonomik ve kültürel bağlarıyla ilgili bilgileri de içerdiğini söylemek mümkündür.[704] Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan Altay Türklerinin geleneksel mutfağındaki yemekleri genel olarak süt ile hazırlanan yiyecekler, et ile hazırlanan

[703] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 245, 246
[704] L. P. Potapov, a.g.m., s. 37.

yiyecekler ve bitkilerle ile hazırlanan (tahıl, bitki kökü, bitki tohumu, fıstıklar vb.) yiyecekler olarak üç ana başlık altında toplamak mümkündür.

Altay Türkleri geleneksel yaşamlarında sütten *kaymak, çegen* (Altay Kiji) - *ayrak* (Telengit) yani yoğurt, *aarçı* yani lor, *kurut* vb. hem mayalanmış hem de mayalanmamış yiyecekler yapmaktadırlar. Et ile yapılan yiyeceklerde daha çok koyun eti kullanılsa da keçi eti ve dana eti kullanılmaktadır. Koyun eti Altay Türklerinin başlıca gıdalarından biri olduğu için koyun satmak pek görülen bir durum değildir.[705] Etli yemekler genellikle etin haşlanması üzerine şekillenmiştir. Altay Türkleri yemek yaparken eti parçalara ayırsalar da çok küçük doğranmazlar. Karkas kemikli etten eklemlerine bölünmüş olarak faydalanırlar. Örneğin göğüs eti omurgadan ayrılarak pişirilir. Pişirme işi kazanda etin üzerine su eklenip haşlanarak ve az tuzlu şekilde yapılır. Unlu yiyeceklerin en çok tüketilen ve rağbet gören çeşidi mayalı sütle hazırlanmış yufkayla yapılan *teertpek, boorsok, altın-taş* gibi yiyeceklerdir. Kavrulmuş tahıl yani *çarak, talkan, yarma* vb. yiyecekler de en az unlu yiyecekler kadar rağbet görmektedir.[706] Geleneksel Altay mutfağında 34 çeşit bitkiden faydalanılmaktadır. Yemek yapımında bitki kökleri, bitki soğanları, bitki sapları, bitki yaprakları, çiçekler, orman meyveleri, bitki tohumları (çam fıstığı gibi), ağaç kabuklarının altındaki yumuşak kısımlar kullanılmaktadır.[707]

Altay Türklerinin hazırladıkları yemeklerin, yiyeceklerin ve içeceklerin neler olduğu, nasıl adlandırıldıkları, hazırlanma yöntemleri ve ne şekilde tüketildikleri ile ilgili gelenekler Altay Türklerinin diğer Türk halklarıyla olan ortak medeniyet ve kültürün anlaşılması ve ortaya konması açısından önem arz eden konulardan biridir.

2.7.1. Etli yemekler ve hayvan kesimi ile ilgili gelenekler

Altay Türklerinin gündelik yaşamlarında ve özel günlerinde et büyük önem taşımaktadır. Ancak etin tüketimi mevsimsel durumlara göre değişiklik göstermektedir. Bahar ve yaz aylarında büyükbaş hayvan eti diğer mevsimlere göre çok az tüketilen bir

[705] V. V. Radlov, a.g.e., 151.
[706] Kaynak: http://putevoditel-altai.ru/index/altajskaja_kukhnja/0-14, Erişim tarihi: 03.03.2020.
[707] A. A. Açimova, "Rasteniya Gornogo Altaya v Obıçayah i Traditsiyah Altaytsev", *Rastitelnıy Mir Aziyatskoy Rossii*, 2017, № 4 (28), Novosibirsk, s. 82.

besindir. Bayramlarda, ailevî kutlamalarda, dinî törenlerde mutlak surette hayvan kesilmektedir ve tüketilmektedir. Ayrıca hasta olan havyanlar da hastalıktan ölmemesi için kesildiği bilinmektedir. Kışın tüketmek amacıyla hazırlanan ete Altay Türkçesinde *sogum* adı verilir. Sogum sonbaharın son dönemlerinde (ekim-kasım) yani kışın ilk don zamanlarında hazırlanan bir yiyecektir. Bunun nedeni hayvanlar bu döneme kadarki süre içerisinde irileşmesi ve iyice yağlanmasıdır. Yılın diğer zamanlarına göre hayvanın canlı ağırlığının daha fazla olduğu dönem bu dönemdir. Hayvanlar kesinlikle geleneksel yöntemlerle ve ailenin kış boyunca yemek için ihtiyaç duyduğu miktara göre kesilir.

Orta Asya halkları hayvan kesimi ve kasaplık sanatına eski zamanlardan beri çok değer vermektedirler. Hem at kesmenin hem de koç kesmenin kendine özgü geleneksel yöntemleri vardır. Altay Türklerinde at kesimi hayvanın boyun kısmında bulunan omurga siniri bıçakla delinip sinir bağlantısı kesilerek (*şukşulap*) gerçekleştirilir. Koyun kesimi ise diyaframın delinmesi ve aort damarının koparılmasıyla (*özögin üzüp*) yapılır. Koyun kesim işlemi sadece erkekler tarafından ve ay yükselirken gerçekleştirilir. Yan tarafına yatırılan hayvanın karın bölgesinden yani göğsünden biraz aşağıdan açılan delikten sağ elle kalbin aort damarı tutulur ve hızlıca kopartılır. Sonrasında hayvanın derisi yüzülür. Tuva Türkleri ve Moğollar da hayvanı aynı bu yöntemi kullanarak öldürürler. Göğsün yarılması ve hayvanın bu şekilde öldürülmesi yöntemi Cengiz Han'ın *yasa* adı verilen kanunlarında da geçmektedir.[708]

Altay Türkü erkekler deri yüzme işin çok çabuk ve düzgün şekilde yaparlar. Yüzme işi sadece erkekler tarafından gerçekleştirilir. Deri yüzülürken boyundan başlayarak kuyruğa kadar deri bıçakla karın bölgesi üzerinden kesilir. Sağ el yumruk yapılır ve başparmak hızlı ve dalgalı bir şekilde derinin altına nüfuz ettirilerek derinin gövdeden ayrıştırılması sağlanır. Bu yöntemle deri neredeyse tamamen bütün şekilde yüzülür, sadece dizden aşağısındaki kısım yüzülmezden bırakılır. Koyunun göğüs kısmında (*töş*) küçük bir parça yünlü deri yüzülmeden bırakılır. Bu kısımdaki et lezzetli ve saygın bir yemek özelliği taşır ve sadece misafirliğe gelen anne tarafının kardeşi, annesi ve yeğenlerine yedirilir.[709] Derinin tamamen yüzülmesi sonrasında gövde

[708] G. E. Grumm-Grijimaylo. (1926). *Zapadnaya Mongoliya i Uranhayskiy kray*. Leningrad, cilt 3, s. 94.
[709] L. P. Potapov, a.g.m., s. 55.

içerisinde biriken ve pıhtılaşmış olan kan (*kann*) dikkatlice bir kaba alınır. Gövdenin parçalara ayrılması bıçakla yapılır ve herhangi bir kemiğin kırılmasına izin verilmez. Parçalama kürekkemiği, but, göğüs, omurga ve kuyruk olarak yapılır. Kuyruğun en uç kısmını büyüklerin yemesi yasaktır ve bu kısım sadece çocuklara yedirilir.

Uygulanan geleneksel kesme yöntemiyle hayvanın kanı da atılmaz ve yemeklerde kullanılmak üzere toplanır. Ayrıca halkın inançlarına göre kanın dökülmesi veya atılması ve bununla birlikte hayvanın bütün olan kemiklerin kırılması uğursuzluk olarak kabul edilir ve yetiştirilen hayvanlara bereketsizlik getireceğine inanılır. Bu nedenle parçalara ayırma sadece bıçakla ve adı belirtilen kısımlara bölünerek yapılır. Geleneklere göre yüzülmüş koyundan küçük bir parça et ateşe atılarak ateşe ikram edilir. Bununla birlikte göğüs etinden yapılmış sucuktun bir parça sacayağının tör yani yurt içindeki en seçkin olan yer tarafında kalan ayağına iliştirilir. Eve misafir çağrılması durumunda parçalara bölünen et davete gelmiş olanlar arasında pay edilir. Hayvan kesimi yapılırken mutlaka kandan sucuk yapılır ve buna *jümür* adı verilir. Toplanan hayvan kanı bir kap içerisinde eşit miktarda yoğunluğa ulaşana kadar yoğrulur, içerisine biraz süt ve tuz eklenerek bağırsağın içine doldurulur. Hazırlanan bu sucuk suda haşlanır ve sıcak şekilde tüketilir. Altay Türkleri için özel ve lezzetli yemeklerden biridir. [710]

Tuva Türkleri de atın kanını besin olarak kullanmaktadırlar. Örneğin iyice temizlenmiş olan atın onikiparmak bağırsağına atın kanı doldurur, suda haşlar ve bu şekilde tüketirler. Arta kalan kan olursa bunu tahta bir kaba koyarlar ve kışın kullanılmak üzere saklarlar. Sulu yemeklerin hemen hemen hepsine bu donmuş kanı koyarak tüketirler.[711]

Kadim dönemlerden beri uygulanan hayvan kesme ve deri yüzme yönteminden Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin[712] XIV. yüzyıla ait bilgileri içeren *Cami'üt-*

[710] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 246.
[711] Cengiz Buyar, a.g.e., s. 99, 100.
[712] Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, İlhanlı devlet adamı, tabip, âlim ve tarihçidir. İlhanlılar döneminde yaşamış ve vezirlik yapmıştır. 1318 yılında Tebriz'de vefat etmiştir. Onun Câmi'u't-tevârîh adlı eseri modern anlamda ilk genel dünya tarihi olarak kabul edilen Farsça bir eser olup pek çok araştırmacı tarafından bölümler halinde yayımlanmış ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Bu ve daha geniş bilgi için bkz.: Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36, TDV Yayını, Ankara, s. 19, 20, 21.

Tevarih[713] adlı eserinde de bahsedilmektedir. Rus devrimi öncesindeki dönemde bütün kutlamalarda, bayramlarda veya misafir çağrıldığında kesilen koyunun eti sosyal statüsü veya maddi durumuna bakılmaksızın gelen misafirler arasında paylaştırılmakta, etin en güzel kısımları en önemli misafirlere diğer kısımları daha az önemli misafirlere ve iç organları ve arta kalan kemikleri ise fakir kimselere dağıtılmaktadır.[714]

Altay Türkleri sucuk yapımı için düz bağırsağı (*kıyma*) kullanırlar. Bağırsak öncelikle ters yüz edilir ve iyice temizlenir. Daha sonra bağırsağın içerisine et, yağ, yabani soğan ve tuzdan oluşan karışım sıkı bir şekilde doldurulur.

Hayvanın iç organlarından ise *jorgom* adı verilen yemek yapılır. Bunun için hayvanın bağırsağı güzelce temizlenir. Bu arada hayvanın iç yağı (*karın-ju*) ve midesi (*karın*) ince şeritler halinde kesilir ve bağırsakla birlikte örgü haline getirilir. Bu yemek sadece haşlanarak tüketilir.

Et, et suyunun içine eklenen yabani soğanla birlikte tüketilir. Et çorbasından *koço* ve *jarma* adlı yemekler pişirilir. Bunun için su dolu kazana çok miktarda kuşbaşı et konulur ve içerisine Altay Türkçesinde *sokı* adı verilen tahta dibekte kabuğu alınmış arpa (*arba*) eklenir ve pişirilir.

---

[713] "*Reşîdüddin I. cildi kaleme alırken eldeki kaynaklardan, Kubilay Han (1260-1294) ve oğlu Mengü Timur'un (1294-1307) saltanatları zamanındaki resmî yazışmalardan, Doğu Asya'dan gelen tüccar ve elçilerle yapılan görüşmelerden de faydalanmıştır. Moğol tarihinin başlangıcı ve Çin hakkındaki yazılarında büyük Han Ögedey'in temsilcisi Bolad Ching-sang'ın verdiği bilgilere güvenmiş, Kubilay'ın seferlerini anlatırken de doğrudan Moğol ve Çin kaynaklarından istifade etmiştir. II. cilt I. cilt kadar önemli değilse de Reşîdüddin burada Moğollar'ın münasebet kurduğu bütün Asya ve Avrupa halklarının genel bir tarihini özet halinde kaleme almıştır. Câmiʿu't-tevârîḫ'in bu cildinin sonunda "Zeyl-i Ebû Hâmid" adında bir bölüm yer almaktadır. Burada Ebû Hâmid b. İbrâhim adlı bir kişi, son Irak Selçuklu hükümdarı Sultan II. Tuğrul devrine (1177-1194) dair oldukça geniş bilgi vermiştir. Bazı kaynaklarda Reşîdüddin'in coğrafyaya dair "el-mesâlik ve'l-memâlik" tarzında müstakil bir eseri olduğu kaydedilirse de diğer bazı kaynaklarda bu eser Câmiʿu't-tevârîḫ'in III. cildi olarak gösterilir. Ṣuverü'l-eḳālîm adı verilen bu cildin, Moğol İmparatorluğu'nun yol sistemi, yollardaki mesafe taşları ve posta konaklama yerlerine dair bilgileri ihtiva ettiği belirtilmektedir. Ancak III. cildin bir nüshasına henüz rastlanmamıştır. Orijinal adı Şuʿab-ı Pençgâne olan IV. cilt Arap, Türk, yahudi, Frank ve Çinliler'den müteşekkil devlet idaresinde söz sahibi olan beş büyük sülâlenin şecerelerini, Türk ve Moğol hanlarının aile fertlerini, yüksek rütbeli memurlarını ve ordu mevcudunu anlatan bir eserdir.*", Bu ve daha geniş bilgi için bkz.: Ramazan Şeşen. (1993). "Câmiu't-Tevârîh", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 7, TDV Yayını, İstanbul, s. 132-134.

[714] L. P. Potapov, a.g.m., s. 54, 55.

Resim 2. 121. Sokı - 1927[715]

Sakatat da çeşitli şekillerde tüketilen yiyecekler arasındadır. Örnek olarak ciğer (*buur*) dilim dilim doğranır. Kuyruk yağı ile birlikte karışık şekilde şişe (*tiş*) geçirilir ve ateşte pişirilerek tüketilir. Dalak (*telüün*) pişirilirken dalağın üst kısmından ağız gibi bir yarık açılır. Bu yarıktan dalağın içerisine yağ parçaları ve soğan doldurulur. Sonrasında bu ağız ince bir çubuk yardımıyla dikilir ve bu şekilde pişirilerek tüketilir.

Altay Türkleri demir şiş üzerine eti geçirirler ve köz üzerinde pişirerek bunu tüketirler. Buna Altay Türkçesinde *tiştegen* et denilir. Bir diğer lezzetli yemek türü ise *kerzen* adı verilen yemektir. Bunun için üzerindeki derisi alınmamış yağlı ve kemikli göğüs eti *tahta şişe* geçirilir ve köz ateşi üzerinde kızartılarak pişirilir. Pişirme esnasında

[715] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88954?page=9&query=алтай&index=441, Erişim tarihi: 22.04.2020.

deri üzerindeki yün yanar ve böylece yanan yün ete özel bir lezzet katar.[716] Bazı Altay Türkleri Burhanistler bu tahta şişleri kullanmaktan kaçınmaktadırlar. Bunun sebebi ise Burhanistlerin toz ağacı (*kayın*) ve hanımeli ağaçlarının (*ırgay*) eskiden insan olduklarını kabul ettikleri inanışlarından kaynaklanmaktadır.[717]

Bir diğer yemek ise *çoçuh* adı verilen yemektir. Bunun hazırlanması için atın kalbinin içine küçük küçük doğranmış et ve yağ doldurulur ve dumanlanır. Dumanlama sonrasında çocuh suda haşlanır. Bu yöntemin kadim dönemlerde Altay Türkleri arasında yaygın olan dumanlama ile et konserve etme yönteminin bugünkü yansıması olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca başka bir yöntemde dumanlanarak kurutulan et öğütülür böylece uzun süre saklanabilecek hale gelir ve bu et genellikle suda pişirilerek çorba şeklinde tüketilir.[718] Genellikle et konserve yöntemleri kurutma, bazen tuzlama ve dondurma şeklindedir. Dondurularak yapılan et konserve etme yöntemi Altay Türklerinin *sogum soyor oy* adını verdikleri kışın başında, don olaylarının görülmeye başladığı günlerde, çok miktarda hayvanın (koyun, inek, at) yukarıda bahsedilen yöntemle kesilmesiyle yapılır. Başı kesilen, derisi yüzülen hayvanın gövdesi parçalara ayrılmaz, bütün bırakılır. Bütün bırakılan gövdenin karın kısmından boylu boyunca bir yarık açılır. Bu yarıktan iç organlar, içeride biriken kan ve bağırsaklar tamamen çıkarılır. Sonrasında yumuşak kemiksiz ve kemikli et parçalarıyla kan ve etten yapılma sucuklar karın kısmından hayvanın (koyun ya da boğa) vücuduna doldurulur. Doldurma işlemi sonrasında yarık olan karın kısmı dikilir ve bu şekilde dondurularak konserve edilmiş olur.

[716] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 247.
[717] L. P. Potapov, a.g.m., s. 56
[718] Etin bahar aylarında saklanması batı Tuva halkı tarafından çok tercih edilmez. Genellikle kesilen hayvanın etini tamamen pişirirler. Baharda, Kırgızlar gibi eti bölüp, ipe ve ağacın budaklarına asıp, güneş gören ve rüzgârlı bir yerde kuruturlar. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, a.g.e., s 101.

Resim 2. 122. Sucuk Yapımı - XX. Yüzyılın İlk Çeyreği[719]

At etinin dondurularak saklanması ise biraz daha değişik bir yöntemle yani at etinin atın midesine doldurulmasıyla yapılır. Ayrıca atın etli göğüs kısmı atın bağırsağına doldurularak ta dondurulduğu olur. Bu yöntemle eti uzun süre saklamak mümkündür. Dondurulmuş et genellikle ocak-şubat aylarına kadar saklanır ve sonrasında tüketilmeye başlanır. Çünkü bu dönem soğukların en şiddetli olduğu dönemdir.[720]

At etinden de çeşitli yemekler yapılmaktadır. Örneğin *kazı* (iç karın yağı, bağırsağa doldurulmuş et parçaları), *karta* (yağ ile haşlanmış bağırsaklar), *jal* (at etinin haşlanmış yele kısmındaki et) bunlardan bazılarıdır.

Altay Türklerinin tükettikleri etler arasında yabani hayvan etleri de önemli bir yer tutar. Sibirya geyiği (*sıgın*), tavşan (*koyon*), karaca (*elik*), dağ tekesi (*teke*), yabani domuz

[719] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88673?query=4126-14&index=0, Erişim tarihi: 23.04.2020.
[720] S. P. Tyuhteneva, a.g.m., s. 408.

(*kakay*), bir geyik türü olan sığın (*bulan*) ve sincapgillerden bir kemirgen olan mormot (*tarbagan*) gibi hayvanlar hem etleri hem de derileri için avlanır. Ayrıca av hayvanlarından olan orman tavuğu (*çay*), fındık tavuğu (*sımda*), keklik (*kürtük*), ördek (*örtök*) ve kaz (*kas*) gibi hayvanlar da etleri yennem üzere avlanırlar.

Kuzey Altay Türkleri arasında hayvan yetiştiriciliği pek görülmemekle birlikte etli yemekler günlük yaşamda önemli bir yer tutmaktadır. Kuzey Altay'ın dağlık tayga bölgelerinde yaşayan sığın, karaca, geyik gibi hayvanların etleri Çalkandılar ve bununla birlikte Tubaların bazılarının tükettiği başlıca etlerdir. Bununla birlikte ayı eti de Kuzey Altay Türklerinin bazen tükettiği etler arasındadır. Ancak Kumandin boyunun geleneksel dini inanışlarına göre ayı eti tüketmek yasaktır. Büyük orman tavuğu, kara orman tavuğu, ela orman tavuğu gibi kuşların etleri de Kuzey Altay'a yemeklerde tüketilmektedir. Orman hayvanları ve kuşlar haricinde satın alınan atların etinden yukarıda bahsedildiği gibi *sogum* adı verilen kışlık et hazırlanır.[721]

Güney Altay Türkleri yaşadıkları yerlerde bulunan nehirlerde balık bol miktarda bulunur ancak buna rağmen pek fazla balık tutmazlar ve balık eti tüketmezler. Balık daha çok Kuzey Altay Türk boylarının tükettiği bir et çeşididir. Bu boylar küçük balıkları kuruturlar (*udrak*), ezerek *tutpaş* adı verdikleri çorbaya eklerler. Büyük balıkları ise haşlarlar veya şişe geçirilerek köz üzerinde pişirerek tüketirler.[722]

2.7.2. Sütle hazırlanan geleneksel yiyecekler

Altay Türklerinin yiyecekleri hakkında ayrıntılı bilgileri yaklaşık olarak MÖ I. binyılın ilk yarısından itibaren erken göçebelerin dönemiyle ilgili verilerden elde etmek mümkündür. O dönemde Güney Altay'ın sığır yetiştiren boy ve soyları için ana yiyecek türü süt ürünleri ve ev hayvanlarının etleri olmuştur. Süt ürünleri olan peynir ve yağ, et sığırlarının sağıldığı dönemlerde yapılmış ve bunlar çeşitli şekillerde konserve edilerek kışın tüketilmiştir. Ayrıca bilimsel kaynaklar Hunlar ve öncesi dönem tarihlerinde Altay göçebelerinin peynir ve kımız yapımını bildiklerini göstermektedir. Örneğin Rus

[721] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 248.
[722] L. P. Potapov, a.g.m., s. 59.

arkeolog S. İ. Rudenko tarafından 1947 yılında keşfedilen II. Pazırık kurganındaki soylu bir kişinin yanında, içerisinde peynir bulunan bir kesecik bulunmuştur. Bu peynir ortamın elverişli olması nedeniyle yaklaşık iki bin yıl iyi durumda saklanmış ve bugüne ulaşmıştır. Elde edilen bu peynir kadim dönem Altay Türkleri yiyecek kültürü hakkında önemli veriler elde edilmesine imkan sağlamıştır.

Kadim dönem Altay göçebeleri sonraki dönemde Asyalı halkların da yaptığı ve bugüne kadar değişmeyen bir yöntem olan mayalama veya bir başka deyişle ekşitme yöntemiyle sütü tüketilmişlerdir. Zira göçebe hayat şartlarında süt, tahta veya deriden yapılma ve bazen iç kısmı hiç yıkanamayan kaplara konulmuş ve bu şekilde muhafaza edilmiştir. Bu durum ise sütün mayalanmasına zemin hazırlamıştır. Aynı şekilde sağılan at sütü deri kap içerisinde, yazın sıcak günlerinde ve at üzerinde doğal bir şekilde yayılması nedeniyle mayalanmış ve kımıza dönüşmüştür. Bu yöntemle yani yayılarak yapılan kımız bugün hem Kırgızlarda hem de Kazaklarda değerli bir içecektir. Altaylar coğrafyasının Göktürklerin hâkimiyeti altında olduğu dönem olan VI-VIII. yüzyıllarda Altay Türkleri göçebeler at eti ve kımızı çokça tüketmişlerdir.[723]

Altay Türklerinin yemeklerine, yiyecek ve içeceklerine dikkat edilecek olursa elde edilen bilgiler tarihi ve etnogenetik bazı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır. Zira Altay Türklerinin sütten hazırladıkları yiyecek ve içecekleri diğer Türk halklarınınkiyle sadece adlandırma olarak değil aynı zamanda yapılış yöntemleri olarak ta benzeşmektedir. Bu yansımaların kültürel anlamda derin tarihi bağları ve ortak tarihi bir geçmişi gösterdiğini söylemek mümkündür.

Örnek olarak Altay Türklerinin *kurut* olarak adlandırdıkları bir tür kurutulmuş peynir olan gıda Kazaklarda, Kırgızlarda, Özbeklerde, Türkmenlerde, Başkurtlarda, Kazan Tatarlarında, Hakaslarda, Tuvalarda ve diğer Türk haklarında da aynı isimle adlandırılır ve yapılışlarında hemen hemen aynı yöntem kullanılır. Aynı şekilde bu durumun yoğurt, kımız, kaymak ve diğer süt ürünleri içinde söz konusu olduğunu ifade etmek mümkündür. Özellikle Güney Altay Türk boylarının tükettikleri süt ürünlerinin

[723] L. P. Potapov, a.g.m., s. 39, 40.

birçoğu Kazaklar, Kırgızlar, Hakaslar, Başkurtlar (sığır hayvancılığı yapanlar) ve (Sovyet devrimi öncesi dönemdeki göçebe) Özbeklerin süt ürünleriyle hemen hemen aynıdır. Bununla birlikte Güney Altay Türklerinin etle ve tahılla yaptıkları bazı yemeklerin yapılış yöntemleri ve adları adı geçen halkların birçoğunun etle ve tahılla yaptıkları yemeklere hazırlanış yöntemi ve ad olarak birbirine çok benzemektedir (*Kazı, karta, töş, talkan, kurmaç, potko, salamat* vb.)[724]

Süt, kadim dönemlerden beri Altay Türklerinin tükettiği başlıca besinlerden biri olmuştur. Altay Türkleri koyun, keçi, inek, kısrak, yak gibi hayvanların sütlerinden çokça faydalanırlar. Ancak sütü çiğ olarak tüketmezler, yoğurt, peynir, lor gibi mayalanmış şekilde tüketirler.[725] Altay Türkleri arasında çok yaygın olarak tüketilen süt ürünü Altay Türkçesinde *çegen* (*ayrak*) adı verilen yoğurttur. Çegen geleneksel yöntemlerle yapılır. Bunun için atın kuyruk kemiği veya at, inek, koyun gibi hayvanların tendon (*uçuk*) bağlarından bir parça dumanlanır ve inek sütünün içine bırakılarak bu şekilde sütün mayalaması sağlanır ve bunun sonucunda çegen elde edilir.[726] Çegen daha çok erken bahar döneminde yapılır. Bunun nedeni bu dönemde sütün bol olması ve bol miktarda sağılmasıdır.

Çegenin yapımı için ağaç kovanın içine kaynamış sıcak süt doldurulur. İçerisine ocak üzerinde dumanlanmış atın kuyruk kemiği, tendon bağı veya bazen de kurut bırakılır. Telengit boyundan olan Altay Türkleri sütün içine genç söğüt ağacının kabuğunu koyarlar. Süt birkaç saat bu şekilde bekler ve mayalanır. Sonra içine taze süt eklenir ve bu karışım *arhıt*[727] adı verilen deri kaba boşaltılır. Deri kabın içindeki bu karışım periyodik aralıklarla *bışkı* adı verilen özel, uzun bir tahta kaşıkla karıştırılır. Bu tahta kaşık gelenek olarak evin erkeği tarafından kesilen tahta parçasından yapılır. Elde

[724] L. P. Potapov, a.g.m., s. 69.
[725] L. P. Potapov, a.g.m. s. 38.
[726] V. V. Radlov, *çegen* ile ilgili olarak şunu söylemektedir: "…*Altay Türkçesinde* çegen *tesmiye edilen ekşi kısrak sütü o kadar koyu değildir. Bu içki Altay'da saf olarak kullanılmaz, umumiyetle inek sütü katarlar*.", Bu bilgi için bkz.: V. V. Radlov, a.g.e., 162-163.
[727] Altay Türkleri de büyük ölçekteki deri kaba *sabaa* veya *arkıt* derler. Adlandırılmasındaki benzerlik bugüne kadar muhafaza olunmasıyla birlikte bu kap inek derisinden yapılmakta, dış görünümü itibariyle de Tuvaların kögeerine benzemektedir. Genel olarak Türk halklarında -ki bunlar Altay, Kırgız, Kazak, Hakas ve Tuva gibi halklardır- daha başka benzerlikler de bulunmaktadır. Örneğin, Kırgızlar sabaa, Altay Türkleri arkıt (sabaa), Başkurtlar haba, Kazaklar sabaa, Buryatlar huhuur, Hakaslar saban demektedirler. Tuvalarda ise saba sözcüğü tabak çanak anlamına gelmektedir. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, a.g.e., s. 82

edilen çegen Altay Türklerinin yazın en çok tükettikleri gıdalardandır. Altay Türklerinin geleneksel yaşamlarındaki konuk karşılama geleneklerine göre yurt kapısından giren herkese çegen ikram edilir. Bu gelenek Tuva Türklerinde de uygulanmaktadır.[728]

Altay Türkleri çegeni damıtırlar ve bundan bir çeşit alkollü içki yaparlar ve Altay Türkçesinde buna *arakı* derler.[729] Arakı elde edildikten sonrasında damıtma yapılan düzeneğin dibinde lora benzer bir tortu birikir. Bu tortu kesinlikle atılmaz ve bundan peynir yapılır. Geleneklere göre bu işi sadece kadınlar yapar. Arak özel bir kâse olan *çöçöy* ile içilir. Çöçöy gelen misafirler arasında verilerek belli bir sıraya göre dolaştırılır. Bayramlarda ve kutlamalarda içilmesi için arak bazen çok miktarda yapılır ve *tajuur* adı verilen deri mataraya doldurularak saklanır ve gelen konuklara ikram edilir. Damıtma sonrasında arta kalan lor bez bir çuvala asılır. Bu çuval her zaman yurt kapısının sağ tarafında asılı durur. Bez çuvaldaki lordan sarı bir su akar (*sarsu, sarı-su*). Bu su günlük yaşam için son derece önemli bir sudur. Sarı suyun içinde, dış giyimde astar olarak kullanılan kuzuların ham derileri yıkanır. Bu şekilde yıkanan deriler dayanıklı olur ve üzerlerindeki kürk deforme olmaz. Ayrıca bu su ineklere özellikle de hamile olanlara içirilir. Altay Türkü kadınlar bu su ile saçlarını yıkarlar ve böylece saçlar hem kepeklenmez ve hem de saçın hızlı büyümesi sağlanır.

[728] Cengiz Buyar, a.g.e., s. 103

[729] V. V. Radlov, Altay Türklerinin rakı yapımını şöyle tasvir eder: "*Yiyecek hazırlama işlerinden, ancak yazın kadın işlerinin büyük bir kısmını teşkil eden rakı kaynatılması tasvire değer. Büyük bir kazanın yarısına kadar, karışık olarak ayran [çegen] ile kımız konur ve üzeri, kazanın kenarlarına tamimiyle uyan iki parçadan ibaret bir kapakla örtülür, kenarda kalan açıklıklar çamurla gübre karıştırılmak suretiyle sıvanır. Her kapak parçasının ortasında, takriben 2 karış uzunluğunda birer delik bulunur. Bu deliklere, uygun olarak ağaçtan yapılmış birer boru geçirilir ve bunların da kenarları sıvanır. Dar bir zaviye teşkil eden bu borular (çorgo), kısa uçları kapaktaki deliklere ve uzun uçları da, içerisinde soğuk su ile yerde bulunan kaptaki (toskur) iki çömleğe sokulacak şekilde paralel olarak yerleştirilir. Kazanın altında yanan hafif ve devamlı ateşin tesiriyle mayi yarı kaynar vaziyette tutulur. Bu mayiden çıkan alkol ile su buharı, soğuyarak çömleklerde toplanır, buna arakı (süt rakısı) derler...*" V. V. Radlov, a.g.e., 165

Resim 2. 123. Yurt İçerisinde Arak Damıtan Altay Kadını - 1929[730]

Arak yapımı sonrasında arta kalan lor yani *aarçı* (*irimçik*)[731] önemli bir besin maddesidir. Elde edilen aarçının bir kısmı yemeklerde kullanılmak için ayrılır.[732] Diğer kısmı ise yurtun dışarısında yere yerilmiş olan bir örtü üzerine eşit ve ince bir katman olarak yayılır. Sık aralıklarla elle karıştırılır ve iyice kuruması sağlanır. Tam olarak hazır hale gelen bu kuru lor çuvala doldurulur. Aarçıyı avcılar kışın ava giderken yanlarına alırlar ve avlanırken gerektiğinde tüketirler.[733]

[730] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88871?page=12&ethnos=3506999&index=559, Erişim tarihi: 24.04.2020.

[731] Radlov, bu lor çeşidine Altay Türklerinin *irimçik* olarak adlandırdıklarını aktarmaktadır. Bu bilgi için bkz.: V. V. Radlov, a.g.e., 165.

[732] Tuvalar başka bir yöntemle kurutun değişik bir türünü yaparlar. Bunun için, yoğurttan arak yapıldıktan sonra, arak yapmaya yarayan aparatın dibinde kalan koyu çökelti (Tuva Türkçesinde poca) kumaş keseye koyulup sarı suyunu süzerler. Geriye kalan yağı (Tuva Türkçesinde öl aarjı) toplayıp bundan birkaç çeşit ekşimsi kurut yaparlar. Bu bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, a.g.e., s. 105-106.

[733] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 249.

Resim 2. 124. Arak Damıtımı Sonrasında Arta Kalan Lorun Süzülürken - 1927[734]

Ekşi kurut, Altay Türklerinin tükettikleri katı süt ürünlerindendir ve süt ürünleri arasında en çok tüketilen ürünlerden biridir. Kurut adı diğer Türk halklarında da aynı adlandırmayla bilinmektedir. V. V. Radlov'a göre kurut adı *kurgat, kurgak kıluu* sözcüklerinden türemiştir.[735] Kurutun XII-XIV. yüzyılda Turfan bölgesindeki günlük yaşama ile ilgili bilgiler içeren Uygurların tarihi dokümanlarında bir vergi çeşidi olarak kullanıldığı görülmektedir. O dönemlerde doğal ürünlerden elde edilen bir vergi türü olan kurutun Altaylarda Moğol hâkimiyetinin olduğu dönemlerde de yine aynı özellikleri taşıdığı görülmektedir. V. Rubruk *kurut* kelimesini *Doğu Ülkelerine Seyahat* adlı eserinde Tatarların *gruit* şeklinde ifade ettiklerini belirtmektedir. Altay Türkleri kurutu, çegenle

[734] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87676?query=4121-15&index=0, Erişim tarihi: 24.04.2020

[735] V. V. Radlov. (1993). *Opıt slovarya türkskih nareçiy*. v 4-t, Moskova, İzdatelstvo lit., cilt 1, bölüm 1: Ünlüler, sütun 968; cilt 4, bölüm 1, sütun 1116; cilt 4, bölüm 2, sütun 2230.

(yoğurtla) yapılan arak damıtımı sonrasında damıtma aparatının dibinde arta kalan lordan yani aarçıdan yapmaktadırlar.

Resim 2. 125. Aarçı Kurutma İşlemi - 1929[736]

Altay Türklerinin dediğine göre eğer çegenden arak damıtılmadan doğrudan lor yapılacak olursa bu lorun kurutu çok lezzetli olmaz. Kurut yapımı için hazırlanan lor peyniri, dört köşeli ve düz bir kalıp şeklinde kesilir bazen de yuvarlak şekilde iki parmak (*eki elü*) kalınlığında küçük kalıplar haline getirilir. Sonrasında yurt içindeki ocağın üzerinde bulunan tahta kafesin üzerinde kurutulur. Kurut burada gayet kısa sürede kurumaktadır. Ayrıca ateş üzerinde durduğu için dumanlanmaktadır. Bu durumda ocaktaki ateşin kurutlar hazır hale gelinceye kadar sönmemesine dikkat edilmektedir. Kuruyan ve dumanlanan kurutlar ipe geçirilir ve yurt duvarına asılır. Bu şekilde elde edilen kurut bir yıl bozulmadan saklanabilmekte ve gerektiğinde tüketilmektedir.[737]

[736] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88876?query=4124-41&index=0, Erişim tarihi: 24.04.2020.

[737] Kurutun hazırlanıp ipe asılması Tuva Türklerinde de uygulanan bir yöntemdir. Bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, a.g.e., s. 106.

Zengin Altay Türkleri hazırladıkları kurutu kışın hem kendileri tüketir hem de fakir ailelere de bundan ikram ederler.

Sosyalist devrim öncesinde, hatta bundan bir yıl sonrasına kadarki süreçte Altay Türkleri kurutu ekmek yerine tükettikleri görülmektedir. Eğer Altay Türkü bir aile yaz aylarında kışın yetecek kadar kurut hazırlamazsa o kış zor ve açlık çekilerek geçirilen bir kış olmaktadır (Devrim öncesindeki dönemlerde). Altay Türklerinin, bir ineğin günde 7-10 litre kadar süt verdiğini ve toplamda yılda 50 pestil kadar kurut sağladığını söylemektedirler. Eğer başka yemek yoksa 5 kişilik bir aile günde üç pestil kurut tüketmektedir. Bir inek, 5 kişilik bir ailenin yıl içinde yarım aylık kurut ihtiyacını karşılayabilmektedir. Bu bağlamda bir ailenin 6 aylık kışı sıkıntısız atlatabilmesi için 12 tane ineğe sahip olması gerekmektedir (Ancak bu imkânın herkeste bulunmazdı). 1897 yılında yapılan istatistik çalışmasına göre o dönemde yaşayan Altay Türklerinin %72,6'sı 12 büyükbaş hayvandan daha az hayvana sahipti ve yeterli miktarda süt elde edilemediği için yeterli miktarda kurutta yapılamazdı. Bu nedenle ekonomik durumu iyi olmayan aileler zengin ailelerden ağır sayılabilecek şartlar altında süt ineğini bir sezonluk kiralar gibi alırdı (*polış*).[738]

Kurut Altay Türkleri için önemli bir besin maddesidir ve genellikle çayla birlikte tüketilmektedir. Yaz aylarında çayın içerisine süt, tuz ve biraz da yağ konulur ve bu şekilde hazırlanan çayın yanında kurut tüketmek Altay Türkleri için son derece lezzetli kabul edilmektedir. Kışın ise kurut suyun içerisinde eritilerek içilir. Bu şekilde tüketilen kurutun tadı çegene benzemektedir. Eğer ev sahibinin evinde talkan bulunuyorsa bu eritilen kurutun içine bir parça talkan da eklenir. Ayrıca zenginler kurutu kaymak ve yağa kışın ise bala bandırarak tüketirler.[739]

Ekşi tadıyla bilinen Altay kurutu, Altay Türklerine göre son derece doyurucu ve besleyici geleneksel bir besindir. Sovyet devrimine kadarki süreçte kurut, birçok Altay Türkünün kışın tükettiği tek yiyecek olmuş; onların günlük yaşamlarındaki besin ihtiyacını ve çalışmak için gereken enerji ve tokluğu sağlayan besin olarak önemli bir yer

[738] L. P. Potapov, a.g.e., s. 48.
[739] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 249.

tutmuştur. Arak damıtımı sonrasında kalan çegen isimli lorun bilye şeklinde güneşte kurutulmasıyla yapılan kurut ise *iregen* olarak adlandırılır. Bunun yerine lor bazen yuvarlak bir pestil şekline getirilir, güneşte kurutulur ve bu şekilde tüketime hazır hale getirilir.[740]

Altay Türklerinin sıklıkla tükettikleri yiyeceklerden biri de tatlı lor ve peynirdir. Bunun için kaynayan süte bir parça çegen eklenir ve bu karışım kırmızımsı renkteki lora dönüşene kadar süt kaynatılır. Bu lor süzülür ve böylece tüketilmeye hazır hale gelir. Buna Altay Türkçesinde *ejegey* veya *ezegey* denir.[741] Tatlı peynirin yapımı için ise taze süt kazanda kaynatılır, içerisine bir parça çegen eklenir. Böylece süt koyulaşıp topaklanır sonrasında keten çuvala dökülür, sıkı şekilde iple bağlanır ve üzerine ağırlık konularak baskılanır. Bu sarımsı peynir yağlı, yumuşak ve hafif şekerli bir tat alır. Altay Türkleri bu şekilde hazırlanan tatlı peyniri küçük parçalar halinde keserler, çayla birlikte tüketirler ve bu peynire *bıştak* olarak derler.[742] Altay Türkçesinde bıştak olarak adlandırılan bu peynir çeşidine Kırgız Türkçesinde *bıştak*, Özbek Türkçesinde *pişlaq*, Tuva Türkçesinde *bıştak*, Hakas Türkçesinde *pılızah*, Kazak Türkçesinde *irimşik* denilmektedir.

[740] L. P. Potapov, a.g.e., s. 48, 49.
[741] Tuvalıları süt ile yaptıkları besinlerden birisi ise ecigeydir ve sıklıkla tüketilmektedir. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, a.g.e., s. 105.
[742] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 249.

Resim 2. 126. Peynir Yapımı - 1927[743]

Altay Türklerinin sütten elde ettikleri ve en çok tükettiği ürünlerinden biri de yağdır. Altay Türkçesinde buna *sarju* denir. Bu yağ süt kaymağından elde edilir. Çayla birlikte, sıcak süt ve tuzlu olarak, kurutla veya talkanla karıştırarak tüketilir. Altay Türklerinin geleneksel süt ürünlerinden biri de kaymaktır. Kaymak kaynayıp soğumaya bırakılan sütün üzerinden toplanır. Ayrıca kaynatılan sütün içine sulandırılmış un veya talkan konulur, soğumaya bırakılır ve böylece sütün üzerinde yoğun ve tatlı bir yağ tabakası oluşur. Buna Altay Türkçesinde *örömö* denir. Örömö, ekmekle veya kurutla tüketilir ve örömöden yağ da elde edilir.[744] Altay Türklerinin geleneksel hayatlarında hazırladıkları yemeklerinde kızartma yoktur ve yağ kızartma için kullanılmaz. Ancak Rus etkisinde kalmış olan Altay Türklerinde bunu görmek mümkündür. Şunu da belirtmek gerekir ki Kuzey Altaylı Türk boyları geleneksel yaşamlarında neredeyse hiç lor ve peynir yapmazlar.[745]

[743] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87709?query=4121-40&index=0, Erişim tarihi: 26.04.2020.
[744] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 249.
[745] L. P. Potapov, a.g.e., s. 50, 51.

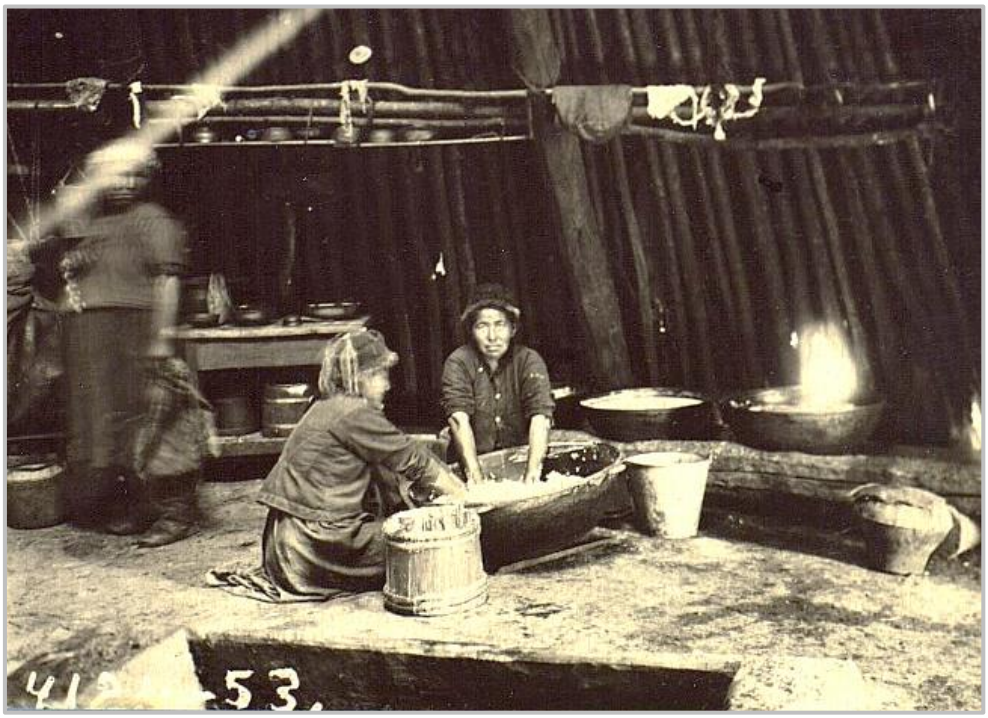

Resim 2. 127. Sarju Yapımı - 1929[746]

2.7.3. Tahıl ve bitkilerden yapılan geleneksel yiyecek ve içecekler

Altay Türkleri geleneksel tüketim maddeleri arasında tahıl ve yenilebilen yabani bitkiler de kullanılmaktadır. Tahıl ve tahıldan yapılan geleneksel yiyecekler sadece Altay Türkleri arasında değil diğer Türk halkları ve Moğolları arasında da yaygın şekilde tüketilmektedir. *Arba* yani arpa Altay Türklerinin tahıl tüketim kültürü içerisinde en çok ve kadim dönemlerden beri tüketilmektedir, bununla birlikte buğday (*buuday*) ve çavdar (*arış, adagan*) da yine geleneksel mutfakta sıklıkla kullanılan tahıllardandır.

Sayan-Altay halklarının ve Altay Türklerinin sıklıkla tükettiği tahıl ürünlerden biri de *talkan* adı verilen kavrulmuş ve öğütülmüş arpadır. Bu yiyecek eski dönemlerde sadece arpanın bulunmaması durumunda diğer tahıllardan yapılmıştır ancak son

[746] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88888?query=4124-53&index=0, Erişim tarihi: 24.04.2020.

dönemlerde buna pek dikkat edilmeden diğer tahıllardan da yapılmaktadır.[747] Hem Hakaslar[748] hem de Tuvalar[749] talkanı sıklıkla tüketirler. Hakaslar bunu *talkan-talgan* Tuvalar *dalgan-talkan*, Buryatlar ve Moğollar ise *zamba* olarak adlandırırlar.

Resim 2. 128. Talkan ve Kavrulmuş Buğday[750]

Geleneksel yaşamda talkan çoğunlukla arpadan yapılmaktadır. Ancak arpa olmadığı zamanlarda buğdaydan da yapılabilir. Hazırlanışı şu şekilde gerçekleştirilir: Gerekli miktarda arpa ateş üzerindeki kazanın içine konulur ve Altay Türkçesinde *bulguuş* adı verilen tahta kaşıkla sürekli karıştırılarak arpanın kavrulması sağlanır. Bu işlem tanelerin çatlayıp kabukları soyulmaya başlamasına ve arpaların kahverengimsi altın rengini almasına kadar devam eder. Kızarmış olan taneler (*çarak*), Altay Türkçesinde *sokı* adı verilen tahta dibeğin içine dökülür ve burada dövülür. Dövülen arpa

[747] İ. İ. Nazarov. (2008). "Traditsionnoe Hozyaystvo i Materilanaya Kultura Kumandintsev". *Kultura i Traditsii Korennıh Narodov Severnogo Altaya*, İzdatelskiy Dom S-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta, Sankt Peterburg, 169.

[748] V. Y. Butanayev. (1993). *Traditsionnaya pişça hakasov, İz istorii hozyastvo i materialnoy kulturı tyurko-mongolskih harodov*. İzdatelstvo Nauka, Novosibirsk, s. 163.

[749] G. N. Potanin, a.g.e., s. 27.

[750] Fotoğraf: Anton Agarkov, Kaynak: http://arzhana.ru/the-life-and-times-of-modern-kumandins-the-swan-people-of-altai/, Erişim tarihi: 08.05.2020.

kabuğundan ayılır ve taneler temizlenir. Ancak kabuklar ve taneler bir arada bulunur ve tanelerin kabuğundan (*saa*) ayrılması için *eskin* adı verilen tepsi biçimindeki havalandırma küreği ile kabuklar tanelerden ayıklanır. Kavrulan ve kabuğundan temizlenen arpa *kol termen* yani taş el değirmeni ile veya *baspak* adı verilen taş öğütücü ile öğütülür ve bu şekilde tüketilmeye hazır hale gelir. Hazırlanan talkan, çok büyük olmayan deri çuvallara konur ve bu şekilde saklanır.

Talkan kuru şekilde neredeyse hiç tüketilmez su, çay, çegen veya sütle karıştırılarak tüketilir. Ayrıca sütlü yapılan ve içine yağ ilave edilen çay ile de tüketilir. Ekonomik olarak orta derecedeki aileler talkanı bu şekilde tüketirler. Bazen çayın için e talkan değil *tomon* adı verilen kavrulmuş ve tahta dibekte dövülmüş arpa karıştırılır ve bu şekilde tüketilir.

Talkan Kuzey Altay bölgesinde daha farklı şekilde tüketilmektedir. Kuzey Altay boyları talkanı balla ve çam fıstığıyla karıştırırlar ve bu karışıma küçük bir ekmek gibi şekil verirler. Altay Türkçesinde bu *çokçok* olarak adlandırılır. Çokçok özel bir lezzet olmakla birlikte hediye edilecek kadar da kıymetli bir yiyecektir. Altay Türklerinin Çalkandı boyu talkan ve çam fıstığını karıştırıp krokan haline getirerek tüketir ve buna *kogem* denir. Kogem aynı zamanda avcıların koruyucu ruhuna da adanan bir yiyecektir. Kuzey Altay Şorları, Teleütler ve Abakan Şorları ise talkanı kaynamış süte karıştırılar, üzerine yağ eklerler ve böylece lapa haline getirilerek tüketirler (*salamat*).[751]

Geleneksel yaşam kültürü talkanın nasıl tüketileceği üzerinde etkili olmuştur. Örneğin geleneksel yaşamlarında hayvancılıkla uğraşan güney Altay boyları arasında talkan sütlü ve içine yağ eklenen çayla birlikte tüketilir. Avcılık, arıcılık ve toplayıcılığın etkin olduğu kuzey bölgelerinde yaşayan Altay Türk boylarının geleneksel yaşamlarında önemli besin bir desteği olarak kabul edilen talkan bal ve çam fıstığıyla birlikte tüketilir.

[751] L. P. Potapov, a.g.e., s. 60.

Resim 2. 129. Baspak İle Talkan Yapımı[752]

Altay Türklerinin yemek kültürü içinde un önemli bir besin maddesidir. Un, Kuzey lehçelerinde *un* güney lehçelerinde ise *kulur* olarak adlandırılır. Kavrulmuş arpadan da yapılabilen un sıradan buğday (*buuday kulur/un*) ve arpadan da yapılabilmektedir. Altay Türkleri undan hazırladıkları mayasız hamurdan *teertpek* adını verdikleri yassı bir ekmek yaparlar ve bu ekmeği kül içerisinde pişirirler. Kuzey Altay'da teertpek unun haricinde talkan ve malt karışımıyla hazırlanan hamurdan yapılır ve tavada pişirilir. Ayrıca hamur küçük parçalar halinde kesilip yağda pişirerek te tüketilir. Bu yiyeceği Altay Türkleri *boorsok*, Kırgızlar *boorsok*, Kazaklar *baursak*, Başkurtlar *baurhak*, Buryatlar *boorsog*, Kalmıklar *boortsok*, Nogaylar *bavırsak*, Tuvalar *boorzak*, Özbekler *bogirsok*, Tatarlar *bavırsak* olarak adlandırırlar. *Botko* adı verilen yemek ise kaynayan suyun içine un serpilmesi ve sürekli karıştırılarak pişirilmesiyle yapılır.[753]

Altay mutfağında sıklıkla tüketilen yiyeceklerden biri de *köçö* adı verilen çorbadır. Bu çorba arpanın su ya da süt içerisinde kaynatılmasıyla yapılır. Kuzey bölgelerinde çorba değişik şekilde hazırlanır. Arpa yerine içine kurutulmuş balık veya

[752] Fotoğraf: Sibnet.ru, Kaynak: https://info.sibnet.ru/article/490825/, Erişim tarihi: 08.05.2020.
[753] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 250.

bazen etli hamur (mantı gibi) konur ve buna *tutpaç/tutpaş* denilir. Altay Türkleri kabuğu çıkarılmış tahıllardan en çok arpayı tüketirler. Bu çiğ ya da kavrulmuş tahılın bir Altay Türkçesinde *sokı* olarak adlandırılan dibekte dövülmesiyle hazırlanır. Taze arpadan yapılan bu kabuksuz tahıla *jarma* denir, kavrulmuş arpadan yapılana ise *kurmaç* adı verilir. [754]

Altay coğrafyasında Rus hâkimiyetinin başlaması sonrasında, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle Dağlık Altay'ın kuzey kesimlerinde yaşayan yerli halkın yemek kültüründe değişiklikler yaşanmıştır. Bu nedenle kuzey kesimlerde Rus tipi evlerde yaşamaya ve Rus tipi ocakları kullanmaya başlayan Altay Türkleri ekşi ekmek yapmaya bununla birlikte Rus mutfağında sıklıkla tüketilen pirog (bir çeşit börek), kaşa (lapa), kisel (jel) vb. gibi yiyecekleri de tüketmeye başlamışlardır.[755]

Resim 2. 130. Ocak Külünde Pişen Ekmek - 1927[756]

[754] L. P. Potapov, a.g.m., s. 61; B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 251.
[755] L. P. Potapov, a.g.m., s. 60, 61.
[756] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88955?query=4121&index=1, Erişim tarihi: 26.04.2020.

Dağlık Altay'ın yerli halkı tahıldan farkı türlerde mayalı içkiler de yapmaktadır. Bunlardan en yaygın olanlardan biri *abırtka* adı verilendir. Abırtkanın yapımı için silindir formadaki kapın içine ılık su konulur içine arpa maltı eklenir ve ağzı bir bez parçasıyla bağlanarak ılık yerde bir gece bekletilir. Maltın iyice mayalanmasıyla hafif enerji verici bir içecek oluşur. Abırtkayı avcılar taygalarda ava çıktıklarında sabah ve akşam tüketirler. Bu içecek Altay kültüründe ayrı bir önemi de vardır. Çünkü Altay Türkleri ruhlara kurban adamada veya yemek sunmada da bu içeceği kullanılmaktadırlar.[757] Bir başka içecek ise su, talkan ve malt ile mayalanan bir çeşit ev birasıdır. Bu biraya Tubalar *saba*, Çalkandılar *orto*, Kumandinler ise *ortko* derler. Dağlık Altay'ın güney bölgelerinde ruhlara adamak için talkan ve su yerine kısrak sütü konularak yapılan ev birasına ise *botko* adı verilir. Yine Kuzey Altaylı boylar ekmekten votka yaparlar. Bu votkanın yapımı da yine Ruslardan Altay Türklerine geçmiştir.[758]

Altay Türkleri ruhlara adanacak içecekler için ayrılan tahıllara özel önem gösterirler. Bu tahıllar son derece temiz, kimse tarafından ellenmemiş, tadına bakılmamış olmalıdır. Hatta bu tahılları yetiştirirken tarlanın etrafına çit çekilir ve hayvanların bunlara dokunmaları engellenir.[759]

Kadim dönemlerden Sosyalit devrime kadarki zaman aralığında Altay Türklerinin geleneksel yemek kültüründe bahar ve yazda büyüyen yabani bitkiler son derecede önemli bir yer tutmuştur.[760] Bu bitkiler alp lâlesi (erythronium), Türk zambağı, tavşancıl otu, çeşitli soğanlar, yabani sarımsaklar ve yabani meyveler olarak sırılamak mümkündür. Bunlar çiğ şekilde tüketildiği gibi etli yemeklere lezzet ve koku vermesi amacıyla da kullanılır. Bitkilerden yapılan yemekler mevsimlere göre özellik gösterir. Bu tip bitkiler Sayan-Altay ve Moğolistan halklarının çok eski dönemlerden beri kullandıkları bitkilerdir.

Yabani yemişler de yabani bitkilerden elde edilen ve çok tüketilen yiyeceklerdendir. Bunlar bataklık yaban mersini (*kara kat*), kırmızı yaban mersini (*tiyik*

[757] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 251.
[758] L. P. Potapov, a.g.e., s. 62.
[759] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 251.
[760] L. P. Potapov, a.g.e., s. 62.

kat), kırmızı (*kızıl kat*) ve siyah (*boronot*) frenk üzümü, yalancı iğde (*çıçırgan*), bektaşi üzümü (*tojıla, tegenek kat, kızran kat*), orman çileği (*jilek*), kuş kirazı (*jordo*) gibi yemişlerdir ve çiğ olarak tüketilir. Kışın ilk don olaylarının görülmeye başlamasıyla ise üvez ve kartopu çiçekleri toplanır ve tüketilir. Ayrıca tavşancıl otunun (*baltırgan*) filizleri, yabani soğan (*sogono*), *mañır* (Allium nutans), ravent bitkisi (*köjnö*) de tüketilen diğer yabani bitkilerdendir.[761]

Altay Türklerinin ve özellikle de Altay'ın kuzey bölgelerindeki yerli halkın yemek kültüründe çam fıstığı yani *kuzuk* çok önemli yer tutar. Çam fıstığını elde etmek için çam kozalakları toplanır, tahta tokmakla (*tokpok*) kozaklar ezilir içinden çıkan fıstıkların kabukları kırılarak tüketilir. Kışın tüketebilmek için kozalaklar kazanda kavrulur ve çuvala doldurularak saklanır.[762]

Resim 2. 131. Çam Fıstığı[763]

[761] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 252.
[762] S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 71; B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 252.
[763] Kaynak: https://travelask.ru/articles/tubalary-deti-taygi-gornogo-altaya, Erişim tarihi: 10.05.2020.

Altay Türklerinin geleneksel yeme-içme kültürü içerisinde çay önemli bir yer tutar. Altay Türkleri çayı satın aldıkları kerpiç çayla demlerler. Ancak normal çayın bulunmadığı zamanlarda başka otları da kullanırlar. Ahududu, frenküzümü veya kışı geçirmiş zemheri ortancası (*kılbış*) gibi bitkilerin yaprakları yine çay yapımında kullanılan bitkilerdendir. Altay'ın kuzey bölgelerinde de yabani bitkilerden çay yapılır. Bunun için daha çok keçisakalı (filipendula ulmaria) bitkisi kullanılır ve Altay Türkleri bunu *şay ulı* yani çayın oğlu adlandırırlar.[764] Çayın hazırlanma yöntemi eski dönemlerden bugüne kadar bozulmadan ulaşmıştır. Moğollar, Kalmıklar, Tuvalar da benzer şekilde hazırlanmaktadır.

Altay Türkleri çayı kazanda demlerler.[765] Bunun için öncelikle kazana kuru çay atılır, sonra üzerine süt dökülür ve tuz eklenir. Kazan ateşin üzerinden alınmadan önce talkan ilave edilir ve çay bu şekliyle içime hazır hale gelir. Çayın içine istenilirse yağ ya da kızarmış yağ parçacıkları eklenebilir. Hazırlanan bu çay içildikten sonra kâsenin dibindeki talkan atılmaz ve yenilir. Altay Türkü aileler kesinlikle çaysız bir hayat düşünemezler. Geleneklere göre yurt içine giren bütün konuklara kesinlikle bir kâse çay ikram edilir.[766] Sütle ve yağlı şekilde hazırlanan çaya talkan da eklenir ve bu içecek Güney Altaylıların orta sınıf ekonomiye sahip olan insanları için günlük tüketilen besinler arasında yer alır. Bazen talkan yerine tomon yani kavrulmuş ve tahta dibekte dövülmüş arpa da konulduğu olur.[767]

[764] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 252.
[765] V. V. Radlov, a.g.e., 170.
[766] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 253.
[767] L. P. Potapov, a.g.e., s. 60.

Resim 2. 132. Süt, Talkan ve Tuzla Hazırlanmış Çay[768]

2.7.4. Düğün ve kutlamalarda verilen ikramlar ve geleneksel kurallar

Bayramlarda veya özel günlerde hazırlanan yiyecekler, günlük ve yaygın olarak tüketilen yiyeceklere göre hem lezzet hem de kalite bakımından daha özenli hazırlanırlar. Özel günlerdeki törenlerde verilen yemekleri genel olarak üçe ayırmak mümkündür. Bunlar kutlamalarda verilen yemekler, dini törenlerde verilen yemekler ve itibar sağlama amaçlı verilen yemeklerdir. Bu verilen yemeklerde süt ve et öne çıkmaktadır. Düğün törenlerinde ikram edilen sütlü yiyecekler Kuzey Altay geleneklerine göre son derece saygın kabul edilir.[769]

Düğün töreni için verilen yemeklerde mutlak surette koyun kesilir. Güney Altay bölgesinde koyun 11 parçaya bölünür. Kesilen hayvanın kısımları geleneklere göre erkekler ve kadınlar için ayrıdır. Hayvanın ön yarısı, kelle hariç kadınların yiyebileceği kısımdır. Arka kısım ise erkeklerin yiyebileceği kısımdır. Düğün yemeklerinde

[768] Kaynak: http://2planeta.ru/news/gastronomicheskij_altaj_kakie_bljuda_zdes_gotovjat/2016-10-06-30387, Erişim tarihi: 03.03.2020.

[769] N. A. Tadina. (1991). *Traditsionnaya Svadebnaya Obryadnost Yujnıh Altaystsev*. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uçennoy stepeni kandidata istoriçeskih nauk, Sankt-Peterburg, s. 14.

geleneksel kurallar vardır. Bunlar konukların oturma şekli, yemeğin neresinin kime verileceği, yemeği verme ve alma şeklidir. Böylece yemekle ilgili davranışlar, sosyal olarak belirlenmiş kurallarda ve yemeğe katılanların yemek esnasında ortaya koydukları karşılıklı ilişkilerinde görülmektedir.

Düğünlerin başlıca ikramı *köçö* adı verilen çorbadır. Köçö sadece düğünlerde değil yeni doğan çocuk için yapılan törenlerde de mutlak surette ikram edilir ve bu kutlama töreni Altay Türkçesinde *koyu köçö* olarak adlandırılır. Kutlamaların bir diğer önemli ikramı ise Altay Türklerinin *arakı* şeklinde adlandırdıkları rakıdır. İkram edilen arakı bir seferde içilmez, bu geleneklere göre yasaktır. Yine çay da kutlamalarda ikram edilen bir diğer önemli içecektir. Çayın geleneklere göre hazırlanıp ikram edilmesi gelinin artık büyüyüp genç kız olduğunu göstermektedir. Yeni evli kızın başlıca yapması gereken ilk iş düğün yemeğine gelenlere çay dağıtmaktır. Kutlamalarda çok çeşitli ikramların dağıtılmasının geleneklere göre özel bir anlamı vardır. Bunun anlamı yeni evlenen çifte bereketli ve geçim sıkıntısız bir hayat geçirmeleri dileğidir. Düğün yemeği verilmesi gelin ve damat taraflarının ve akrabalarının dostluk ve birlikteliği içindir. Gelin ve damadın beraberce yemek yermeleri onların nikâhlı şekilde yaşamaya adım attıklarını göstermektedir.[770]

[770] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 253.

Resim 2. 133. Düğün Yemeğindeki Altay Türkleri[771]

Altay Türklerinin beslenme gelenekleri, belirli yiyecek türleriyle ilgili bazı yasaklar içermektedir. Örneğin dilin uç kısmı çocuğa verilmez. Eğer çocuk bunu yerse olaylı ve kötü bir çocukluk geçireceğine inanılır.[772] Bazı yasaklar ise sadece akrabaların arasında geçerlidir. Örneğin yeğenler amcalarının (*taay*) yanında işkembe ve kol eti yiyemezler. Böbrek mutlak surette kız kardeşlerin çocukları (*böölölör*) arasında paylaştırılır. Koyu köçö kutlaması esnasında bebeğin babası kesilmiş hayvanın boyun omurgasındaki etin bütününü yemek zorundadır. Baba bu eti yerse yeni doğmuş olan çocuk sağlam yapılı ve güçlü şekilde büyüyeceğine inanılır.

Ateş, Altay Türklerinin geleneksel bağlamdaki inanışlarında önemli bir yer tutar ve ailenin başlıca koruyucu ruhudur. Geleneksel olan inanışa göre ateşe içecek serpiştirmek ve yemeklerden bir parça ikram etmek gerekir. Yine halk arasındaki inanışa göre tabiattaki unsurlara yiyecek-içecek ikram edilmesi halka maneviyat kazandırır. Evde

[771] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87679?query=4121-18&index=0, Erişim tarihi: 04.03.2020.
[772] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 253.

yapılan yemeklerde ve içeceklerde ateşin payı olduğuna inanılır. Pişirilen et, damıtılan arak ve kaynayan çaydan ilk önce ateş anaya ikram edilir.[773]

Bununla birlikte sayısal ifadeler de ritüel anlamda bazı özellikler taşır (tek sayılar, çift sayılar gibi). Geleneklere göre çift yani tam bölünebilen sayılar canlı, tek yani tam bölünemeyen sayılar cansız olarak kabul edilir. Bu nedenle ayin sırasında ateşe ikram edilen lokmaların sayısı mutlak surette çift olmak zorundadır. Süt, sütle yapılan yiyecekler, koyun ve at eti *ak-beyaz* olarak kabul edilir. Sütsüz çay, yemeğin suyu, yağsız et, bitki ve tahıllardan yapılan yiyecekler *kara-siyah* olarak kabul edilir. Bu besinler Altay Türklerinin geleneksel kültüründe saygı gösterilen besinlerder. Ayrıca süt temizliğin ve kutsallığın, sıvı ve katı yağ ise zenginliğin sembolüdür.

Kesilen hayvanların kemikleri de gelenksel olan inanışa göre saygın kabul edilir. Kemikleri her ne surette olursa olsun kırmak yasaktır. Geleneksel olan inanışına göre eğer buna riayet edilmezse bu durum hayvanların doğurganlığının azalacağına sebep olur. Yine inanışa göre düğünden sonra kalan kesilmiş hayvanların baş, ayak ve toynakların tamamı tahta bir direk üzerinde yurtlardan uzağa veya asırlık karaçam ağaçlarının üzerine asılması gerekmektedir.[774]

2.8. Geleneksel Ekonomi

2.8.1. Hayvancılık

Sığır yetiştiriciliği Dağlık Altay'ın geleneksel ekonomisinde özellikle de Güney Altay boyarının geleneksel yaşamında önemli bir yer tutar. Rus tarihçi ve Sibirya araştırmacısı G. İ. Spasskiy (1873-1864) 1806 yılında Dağlık Altay'da yaptığı araştırma seyahatinde Altay'da büyük at sürüleri ve hatta daha büyük sığır sürüleri gördüğünü yazılarında belirtmiştir. Ayrıca hayvanların kışın serbest dolaşarak otladığını ve toynaklarıyla karı küreyerek kendilerine yiyecek ot bulduklarını da eklemiştir. Bununla birlikte genç ve hasta hayvanlar için otların kesilerek, kuruması ve saklanması için ağaca

[773] N. P. Dırenkova, a.g.m., s 71.
[774] B. Yu. Kiçekova, a.g.m., s. 254.

asıldığını da belirtmiştir.[775] 1826 yılında Kuzey Altay'da gerçekleştirilen bir bilim seyahatinde K. F. Ledebur ve A. Bunge isimli araştırmacılar Çarış Nehri ve Kan Vadilerinde çok sayıda çift hörgüçlü deve gördüklerini seyahat notlarına yazmışlardır. Alman asıllı Rus Türklog V. V. Radlov (1837-1918) XIX. yüzyılda Altay coğrafyasında araştırma seyahati yapmış ve yazdığı *İz Sibiri* yani *Sibirya'dan* adlı eserinde Altay Türklerinin atlarını detaylı şekilde eserinde betimlemiştir.[776] Rus misyoner B. İ. Verbitskiy (1827-1890) de *Altayskiye İnorodtsı* yani *Altay Gayrırusları* adlı eserlerinde verdiği bilgilerde iklimsel özellikleri nedeniyle Güney Altay'ın sığır yetiştiriciliği açısından daha gelişmiş olduğunu, Kuzey Altay da ise soğuk iklim ve yoğun kar yağışından dolayı sadece sınırlı sayıda at yetiştiriciliği yapıldığını bildirmiştir.[777]

Sayan-Altay coğrafyasında sığır yetiştiriciliğinin ortaya çıkışı Neolitik çağa kadar uzanmaktadır. Yenisey'de evcilleştirme sürecinde olan bir koça ait ilk kemik kalıntıları Baten köyü yakınlarındaki Neolitik bir gömüde bulunmuştur. Tunç Çağı'nda hayvancılık ekonominin kalıcı bir kolu haline gelmiştir. Afanasyova kültürü döneminde, sığır, at ve koyunları içeren sürü yetiştiriciliği tipi oluşmaya başlamıştır. Araştırmacılar, hayvancılıkta Dağlık Altay Afanasyova insanlarının hayvan yetiştiriciliğinde koyunun ana rolü üstlendiğini belirtmişlerdir. Etin yanı sıra, evde üretim kaynağı olarak kullanılan koyunlardan yün de elde edilmiştir. MÖ III. bin – MÖ II. bin yılları arasına ait Afanasyova insanlarının mezarlık alanlarında güney Sibirya'daki en eski yün kalıntıları keşfedilmiştir.[778]

Dağlık Altay topraklarında, İskit döneminde özellikle Pazırık kültürü sırasında, at yetiştiriciliği büyük ölçüde gelişmiştir (MÖ VI-II. yüzyıl). Koyun yetiştiriciliği de Pazırık halkının ekonomik sisteminde büyük bir paya sahip olmuştur. Ayrıca yak dâhil sığır yetiştiriciliği ve Çuy bozkırında çift hörgüçlü deve yetiştiriciliği yapılmıştır. Göktürkler döneminde (MS VI-VIII yüzyıllar) sığır yetiştiriciliği Altay nüfusunun ekonomisinde önemli bir rol oynamaya devam etmiştir. Bu dönemle ilgili arkeolojik kalıntıların arasında

[775] Tuva Türkleri de bu yöntemi kullanmaktadırlar. Bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, a.g.e., s. 174
[776] V. V. Radlov, a.g.e., s. 145-150.
[777] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 23, 24.
[778] E. G. Toruşev. (2014). "Skotovodstvo", *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk, s. 149.

koyun ve at kemiklerine, daha az sıklıkla da sığır kemiklerine rastlanmıştır. Bu dönemde yıl boyunca hayvanlar otlatılarak beslenmiş, az miktar da olsa kışa yem hazırlığı yapılmıştır. Sayan-Altay'da saman depolama ilk olarak Afanasyova kültürü zamanında ortaya çıkmış ve bir sonraki kültür olan Andronovo kültürü[779] aşamasında inek sürülerinin sayısının artması nedeniyle daha da önem kazanmıştır. Etnografik araştırmalar sonucu elde edilen verilere göre geçmiş dönemlerde Altayların otları kesmek için *orguj* adı verilen özel bir eğri bıçak kullandığı anlaşılmaktadır.[780] Göktürk dönemine ait arkeolojik kalıntıların içinde de benzer orak biçimli demir bıçaklar bulunmuştur.[781]

XVII. yüzyıl ile XVIII. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönemde bozkır ve dağ bölgelerinde yaşayan Altay kabilelerinin geleneksel ekonomisinin ana faaliyeti göçebe ve yarı göçebe sığır yetiştiriciliği olmuştur. Tayga ve alt tayga bölgelerinde yaşayan Kuzey Altay Türkleri ise avcılık, toplayıcılık ve çapa çiftçiliği yapmış ve ayrıca az sayıda at yetiştirmişlerdir. Dağlık Altay'ın Rus Devleti'ne dâhil edilmesi sonrasında sığır yetiştiriciliği Altay'ın geleneksel ekonomisinin ana kolu olarak kalmıştır. Bunun nedeni, yarı göçebe sığır yetiştiriciliğine dayalı ekonomi ve kültür tipinin geliştiği yer olan Dağlık Altay'ın güney bölgelerinin doğa ve iklim koşullarıdır. Kışın sürüler, büyük bir alanda açık veya hafif karlı kalan vadilerde ve bozkırlarda tutulmuş ve bu durum sığırların kışın otlamasını büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Sibirya araştırmacısı Rus tarihçi G. Spasskiy 1806'da Altay Dağları'nın Kansk Vadisi'nde yaptığı araştırma seyahati sonrasında, Altay

---

[779] Afanasyevo Kültürünün devamı olarak görülen *Andronovo kültürü,* MÖ XVII-XII yüzyılları arasında varlığını sürdürmüş bir kültürdür. Bu kültür, Altay Dağları'nın güneyinden Yenisey'e, Tanrı Dağlarından Ural Nehrine kadar geniş bir coğrafyada yayılmıştır. En önemli buluntu veren yerleşim alanı Minusinsk Havza'sıdır. Andronovo Kültürünü oluşturan insanların: "beyaz tipte" atlı savaşçı bir kavim olan Türklerin atalarının yaratmış olduğu düşünülmektedir. Göçebe ve savaşçı bir kavim olan Andronovo Kültürünün taşıyıcıları MÖ XVII yüzyıllardan sonra yavaş yavaş Orta Asya'ya egemen olmuşlardır. Andronovo Kültürü madencilikte oldukça ileri bir seviyeye gelmiştir. Metal oksit cevherini çok kullanmışlar, madeni silahların yapımında balçıktan ve taştan yapılmış kalıplar kullanmışlardır. Kurganlardan çıkan buluntular arasında tunçtan ve altından yapılmış süs eşyaları yer da almaktadır. Altın ve tunç eşyaların ilk örnekleri Andronovo kültüründe rastlanmak mümkündür. Andronovo insanı keramik eşya yapımında oldukça ustalaşmıştır. Çanak çömlek yapımında geniş ağızlı, düztabanlı, kulpsuz ve süslü çömlekler tercih edilmiştir. Ayrıca kemik ok uçları ve iğneler, hançerler, baltalar da yapmışlardır. Hayvancılıkta gelişme kaydeden Andronovo insanı at ve koyun yanında deve ve sığır gibi hayvanları da beslemeye başlamışlardır. Andronovo kültüründen Çinlilerin faydalandığı bilim adamlarınca ileri sürülmüştür. Bu tezde ifade edildiği gibi Çinliler, Tunç yapımını Türklerin atası olarak kabul edilen Andronovo kültüründen öğrenmişlerdir. Andronovo Kültürü, Hun devrine hatta Göktürk Devleti'nin egemen olduğu zamana kadar süregelmiştir. Bu kültürden başlayarak Hun ve Göktürklerle beraber kurgan geleneği de devam etmiştir. Bu kültürde üretilen ok, yay, kılıç ve baltalar tipik özellik göstermektedirler. Bu kültürde at sadece binek hayvanı değil aynı zamanda etinden de faydalanılan bir hayvandır. Andronovo kültürü organik olarak Kimmerlerin temsilcisi olan Srubna Kültürü ile de bağlantılı bir kültürdür. Bu bilgi için bkz.: Alpaslan Ceylan, a.g.m., s. 14.

[780] S. V. Kiselev. (1951). *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, s. 510.

[781] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 150.

Türklerinin büyük at sürülerine ve hatta yurtların yakınında otlayan daha büyük sığır sürülerine sahip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca zengin Altay Türklerinin 1000 atı ve ineği, 2000 koyun ve keçisi, bazılarının ise develerinin olduğunu yazmıştır.[782]

Geleneksel yaşamlarında sıcak dönemin başlamasıyla birlikte Altay Türkleri sığırlarıyla birlikte bahar otlaklarına göç etmişlerdir. Yaz aylarında ise hayvanlar ot bakımından zengin dağ çayırlarındaki yaylalarda otlatılmıştır. Rus etnograf, arkeolog ve coğrafyacı Dimitriy Klemenets (1848-1914) 1908 yılında kaleme aldığı *Sibir Sakinleri, Sibir ve Onun Bugünkü Durumu ve İhtiyaçları* adlı eserinde bununla ilgili olarak Altay Türklerinin her zaman baskın bir dikey göç tarzına sahip olduklarını, göçebe Altay Türklerinin baharı dağların arasındaki ılık ve geniş ovalarda ve vadilerde geçirdiğini, yazın ise hayvanlarını dağ çayırlarına sürdüklerini ve sürüleriyle birlikte kendilerinin de serin yerlere göç ettiklerini belirtmiştir.[783]

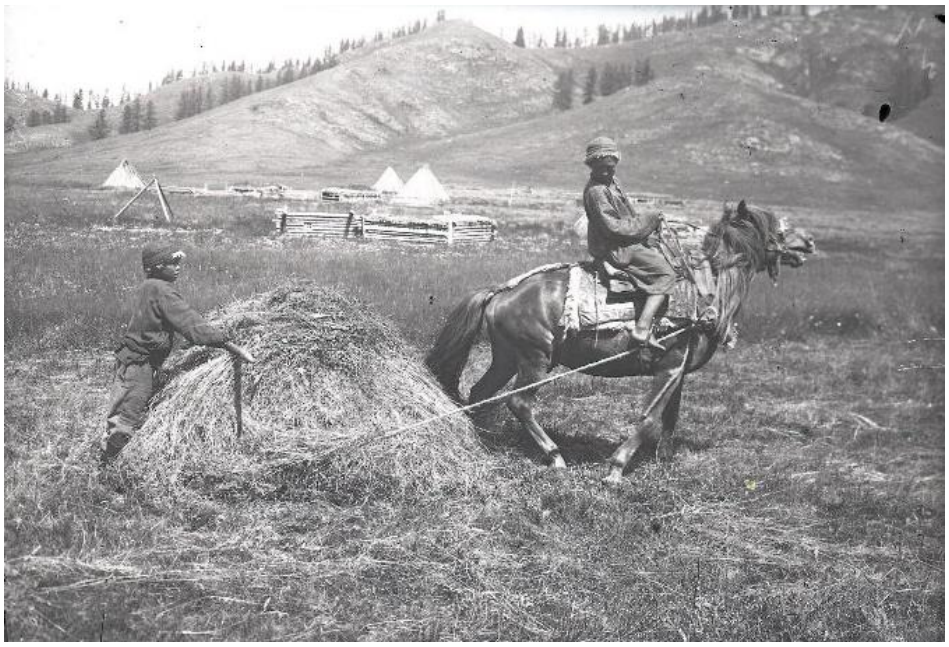

Resim 2. 134. Saman Çeken Altay Türkleri - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[784]

[782] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 150.
[783] D. A. Klemenets. (1908). *Naselenie Sibiri // Sibir, ee sovremennoe sostoyanie i ee nujdı*. İzdanie A. F. Devriena, SPb., s. 59.
[784] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak:

XIX. yüzyılın ortalarında çeşitli nedenlerle göçebe Altay Türklerinin göç yolları kesilmiş ve bu durum mera alanlarının önemli ölçüde azalmasına neden olmuştur. Altay coğrafyasının Rusya'ya dâhil edilmesi, aynı bölgede hem Rusların hem de Altay'ın yerli sâkinlerinin yakın şekilde yerleşimine ve yaşamasına yol açmıştır. Böylece yerleşik çiftçiler ve yarı göçebe çobanlardan oluşan iki ekonomik ve kültürel yaşam biçimi beraber yaşamaya başlamıştır.

Yarı göçebelerin ekonomik faaliyeti meralarda yıl boyunca hayvan otlatma üzerine şekillenmiş, yerleşik çiftçiler ise tarlaların muhafazasıyla uğraşmışlardır. Böylece bu durum karşılıklı çıkar tutarsızlığının ortaya çıkması, meraların işgal edilmesi ve ekilebilir arazilerde hayvan otlatılması gibi birçok tartışmalı konuların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ortaya çıkan bu sorunları çözmek için Altay Türkleri yeni koşullara uyum sağlamak zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda, göçebe otlak hayvancılığıyla uğraşan Altay Türkleri toprak sıkıntısı nedeniyle ilkbahar ve sonbahar meralarını bırakıp sadece yaz meralarını kullanmaya başlamışlardır. Rus etnograf, arkeolog ve coğrafyacı Dimitriy Klemenets bu konuyla ilgili olarak Rus kolonizasyonunun Altay Türklerini ovalardan uzaklaştırdığını ve onları dağlara sürdüğünü, bununla birlikte dağların arasındaki vadilerde bile geniş ölçekte Rus yerleşimlerinin bulunduğunu söylemiştir.[785]

XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın başında, Altay Türkleri arasında üç tür göçebe hayvancılık tipi ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi ve Altay dağlarında en yaygın olanı dağ-bozkır ve yüksek dağ (yarı çöl) göçebeliğidir (Ursula, Çarış, Anuy, Koksu, Pesçanaya v Başkaus Nehirlerinin vadileri). Bu tipte göçebe hayvancılık yaz meraları ve yerleşimleri, yüksek dağların arasındaki geniş stepler ve vadilerde yapılmıştır. Sonbaharda ise aileler sığırları ve eşyalarıyla birlikte dağlardaki kışlık otlaklara taşınmıştır. Rüzgârlardan korunaklı dar ve uzun vadiler genelde kışlak olarak kullanılmış, ilkbaharın gelmesiyle ve meralarda ilk yeşilliklerin görülmesi ile ters yönde göç hareketi

http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88670?page=9&fund=44&ethnos=3506999&index=416, Erişim tarihi: 05.11.2020.

[785] D. A. Klemenets, a.g.e., s. 59.

yaşanmıştır. Meralarda otların azalması nedeniyle yaz meralarında da yatay göçler meydana gelmiş ancak bu tür gezintiler kısa mesafeli olarak yapılmıştır.

İkinci tip göçebe hayvancılık dar dağ vadilerinde yapılmıştır (Büyük Yaloman, Şişihman Nehirleri ve Katun Nehri'nin sağ kıyısı vb.). Bu tipte kış ve ilkbahar otlakları nehirlerin aşağı kesimlerinde düşük bir rakımdadır (600-700 metre) gerçekleştirilmiştir. Yaz otlakları ise karlı yüksek dağların üzerinde yapılmıştır.[786]

Dağlık Altay'ın güneydoğusunda, Çuya Nehri havzasında üçüncü göç tipi hayvancılık yapılmıştır. Bu göç tipinde meraların durumuna göre konaklanılan yerin toplamda yılda 2-4 kez değiştirildiği olmuştur. Hayvanlar kış aylarında, yüksek dağların eteklerinde bulunan ve Altay Türkçesinde *kıştuu* denilen kışlaklarda otlatılmıştır. Buralar daha çok nehir vadileri boyunca, kışın yoğun ve uzun otların bulunduğu, sürekli rüzgârlardan korunaklı yerler olarak şekillenmiştir. Daha sonraları yani mart ayının sonundan nisan başına ve haziran ortasına kadarki süreçte ise deniz seviyesinden 1800-2000 m yükseklikteki bozkır eteklerinde bulunan ve Altay Türkçesinde *jazu* olarak adlandırılan ilkbahar meralarında otlatma yapılmıştır. Bozkırın bu bölümünde otların ortaya çıkması oldukça erken başlamaktadır. Haziranın ortasında ise ilkbahar meralarından Altay Türkçesinde *jaylu* adı verilen yaylalara göç edilmiştir. Hayvanlar yaz aylarında nehir vadilerinde, özellikle Çuy Nehri vadisinde ve yüksek dağ meralarında otlatılmış, yaz otlatma döneminin bitiminden sonra Altay Türçesinde *küzeyten jer* olarak adlandırılan sonbahar meralarına hayvanlar sürülmüştür. Çoğu zaman sonbaharda yapılan otlatma işlemi, kışlakların yakınındaki ilkbahar meralarında gerçekleştirilmiştir. İlkbahar ve sonbahar meralarında kalma süreleri ise kışlak ve yaylalarda kalma süresine göre daha kısa olmuştur.[787]

[786] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 151.
[787] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 152.

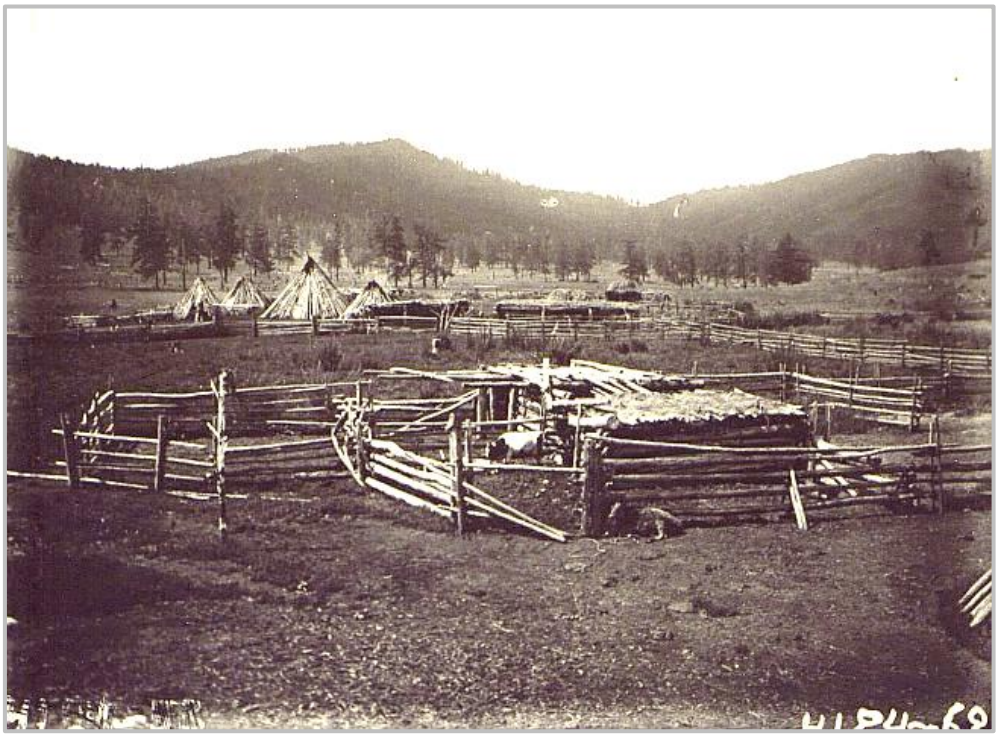

Resim 2. 135. Sığır Ağılı - 1929[788]

Altay Türklerinin geleneksel yaşamda hayvan yetiştiriciliği sadece erkeklerin uğraştığı bir iş olmuştur. Ayrıca göç yolları, mevsimlik yerleşim yerleri, sığır otlatma, saman yapma ve tarım gibi işler doğa ve iklim koşullarına, belirlenmiş bölgelerin durumlarına ve teamül haline gelmiş geleneksel kurallara göre düzenlenmiştir. Özellikle Rusların Altay coğrafyasına gelmesiyle birlikte daha çok hissedilmeye başlanan mera alanlarındaki azalma, Altay halkını yerel kaynakları daha rasyonel bir şekilde kullanmaya zorlamıştır. Bunun sonucunda yerli nüfus kış için daha yoğun bir şekilde saman toplamaya ve depolamaya başlamıştır. XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Altaylarda araştırma seyahatinde bulunmuş olan Sibirya ve Orta Asya araştırmacısı N. M. Yadrintsev, Altay Türklerinin kış için saman toplayıp bağladıklarını, Kara Tatarların (Tubalar) kış için saman yığını hazırladıklarını ve bu yığınların yanına kışın hayvanları serbest bırakarak

[788] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88897?page=9&fund=44&ethnos=3506999&index=418, Erişim tarihi: 05.11.2020

beslenmelerinin sağladıklarını yaptığı araştırma seyahati sonrasında belirtmiştir.[789] XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Altay Türkleri saman yapmak için kendilerine has olan *orguj* adlı bıçak yerine Rus yerleşimcilerden görüp benimsedikleri hem büyük hem küçük tırpanları kullanmaya başlamışlardır.[790]

Resim 2. 136. Saman Depolanan Çitle Çevrili Yer - 1927[791]

Hasat edilip kurutulan otlar, genellikle kış günlerinde, binek atlarının beslenmesinde kullanılmıştır. Bu atların haricindeki diğer hayvanlara ise yalnızca hayvanların hastalık ve yorgunluk dolayısıyla kötüleştiği dönemde yani bir zorunluluk ortaya çıktığında hazırlanmış olan bu samanlardan verilmiştir. Eski dönemlerde yaşamış Altay Türklerinin bugüne kadar ulaşmış olan anlatımlarından, Altay Türklerin eski dönemlerde hayvanların genel durumları ile ilgili bilgiyi onların tezeklerine bakarak

[789] N. M. Yadrintsev. (2011). *Altay i ego inorodçeskoe tsarstvo // Puteşetviya po Altayu, Slovo ob Altaye*, T III. Kn. 2, İD "Altın-Tuu", Gorno-Altaysk, s. 503.
[790] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 153.
[791] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87715?page=5&fund=44&ethnos=3506999&index=204, Erişim tarihi: 04.11.2020.

tespit ettikleri anlaşılmaktadır. Hayvanların yeterli yem yiyip yemediği, ne kadar saman verilmesi gerektiği, hasta olup olmadığı gibi durumları bu şekilde belirlemişlerdir.

Yarı göçebe hayvancılıkla uğraşan Altay Türklerinin XIX. yüzyılın sonlarında hayvanların sayısına bağlı olarak kış otlatmasına da çıktıkları da olmuştur. Havanın çok soğuk olduğu dönemlerde, hayvanlar yaz aylarına göre yurtlara daha yakın tutulmuştur. Zengin Altay Türkü aileler büyük ölçekli at ve sığır sürülerini kışlakların 5-10 kilometre arasındaki yakın sayılabilecek mesafede otlatmışlardır. Yoksul aileler ise hayvanlarını yurtların yakınlarında muhafaza etmişlerdir. Bunun nedeni hayvan sahibinin yürüyerek hayvanların yanına gidebilmesi ve onların kontrol ve bakımlarını yapabilmesidir.[792]

Altay Türklerinin kuzey ve güney boylarının geleneksel olarak yaptığı hayvancılık farklıdır. Güney Altay boyları öncelerden beri göçebe ve yarı göçebe hayvancılık ile meşgul olmuşlardır. Bu boylar at, koyun, iri boynuzlu sığır, keçi, yak ve deve gibi hayvanları yıl boyunca yetiştirmişlerdir. Hayvanların beslenmeleri de eski geleneklere göre yapılmiştir. Hayvanların beslenme ihtiyaçları açık havada meralarda, yayla ve kışlaklara göç ederek karşılanmıştır. Göçebe mera hayvancılığıyla uğraşan Güney Altay boylarının genel olarak çok miktarda olmasa da ot depoladıkları olmuştur.[793] Çoğunlukla hayvanlar gün boyunca ve yılın her döneminde açık hava ağıllarında tutulmuştur. Ancak istisna olarak sadece özellikle buzağılar ve yeni doğmuş hayvanlar yurt sahibiyle birlikte bir süre yurt içerisinde muhafaza edilmişlerdir. Böylece yeni doğmuş yavruların bakımsızlık veya soğuktan ölmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Yine bir başka muhafaza yöntemi olarak kuzular için geniş çukurlar açılmış ve kuzular buraya konmuştur. Çukurların zeminine kuru otlar serilmiş üzerleri ise ağaç kabukları ve dallarıyla mümkün olduğunca örtülerek kuzular soğuktan muhafaza edilmiştir. Bu sayede kendi vücut ısılarıyla koyunların soğuktan zarar görmelerinin önüne geçilmiştir.

[792] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 154.

[793] Tuva Türklerinin geleneksel hayat ekonomilerinde de Güney Altay boyları gibi az da olsa ot, yem gibi hayvan besinlerini yeni doğmuş veya hasta hayvanların kışın tüketmeleri için depolandığı görülmektedir. Bu ve daha geniş bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, a.g.e., s. 174.

Çiftleşme dönemlerinde hayvanların çok hareketli olması nedeniyle bu döneminin sağlığı açısından bakıcılar ağılların içerisinde kontrolü sağlamaya çalışmışlardır.[794]

Altay Türkleri inek, keçi, kısrak ve yakların sütlerini sağmış ve bunlardan faydalanmışlardır. Koyun ve keçilerin sütü ise inek sütünün yetmediği zamanlarda sağılmıştır. Süt sağma mayıs-ekim arasındaki dönemde gerçekleştirilmiştir. Süt sağma yine eski bir yöntemle yapılmıştır. Bunun için anaç hayvan sağılmaya başlamadan önce anaç hayvanın yanına yavrusu bırakılır ve sağım bundan sonra gerçekleştirilir. Süt, kıldan yapılmış tutamaçları olan ağaç veya deri kovaların içine sağılmıştır. Hastalanan hayvanlar ise geleneksel yöntemlerle tedavi edilmiştir. Salgın hastalıklar, çok kar yağışlı geçen kışlar, bahar soğuğunun uzun sürmesi hayvan sürülerine büyük zararlar veren doğal sıkıntılar olmuştur. [795]

Çuy Nehri havzasında yaşayan Altay Türkleri kış gecelerinde küçükbaş hayvanları Altay Türkçesinde *kaaja* denilen ağıllarda tutmuşlardır. Bölgenin ağaçlık olmamasından dolayı bu ağıllar, Altay Türkçesinde *ötök* adı verilen dikdörtgen plakalar halinde kesilmiş ve kurutulmuş sığır tezekleriyle yapılmıştır. Bu ağıllar, duvarları çok yüksek olmayan yuvarlak yapıda ve üstü açık alanlar olarak şekillenmiştir.

Altay halkı için hayvanlar sadece ihtiyaçların karşılandığı bir üretim aracı değil, aynı zamanda inanışa göre tanrılar tarafından verilmiş, bakılması ve değer verilmesi gereken armağan olarak görülmüştür. Bu nedenle Altay Türkleri hayvanlarını iyi tanımaya, özellikle kışlaklarda bütün hayvan türleri için en uygun koşulları oluşturmaya çalışmışlardır. XX. yüzyılın başlarında Altay Türkleri kış gecelerinde, vücut ısılarının yardımıyla üşümemeleri için süt sığırlarıyla binek atları aynı sürülerde beraber tutmaya başlamışlardır.

Bir Altay Türkü ekonomik olarak ne kadar sıkıntılıda olsa, eğer sığırları varsa onları muhafaza etmek ve onlara elverişli bir ortam sağlamak için elinden geleni yapmaya gayret etmiştir. Örneğin genel işlerde kullanılan binek atlarının rahat hareket edebilmeleri

[794] L. P. Potapov, a.g.e., s. 206, 207.
[795] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 154.

için geceleri etrafı çitle çevrili açık alanlara bırakılmış, inek gibi hayvanlar ise üzeri ot veya benzeri malzemeyle örtülü ağıllarda tutulmuştur. Altay Türkleri kışlaktan uzakta otlayan sığırlara rüzgârdan korunaklı yerlerde, örneğin büyük bir kaya dibinde geceleyecekleri yerler yapmaya gayret etmişlerdir. Koyun otlatılan yerler kuvvetli ve soğuk rüzgârlara maruz kalan yerlerde bulunursa yine aynı şekilde bu hayvanlar da geceleri üstü örtülmüş olan ağıllara toplanarak hasta olmalarının önüne geçilmiştir. Kuvvetli rüzgârların olmadığı, dağlarla çevrili meralarda ise koyunlar geceleri açık havada bırakılmıştır. Üzeri kapalı sığır barınaklarının zeminine geceleri hayvan gübreleri serpiştirilmiş, gündüzleri ise bu gübre ortada toplanarak donmasının önüne geçilmiştir. Böylece hayvanların geceleri zeminin soğuğundan muhafaza edilmesi sağlanmıştır.[796]

Resim 2. 137. Büyükbaş Hayvan Ağılı - 1929[797]

Çüy Vadisi bölgesi ve bazı diğer bölgelerde yaşayan Altay Türkleri zayıf yavruları *kütpe* denilen, yurt içerisinde kazıkları çukur içeresinde tutatarak muhafaza etmişler ve böylece hayvanın ölmesi veya zarar görmesininin önüne geçilmiştir.[798] Bu çukur çok

[796] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 154.
[797] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88885?page=7&fund=44&ethnos=3506999&index=349, Erişim tarihi: 09.11.2020.
[798] Yavru hayvanların boz üylerin içine alınması Tuva Türklerinde de görülen bir uygulamadır. Bu uygulama ilgili bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, a.g.e., s. 175.

büyük kazılmaz ve böylece içindeki yavrular birbirlerinin vücut ısısıyla ısınmaları sağlanır. Çukurun üzeri ağaç dalı ve kabuklarıyla kapatılır ve üzerine hayvan kürkü serilir. Yavrular annelerinin yanına sabah ve akşam olmak üzere iki kere bırakılarak beslenir. Bununla birlikte gerektiğinde yeni doğan kuzular için yurt içerisinde *arık* adı verilen bölmeler de yapılır. Bu bölme bükülmüş ağaç çubuklardan yapılan yarım küre şeklindeki bir odacıktır. Çubukların üzeri deri ve keçe ile örtülür. Arık yurt içinde kapının sağında, yurtun kadın tarafında ve kapıdan biraz ileride kurulur, içerisine 8-10 adet kuzu sığabilir. Beslenmeleri için anne koyunlar günde iki kere içeriye alınır. Kuzular bir hafta sonra yurt içinde yine kapının sağında, kadın tarafında ve *öön* adı verilen özel iplerle bağlı şekilde tutulur. Yurt duvarını oluşturan karkasa üç sıra ip çekilir ve daha ince iple ayağından bağlanan kuzular bu iplere bağlanır. Bu yöntemle yurt içerisine 70 kadar kuzu bağlanabilir.[799]

Genç otların kalınlaştığı, çiçeklerin açmaya başladığı ve ilk gök gürültülü fırtınaların sona erdiği ilkbahar dönemi meralara göçün başladığı dönemdir. Bu döneme kadar hamile kısraklar doğum yapmış, kuzuluma ve buzağılama bitmiş, genç yavrular biraz güçlenmiş olurlar. Yine kışlakların etrafındaki düzlüklerde zirai faaliyet yapılıyorsa bu da sona ermiş olur. Geleneksel kurallara göre göç başlamadan önce bütün eşyalar tek bir yerde toplanır. Ardıç ağacı (*arçin*) yakılır ve eşyaların etrafında gezdirilerek yola çıkmadan önce bir arınma ritüeli gerçekleştirilir. Bu ritüel esnasında Burhanistler "*Kuzey Burhanı gece ve gündüz benim evimi koru. Deri kemerli koruyucu Burhan'ım, sonbahara kadar kötü ruhlara dikkat et ve geceleri onları bırakma. Erlik Bey'in kapısının eşiğinden kara kötü ruhları bırakma. Evim hiç bozulmasın, sonbaharda göç edip geleceğim, yapılmış evim bozulmasın, yazları sürekli geleceğim.*" şeklinde dualar okunur. Bu ritüel sonrası yazlık otlaklara göç etmeye başlanır.

[799] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 155.

Resim 2. 138. Göç - XX. Yüzyılın İlk Çeyreği[800]

Altay Kijiler-Telengitler yeni bir yere geldiklerinde o yerin ruhlarına bir bağış yaparlar. Yurtların kurulacağı yere, kumaştan yapılmış jalama adı verilen kurdeleler bağlarlar ve beyaz koyun keserler. Koyunun derisi soyulur ancak başı ve ayakları deriden ayrılmaz. Ayrıca gırtlak, akciğer, kalp bırakılır, geri kalanı iç organlar çıkarılır. Sonra bu deri bir ağacın üzerine asılır, güneşe doğru çevrilir, dişlerin arasına saman konulur. Jalamalar 3x9 ve 1x5 olacak şekilde toplamda 4 bağ olarak ağaca bağlanır. Sonrasında güneşe dönen kişi iyi dileklerini söyler.

Yaz meraları, yazlık yerleşim yerlerinden uzaklıklarının derecesine bağlı olarak yakın ve uzak olmak üzere iki bölüme ayrılır. Yakın meralarda sütleri sağılan sığırlar, yavruları emen inek ve atlar, küçükbaş hayvanlar ve binek atları otlarlar. Zengin Altay Türkleri gezen at (*jılkı mal*) sürülerini ise uzak yerlerdeki meralarda otlarlar. Maddi durumu orta derecede olan Altay Türkleri ise gezen at sürülerini çok uzak olmayan

[800] [800] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88649?page=7&fund=44&ethnos=3506999&index=341, Erişim tarihi: 09.11.2020.

meralarda otlatırlar. Bu otlatma tipleri büyük baş (düve, boğa) hayvanlar için de uygulanır. Düşük gelirli ve gezen sığırı olmayanlar ise yakınlardaki meralarda hayvanlarını otlatırlar.[801]

Dağlık Altay'ın kuzeybatı bölgesindeki kara taygalarda yaşayan yerli halkın hayvancılığı bu coğrafyanın durumundan etkilenmiştir. Bu bölgedeki yoğun tayga nedeniyle buralarda geniş meralar bulunmamaktadır ve kışları çok karlıdır. Bu durumlar hayvan otlatmayı özellikle bu yerlerin nemli ikliminden olumsuz etkilenen koyun yetiştirmeyi zorlaştırmıştır. Bu nedenle taygalarda yaşayan Altay Türkleri buradaki doğal iklim koşullarına uygun oldukları için at yetiştirirler ve ellerinde az sayıda inek bulundururlar. Geleneksel Altay ekonomisinde at önemli bir yer tutar. At, ana ulaşım araçlarından biridir, eti ve sütü de gıda olarak kullanılır. Bazı giysiler ve ev eşyaları da yine at derisinden yapılır.

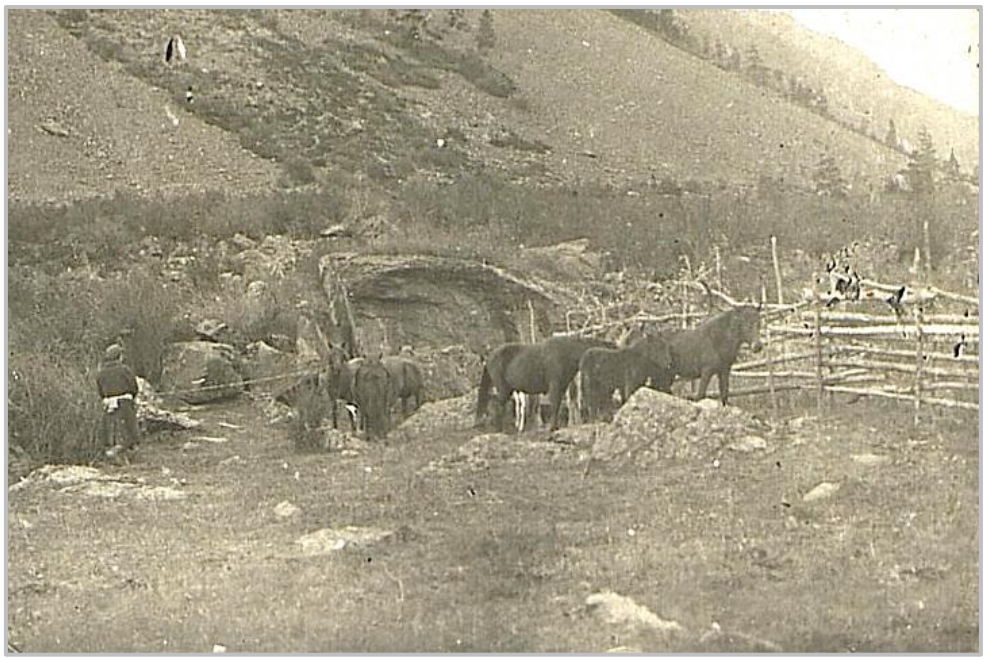

Resim 2. 139. At Yakalama - 1931[802]

[801] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 156.

[802] Fotoğraf: A. İ. Novikov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92368?page=6&query=алтай&index=286, Erişim tarihi: 09.11.2020.

At doğum yaptıktan sonra tay birkaç gün annesinin yanında bırakılır. Sonra bir ay çadırın yanında tutulur. Tay yün ya da at kılından yapılmış bir dizginle (*jele*), yere çakılmış iki tahta parçası arasına gerilmiş olan ipe bağlanır. Taylar bu dönemde annelerinin yanına ancak sağıldıktan sonra süt emmeleri için bırakılır. Daha sonraları yani biraz büyüp güçlendikten sonra taylar annesiyle birlikte sürüye karışırlar. İkinci yıl taylar *tamga* adı verilen demir işaretin kızdırılmasıyla işaretlenirler.

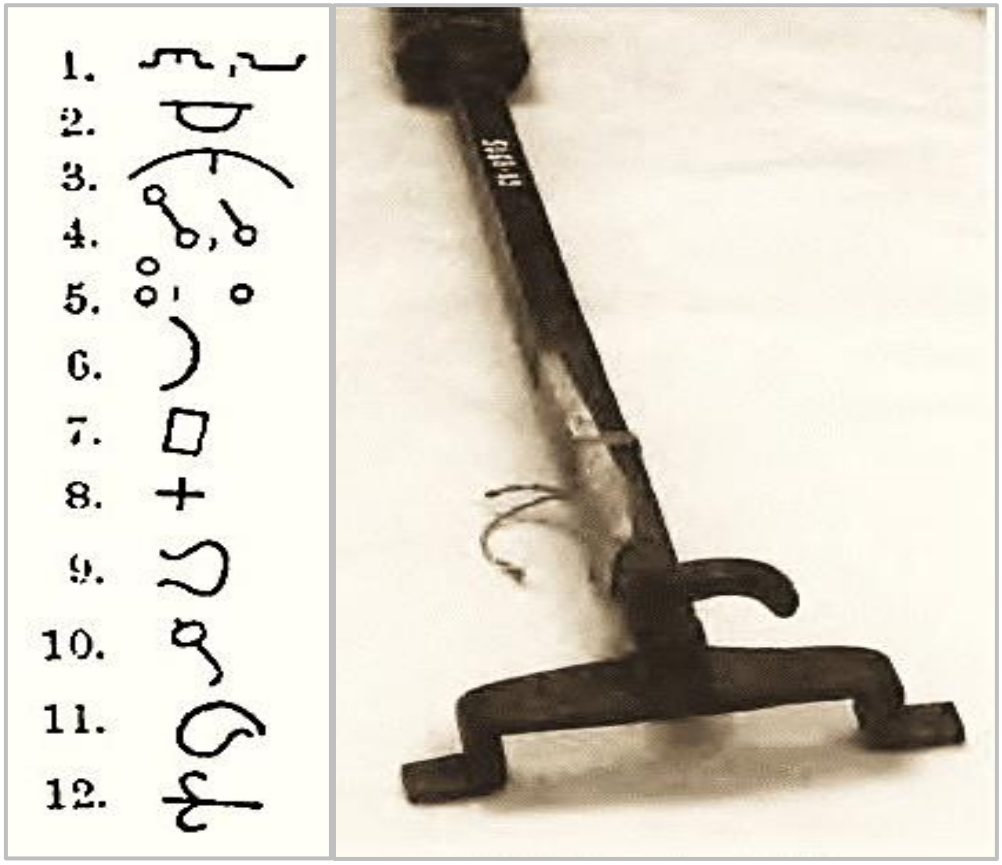

Resim 2. 140. Atlara Vurulan Tamga Örnekleri[803] ve Tamga Demiri[804]

[803] V. V. Radlov'un kayıt altına aldığı bu tamgaların ifade ettiği soy adları şu şekildedir: 1-Toskur, 2-Ya, 3-Çorgo, 4-Suluk, 5-Tegerek, 6-Ay, 7- Ejik, 8-Sarkay, 9-Tacuur, 10-Tekke, 11-Yırakay, 12-Kulca, V. V. Radlov, a.g.e., s. 147.

[804] Kaynak: E. G. Toruşev. (2014). "Skotovodstvo", *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk, s. 153.

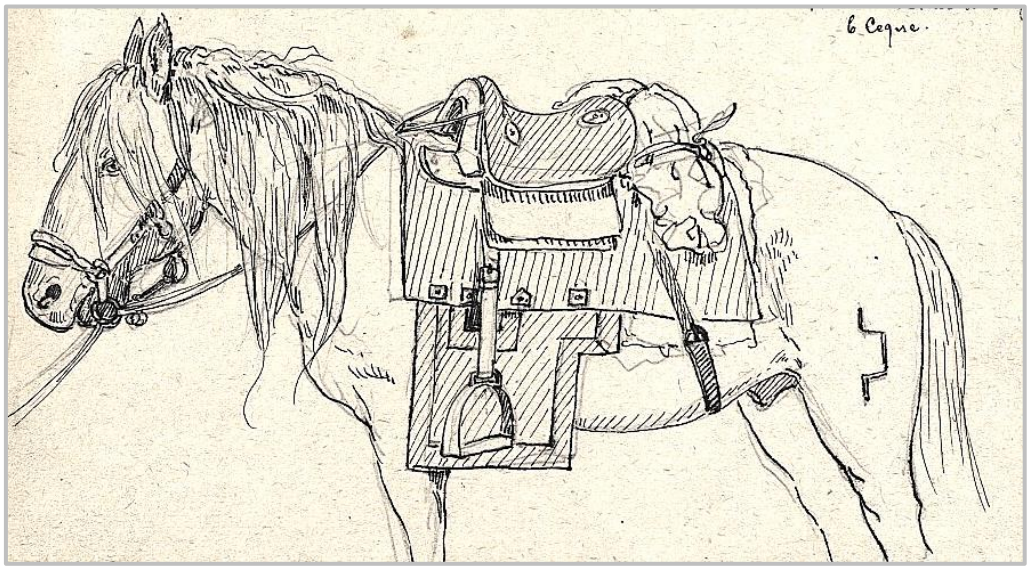

Resim 2. 141. Tamgalı At - 1930[805]

Yine bu dönemde gerekirse taylar kısırlaştırılırlar. Altay Türkleri bu operasyonunu nasıl yapacağını bilirler ve bunu yanında taşıdıkları bıçakla yaparlar. Kısırlaştırma genellikle böceklerin bulunmadığı ilkbahar veya sonbaharda yapılır. Kısır atlar sürüye katılırlar ve ancak dört yaşında geldiklerinde binek olarak kullanılırlar. Genellikle zengin Altay Türkleri atlarında tamga olur. Zenginler çok sayıdaki atlarını kolayca tanınabilmeleri için onları tamga ile yakarak işaretlerler. Tamga atın arka ayak baldırı üzerine konulur,[806] çeşitli şekillerden oluşur ve her şekil hayvanın sahibinin bağlı olduğu soyu temsil eder.[807] Bununla birlikte bu tamgaları sadece zengin Altay Türkleri kullanırlar. Zira fakirlerin az sayıda atı bulunduğu için bu olmadan da atlarını tanırlar. Bir atı tamgayla işaretlemek yeterlidir çünkü Altaylar çok nadiren at alıp satarlar.[808]

Altay Türklerinin Kumandin boyu üç ila dört yaşlarında yani az yemek yediği ve bu nedenle zayıf düştüğü dönem olan süt dişlerinin değiştiği dönemde atı kısırlaştırırlar. Atın geniş göğüslü, güçlü bir at olması istenirse kısırlaştırma işlemi dört yaşından sonra

[805] Resim: Grigoriy (Çoros-Gurkin) Gurkin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection. .kunstkamera.ru/entity/OBJECT/266189?query=алтай&ethnos=3507003&index=0, Erişim tarihi: 10.11.2020
[806] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 162.
[807] V. P. Dyakonova, N. İ. Kulyueva, "Etnografiçeskie kolleksii 30-h godov po altaytsam i hakasam v sobranii MAE", Sb. MAE, 1980, T. 35, s. 75.
[808] V. V. Radlov, a.g.e., 147.

gerçekleştirilir. Kumandinler kanlı kısırlaştırma yönteminin yanı sıra, testisleri ezerek kansız bir uygulama da yaparlar. Altay geleneklerine göre eğer tayın düşen göbeği bulunursa onu ocağın külüne gömerler ve bu esnada "*bu değerli hayvan müreffeh olsun, çok hayvan büyütsün, kaybolmasın, hastalık etkilemesin*" şeklinde dua ederler. Altay Türklerine göre bu ritüelin kutsal bir anlamı vardır ve göbek kordonu, sağlıklı yavruların üremesi ve doğurganlık kültü ile ilişkilidir.[809]

Altay at yetiştiriciliği derin tarihi ve kültürel geleneklere sahip olması, atların adlandırılmasıyla ile ilgili geniş bir terminolojinin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Örneğin annesini emen taya *kulun* olarak denilmektedir, bir yaşındaki tay *sarba* veya *sarbagay*, iki yaşına kadar olan bir tay *jabaga* olarak adlandırılır. Üç yaşına ulaşan erkek taya *kunan*, üç yaşındaki genç ve çiftleşmemiş kısrağa *baytal*, dördüncü yılda çiftleştirilen kısrağa *bee* denir. Kısrak doğurduktan sonra adı yaşı eklenerek söylenir: beş yaşında kısrak, altı yaşında kısrak gibi… Beş yaşındaki yetişkin, kısırlaştırılmamış damızlık aygır ise *aygır* olarak adlandırılır. Dağlık Altay'da yerli halk Altay ırkı atları yetiştirirler. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren saf haliyle Altay ırkı atlar nadiren bulunmaya başlamıştır. Çünkü atlar Rus, Kırgız, Kazak, Moğol atlarıyla karışmıştır.[810] Altay ırkı atlar güzelliği, hızı ve en önemli özelliği olan aklı ile diğer atlardan ayrılmaktadır. Yıl boyunca yiyecek olarak sadece ot tüketmesine ve bunu kendi başına arayıp bulmasına rağmen çok dayanıklı hayvanlar olarak dikkat çekmektedirler.[811]

[809] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 161.
[810] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 159, 160.
[811] V. V. Radlov, a.g.e., s. 145

Resim 2. 142. Eer - 2003[812]

Sığır yetiştiriciliği alanlarından biri olan yak yetiştiriciliği, çoğunlukla Çuy bölgesinde yaşayan Altay Türkleri tarafından yapılır. Yaklar sadece eti, derisi, yünü vb. yararları için değil aynı zamanda nakliye aracı olarak kullanıldığı için de yetiştirilir. Yakların üzerinde yurt içerisinde kullanılan eşyalar ve sökülen yurt malzemeleri taşınır. Büyük baş hayvanların adlandırılmasında da yine bir terminolojisi vardır. Yeni doğmuş boğaya *bozu*, dişisine ise *tiji* denir. Bir yaşındaki büyükbaş hayvana *torbok* adı verilir. Bu yaştaki erkeğin kısırlaştırılacak ve kısırlaştırılmış olanına ise *çar* denilir. İki yaşındaki erkeğe *kunan*, dişiye *kunjın* denir. Üç yaşındaki boğa *buka*, dişisi ise *inek* veya *uy* şeklinde adlandırılır.[813]

Altay koyunları, yerel doğal koşullara iyi adapte olmuşlardır. Yaklaşık 5 santimetrelik kalın bir kürküyle hayvan soğuk mevsimi rahatça geçirir. Kuzular ise yumuşak, ince ve uzun yünlüdür. Koyunların vücudu otun bol olduğu sıcak mevsimlerde

[812] Fotoğraf: N. V. Ekeev, E. G. Toruşev. (2014). "Skotovodstvo", *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, NİİAltayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk, s. 162.
[813] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 160.

kuyruklarına yağ biriktirerek otun az olduğu dönemlerde hayatta kalacak depolamayı yapar. Sonbaharda iyice yağ depolanan bir koyunun kuyruğu 5 kiloya kadar büyüyebilir. İlkbahara kadarki dönemde ise kuyruğun bu yağlı kısmı koyunun vücudu tarafından neredeyse tamamen tüketilir. Koyunlar ilkbahar ve yaz aylarında olmak üzere yılda iki kez kırkılır. Makas yerine, keskinleştirilmiş ince bir bıçak kullanılır. Sol elle koyunun yünü tutulur ve sağ elle deriye yakın bir yerden koyunun yünleri kırkılır. Koyunların bir kısmının yünleri kırkılmaz ve yünlerin iyice uzaması sağlanır. Bu yünlerden ise keçe ve ip yapılır. İyi kesilmiş yünler ise top haline getirilerek satılır.[814]

Resim 2. 143. Keçe Yapımı - 1973[815]

[814] V. V. Radlov, a.g.e., 150, 151.

[815] Fotoğraf: Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/337424?query=алтай&ethnos=3851027&index=13, Erişim tarihi: 23.11.2020.

Yaz otlamasının bitmesiyle sonbaharda, hayvanların kilosu ve sağlığı en iyi duruma gelir, sonrasında Altay Kiji-Telengit hayvan bakıcıları anaç koyunların çiftleşmesini sağlarlar. Genelde çiftleştirilecek koçlar (*koçkor*) ayrı şekilde bakılır ve sadece çiftleşme döneminde anaç koyunların (*koy*) yanına salınır. XIX. yüzyılın sonlarında, Çuy Vadisi bölgesinde ve Katun Nehri'nin sol kıyısında, Çaruş ve Anuy'un üst kısımlarına kadarki bölgede koyun yetiştiriciliği gelişmiştir. [816]

Altaylarda bakılan keçileri ise yaklaşık olarak bir koyun büyüklüğündedir. Keçiler kıl, süt ve et için tutulur. İyi kıllardan keçe, daha kötülerinden ise ip yapılır.[817] Koyun ve keçilerin adlandırılmasında da yine bir terminoloji bulunmaktadır. Buna göre yeni doğmuş kuzular cinsine bakılmaksızın *kuraan* olarak, oğlak ise *uulak* olarak adlandırılır. Bir yaşındaki kuzu ve oğlağa *kunan* denir. İki yaşındaki koyun veya keçi yavrusu *eki jaştu kunan* olarak adlandırılır. Altay Türkçesinde *koy* olarak adlandırılan üç yaşındaki dişiler anaç olarak ayrılırlar, erkekler (*kuça*) ise kısırlaştırılırlar ve kısırlaştırma sonrası bunlara *irik* denilir. İki yaşındaki keçiler *eçki*, erkeği *teke* veya *kuça* olarak, üç yaşındaki kısırlaştırılmış teke ise *serke* olarak adlandırılır.[818]

Deve yetiştiriciliği (*töö*), Altay dağlarındaki yerli çobanların geleneksel bir mesleğidir. Altay Türkleri göçleri sırasında yurtları veya diğer eşyaları taşımak için deve bakarlar.[819] Develer daha çok Çuy ve Kuray bozkırlarında bulunur ve az sayıdadır.[820]

1826'da Dağlık Altay'da yapılan botanik keşif gezisinin liderliğini yapan araştırmacı L. F. Ledebur, Çarış Nehri havzasından başlayarak daha ileri bölgelerde yaşayan Altay Türklerinde çift hörgüçlü develer bulunduğunu belirtmektedir. Yine bu seyahatin bir üyesi olan (K. F. Ledebour'un seyahati), ancak ayrı bir bölgede araştırmalarını gerçekleştiren A. Bunge, Çuy bozkırında birkaç büyük deve sürüsü gördüğünü aktarmaktadır.[821]

[816] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 167.
[817] V. V. Radlov, a.g.e., s. 150-151.
[818] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 168.
[819] S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 316
[820] V. V. Radlov, a.g.e., 151
[821] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 168.

XIX. yüzyılın sonlarındaki dönemde deve yetiştiriciliği yalnızca Çuy bölgesinde yapılmıştır. Bölgedeki Altay göçebelerinde ortalama olarak 3-5 bazılarında ise 25 tane deve bulunduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Deve derisi pek kullanılmasa da bazen *arkıt* adı verilen deri kapların yapımında ve bununla birlikte yayların kirişlerinde kullanıldığı olmuştur. Geleneklere göre deve kesilen yurtta devenin derisi ve başı tutulmaz yurttan uzak bir yere bunlar atılır zira inanışa göre bunların bulunduğu yere kötü ruhlar toplanır.

XIX yüzyılın sonlarında bazı Altay Türkü sakinler geyik yetiştirmeye başlamıştır.[822] Altay Türkleri geyikleri derilerinden daha çok boynuzları için yetiştirmişlerdir ve bu boynuzları Çinlilere satmışlardır. Geyik boynuzu Çinlilerin haricinde Hive, Buhara, Taşkent ve Buhara'da da satılmıştır.[823] Ayrıca geyik derisi de günlük yaşam içerisinde kullanılan bir materyallerden biri olmuştur (örneğin kam davullarının yapımında kullanılır).[824] Bununla birlikte 1866 yılında hem Rusya'ya hem Çin'e vergi ödemeye başlayan Altay boyu olan ve dvoyedanl olarak ta adlandırılan Teleütler (Çüy kişi) Çin tebaası sayıldıkları dönemde Çinlilere *kalan* adı verilen geyik derisi ve sığın postundan oluşan vergi vermişlerdir.[825]

[822] E. G. Toruşev, a.g.m., s 169.
[823] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 20, 21.
[824] V. V. Radlov, a.g.e., 368.
[825] V. V. Radlov, a.g.e., 123, 127.

Resim 2. 144. Geyik Boynuzları - 1929[826]

Altay coğrafyasına 1854 yılında gelmiş olan V. İ. Verbitskiy'nin[827] verdiği bilgiler Altaylardaki geleneksel geyik yetiştiriciliği açısından da önemli detayları içermektedir. Onun verdiği bilgilere göre hayvanların boynuzlarının mayıs veya haziran aylarında kesilir. Bu dönemde geyik boynuzları kıkırdaktan oluşur, üzeri taze ve kahverengi ince bir deri kaplıdır. Bu kıkırdak haldeki boynuzların içinde ve özellikle de uzayan uç kısımlarda bir sıvı birikir. Birçok hastalığa iyi geldiğini düşünen Çinliler bu sıvıya yüksek ücretler öderler. Boynuzdaki bu öz sıvı boynuzların tamamen kemikleşmesine kadarki döneme yani haziran sonuna kadar boynuzların içinde kalır.

[826] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88899?page=9&ethnos=3506999&index=407, Erişim tarihi: 12.11.2020.

[827] Fatih Ünal (2008). "Altay Misyoneri Vasili İvanoviç Verbitski: Hayatı, Misyonerlik Faaliyetleri ve Altay Çalışmaları". *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/17, Samsun, s. 199.

Boynuzlar iki çeşittir. Birincisi klasik boynuzdur buna Altay Türkçesinde *sıgın moyunyuzi* denir. İkincisi ise yuvalı boynuzdur ve Altay Türkçesinde bu *sıgın moyunyuzun kandu* olarak adlandırılır. Yuvalı boynuzlarda çok miktarda öz sıvı birikir. Bu nedenle uzamış olan her yeni boynuz dalının ucunda bir top oluşur. Boynuz kesildiğinde özü içinde tutmanın bir yöntemi vardır. Bu yönteme göre boynuz kesilir kesilmez sıvının akmaması için hemen ters çevrilir. Kesik olan uç kısma hamur, kil çamur vb. bir madde sürülür, bir bez parçasıyla bu uçlar bağlanır. Sonrasında uç kısımlar aşağıya gelecek şekilde asılır. Altay Türkleri bu sıvının boynuzun içinde kalması ve boşa akmamasına çok dikkat ederler. İpe asılan boynuzlar kurumaya bırakılır, sonra sertleşir ve kunduz derisinin rengine benzer bir renk alır.[828] Yedi yaşına gelen geyiklerde bu sıvı bulunmaz. Çinlilerle yapılan ticarette boynuz önemli bir yer tutar, genç geyiklerin boynuzlarını çok önemserler ve iyi ücretler ödeyerek bunu satın alırlar.

Altay'daki geyik yetiştiriciliği, vahşi geyiklerin evcilleştirilmesiyle veya vahşi şekilde tutulup yetiştirilmesiyle başlamıştır. İlk başlarda diğer sığırlar gibi geyikler de ilkel şekildeki ağıllarda tutulmuş, sonraları geyikler için, hayvanların yarı vahşi bir halde tutulduğu *marallıklar* yapmaya başlanmıştır. Marallıkların yapımı ve bakımı pahalı ve zor bir iş olduğu için başlarda sadece zengin kişiler tarafından yapılmıştır. [829]

[828] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 20-21.
[829] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 169.

Resim 2. 145. Marallık - 1929[830]

Kuzey Altay Türkleri arasında hayvan yetiştiriciliği neredeyse yapılmamaktadır. Ancak buna rağmen et günlük yaşamda önemli bir yer tutmaktadır. Kuzey Altay'ın dağlık taygalarında yaşayan sığın, karaca, geyik gibi hayvanların etleri Tubalar boyunun bir kısmı ve Çalkandı boyu tarafından tüketilir.[831] Güney Altay Türklerinin yaşadıkları yerlerde bulunan nehirlerde balık bol miktarda bulunmasına rağmen balık tutmazlar ve balık eti yemezler. Balık Kuzey Altay Türklerinin tükettiği bir et türüdür. Küçük balıkları ise kurutarak (*udrak*) yerler. Büyük balıklar ise haşlanır veya şişe geçirilerek köz üzerinde pişirilerek tüketilir.[832]

[830] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88907?page=9&ethnos=3506999&index=406, Erişim tarihi: 12.11.2020

[831] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 248.

[832] L. P. Potapov, a.g.e., s. 59.

Altay ineklerinin sütü son derece yağlı ve besleyici özelliğe sahiptir, günde iki kere sağılan ineklerden günlük ortalama 7,5 litre süt elde edilir. 12-13 koyun veya 10 keçiden ortalama birer kova süt sağılır.[833] Çüy bölgesindeki yabani yaklar genellikle buzağıladıktan sonra üç ay süreyle sağılır. İneklerden elde edilen sütün yarısı kadar süt verirler. Bu süt yoğun, tatlı bir tada ve %10'un üzerinde yüksek yağ oranına sahiptir. Yabani yak sütü pek çok durumda, süt ürünleri üretiminde diğer süt türleriyle karıştırılarak kullanılır. Yabani yaklar sonbaharda, süt miktarı azaldığında, günde sadece bir kez olmak üzere sabahları sağılırlar.[834] Kısraklar günde inekler kadar, hatta biraz daha fazla süt verirler. Doğumdan iki hafta sonra sağılmaya başlanırlar, günde 5-6-7 kez sağılırlar ve ancak bu durum en fazla bir ay sürer. Sığır sağma işi esas olarak kadınların işi olarak görülse de kısrak sağma işini çoğunlukla erkekler yapar.[835]

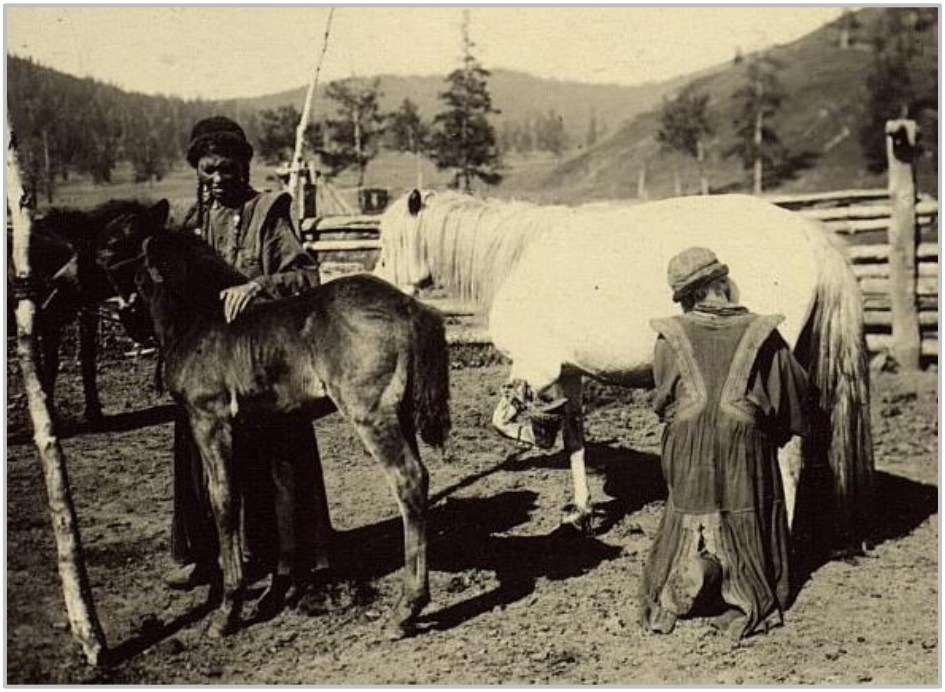

Resim 2. 146. Kısrak Sağan Altay Türkü Kadınlar - 1929[836]

[833] S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 351, 352.
[834] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 171.
[835] V. V. Radlov, a.g.e., 153.
[836] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88886?page=11&query=алтай&index=517, Erişim tarihi: 12.11.2020.

Sığırlar güney Sibirya'nın yerli çobanları arasında çok yaygın olan emme yöntemi kullanılarak sağılır. Süt sağmadan önce buzağılar, kuzular ve diğer hayvanların anneye yaklaşmasına izin verilir, böylece hayvan sakinleşir ve sütünü serbest bırakır. Böylece anaç hayvanın sağılması sağlanır ancak yavrunun da emebilmesi için hayvan tam olarak sağılmaz. Bazı durumlarda örneğin sağlıklı yavrular yetiştirmek istendiğinde akşam sütünün tamamen buzağının emmesine izin verilir. Buzağıların anne hayvanı emmesi 4-5 aya kadar yapılır daha sonra ineklerin sütü azalır, sağılmaz, diğer hayvanlarla birlikte otlatmaya bırakılır.[837] Rus etnograf S. P. Şvetsov (1858-1930) Altay ineklerinin buzağı olmadan hiç sağılmadığını ve buzağının telef olması durumunda ineğin süt vermeyi bıraktığını aktarmakta, bu tip durumlarda başka bir yavru veya telef olan yavrunun derisinden yapılan kuklanın anne ineğin yanına getirildiğini ve bu şekilde sağım yapılmaya çalışıldığını eklemektedir.[838]

Altay Türklerinin geleneksel ekonomik faaliyetlerinden olan hayvancılık aynı zamanda et açısından da günlük hayatta önemli bir yer tutar. Sıcak dönemlerde et, güneşte ve rüzgârda kurutma yöntemiyle veya yurt içerisinde dumanlama yöntemiyle konserve edilir. Diğer zamanlarda ise soğuğun iyice başladığı sonbaharın son dönemlerinde sığır kesimi yapılır, buna Altay Türkçesinde *sogum* denilir. Bu dönemde sığırlar iyice besili ve kesime hazır halde olurlar. Altay Türkleri hayvanları sıcak nefesli ve soğuk nefesli olarak ikiye ayırırlar. Koyun ve at sıcak nefesli hayvan olarak görülür. Sıcak nefesli hayvana Altay Türkçesinde *jılu tumçuktu mal* denir, etleri faydalı ve tedavi edici olarak kabul edilir. İnek, yabani yak ve keçi ise soğuk nefesli hayvan olarak görülür. Soğuk nefesli hayvana ise *sook tumçuktu mal* adı verilir.[839]

Geleneksel ekonomide ve yaşamda koyun yünü önemli bir yaşam malzemesi olarak yer tutmaktadır. Altay Türkleri koyunları baharda ve yazda olmak üzere yılda iki kere kırkarlar. Toplanan bu yünlerden keçe, halı, ip, kement ve dizgin gibi geleneksel günlük yaşamın merkezinde bulunan malzemeler üretilir.[840] Atların ve sığırların, küçükbaş hayvanların derileri işlenir ve tabaklanır. Daha sonra bunlardan ayakkabı,

[837] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 171.
[838] S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 350.
[839] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 171.
[840] S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 353.

kemer, sırt çantası, at koşumları, kırbaç gibi malzemeler ayrıca çegen, kımız, tahıl ve diğer ürünleri saklamak için çeşitli kaplar yapılır. Mutfak kapları atın veya ineğin bacağından, bazen de bir ineğin göğsünden alınan ham deriden imal edilir.[841]

Resim 2. 147. Deri Yoğurma/Yumuşatma İşlemi - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[842]

[841] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 172.

[842] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88675?page=12&ethnos=3506999&index=555, Erişim tarihi: 12.11.2020.

Resim 2. 148. İnek Göğsü ve Deriden Yapılmış Kaplar[843]

Genel olarak değerlendirildiğinde doğal ve iklimsel koşullar Altay Türklerinin sığır yetiştiriciliğinin şekillemesi üzerinden etkili olduğunu söylemek mümkündür. Dağlık Altay'ın güneyinde ve orta kesiminde hayvan yetiştiriciliği gelişmiştir zira az kar yağışlı kışlar ve seyrek ormanlık vadilerin varlığı bunu kolaylaştırdığı görülmektedir. Kara taygaların kapladığı ve büyük bir kar örtüsünün düştüğü Dağlık Altay'ın kuzeyinde ise iklim şartları nedeniyle hayvancılık az miktarda (evin et, süt, deri vb. ihtiyaçları için) yapılmıştır. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başları arasındaki dönemde kara taygalarda yaşayan Altay Türklerinin yavaş yavaş yerleşik hayata geçtikleri ve bununla bağlantılı olarak bölgede ahır hayvancılığının da uygulamaya geçtiği elde edilen bilgilerden anlaşılmaktadır.[844]

Kuzey Altay'da ise ahır hayvancılığı faaliyeti olarak sınırlı sayıda at yetiştirilir, ayrıca çok az miktarda inek te bakılır. Zira bu coğrafyada kar yağışı çok erken başlar ve ot bulmak neredeyse imkânsız hale gelir. Bununla birlikte balıkçılık bölgenin geleneksel

[843] Fotoğraf: Elena Tihomirova, Kaynak: https://go-altai.livejournal.com/5326.html/, Erişim tarihi: 12.11.2020.
[844] E. G. Toruşev, a.g.m., 172.

ekonomisinde ve günlük yaşamın içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bölge taygalardan oluştuğu ve yoğun kar yağışlı iklime sahip olduğu için buralarda otlak bulunmaz. Antrop Nehri[845] civarında yaşayan Altay Türkleri iklim ve bölgenin uygunluğu nedeniyle arıcılık yaparlar.[846]

2.8.2. Avcılık

Arkeolojik araştırmalar sonucu elde edilen veriler Altay dağlarında yaşamış insanların Mezolitik kültürlerdeki (XII-X bin yıl önce) yaşam aktivitelerini karakterize etmek açısından önemli bilgiler içermektedir. Bu bilgilere göre bölgenin gündelik ekonomik faaliyetinin maral, karaca, argali, Sibirya dağ keçisi, yak ve diğerleri gibi dağ tayga hayvanlarının avlanmasına dayandığını ve yayın ana av silahı olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Petrogliflerden elde edilen bilgiler Bronz Çağı'nda Dağlık Altay nüfusunun, tek başına avlanmadan köpeklerle yapılan kolektif sürek avlarına kadar çok çeşitli avlanma teknikleri uyguladıklarını göstermekterdir. At biniciliğinin gelişmesi ve eyerin icadıyla at sırtında avlanma da yaygınlaşmıştır. Sonraki dönemlerde avcılık bölge nüfusunun ekonomik faaliyetlerinde önemli bir geçim dalı olarak yapılmaya devam etmiştir. Avcılığın günlük hayattaki önemi büyük ölçüde Dağlık Altay'ın yerli nüfusunun yaşadığı yerin özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Kara tayga sakinlerinin yaptığı avcılık önemli avcılık kollarından biri olmuştur. Zira buradaki doğal yaşam ve iklimsel özellikler, hayvan avını yerli halkın yaşam desteğinin temeli olarak belirlemiştir.[847]

Altaylarda MÖ I. binyıl ile MS I. binyılın sonu dönemi avcılık faaliyetlerinin araştırılması kadim Türk sosyokültürel hayatı ve tarihi açısından önemlidir. Arkeolojik ve tarihi kaynaklar o dönemde avlanmanın önemli gelişme gösterdiğini bildirmektedir. Bilim insanları bu tür faaliyetlerde bulunmanın, erken ortaçağ Türklerinin yaşamının ve önceki dönemin nüfusunun ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmektedirler. Türk tarihine bakıldığında avlanmanın Türkler için savaşa katılmak gibi temel erkek uğraşılarından biri

[845]. Kondom Nehri'nin bir kolunu oluşturan ve uzunluğu yaklaşık olarak 130 kilometre olan bu nehir Kemerova Oblastı, Altay Krayı ve Altay Cumhuriyeti topraklarının içinden akmaktadır.
[846] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 24.
[847] E. G. Toruşev. (2014). "Ohota". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 172, 173.

olarak kabul edildiği görülmektedir. Sürekli avlanmanın, Orta Asya halklarının bölgedeki askeri başarılarına bir dereceye kadar katkıda bulunduğuna ve askeri yeteneklerin bu şekilde bir nebze korunduğuna, böylece çoğu kez komşu Çin ve diğer devletlerin orduları karşısında üstünlük kurulmasına yardımcı olduğu da söylenebilir. Tarihi kaynaklar avcılığın eski dönem soylularının ana uğraşılarından (eğlencelerinden) biri olduğunu da ortaya koymaktadır.[848] Geleneksel Altay yaşamının destek sisteminin bir parçası olan avcılık faaliyeti, eski çağlardan beri önemli ekonomik role sahip olmuştur.[849]

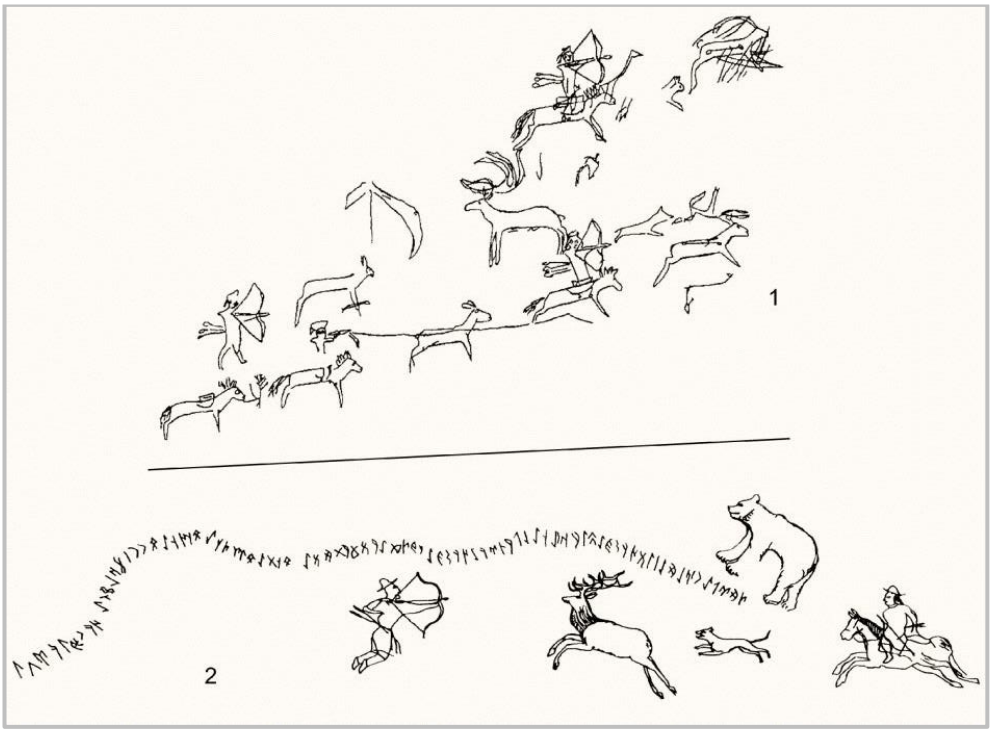

Resim 2. 149. Altay Biçiktu Bom ve Kurgak Petrogliflerindeki Bulunan

Av Sahneleri - I. Bin Yılın İkinci Yarısı[850]

[848] İlk Sibirya tarihçilerinden olan G. F. Miller'in Sibirya Tarihi adlı eserinde o dönem Sibir Hanlığı'nın hanı olan Seyyidak'ın av eğlencesiyle ile ilgili olarak şu bilgi geçmektedir: "*7096 (1588) yılının yazında, Hanzâde Seyyidak, Kazak orda sultanı Mirza Karaça ve 500 Tatar ile beraber İrtış Nehri kıyısında şahin avı yaparak eğleniyorlardı.*", Bu bilgi için bkz.: Cemil Şimşek, a.g.t., s. 283.

[849] V. İ. Soyenov, N. A. Konstantinov. (2014). *Ohotniçya deyatelnost naseleniya Altaya v I. Tıc. N. E.*, GAGU, Gorno-Altaysk, s. 5-6.

[850] Resim 1: A. İ. Martınov, Resim 2: S. G. Klyaştornıy, Kaynak: V. İ. Soyenov, N. A. Konstantinov. (2014). *Ohotniçya deyatelnost naseleniya Altaya v I. Tıc. N. E.*, GAGU, Gorno-Altaysk, s. 277.

Altay Türklerinin geleneksel ekonomik faaliyetlerinden biri olan avcılık yiyecek ve deri elde etmek amacıyla yapılır. Bununla birlikte yine bir başka geleneksel ekonomik faaliyet olan mal takası ve satışlarda da hayvan derilerini kullanılır. Yerli halkın Rusya ve Çin'e yasak ödediği dönemlerde ise değerli hayvan postu elde etmek için kürklü hayvanlar avlanmıştır. Örneğin XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Altay Türklerinin Çalkandı boyundan 103 kişi Rus Çarlığına kişi başına 20 samur kürkü ve 100 sansar derisi ödemişlerdir. [851] Aynı dönemde Telengit boyu, 160 maral veya geyik kürkünden oluşan derilerle vergi ödemişlerdir.[852] Kürkle yapılan bu vergi (yasak) ödemesinin kürk avcılığının gelişmesine katkıda bulunmuş olsa da günlük yaşama ayrıca bir yük getirdiğini söylemek mümkündür.

Dağlık Altay'ın yerli sakinleri geleneksel yaşamlarında kolektif ve bireysel olmak üzere iki tür, aktif ve pasif olmak üzere iki şekilde avcılık yaparlar. Aktif avlanma hayvanın aranması, takibi, bulunması ve silahla vurulması, pasif avlanma ise tuzakların yardımıyla yakalanması şeklindedir. Kolektif tip avcılık en kadim avlanma yöntemlerinden biridir. Çoğu zaman, kolektif olarak yapılan avlanmalar daha etkin ve kazançlı olur. Kolektif avcılık uygulaması olarak ağaçtan yapılan büyük çitler ve tuzak çukurlarıyla sürü avcılığı yapılması buna örnek olarak gösterilebilir. Birkaç kişinin bir araya gelmesiyle yapılan kolektif olarak avlanma dağ taygalarında uzun süre kalmayı hem daha mümkün hem de nispeten daha güvenli hale getirmesi açısından avantalı bir avlanma türüdür.

Taygalarda yaşayan Kuzey Altay boyu olan Tubalar, toplu şekilde avlanılırken herkesin yiyeceğinin birbiriyle paylaştığı prensip üzerine bir takım olarak birleşirler. Bu birleşimde avdan elde edilen bütün kazanç ava katılanlara arasında eşit şekilde paylaşılır. Böylece hem daha az zahmet hem de daha fazla av elde edilir.

Sığır yetiştiricisi olan Güney Altay Türklerinde ise avlanmak için dostane ilişkiler ve arkadaşlık ilişkileri bağlamında birleşseler de daha çok bir hayvanı avlama yeteneği ön plana çıkar. Rus etnograf A. M. Gorohov (1769-1840?), XIX. yüzyılın başlarında

[851] V. V. Radlov, a.g.e., 211.
[852] V. V. Radlov, a.g.e., 127; E. G. Toruşev, a.g.m., s. 173.

Altay coğrafyasında yaptığı araştırmalarda çoğu Altay Türkünün hayvan yakalamayla uğraşmadığını ancak genç, cesur insanların ve en iyi atıcıların toplu halde avlandıklarını, yoksulların ise bu ava ücret karşılığında katıldıklarını bildirmektedir. Avcı gruplara Altay Türkleri *nokorler* yani dostlar demektedirler. Bunlar da aynı taygada yaşayan Altay Türk boyları gibi av esnasında yiyeceklerini birbirleriyle paylaşırlar.[853]

Dağlık Altay'da et ve kürk amaçlı yapılan bireysel avcılık ta azımsanmayacak derecede gelişmiştir. Bireysel tip avcılıkta hayvanları yakalamak için çeşitli yöntemler kullanılır. Örneğin avın peşinden gidilir ve tuzakların yardımıyla av pusuya düşürülür. Altay Türkleri mevsime bağlı olarak düzenli şekilde avlanırlar. Ağustos ayında, Ülker takımyıldızının (*meçin jıldıs*) görünmesiyle avcılar av sezonunun yaklaştığını, ava hazırlık yapılması ve atların dinlendirilmesi gerektiğini anlarlar. Bu nedenle bu aya *maldın terin soodor ay* yani *atın terinin soğuduğu ay* denir. Sonbaharın hemen başında av sezonu başlar. Bu döneme Altay'daki bazı gruplar tarafından *erkek karaca sonbahar (yaz) ayı* anlamına gelen *küski (jaygı) kuran ay* şeklinde adlandırırlar. Bu dönemden itibaren toynaklı hayvanlar yani geyik, kızıl geyik, karaca, Sibirya yaban keçisi (erkeği *teke*, dişisi *jukma*), argali dağ koyunu (erkeği *koçkor*, dişisi *ahrar*) için av sezonudur. Argali Çüy bozkırını çevreleyen dağlarda bulunur. Çüy, Kuran bölgesi bozkırlarında ise büyük Moğol ceylanı (*eren*) sürüleri yaşar. Eylül ayına doğru toynaklı hayvanlar semirmiş, ilk soğuğun gelmesiyle de yabani hayvanların kürkleri kışa hazır olmuş olur. Bu nedenle et ve deriler bu dönemde en yüksek kaliteye ulaşır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çüy Nehri havzasında nadiren de olsa Asya yaban eşeklerinin görüldüğü de olmuştur.

Sonbaharın başlangıcında, marallar için kızışma başladığı dönemde avlanmak için özel düdükler kullanılır. Maraların kızışma *amrıga* veya *abırga* olarak adlandırılan ve sedir veya çam ağacından yapılan geyik düdüğü aracılığıyla erkeğin sesin geldiği yere yaklaşması sağlanır. Hayvanların sıklıkla ziyaret ettiği yerlerde pusuya yatma yöntemiyle de avlanılır. Yöntemin özü avcının bu yerlere önceden gelip avını beklemesi üzerine şekillenir. Genellikle sonbaharda hayvanların tuz yalama ihtiyaçları başladığında pusular

[853] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 173.

atılır. Çoğunlukla karaca ve kızıl geyik daha az sıklıkla da sığın bu şekilde avlanır. Hayvanların tuz yalaması için uygun olan toprağa, ağaç dibine vs. yerlere tuz bırakılır veya yere çakılan tahta parçası üzerine sıcak suda eritilmiş tuz çözeltisi dökülür. Pusuya yatabilmek için buranın hemen yanına Altay Türkçesinde *manakay* adı verilen küçük tahta barınaklar, *karul taş* adı verilen taş kulübecikler veya ağaç dallarından gizlenebilecek yerler yapılır. Etraftaki insan kokusunun geçmesi için bir süre beklenir. Böylece hayvanın buraya yaklaşması sağlanır. Yaralanıp kaçan avları yakalayıp getirmesi için ise eğitimli av köpekleri kullanılır.[854]

Altay Türkleri, hayvanların alışkanlıklarını, yaşam döngülerini çok iyi bilirler. Bu nedenle pusular için hayvanların sıklıkla geldikleri yerleri seçerler. Ayrıca hayvanların su içtikleri yerlere, göllere, nehir kenarlarında bir kıyıdan karşı kıyıya geçtikleri vb. yerlerde de avcılar pusuya yatarlar. Altay'ın Çüy ve Kuray bozkırlarında kolektif şekilde ve at üzerinde (*agırtu*) karaca sürü avı yapılır. Bu toplu ava katılanlar 3-4 kişilik birkaç gruba ayrılır ve dağların kuzey yamacında seçilen mevzileri tutarlar. Av, dağın aşağı yamacından başlar. Bir grup çığlık atarak hayvanların yukarıya doğru kaçmalarını sağlar. Yukarı çıkan hayvanlar belirli avcı grupları tarafından vurulurlar. Altay Türklerinin geleneksel yaşam tarzında arasında bireysel olarak gerçekleştirilen at üzerinde avlanma da yaygındır. Örneğin Altay Türkleri, tilkileri, kurtları, yabani tavşanları bu şekilde avlarlar. Bazı durumlarda avcılara köpekler de yardım eder. Çüy havzasında yaşayan Telengitler ise bu ve benzeri hayvanları avlarken kartaldan yararlanırlar.

Dağlık Altay'ın yerli sakinleri sonbahar göçleri sırasında yaygın olarak toynaklı hayvan avı yaparlar. Örneğin kara taygalarda yaşayan karaca ve kızıl geyik sürüleri Altay'dan Abakan'ın üst kısımlarına göç etmeye başladıklarında avcılar birleşerek kolektif şekilde bu hayvanları avlarlar. Bu avlanma yöntemi bölgenin doğal özelliklerinin kapsamlı şekilde kullanımına dayanır. Bu yöntemde avlanırken avcılar üç gruba ayrılır. Kovucular bir grup hayvanı izlerini takip ederek veya arkalarından giderek kovalarlar. Atıcılar, maralların ve karacaların geçeceği yani vadiler, dar çıkışlar vb. yerlerde beklerler. Kovucular hayvanları (her zaman mevsimsel hareketleri yönünde) at sırtında

[854] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 173; V. V. Radlov, a.g.e., s. 156.

veya yaya olarak sürerler. Korkmuş hayvanlar kendi hareket yolları üzerinde böylece pusuya düşürülürler ve avcıların hedefi olurlar.[855]

Resim 2. 150. Avcı[856]

Kara taygalarda geyik, kızıl geyik, ren geyiği ve karacalar tuzak çukurları aracılığıyla yani pasif avlanma yöntemiyle de avlanır. Kumandin boyu Türkleri bu

[855] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 175.

[856] Kaynak: E. G. Toruşev. (2014). "Ohota". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 175.

çukurlara *teş*, Tubalar ve Çalkandı boyu Türkleri ise *kurup* derler. Bu çukurlar hayvanların en çok hareket ettiği alanlar üzerinde açılır. Bazı yerlerde ayı yakalamak için de çukurlar kazılır. Demir küreklerin henüz kullanılmadığı dönemlerde çukur kazmak çok zor bir faaliyet olmuştur. Bu nedenle avcılar çukur kazma işini topluca yapmışlardır. Kazma işlemi yapılırken Altay Türkçesinde *abıl* adı verilen küçük çapalar ile toprak gevşetilir, daha sonra tahta küreklerle toprak uzaklaştırılır. Çukur genellikle yuvarlak, 4-6 metre çapında ve 3-4,5 metre derinliğinde olur. Genellikle karaçamdan yapılan keskin kazıklar çukurun dibine yerleştirilir. Bu kazıklar yapılırken başka bir ağaç kullanmamaya özen gösterilir çünkü karaçamdan yapılmamış kazıklar bir süre sonra taygadaki toprağın neminden şişer ve işe yaramaz hale gelir yani üzerlerine düşen hayvanı öldürmez. Çukurun üzeri dikkatlice ve hayvanların fark edemeyeceği şekilde gizlenir. Tuzak çukurları, hayvanların mevsimsel hareketinin başlamasından birkaç ay önce hazırlanır. Böylece yapı doğal bir görünüme bürünür ve bununla birlikte insan kokusundan arınır. Her zaman kullandığı yolda hareket eden hayvan iyi şekilde gizlenmiş çukurun üzerinden geçerken içine düşer. Çukurun dibindeki kazıklar düşen hayvanı ya öldürür ya da yaralar ve yaralanan hayvan çukurdan çıkamaz. Çukurun kazma işine katılmış olan herkes elde edilen avı eşit pay ilkesine göre kendi aralarında paylaşır.[857]

Tayga avcıları, avcıların birlikte hazırladıkları büyük çitleri kullanarak kollektif şekilde toynaklı hayvan avlarlar. Bu çitler bir kızıl geyik veya karacanın üzerinden atlayamayacak yükseklikte yani 2 metreden biraz daha yüksek, üç kilometre kadar uzunlukta yapılır. Çit, karaca ve kızıl geyiğin genellikle geçtiği yollar üzerine kurulur. Çitin bazı yerlerinde içine kenevir iplerinden dokunan halat halkalarından oluşan tuzaklar (*pag* veya *tuzak*) yerleştirilir ve hayvanların geçişi esnasında bu kurmalı tuzaklar kendi kendine bir ok gibi atılır (*aya*). Bu avlanma tipi yaz aylarında gerçekleştirilir ve çitlerin üzerine bu tip tuzaklardan 200-300 tane kadar kurulur.[858]

Ayrıca Katun Nehri'nin orta kesimlerinde, sonbahar göçleri sırasında karaca avı da yaygın şekilde yapılır. Göç döneminde karacalar çeşitli şekillerde yani pusuya düşürülerek, hayvanların yollarına tuzak ilmekleri kurularak veya kendi kendine atış

[857] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 176.
[858] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 20.

yapan kurmalı yay tuzakları yerleştirilerek gerçekleştirilir. Dağlık Altay topraklarında bol miktarda karaca bulunur ve bunlar avcılığın ana objelerinden biridir. Örneğin XIX. yüzyılın sonlarında bölgede yılda 200 bine kadar hayvan avlanmıştır.

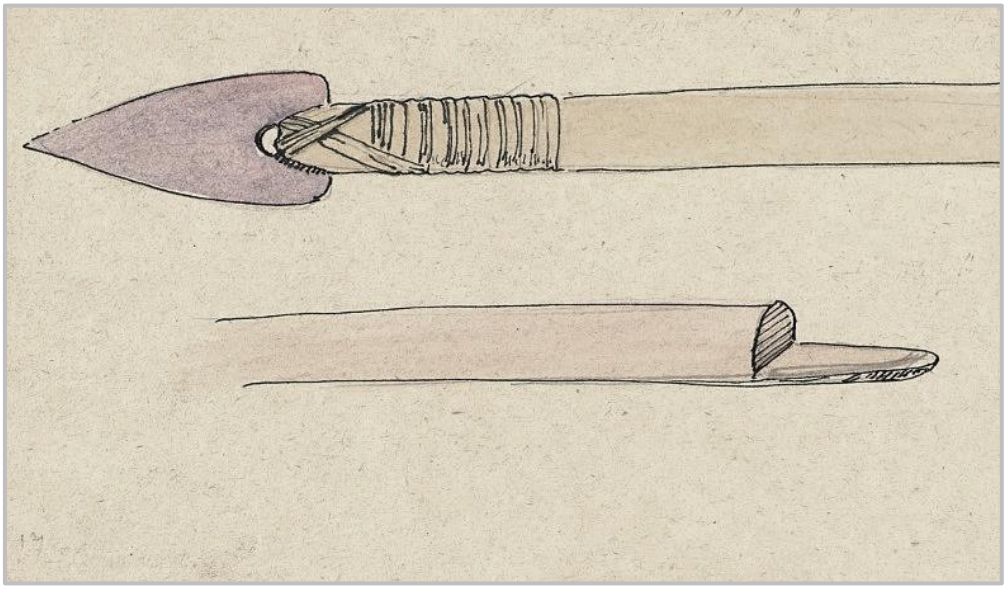

Resim 2. 151. Kurmalı Tuzakl Oku - 1930[859]

Eski dönemlerde erkek geyikler ilk yeşilliklerin ortaya çıkmasıyla ve haziran ayı sonuna kadar genç boynuzları için avlanırdı ve Çinliler bu boynuzları iyi fiyatlarla satın alırlardı. Ayrıca geyik derisinin de kendine özel bir fiyatı vardı.[860] Örneğin Çüy bölgesindeki pazarlarda XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında bir çift geyik boynuzu 150 rubleye satılırdı. İlk yeşilliklerin ortaya çıkmasından haziranın sonuna kadarki dönemde geyikler için çitler ve tuzak çukurları kurulur ve avlanma gerçekleştirilir.[861] Dünya kayak tarihi araştırmaları kayağın ortaya çıktığı coğrafi mekânı Sayan-Altay bölgesi olduğunu ortaya koymaktadır.[862] Bu bağlamda tarihten bu güne kadarki aşamada kayak hayatın içinde yer alan önemli bir malzeme olmuştur. Ayrıca geleneksel ekonomide Altay Türkleri arasında

[859] Resim: Grigoriy (Çoros-Gurkin) Gurkin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/267220?page=2&query=алтай&index=62, Erişim tarihi: 20.11.2020

[860] V. V. Radlov, a.g.e., 155.

[861] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 177.

[862] İbrahim Yıldıran. (1998). "Eski Sibirya - Altay Bölgesi Kayakçılığının Hippopod At Ayaklıklar Efsanesi İle İlişkisi", *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, Ankara, 3 (3), s. 22.

kayakla av yapma da yaygındır. Kışın ve ilkbaharın başlarında ise kayak takımlarıyla otlak avı yaygındır. Bu avlanmas yönteminde kayak üzerinde hayvanlar takip edilir yorgun düştükleri veya buzdan dolayı toynaklarının yaralanması soncunda hareket edemeyecek şekilde yattıkları yerde avcı tarafından vurulurlar. Barut ve mermi israfından kaçınmak için karacalar bıçakla, dipçikle veya sopalarla daha büyük ve daha tehlikeli olan marallar ve geyikler ise vurularak avlanır. Toynaklı hayvanların yazın avlanması erkek hayvanların avlanması üzerine şekillenir. Altaylarda yazları tek başına avlanma sıklıkla görülen bir durumdur. Buzulların kenarındaki yüksek rakımlarda, dik taş yamaçlarda dağ keçileri ve dağ koyunları avlanır. Burada avcılar dik ve erişilemeyen yerlerde güvenli şekilde yürüyebilmek için *puttıŋ takızı* dedikleri özel pençeler kullanırlar. Baharın sonunda yavruları olan dişi karacalar çağırarak avlanır. Huş ağacının kabuğundan yapılan ve *ediske* adı verilen düdükle yavru geyik sesi çıkartılır. Anne hayvan bu şekilde kandırılır, avcının yanına yaklaşması sağlanır ve avcı tarafından vurulur. Ancak bu şekilde avlanmayı öğrenmek zaman alır. Anaçların avlanması özel olarak araştırılması gereken bir konudur. Zira Altay Türkleri anaçların hamilelikleri ve yavru besledikleri dönemde avlanmasıyla ilgili bir tabuları bulunur.[863]

Kış aylarında mağara ve in gibi yerlerde kış uykusuna yatmış olan ayılar kolektif avcılıkla avlanır. Aralık ayı ayı avlamak için en uygun ay olarak kabul edilir. Çünkü bu ay genel olarak kış uykusuna yatmak için hayvanların son dönemdir. Ayıların nerelerde kış uykusuna yattıkları bazı işaretlerle dikkat edilerek tespit edilir. Öncelikle ayılar sık ormanların içini kış uykusu için tercih ederler. Kırık dallarla ve ağaç kabuklarıyla örtülü tepeler ayıların kış uykusuna yattığı yerlere işaret etmektedir. Ayı bir inin içinde bulunuyorsa oradan ince bir buhar çıkar ve bu nedenle üzeri ağaç dalları ve kabuklarla örtülü yerin üstündeki karlar erir. İnde bir hayvanın olup olmadığının anlaşılmasını sağlayan bu kar *kurjak* olarak adlandırılır ve bu erimiş karın durumuna göre deneyimli bir avcı içerdeki hayvan sayısı hakkında öngörüde bulunabilir. Ayının ini bulunduktan sonra avcı yanına yardımcı olacak birkaç arkadaşını çağırır ve ayı burada avlanır.[864] Çok az görülen bir durum olsa da avcıyı fark eden ayı inin içinden çıkıp kaçmaya çalışabilir.

[863] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 177.
[864] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., 18.

Bu durumda avcı köpeklerle ayının meşgul olması ve yavaşlatılması sağlanır böylece avcılar ayıyı vurabilecek zamanı kazanırlar.[865] Ayı eti, postu ve yağı için avlanır ve ayrıca halk hekimliğinde de kullanılır. Bir hayvandan ortalama ede edilen yağ miktarı 2-4 kilogram kadardır. Ancak sonbaharda bu daha fazla, yazın ise daha az olabilmektedir.[866]

Ekim aktif avlanma zamanıdır zira bu ayda yaylalarda kar yağmış olur. Bu dönemde taze karın örtüğü yerlerde hayvanı takip etmek veya tuzak kurmak mümkün hale gelir. Altay Türklerinin en kalabalık boyunu oluşturan Altay Kijilerde bu ay *ürülgen ay* yani *büyük rüzgârın ayı* olarak adlandırılır. Telengit boyu da aynı Altay Kijilerdeki adlandırmayı kullanırlar. Tuba boyu bu aya *şana ay*[867] yani *kayak ayı* der.[868] Çelkandı boyu *ürtün ay* yani *başak yakma ayı* olarak adlandırır. Kumandin boyu ise *turna ay* yani *turna ayı* derler.

Kürk avcılığı ekim-kasım aylarında başlar. Kara taygalarda yaşayan Altay Türkleri için sonbahar sezonu yaklaşık olarak kasım ortasında sona erer. Kısa bir dinlenmenin ardından avcılar mart ayına kadar süren ana kış sezonuna hazırlanıp dışarı çıkarlar. Bu sezonda sincap, samur, su samuru, kakım, Sibirya gelinciği, yaban gelinciği, gelincik, tavşan, kunduz, tilki, kurt, porsuk, vaşak ve leopar avlanır. Kürk ticaretinin ana konusu sincap kürküdür. Altay Türkleri sincabı köpeklerin yardımıyla avlarlar. Köpekler av sırasında hayvanı bulur ve avcı hedefi bu şekilde vurur. İyi bir avcı ortalama olarak günde 10-20 sincap vurabilir. Kürkü için avlansa da sincap eti av sırasında avcı için önemli yardımcı bir besin kaynağıdır. Katun Nehri kıyıları sansar avcılığı için en uygun bölgedir.

Pasif avcılık Dağlık Altay'ın yerli nüfusunun çeşitli mekanizmalar ve yöntemleri kullanması yardımıyla gelişmiş bir şekilde yapılır. Örneğin sincaplar, kakımlar, gelincikler ve tavşanlar, basınç ve kıstırma tuzakları kullanılarak avlanılır. Konuma ve

---

[865] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 177.
[866] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., 18, 19.
[867] Güney Altay Türk boyu olan ve konuştukları lehçe bugün Altay Cumhuriyeti'nin yazı ve edebiyat dili olan Altay Kiji lehçesinde *çana* kelimesi *kayak* manasında kullanılır, *çanak* ise *kızak* anlamına gelmektedir. Bkz.: Zeki Velidi Togan. (1939). "Eski Türklerde Kayakçılık*", Askeri Mecmua*, 57, 115, s. 1; *Altaysko-Russkiy Slovar*. (otv. red.) E. A. Çumakaev, BNU RA "Nİİ altaistiki im. S. S. Surazakova", Gorno-Altaysk, s. 792.
[868] Zeki Velidi Togan, Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'den aktardığı bilgide Tuba Türklerinin de kayağa *çana* dediklerini ifade etmektedir. Bkz.: Zeki Velidi Togan, a.g.m., s. 4.

mevsime bağlı olarak, yapılan tuzaklarla pasif avlanma genelde çok verimli geçer. Kara taygalarda kurulan tuzaklar sayesinde bir avcı günde 50-60 sincap avlayabilir.

Tilkiler ve kurtlar bir et parçasının tuzaklanmasıyla veya zehirli kargabüken otunun dana etine karıştırılmasıyla avlanır.[869] Kara tilki kürkü değerli bir kürktür. Bu kürkler XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında 150-200 ruble arasındaki bir fiyata, sıradan tilkiler ise bundan çok daha az fiyata alıcı bulurdu. Önceki dönemlerde kürkü için Altaylarda çok sayıda samur avlamak mümkün olsa da XX. yüzyılda bu sayı bayağı düşmüştür.[870] Kurt ve tilkiler bazı zamanlarda atlar üzerinde kovalanarak avlanır. Bu av esinasında avcı attan inmeden kurt veya tilkiyi bir kırbaçla veya silahla vurularak öldürür.

Kumandinler de benzer bir kovalamayla yabani tavşan avı yaparlar. Sonbaharın az miktarda kar yağdığı döneminde avcıların köpekleri, tavşanları ormanın kenarlarına doğru sürerler. Avcılar da at üstünde giderek tavşanlara yetişirler ve onları avlarlar. Hayvanları yakalayan özel düzenekler Altaylarda son derece yaygın olarak kullanılmıştır. Vaşak avı hem onların geçiş güzergâhları üzerine kurulan ve kendi kendine atış yapan kurmalı düzeneklerle[871] hem de yorulması için kayaklar üzerinde takip edilerek yapılır. Takiple yapılan vaşak avı iki saat kadar devam eder ve hayvan yorulmazsa takip bırakılır ve avlanmaktan vazgeçilir.[872] Kara tayga avcıları vaşağı bir ağaca tırmanana kadar kovalar ve ağaç üzerinde avlarlar. Bununla birlikte kar üzerinde kaçtığı esnada, porsuk avında olduğu gibi burnuna bir sopa vurup darbeyle de avlanırlar. Vaşak avı esnasında deneyimli köpeklerden faydalanılır.

Porsuklar daha önce avladıkları ve yedikleri canlıların kalıntılarının yanına konulan tuzaklarla ayrıca porsuklar yuvalarının içinde avlanır. Yuva içinde avlanırken köpeklerden faydalanılır. Porsuğun yuvasını bulan köpekler yuvayı parçalar, porsuğu yakalayıp öldürür. Porsuk eti yemeklerde kullanılır ve yağı faydalı olarak kabul edilir. Ayrıca kamçıyla avlanan erkek Sibirya misk geyiğinin misk bezi de faydalı olarak kabul edilir. Altayların dağ bozkır bölgelerinde, Telengitler eğitimli kartallarla tilki ve korsak

[869] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 178.
[870] V. V. Radlov, a.g.e., 156.
[871] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 178, 179.
[872] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., 22.

avcılığı yaparlar. Bu amaçla genellikle yurtlarda tutulan kartallar özel olarak yetiştirilir ve eğitilirler. Avlanmak için yola çıkan avcı, kartalı sol kolu üzerinde tutar ve gözleri üzerine *tomogo* adı verilen deri bir kalpak takar. Avcı avlanacak hayvanı fark eder etmez kalpağı çıkarır ve kartalı serbest bırakır.

Altay Türkleri samur yakalamak için ağ avcılığı da yaparlar. Bunun için samurlar avcı köpekler tarafından bulunur ve ağaç kavuğundaki barınaklarına kadar kovalanır. Barınağın etrafı ağla kapatılır. Samurun, duman veya bir sopa yardımıyla barınağından çıkması sağlanır ve bu esnada samurlar avlanır. Gerekirse bu şekilde avlanma iki üç gece sürer. Kaçmasını engellemek için ağlara küçük çıngıraklar takılır. Böylece hangi tuzağın samur yakaladığı tespit edilir. Ağa dolanan samur sopa yardımıyla öldürülür. Ayrıca su samurları da aynı şekilde barınaklarının etrafına kurulan ve ağla yapılan tuzaklarla avlanır. Bununla birlikte Altay Türkleri kendi kendine atış yapan kurmalı düzeneklerle de su samurlarını avlarlar.[873]

Kışın ve ilkbaharın başlarında tilkiler, kurtlar ve porsuklar kayakla peşlerinden takip edilerek avlanır. Kayak üzerindeki avcılar avlarını gevşek kar veya buz üzerinde kovalayarak avlarlar. Avcıdan kaçan hayvan yorulur ve kolay şekilde avlanır. Bazı durumlarda barut ve mermi kullanımını önlemek için tilkiler ve porsuklar sopalarla, tüfek dipçikleriyle öldürülse de kurtlar ateş edilerek öldürülür.

İlkbaharda sincap avı yapılır ve bunu daha çok erkek çocuklar yaparlar. Nisan ayında (*körük ay*) erkek çizgili sincaplarının çiftleşme dönemidir. Çocuklar dudaklarıyla özel bir ıslık çalarak dişi sesi çıkarırlar ve bu hayvanların yaklaşmalarını sağlarlar. Daha sonra uçlarında at kılından yapılmış ilmek olan uzun sopalarla bunları yakalarlar. Çizgili Sibirya sincapları ayrıca ok ile de avlanır, kürkleri satılır ve etleri gıda olarak tüketilir.[874] Yazın ikinci yarısından itibaren dağ sıçanı avı başlar. Bu hayvanların eti lezzetli olarak kabul edilir, yağı da halk hekimliğinde kullanılır. XIX. yüzyılda Çüy'de kurulan pazarlarda dağ sıçanlarının kötü kabul edilen beyaz derileri 10 kopek, siyahı yani iyisi 15-20 kopek fiyatla satılırdı. Bu derileri satın alan tacirler ise bunları İrbiş şehri

[873] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 179.
[874] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., 22

pazarlarında satarlardı (beyaz 20 kopek, siyah 40-50 kopek). Bazı bilgilere göre Dağlık Altay coğrafyasında XIX. yüzyılın başı ile XX. yüzyılın başındaki dönemde yılda 200.000 ve daha fazla dağ sıçanı derisi toplandığı bildirilmektedir.

Altay Türklerinde kuş avlamanın farklı yolları mevcuttur. Örneğin orman tavuğu, büyük orman tavuğu ve kara orman tavuğu gibi tayga kuşları ilmekli tuzaklarla yakalanır. Orman tavuğunu tuzaklara çekmek için ıslık çalınır. Kaz tüyü, orman tavuğunun uyluk kemiği veya erkeçsakalı otunun kamışından yapılan düdüğün üflenmesiyle çıkan ıslık sesi orman tavuğunu çeker.[875]

Resim 2. 152. Kurmalı Köstebek Tuzağı Hazırlayan Altay Türkü Çocuk - 1929[876]

[875] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 180.

[876] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88848?page=9&ethnos=3506999&index=405, Erişim tarihi: 23.11.2020.

Kadim dönemlerden beri Dağlık Altay halkı avlanma aracı olarak yay ve ok kullanmışlardır. Altay Türklerinin kullandığı yaylar birleşik yay adı verilen yaylardandır ve birkaç katmandan oluşur. Bunlar bir kat boynuz, bir kat ağaç, üzerinde tendondan bir kat ve son olarak da huş ağacının kabuğundan oluşan bir kattan ibarettir.[877] Daha iyi gerilmesi için yay at veya maralların tendonlarıyla güçlendirilir. Üzeri ağaç kabuğuyla kaplanır ve bunun alt kısmı kemikle takviye edilir. Bütün bu parçalar at ve maral damarlarının kaynatılmasıyla elde edilen yapıştırıcıyla birbirine sıkıca tutturulur. Dağ keçilerinin boynuzları yay yapmak için en iyi malzemelerdendir. Bu boynuzlarla imal edilen oklarla geyik bile avlamak mümkündür. Yapımı esnasında boynuzlar buğulanır ve ikiye bölünür. Kiriş geyik derisinden yapılır. Bileşik yaylar çok etkili silahlardır ve 200 metre uzaklıktaki geyiklerin avlanmasında bile oldukça başarılı sonuçlar verir.

Ok temrenleri çeşitli şekil ve ölçülerde ve demirden yapılır. Üç kanatlı temrenler büyük hayvanların avlanmasında (geyik, maral vb.), tek kanatlı temrenler ise küçük hayvanların avlanmasında kullanılır. Üç kanatlı temrenler karaçam ağacının dalları üzerine monte edilerek yapılır. XIX. yüzyılın ilk yarısında, Altay Türklerinin Çalkandı boyu çam ağaçlarından oklar yapmış ve kanat olarak orman tavuğu tüylerini kullanmışlardır. Okları ise *kaptıra* adı verilen ve huş ağacından yapılan ağaç kaplarda muhafaza etmişlerdir. Altay Türkleri ıslıklı temrene sahip olan okları da kullanmışlardır. Bu oklar sık dallar nedeniyle ağaç üzerinde görünmeyen sincapları korkutmak ve hareket etmeleri neticesinde yerlerini tespit etmek için kullanılmıştır. Bununla birlikte korkup kaçmaya başlayan geyiklerin arkasından da bu oklar fırlatılmış, okun çıkardığı sesi dinlemek için bir an duran ve etrafa bakan geyikler bu şekilde kolaylıkla avlanmışlardır.[878]

Kürklü hayvanların derisini bozmamak için avlanma esnasında temrensiz oklar kullanılır. Bu oklar ön uca doğru hafifçe kalınlaşır ve en sonunda hafifçe sivridirler.

[877] V. V. Radlov, a.g.e., 190.
[878] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 180.

Yaklaşık XX. yüzyılın başlarına kadaki süreçte kullanılan bu oklar, kuş kirazı veya huş ağacından yapılan özel yaylarda kullanılmıştır.[879]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Altay Türkleri tamamen ateşli silahlara geçmişlerdir. V.V. Radlov *Sibirya'dan* adlı eserinde bununla ilgili olarak: "*Bugün Altaylar avlanmak için sadece ateşli silahlar kullanıyorlar, ok ve yay yüzyılın başından beri ortadan kalktı*. *Her yurtta bir veya iki silah bulacaksınız.*" demiştir. Ayrıca Altay Türklerinin silahlarını çok iyi kullandıklarını da eklemektedir. Altay Türklerinin bütününü avcı olarak kabul etmek doğru olmasa da neredeyse tamamı biraz da olsa avcılık ile uğraşır ve çoğu mükemmel atıcıdır.

Genel olarak değerlendirildiğinde Altay halkı XVIII. yüzyıldan itibaren ateşli silahlar kullanmaya başlamıştır (örneğin Çin birliklerine karşı savaşlarda). Altay Türkleri elle doldurulan, fitilli ve çakmaklı silahları kullanmış, XIX. yüzyılın sonunda ise pistonlu silahlara geçmişler ve silahlarını kendileri yapmışlardır. Silah yapımında ise genellikle eski Rus askerlerinin silahlarından dönüştürülmüş namlulardan faydalanmışlardır.[880]

[879] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 180, 181.
[880] V. V. Radlov, a.g.e., 156, 157, 159, 160.

Resim 2. 153. Altay Türklerinin Elle Yaptıkları Silahlara Bir Örnek - XX. Yüzyılın Başı[881]

Altay Türkleri geleneksel yaşamlarında büyük kalibreli, uzun ve bazen de oluklu tüfekler kullanmışlardır. Bunlarla uzak mesafelerdeki büyük vahşi hayvanları avlamışlar, küçük kalibreli olanlarla ise kürk avcılığı yapmışlardır. Büyük hayvanları avlamada kullanılan tüfekler ağır oldukları için iki ayağı sehpa üzerine konularak kullanılmıştır. N. M. Yadrintsev, kara taygalarda yaşayan tecrübeli Altay Türkü avcıların, büyük kalibreli fitilli tüfeklerle 150-200 ayı avlayabildiklerini aktarmaktadır.[882] Ava çıktıklarında tüfeklerini sırtlarında taşıyan Altay Türklerinin çok ustaca ve at üzerinden ateş etmek için kullandıkları küçük silahları da vardır.[883] Altay Türkleri bir dakika içerisinde iki ya da üç kez tüfeklerini doldurup ateş edebilecek kadar doldur boşaltta usta atıcıdırlar. At üzerindeyken bile tüfeklerini doldurabilirler ve avlarına ateş edebilirler. Örneğin bu şekilde ateş ederek bir ağaç üzerine işaretlenmiş hedefe isabet etmede son derece başarılıdırlar ve hedefi nadiren kaçırırlar.[884]

[881] Fotoğraf: Vladimir Kezling, Altay Çumhuriyeti, Ongudaysky Bölgesi, Kulada Köyü Müzesi, Kaynak: https://kezling.ru/travels/ altai-trip/karakol-valley/, Erişim tarihi: 24.11.2020.
[882] N. M. Yadrintsev. (1885). "Altay i ego inorodçeskoye tsartsva (Oçerki puteşestviya po Altayu)". İstoriçeskiy vestnik, № 6, T. 20, s. 640.
[883] V. V. Radlov, a.g.e., 159.
[884] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 182.

Resim 2. 154. Çift Ayaklı Tüfek - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[885]

1806 yılında Dağlık Altay'da araştırma seyahati yapmış olan G. Spasskiy Altay Türklerinin Katun Nehri'ne akan Ursul Nehri mansabı civarından güherçile (potasyum nitrat) topladıklarını ve bir parça güherçilenin içine, güherçilenin yarısı kadar kükürt ve yine güherçile kadar kömür koyup karıştırarak bununla barut elde ettiklerini de söylemektedir. Ayrıca sarımsı yumuşak bir taşı kaynatarak barut yaptıklarını söylemekte, ancak bu taşın ne olduğu bildirmemektedir.

Büyük hayvanları avlamak için kullanılan mermiler dövme demirden yapılır. Bu mermilerin çekirdeği son derece yuvarlak, pürüzsüzdür ve namluya tam uyacak şekildedir. Ayrıca büyük hayvanların avlanmasında dökme demirden yapılan çekirdekler de kullanılır. Bunları hazırlamak için tahtadan yapılma, iki ucunda karşılıklı yarım top şeklindeki penseye benzeyen ve Altay Türkçesinde *kalıp* olarak adlandırılan kalıplar

[885] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88777?page=7&ethnos=3506999&index=333, Erişim tarihi: 24.11.2020.

kullanılır. Eritilen kurşun bu iki yarım top şeklindeki kalıba dökülür ve birbirine birleştirilerek bütün bir top şeklini alması sağlanır. Ancak bu çekirdekler için sıkı kullanılmaz, namlunun ucundan içeriye yuvarlayarak sokulur. Bu nedenle bu mermilerle yokuş aşağıya veya namlu aşağıya bakacak şekilde ateş edilemez.[886]

Samur gibi küçük ve derisi kıymetli hayvanların avlanmasında Altay Türkçesinde *bor ok* denilen kükürt ve kumdan yapılan mermiler kullanılır.[887] Avcılar silahlarla birlikte mermi ve barut için deri keseler, boynuzdan yapılma barut ölçü kapları ve pistonların içine konduğu boynuz gibi malzemeleri bir kemer üzerinde taşırlar. Ayrıca silahların yağlanması için yağ ve temizlenmesi için bezleri de yanlarında taşırlar. Hızlı doldur boşalt yapabilmek için daha önceden hazırlanmış ve küçük boynuzlardan oluşan barut kapları kullanılır. Bu küçük boynuzların içine barut doldurulur ve ağızları mantarla kapatılarak hazır şekilde boyuna asarak taşınır.

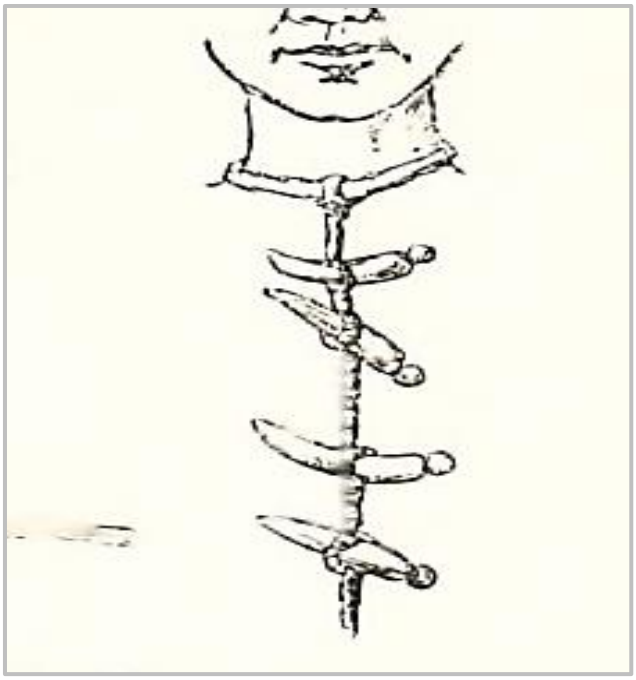

Resim 2. 155. Boyna Asılan Hazır Fişeklerin Çizimi[888]

[886] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 182.
[887] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 178.
[888] Kaynak: V. V. Radlov. (1989). *İz Sibirii*. İzdatelstvo Nauka, Moskva, s. 158.

Av tuzakları etrafta kolay olarak bulunabilen malzemelerden yapılır. Örneğin, küçük hayvanlar için hazırlanan tuzaklar genelde karaçam ve huş ağacından, bazen de kuş kirazı ağacından hazırlanır. Tuzakların çoğunda ise kendi kendine atış yapmayı sağlan kurmalı ve tetikleyici bir mekanizma bulunur. Mekanizmanın ana kısmını küçük bir yayın (*ergey, çergey*) oluşturduğu tuzaklar yaygındır.[889] Kendi kendine ok atışı yapan kurmalı tuzaklar hem geyik gibi büyük hayvanların avlanmasında hem de su samuru gibi küçük hayvanların avlanmasında kullanılır. Büyük hayvan avlamak için kurulan kurmalı mekanizmalardaki oklarda ise demir temrenler kullanılır.

Resim 2. 156. Kurmalı Tuzak Hazırlamış Teleüt Boyu Türkü - 1931[890]

Kara taygalarda kış avlanmasında kullanılan malzemelerden bir diğeri ise kayak takımlarıdır. Kayak takımları huş ağacı, karaçam gibi ağaçlardan yapılsa da kuş kirazı ağacından yapılanı en sağlam olanıdır. Yerlişik bir kural olarak kayakların uzunluğu ortalama 1,5 metre yani sahibinin çenesine ulaşacak uzunlukta ve 12-16 cm genişliğinde olmalıdır. Kayağın en uç kısmı yukarıya kıvrık şekildedir, böylece karın üzerinde

[889] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 182.
[890] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92348?query=алтай&ethnos=3507003&index=12, Erişim tarihi: 25.11.2020.

rahatlıkla hareket edilebilmektedir. Yine karda rahat bir şekilde yürüyebilmek için kayakların altı maral, geyik ve at derileriyle kaplanır. Deri üzerindeki kürkün yönüne dikkat edilir ve ileriye kolayca gidilecek şekilde kayak takımının altına yerleştirilir. Böylece kar üzerinde ileri doğru kaymak kolaylaşır, geriye doğru kaymak ise zorlaşır. Dolayısıyla böyle bir kayak takımı sayesinde avcılar kolaylıkla yüksek ve sarp dağlara tırmanabilirler. Kayak üzerinde ayağın bastığı yer huş ağacı kabuğu ile kaplanır, böylece ayakaltında karın donması ve ayağın kayması engellenir. Kayak ağaya tahta tutturucuların yanında ip veya deri kayış yardımıyla bağlanır. İlkbaharda buz üzerinde yürümek için başka kayaklar kullanılır. Bunlar genellikle çam ağacından yapılır ve deri ile kaplı değildir.[891]

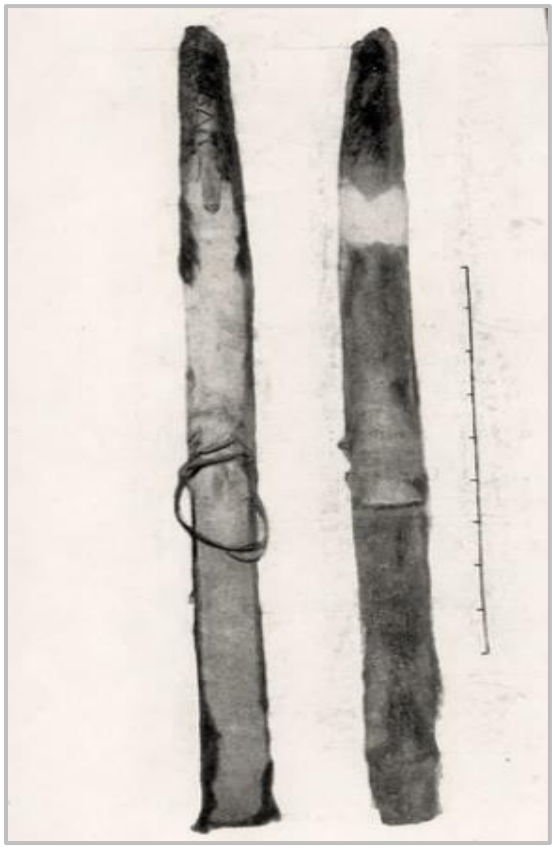

Resim 2. 157. Altı Deri Kaplı Geleneksel Kayak Takımı Örneği[892]

[891] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 183.
[892] Kaynak: V. V. Antropova. (1953). "Lıji Narodov Sibiri", *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, T. XIV, Moskva-Leningrad, s. 14.

Kayakla avlandıkları sırada tayga avcıları kayakları kontrol edebilmek için özel sopalar kullanırlar. Bazı sopaların alt ucu kürek şeklinde olur. Dik bir yokuştan inen avcı geriye yaslanarak vücudunun ağırlığını bu desteğe aktarır ve onun yardımıyla kaymayı yavaşlatır. Ayrıca bu sopalar sayesinde ağaçların arasında kayarken ustaca hareket edebilir. Kayak küreği avlanma esnasında da kullanılan çok yönlü bir alettir. Avlanma için kamp yeri kurulurken ve tuzak kurarken etraftaki kar bununla temizlenir. Donmuş nehir bu kürekle bir tabak şeklinde kırılır ve burada talkan suyla karıştırılarak tüketilmeye hazır hale getirilir. Bazen de karın içine kaçan av hayvanı bu kürekle öldürülür.[893]

Resim 2. 158. Geleneksel Kayak Takımıyla Altay Türkü Çocuk - 2015[894]

[893] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 183.

[894] Fotoğraf: Mark Jenkins, Kaynak: https://www.nationalgeographic.com/travel/article/a-winters-tale-chinas-altay-mountains, Erişim tarihi: 25.11.2020.

Genel olarak değerlendirildiğinde avcılığın Altay Türklerinin geleneksel yaşamlarına ve geleneksel ekonomilerinde önemli bir destek olduğu olduğunu söylemek mümkündür. Zira av hayvanlarının hem etlerinin hem de kürklerinin günlük yaşam içerisinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Altay Türklerinin doğal çevre ve hayvan alışkanlıkları ise hakkındaki bilgileri onların avcılık faaliyetlerine son derece etkili bir şekilde katılmasına katkıda bulunmuştur. Tarihi süreç içerisinde avlanma geleneksel günlük ekonomik ihtiyaçların karşılanmasını sağlamış, yasak ödenmesini kolaylaştırmış bununla birlikte ticarî amaçla gerçekleştirilen değiş tokuşlara da konu olmuştur. Geleneksel av araç gereçeleri ise eski dönemlerden beri aynı özelliği göstermekte ve bunun sonucu olarak Altay Türkleri av araç gereçlerini etkili bir şekilde kullabilmektedir. Bu araç gereçlerin en temel avantajı basit şekilde yapılabilmeleri, etkili ve kullanışlı olmalarıdır.[895]

Resim 2. 159. Geleneksel Kayak Takımlarıyla Altay Türkleri - XX. Yüzyılın Başı[896]

[895] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 183.

[896] Fotoğraf: E. A. Ermolin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/73614?page=15&query=алтай&index=732, Erişim tarihi: 21.04.2021.

2.8.3. Tarım

Dağlık Altay coğrafyasının yerli sakinleri kadim dönemlerden beri tarımla uğraşmışlardır. Arkeolojik çalışmalardan elde edilen bilgilerden MÖ III. bin yılın ikinci yarısında günlük besinini avcılık ve toplayıcılıkla sürdüren yerli Altay sakinlerinin öncelikle metal aletleri kullanmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Böylece sığır yetiştiriciliği ve tarım günlük ekonominin kalıcı bir dalı haline gelmiştir. Tarımsal üretim ekonomisi ve metalin çıkarılıp bundan faydalanılması da sosyal yaşam ve sosyal düzendeki değişimler bakımından bir itici güç olarak etkili olmuştur. Sosyal gelişimin bu yeni özellikleriyle Güney Sibirya Metal Çağı'nın en eski kalıntılarında karşılaşmak mümkündür.

Arkeolojik buluntular Afanasyova kültürü insanlarının en önemli kültürel aşamasının onların sığır yetiştiriciliğine geçişi olduğnu ortaya koymaktadır. Ancak bu buluntularda tarımdaki istihdamlara ilişkin doğrudan veriler bulunmamaktadır. Ancak hayvancılığın yapılması ilkel de olsa tarımla uğraşıldığını göstermesi açısından önemlidir. Zira o dönemde hayvancılığın yapıldığının tespit edilmesiyle ilkel de olsa tarımla uğraşıldığı sonucuna varılabileceğini göstermektedir. Ayrıca arkeolojik kazılar sırasında bulunmuş olan taş öğütücülerin muhtemelen tarımsal ürünlerin işlenmesinde kullanılmış olabileceği sonucunu çıkarmak mümkündür.[897]

MÖ VI-II. yüzyıllar Dağlık Altay coğrafyasında Pazırık kültürünün ortaya çıktığı dönemdir. Bu dönemde at yetiştiriciliği Pazırık halkının ekonomik sisteminde büyük bir paya sahiptir ve özellikle safkan atlar çok değerlidir. Tahıl ise bu cins atların yetiştirilmesi ve beslenmesi için önemli bir besin maddesi olmuştur. Pazırık atlarının mideleri üzerinde yapılan araştırmalar bu atların yem olarak seçilmiş tahıl yediklerini başka bir deyişle ahırlarda tutulduklarını göstermektedir. Dolayısıyla at yetiştiriciliği Pazırık halkı arasında tarımın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca Pazırık halkı arasında tarımın varlığı, tahıl rendesi buluntularıyla da kanıtlanmaktadır.

[897] E. G. Toruşev. (2014). "Zemledelenie". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 185.

Sonraki dönemlerde de Dağlık Altay nüfusunun geleneksel ekonomisinde tarım önemli bir rol oynamıştır. XIX. yüzyılın sonlarında ise alçak dağlarda yaşayan Altay Türkü sakinler yerleşik yaşam tarzına geçmeye ve toprak işlemeye başlamışlar böylece geçim kaynaklarını sağlamak için doğal ve iklimsel ortama bağlı olarak tarım dâhil olmak üzere yerleşik hayatın getirdiği ekonomik faaliyetleri yapmaya başlamışlardır. Bu koşullar kuzey ve güneye özgü tarım yöntemlerinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Örneğin XIX. yüzyılın sonlarında Rus etkisiyle Katun Nehri'nin orta kesiminde yaşayan Altay Türkleri bahçe tarımı yapmaya başlamışlardır.[898]

Uzun tarihsel dönem içerisinde tarımla uğraşmak Altay Türklerine mahsulün dona en az maruz kaldığı yerleri ustaca seçebilmeyi de öğretmiştir. Örneğin XIX. yüzyılın 80'lerinin ilk yarısında, Uymon Vadisi civarında yaşayan Rusların ekinleri birkaç yıl üst üste dona maruz kalmış olmasına rağmen komşu vadilerde yaşayan Altay Türklerinin ekinleri ise normal şekilde mahsul vermiştir. Bunun nedeni yerli halkın ekilebilir topraklarının Uymon Vadisi'ndekinden çok daha yüksek olmasına rağmen kuzeyden dağlarla iyi korunan yerlerde olmasıdır. Böylece ekili araziler muhafaza olmuş ve normal şekilde ürün alınabilmiştir.

Geleneksel yaşamda Altay Türkleri tarım işlerine nisan-mayıs aylarında başlarlar. Altay Türklerinin Teleüt boyu bu dönemi *tarlu ayu* yani *tarla ayı* olarak adlandırırlar. Toprak Altay Türkçesinde *andazın* adı verilen[899] saban ile sürülür ve toprağın yarı taşlık olduğu yerler ise *abıl* adı verilen çapa ile gevşetilir. Oyrot hâkimiyeti döneminde (XVII. yüzyılın ilk yarısı) Dağlık Altay'da abıl ve andazın toprak işleme için yaygın olarak kullanılmıştır. Yine bu aletlerin kullanımı XX. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar devam etmiştir. Uygurlar, Moğollar ve diğer halklarda da bu aletlere tasarım olarak benzeyen aletler kullanmışlardır.[900]

[898] L. P. Potapov, a.g.e., s. 209.
[899] Tuva Türkleri de Altay Türkleri gibi bu aleti *andazın* olarak adlandırırlar. Bkz.: Cengiz Buyar, a.g.e., s. 165.
[900] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 186.

Resim 2. 160. Andazın[901]

V. V. Radlov 1863 yılında Lebed (Kuğu) Nehri civarında araştırma seyahatinde bulunmuş ve buradaki yerli Türk boylarından olan Çalkandıların sınırlı miktarda tarımla uğraştıklarını belirtmektedir. Bununla birlikte bölgenin ağaçlık olması nedeniyle ağaç köklerinin toprağı sabanla işlemeye izin vermediğini ve bunu çapa kullanarak yaptıklarını, Çalkandıların daha çok arpa ve az miktarda da buğday ektiklerini de eklemiştir.[902]

Yine 1861 yılında Biy Nehri civarında bulunan V. V. Radlov burada Altay Türk boylarından Karaorman Tatarlarını yani Tubaları ziyaret etmiştir. Radlov burada çok sayıda ot yığınları ve işlenmiş tarlalar gördüğünü belirtmiş, Ülgön Nehri civarındaki Hristiyan Tubaların da geniş ölçüde ziraatla ve arıcılıkla uğraştıklarını aktarmıştır.[903] Bununla birlikte yine aynı bölgedeki bir başka Tuba yerleşim yerindeki Tubaların çok olmasa da ot depoladıklarını, toprağın taşlı yapısından dolayı toprağı sabanla değil

[901] Fotoğraf: İ. A. Şçirbinina, Kaynak: https://www.facebook.com/uchenmek/posts/1600194323450433/, Erişim tarihi: 27.11.2020.
[902] V. V. Radlov, a.g.e., 210.
[903] V. V. Radlov, a.g.e., 221.

çapayla işlediklerini ve bu nedenle çok fazla verim alamayabileceklerini dile getirmiştir.[904]

Altay Türklerinin Kumandin boyu da XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren hem avcılıkla hem de kısmen tarımla uğraşmaya başlamışlardır.[905] V. V. Radlov 1863 yılında Biy Nehri boyundaki Kumandinlerin tarım yaptıklarını tarlayı çapayla işlediklerini, az miktarda buğday ayrıca daha çok arpa ve çavdar ektiklerini söylemiştir. Ayrıca Kumandinlerin keten ve kenevir ektiklerini ve keten bezlerini ise kendilerinin dokuduklarını da aktarmıştır.[906] Ancak Kumandin boyu Türkleri Altay bölgesinde Rus nüfusunun artmasına bağlı olarak Ruslardan etkilenmişler ve bu süreçte saban kullanımına geçmişlerdir. Kumandin boyuna mensup birçok insan ise Sovyet döneminde kolektif çiftliklerde, devlet çiftliklerinde ve tarımsal işletmelerde çalışmaya başlamışlardır.[907]

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleşik hayat tarzını benimseyerek köylerde yaşamaya başlayan Altay Türklerinin Teleüt boyu geleneksel ekonomik faaliyet olarak daha çok tarımla uğraşmışlardır. Yine bugün de Teleüt boyunun geçim kaynağının çoğunu tarımın oluşturduğu söylemek mümkündür.[908]

Altay Kiji boyu güney Altay'ın orta kesiminde Katun, Ursul, Çarış, Abay, Anuy, Pesçanaya, Kan, Yabogan Nehirlerinin ortalarında ve bunların çok sayıda kolları boyunca dağılmış şekilde yaşarlar. Altay kişilerin geleneksel ekonomik faaliyeti tarımdan ziyade hayvancılıktır. At, sığır, keçi ve yak (Tibet sığırı) yetiştiriciliği başlıca ekonomik uğraşlarıdır. Altay kişi boyunda tarım sadece küçük ölçekte ve bahçe tarımı şeklinde gerçekleştirilmektedir.[909] Ayrıca Altay Kijilerin bazıları kışlaklarda az miktarda arpa eker ve saman biçer. Toprağın işlenmesi abıl yani bel ile gerçekleştirilir. Samanları büyük

[904] V. V. Radlov, a.g.e., 216.
[905] L. P. Potapov. (1968). *İz etniçeskoy istorii kumandintsev*, İstoriya, arheologiya i etnografiya Sredney azii, İzd. Nauka, Moskva, s. 321.
[906] V. V. Radlov, a.g.e., 213.
[907] Fatih Numan Küçükballı, a.g.m., 29.
[908] Fatih Numan Küçükballı, a.g.m., s. 25.
[909] Fatih Numan Küçükballı, a.g.m., s. 24.

toplar halinde ağaçlara asarlar. Sığırlarını yazın ve kışın derin kar yağmayan otlaklarda otlatırlar.[910]

Çuy Nehri'nin üst kesimlerinde yaşayan Telengit boyu Türklerinin bir kısmı geleneksel yaşamlarında tam anlamıyla göçebe olsalar da diğer kısmı ise yarı yerleşik bir yaşam sürerler. Ağırlıklı olarak sığır yetiştiriciliği, avcılık ve kısmen çiftçilikle uğraşırlar. Telengitler çok eski zamanlardan beri ilkel tarımla uğraşırlar. XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren tarım iyileşmeye başlamış olsa da dağlar ve rakım nedeniyle bölgede tam anlamıyla gelişmiş bir tarımın uygulanması zordur.[911]

İklimin kuru olduğu ve toprağın neminin düşük olduğu güney Altay'da yaşayanlar ziraî sulamayı su kanalları vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdir. Bölgedeki yapılan sulu tarım köklü bir geleneğe sahiptir. Zira Sayan-Altay topraklarındaki sulama yapılarının V. yüzyılda bile mevcut olduğu görülmektedir. Tarla sahipleri su kanallarını organize ve sıralı şekilde kullanmış, Altay'ın doğusundaki bölgelerde (Başkaus, Çulışman ve Çuy havzaları) sulama döneminde her tarla sahibinin sırayla iki gün boyunca su almasına izin verilmiştir. Bununla birlikte tohumlama işini bitirenden başlayarak sulama sıra ile yapılmıştır. Bütün suyun aynı anda bütün ekilebilir tarlalara bırakılması şeklindeki yöntem de kullanılmıştır.[912] Su kanalların gözetimi ve kontrolü köylüler veya bazı yerlerde özel bakıcılar tarafından yapılmıştır. Altay Türklerinin kanal yapma veya kanal tamir etme yöntemleri ise Tuvalıların yöntemleriyle benzeşmektedir.

[910] A. V. Anohin. (2012). *Leksii po altayaevedeniyu*, İzdadeltsvo SPbGPU, Sankt-Peterburg, s. 78.
[911] A. V. Anohin, a.g.e., s. 70.
[912] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 188.

Resim 2. 161. Arık - 1931[913]

Haziran ayı ise tarlalardaki yabani otları ayıklama ayıdır. Teleütler bu aya *od ayı* derler. Hasat, ağustos sonunda veya eylülde başlar. XIX. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde hasat edilen başaklar eğri bir bıçakla yani *orguj* ile yapılırdı. Orguj çok amaçlı bir alettir. Başakların toplanmasında, aynı zamanda kışın hayvanlar için saman hazırlanmasında da kullanılır. Otlar bir demet halinde kesilir, demetler halinde bükülür ve ağaçlara asılır. Benzer bıçaklara Orta Asya'da ortaçağda da rastlanmaktadır. Küçük tarlalardaki başakların bazen elle de toplanması da uygulanan yöntemlerdendir. XIX. yüzyılın sonlarındaki dönemde ekinlerini genişleten tarlalar oraklarla hasat edilmeye başlanmıştır. Olgunlaşmış başaklar toplanır ve hemen harman edilir. Elverişsiz havalarda başaklar biraz daha erken toplanır, salkımlar halinde bağlanır ve direklerde kurutulur. Başakların harmanlanması kurutulmuş deri üzerinde, bir tutam başağın saplarından

[913] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92250?page=7&query=алтай&index=310, Erişim tarihi: 21.04.2021.

tutularak dövülmesiyle yapılır. Bu dövme işleminde kullanılan tokmağı Altay Türkçesinde *tokpok* adı verilir.[914]

Geleneksel tarımda ürünün harman edilmesi için Altay Türkçesinde *edirgen* adı verilen harman yerleri kullanılır. Harman yerinin altı için çimlerin yolunduğu düz bir yer hazırlanır, daha sonra burası iyice sıkıştırılır, bazı durumlarda suyla ıslatılır ve donması sağlanır. Harman, başakları çiğneyen ve böylece tahılı samandan ayıran atların yardımıyla gerçekleştirilir. Teleütler ekim ayına *orton* yani harman ayı derler. Harman dövülmesi sonrasında taneyle samanı birbirinden ayırmak için havalandırılır. Eğer çok fazla mahsul yoksa bu havalandırma elle Altay Türkçesinde *eskin* adı verilen yarım tepsiye benzeyen aletle yapılır.[915]

Resim 2. 162. Eskin, Dibek, Kazan - 2003[916]

[914] S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 284; E. G. Toruşev, a.g.m., s. 189.
[915] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 189; S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 284.
[916] Fotoğraf: N. V. Ekeev, Kaynak: E. G. Toruşev. (2014). "Zemledelenie". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 190.

Mahsulün fazla olması durumunda taneler tahta küreklerle havaya atılır ve rüzgâr aracılığıyla tanenin samandan ayrılması sağlanır. Altay Türkleri hasadın miktarına bağlı olarak tahılı farklı şekillerde depolarlar. Mahsul az ise genellikle yurt içinde ve *kap* adı verilen özel deri çuvallarda veya özel olarak seçilmiş kuru yerlerde açılmış ve Altay Türkçesinde *oro* adı verilen çukurların içinde saklarlar. Tahılları bu çukurlarda bozulmadan ve filizlenmeden birkaç yıl muhafaza etmek mümkündür. Çukurun içi huş ağacının kabuklarıyla veya kuru ot demetleriyle kaplanır. Dip kısmına ise dumanlanmış keçe konulur. Farelerin mahsule zarar vermelerini engellemek için (bugün içeriği unutulmuş) bir madde serperler ve böylece fareler ürüne yaklaşmaz.[917]

Toprağın verimini arttırmak için toprak gerekirse nadasa bırakılır ve sonra tekrar ekilir. Altay Türkleri tarım faaliyetlerini gerçekleştirirken verimin artması amacıyla tarla gübrelenmesi de yaparlar. Ayrıca hayvan ağıllarının bulunduğu yerlerdeki toprağı sonraki sene ekerek verimi arttırırlar. Bu gübreli arazi Altay Türkçesinde da *çalma* olarak adlandırılır. Kışlaklardaki hayvan barınaklarının yerleri mevsim boyunca 2-3 kere değiştirilir ve barınakların altında kalan bu gübreli toprağa Altay Türkçesinde *ötök* adı verilir. Aynı şekilde bu arazilerin de verimi artar ve bu durum uzun bir süre devam eder.

Bir diğer yöntem ise otlak arazinin üzeri ağaç dalları ile örtülür ve bu örtü altındaki otların çürümesi sağlanır. Böylece toprağın verimini arttırmak hedeflenir. Buna Altay Türkçesinde *tipıt* denilir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çelyuş Nehri civarında yaşayan Altay Türklerinin tipıta benzer bir yöntem daha kullandıkları bilinmektedir. Bu yöntemde tarla olarak kullanılması düşünülen sık ağaçlıklı yerlerdeki ağaçlar ekim yapılmadan iki veya üç yıl önce kesilir ve bulundukları yerde bırakılır. Böylece ağaçlar, yapraklar ve otlar çürüyerek toprağın verimli hale gelmesini sağlar. Aynı zamanda burada yaşamaya başlayan fare vb. hayvanları toprağı kazdıkları için toprak daha kolay işlenebilir hale gelir. L. P. Potapov bu yöntemin, ekilebilir alanların dallarla örtülmesi yönteminden daha kadim bir yöntem olduğunu söylemektedir. Bazı durumlarda ise tarla sahipleri gübereleri tarlaya getirip üzerine serpiştirmektedir.[918]

[917] S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 284, 285; E. G. Toruşev, a.g.m., s. 189.
[918] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 191; S. P. Şvetsov, a.g.e., s. 285.

XX. yüzyılın başlarında kara tayga bölgelerinde yaşayan Tubalar ve Çalkandı boylarının %80'inden fazlası tarımla uğraşmışlardır. Ancak balta ve (bazen de) ateş kullanılarak arazilerin ağaçlardan temizlenmesinin zahmetli olması Altay Türklerinin ekilebilir topraklarının küçük olmasına ve toprakların esas olarak çapalama yoluyla işlenmesine neden olmuştur.[919] XIX. yüzyılda Dağlık Altay'ı ziyaret etmiş olan Radlov, Çalkandı boyunun az bir miktar tarımla uğraştığını, topraktaki ağaç köklerinin çokluğu nedeniyle pulluk kullanmanın mümkün olmadığını ve abıl yani çapa ile toprağı işlediklerini, bunula birlikte az miktarda buğday ekmekle beraber daha çok arpa ektiklerini bildirmektedir.[920] Rus botanik ve araştırmacı V. İ. Vereşçagin 1908 yılında Altay'da araştırma seyahatinde bulunmuş ve Teleskoye Gölü yakınındaki Yaylyu adlı bölgede Tubaların ağaçları keserek yaktıklarını, ağaçtan arındırılan araziyi ekilebilir tarla olarak kullandıklarını, tahıl ektiklerini ve toprağı abıl yani çapa ile işlediklerini bildirmektedir. Ekilebilir temiz araziler kıymetli olduğu için yaşanılan köyden uzakta da olsa araziler ekilmiştir. XIX. yüzyılın sonundan itibaren tayga sakinleri mahsul alınabilecek arazilerini büyütmeye başlamışlardır. Ayrıca pulluk yaygın şekilde kullanılmaya başlanmış ve böylece pulluk harcanan emeğin verimliliğinin artmasına sebep olmuştur.

Toprak ısınmaya başladığında yani nisan mayıs aylarında toprak işlemeye başlanır. Tubalar toprağın ısındığı ve işlenmeye hazır hale geldiği bu döneme *tarıg ay,* Çalkandılar *taarıg aayı,* Kumandinler ise *kıra sürçin ay* derler. Yakın civardaki tarlalara aile üyelerinin bütünü gider. Çalkandı boyu kadınları küçük çocuklarını dış giysilerinin yardımıyla omuzlarının arkasına bağlarlar, toprak işlemesi için kullanacakları el aletlerini ise omuzları üzerinde taşırlar. Bebeklerinin beşiklerini omuzlarında taşıyan bazı kadınlar tarlada çalışma esnasında beşikleri yakındaki bir ağaca asarak çalışırlar. Ekili araziler uzak mesafede bulunuyorsa bütün aile hayvanlarını ve köpeklerini alarak arazinin bulunduğu yere taşınırlar. Baharda bir ay kadar bu ekilebilir tarlaların yanında yaşarlar. Çalkandılar uzakta bulunan tarlaların yanına bir avcı kulübesi kurup burada yaşarlar.

[919] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 192.
[920] V. V. Radlov, a.g.e., s. 210.

Benzer göçler tahılların hasat edilmesi veya tarlalardaki yabani otların ayaklanması zamanında da gerçekleştirilir.

Tarla olarak kullanılmaya başlanan araziler genellikle dört yıl üst üste ekilir. İlk yıl buğday, sonraki yıl yulaf, arpa ve nadiren çavdar ekimi yapılır ve 4-5 yıl sonra bu ekilebilir topraklar terkedilir. Daha uzak, daha ıssız yerlerde ise (Çalkandılar, Tubalar) sadece arpa ekerler ve ekilebilir bu arazi de yine iki yıl sonra terk edilir. Kural olarak, 0,5 hektarlık ekilebilir bir araziye 50-55 kg tahıl ekilir. Dağ-tayga bölgesi sakinlerinin takvimine göre haziran ayı tarlaların yabani otlardan ayıklanması zamanıdır. Bu aya Tubalar boyu *ottor ayı*, Çalkandı boyu *odo aayı*, Kumandin boyu *ot (odıg) ayı* veya *kıra otapçıy ayı* derler. Tahıl hasadı ağustos ayında başlar. Çalkandı boyu takviminde bu ay *kezetken ay* yani *hasat ayı* olarak adlandırılır.

Kuzey Altay ve güney Altay'da hasat ve harman uygulamaları hemen hemen aynıdır. Tek fark harman yerinin adlandırılmasında görülmektedir (*idren, idirgen*). Çalkandı ve Tubalar boylarının takviminde, Eylül'den Ekim'e kadar devam eden dönem, hasatın harmanlandığı dönemdir (*ürtün aayı, aş sogor oy*). Tayga bölgesinin sakinleri genellikle ateş harmanı yöntemini kullanırlar. Bunun için küçük bir düz alan temizlenir ve sıkıştırılır. Bir demet kuru ekin ateşin üzerin tutulur, yanmaya başlayan ekin demeti hasat alanının üzerinde sallanır. Böylece tahıl harman yerine dökülür, geriye kalan saman ise ateşin içine atılır. Benzer bir yöntem ise şöyledir: bir elde yanan huş ağacı kabuğu tutulur, diğer ele ise bir demet ekin alınır. Bu ateşle ekinin üzerindeki sivri samanlar yakılır ve başaklar harman yerinde toplanır. Daha sonra tokpok yani tokmakla bu başaklar dövülerek tahılın harman edilmesi sağlanır. Biy ilçesindeki Altay Türkleri tahılla birlikte tütün (*tankı*) de ekerler.[921]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Dağlık Altay coğrafyasındaki yerli nüfus geçimlerini sağlamak için gittikçe daha fazla tarıma odaklanmış ve bunun sonucunda toprak işleme için çift parçalı veya tekerlekli pulluk gibi fabrika araçlarını kullanmaya başlamışlardır. Bunun yanında keskin dişli tırmıklar ve tırpanlar da kullanıma girmeye

[921] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 192, 193.

başlamış ve tahıl depolamak için tahıl ambarları inşa etmeye başlanmıştır. 1896 yılında Dağlık Altay'ın ekilen arazi büyüklüğü yaklaşık olarak 8600 hektara ulaşmıştır. XX. yüzyılın başlarında Dağlık Altay'ın göçebe nüfusunun ektiği alan bütün ekilen alanının %38'ini oluşturmuştur. Bazı durumlar Altay Türklerinin geleneksel yaşamlarını sürdürmelerinin önüne geçemiştir. Örneğin Kumandinler için av geleneksel yaşamda önemli bir geçim kaynağıdır ve kumandin boyunun tarıma geçişi ormanların Rus yerleşimciler tarafından tahrip edilmesinden kaynaklanmıştır. Zira ormanların tahrip edilmesi avlanma alanlarının kaybedilmesine neden olmuştur. Ayrıca sıklıkla yaşanan yangınlar da ormanda yaşayan av hayvanlarının sayısının düşüşüne neden olmuş bu da avcılığı olumsuz yönde etkilemiştir.[922]

Altayların büyükbaş hayvancılık yapılan bölgelerinde, hayvancılık popülasyonunun azalması ekilebilir tarlaların artmasına neden olmuştur. 1912 yılına ait bir arşiv dokümanında Çarış Nehri'nin sol kıyısındaki Ust-Kan köyünde Rus yerleşimcilerinin yaşadığı belirtilmektedir. Bu komşuluk nedeniyle hayvan sürüleri Topçugan, Kaysın vb. yerlerdeki meralardan mahrum kalmışlardır. Bu durum yeterince otlaktan yoksun Altay Türklerinin hayvan yetiştirebilme kabiliyetini azaltmış ve arpa, yulaf gibi tahılları ekmelerine neden olmuştur. XX. yüzyılın başlarından itibaren zengin Altay Türkleri tarımda sofistike tarım makineleri ve aletler kullanmaya başlamışlardır. 1917 yılında yapılan sayımda Altay Türklerinde at tırmıkları, orak, biçme ve harman makinelerinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde Dağlık Altay'da tarımın kadim dönemlerden bugüne kadarki süreçte, her dönemde gerçekleştirilmiş olan geleneksel bir ekonomik faaliyet olduğunu söylemek mümkündür. Doğal ve iklimsel çevre ekilebilir tarım uygulamalarının kendine has bir şekilde şekillenmesine de yol açmıştır. Altay dağlarının kuzeyindeki kara taygaların varlığı bölgede kesmeli ve yakmalı tarım yönteminin uygulanmasına neden olmuştur. Nüfusun çoğunlukla yarı göçebe sığır yetiştiriciliği ile uğraştığı Altay'ın güney kesiminde nadaslı tarım sistemi uygulanmıştır. Dağlık Altay'ın yerli nüfusunun geleneksel tarım uğraşısı ticari kaygılardan kaynaklanmamış daha çok

[922] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 194.

aileye yiyecek sağlamak için yapılmıştır. Ancak geçimlerini sağlamak için sadece tarımla uğraşanlar büyük arazi sahibi olmuşlardır. Bazı yerlerde görülen bir durum olan tarlaların ölçeğinin artış göstermesi veya tarıma geçiş, zorunlu bir önlem olarak ortaya çıkmıştır. Zira buralarda geleneksel ekonominin yürütme imkânı bulunamamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başları arasındaki dönemde tamamen tarıma geçmiş olan zengin Altay çiftlikleri, geleneksel tarımdan uzaklaşarak fabrikasyon olan çeşitli pullukları, demir tırmıkları ve karmaşık tarım makineleri yani orak makineleri, biçme makineleri, harman makineleri gibi ekipmanları kullanmaya başlamışlardır.[923]

2.8.4. Toplayıcılık

Altay Cumhuriyeti'nin kadim yerli halkı olan Altay Türkleri, bölgenin doğal kaynaklarını kullanabilmeye izin veren geleneksel bir dizi bilgi ve beceri geliştirmişlerdir. Geleneksel yaşamlarında bazı yabani bitkileri, bunlardan elde edilen içerikleri ve bazı mineral takviyelerini hem beslenmede hem de geleneksel tıpta kullanmaktadırlar. Altay Türkleri yemeklerde tüketilen yabani bitkilerin toplanmasına ilkbaharda başlarlar. Zira ilkbahara yaklaşılırken genellikle kış stokları tükenmiş ve sığırlar zayıflamış olur. Sonrasında gelen nisan-mayıs aylarında kadınlar ve çocuklar bitki, bitki kökü, tohumlar ve orman meyvelerini toplamaya başlarlar. Yabani bitkiler arasında ise en çok *kandık* ve *saran* adı verilen bitkilerin kökünü toplarlar.

Kandık (Lat. Erythronium dens-canis) olarak adlandırılan alp lalesi, *saran* (Lilium martagon) olarak adlandırılan Türk zambağı bitkileri ve diğerleri yerli nüfusun geleneksel yemek kültürü içerisinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır.[924] Altay halkı ilkbaharda toplayıcılıkla elde ettikleri bitkileri tüketmeye başlamaktadır. Ayrıca yabani bitkiler

[923] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 194.

[924] Tuva'ya XVIII.-XX. yüzyıllarda gelmiş olan araştırmacılar, eski Tuva'nın ekonomisinde toplayıcılığın önemli bir yere sahip olduğunu tespit etmişlerdir. P. Pallas bununla ilgili olarak Tuva'nın doğusundaki halk için, "*çok fazla ekin ekmezler, hayvan sayısı az olduğu için halk bitkilerin köklerini toplayarak günlerini geçirir*." demiştir. Benzeri tespitleri G. P. Safyanov, V. Radlov, P. E Pesterv ve G. E. Grumm-Grjimaylo isimli bilim insanları da ortaya koymuşlardır. Faydalı bitkilerin köklerini kullanma, göçebe Tuvalarda (batı Tuva), taygalarda geyik yetiştirenlerde (doğu Tuva) görülmektedir. Tuvalar geleneksel yaşamlarında Türk zambağı (Latince Lílium mártagon), zambakgillerden erythronium (Tuva Türkçesinde kandık, Latince Erythrónium dens canis) ve kuzukulağıgilleri (Latince Polygonum viviparum, Tuva Türkçesinde mıyrak) gibi bitkilerin köklerini yemeklerde kullanmaktadırlar. Tuvalarda toplayıcılık ile ilgili bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, a.g.e., s. 163.

yoksullar için bu dönemde tüketilen neredeyse tek yiyecektir.[925] Kandık toplamanın önemi geleneksel halk takviminde de yansıma bulmuştur. Zira geleneksel halk takviminde mayıs ayı kandık toplama ayı olarak açıklanmaktadır.[926] Kandık kökleri, yüksek miktarda nişasta içeren ve tatlı bir tada sahip dikdörtgen yumru köklerdir. Bunlar hem pişmiş hem de çiğ şekilde tüketilebilmektedir.[927] Kış tedariği için toplanan kandık kökleri bir süre kaynatılarak haşlanır, sonrasında tahta iğne kullanılarak kalın ipe veya ince ağaç dallarına dizilip kurutulur. Bitki kökleri özel olarak geliştirilmiş olan kök çıkarma çapası olan, tahta saplu demir uçlu *ozup* adı verilen aletle çıkarılır. Tuva Türkleri ise bu *ozuk* derler.[928]

Saran bitkisinin kökü kolayca çıkabildiği için onun için sıradan sivri uçlu bir çubukla çıkarılır. Kumandin boyu bu çubuğu *çuçkaş* olarak adlandırmaktadır. Altay Türklerinin sözlü halk sanatında kandık ve sarandan da bahsedilir.

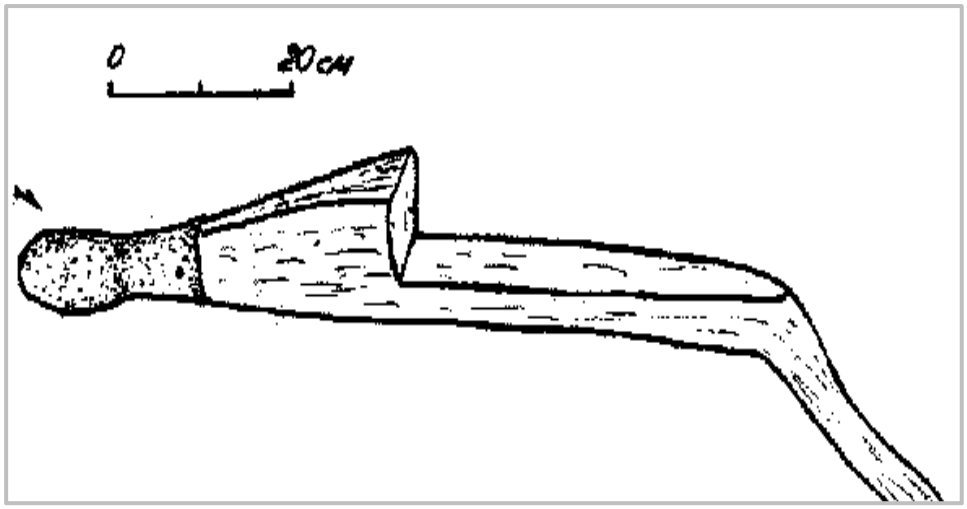

Resim 2. 163. Demir Uçlu ve Tahta Saplı Ozup[929]

[925] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 15
[926] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 42
[927] Kandık ile ilgilil olarak V. İ. Verbitskiy "*Kandık kökü közde pişirilince patatese benzemektedir*." demektedir. Bilgi için bkz.: V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 15.
[928] Cengiz Buyar, a.g.e., s. 163.
[929] Kaynak: V. İ. Soenov. (2002). *Sobiratelstvo Rastitelnoy Pişçi Na Altaye*, Drevnosti Altaya, Mejvuzovskiy sbornik nauçnıh trudov, İzdatelstvo Gorno-Altayskogo gosudarstvennogo universiteta, № 09, Gorno-Altaysk, s. 18-30.

Toplayıcılık, Altay Türk boylarını oluşturan ve söök adı verilen alt toplulukların adlarına da yansımıştır. Örneğin *Yus söökü* içinde *Sarançı-yus,* Komdoş sökünde ise *Palan* adlı bir topluluk bulunmaktadır (Palan, kartopu meyvesini (Lat. Viburnum) ifade eder). Nisan ayının sonundan mayıs ayının sonuna kadarki sürede, kara taygalarda yaşayan birçok Altay Türkü *kalba* olarak adlandırılan yabani sarımsak toplamaya çıkar. XIX. yüzyılda kalba toplamak birçok aile için önemli bir mevsimlik gelir kaynağı olmuştur. Bu dönemde Altay Türkleri kış için topladıkları kalbayı, tahılla takas etmişler ve bozkırdaki Ruslara satmışlardır. Bununla birlikte Dağlık Altay'ın yerli nüfusunun bazıları ise yabani şerbetçiotu toplayıp sattıkları da olmuştur.

Geleneksel yaşamda Altay Türkleri topladıkları kenevir gibi yabani bitkilerden evlerdeki özel tezgâhlarda kanvas gibi kumaşlar dokurlar, bazı giysileri bu kumaştan dikerler. Ayrıca, ısırgan otu liflerinden veya orman akasya kabuğundan da ipler yaparlar. Huş ağacının üzerinde çıkan mantarlar toplanıp kaynatılarak elde edilen renkli suyla yün boyaması yapılır. Ayrıca gilaburu da boyama işlemlerinde kullanılan bir bitkidir. Bununla boyanan yünler parlak kırmız renk alırlar.

Altay Türkleri karaçam ağacının reçinesini toplarlar. Bunu ısıtıp temiz kum ile karıştırırlar. Avcılar av esnasında bu karışımın kendilerine gerekli kadarını ateşte yumuşatıp küçük bilyeler haline getirerek bunları av esnasında kurşun çekirdiği olarak kullanırlar. Bu kurşunla sincap, samur vb. hayvanları avlarlar. Kurşun çekirdeğine Altay Türkçesinde *bor-ok* yani *gri mermi* denilir. Ayrıca Altay Türkleri bu reçineyi sakız gibi de çiğnerler.

Birçok yabani bitkiyi Altay Türkleri geleneksel tedavilerde de kullanırlar. Bunlardan Altay Türklerinin en çok kullandığı *arçın* ağacıdır. Altay Kijiler boyu buna arçın, Teleütler *artış*, Çelkandılar ise *arşçin/araçan* derler. Yakılan ardıç dalının dumanı insanları ve ayilleri yani yurtları ve köyleri kötü ruhlardan ve hastalıklardan arındırdığına inanılır. Arçın kutsal bir statüye sahiptir ayrıca arçının antiseptik ve antienflamatuar özelliği de bulunmaktadır.[930]

[930] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 196, 197.

Resim 2. 164. Arçın Dalı[931]

Altay Türkleri titrek kavak ağacının kabuğu suda kaynatırlar ve yüksek ateşli durumlarda ve soğuk algınlığında hastaya içirirler. Ayrıca söğüt ağacının kabukları da kaynatılır ve soğuk algınlığında hastaya verilir. Kış ortancası çiçeği ve meyan kökü de Altay Türklerinin toplayıp faydalandıkları bitkilerdendir. Bu bitkiler kurutulup dibekte dövülerek toz haline getirilir. Bu şekilde hazırlanan kış ortancası karın ağrısında, meyan kökü ise öksürük ve soğuk algınlığının tedavisinde kullanılır. Huş ağacının yaprakları ise buharda pişirilir ve bu yaprakların içine hasta ya bütünüyle ya da sadece ayaklarıyla girer. Bu yöntemle romatizma tedavi edilir. Bir başka uygulanan yöntemde bir çukur kazılır, içinde huş ağacı odunundan ateş yakılır, odunlar yandıktan sonra üzeri köknar dallarıyla örtülür. Hasta kişi bu çukura girer ve bir süre burada bekler. Bu yöntem de yine romatizma tedavisinde kullanılır.[932] Altın kök yani *altın tazıl*, kızıl kök yani *kızıl tazın/kadışkın* ve otsu şakayık yani *çeyne tazıl* biktileri de Altay Türklerinin topladıkları ve tedavide

[931] Fotoğraf: "Gorno-Altayskiy botaniçeskiy sad", Kaynak: http://g-abs.ru/page9802576.html, Erişim tarihi: 18.12.2020

[932] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 197.

kullandıkları bitkilerdendir. Ayrıca Altay Türkleri iğne yapraklı ağaçların meyveleri, kozalakları ve reçinelerinin iyileştirici özelliklerini bilmektedirler.

Toplayıcılık bazı dönemlerde daha bir anlam kazanmıştır. Örneğin XIX yüzyılın son dönemlerinde bölge nüfusunun ekonomik faaliyetinde fıstık toplamada gözle görülür bir artış olmuştur. Bu dönemde aileler bu dönemde devlete verdikleri vergiyi fıstık ile ödemişler, topladıkları fıstıkları tüccarlara satarak gelir elde etmişlerdir. Ayrıca Altay Türklerinin ihtiyaç duydukları dönemde, tüccarlar bir sonraki sezonun fıstığının karşılığındaki ödemeyi bir önceki sezonda yaptıkları da olmuştur. Ancak bu ödeme tüccarın kârı göz önünde tutularak yapılmıştır. Fıstık toplayıcılığı kara taygalarda yaşayan Altay Türklerinin günlük hayatlarında önemli bir rol oynamıştır. Fıstık ağaçlarının iyi ürün verdiği dönemlerde buralarda yaşayan Altay Türkleri tarla ve ot biçme işlerini bırakarak fıstık toplayamaya gitmişlerdir. Sonrasında geri döndüklerinde yine tarla ve ot biçme işlerine devam etmişlerdir.

Fıstık toplama ağustos ayında yani kozalakların olgunlaştığı dönemde başlar. Altay Türkleri kozakları üçe ayırırlar ve *ak say* (ak tane), *sarı say* (sarı tane), *ker say* (kahverengi tane) olarak adlandırırlar. Fıstıklar kozalakların tamamen olgunlaştığı yani *ker say* adını aldığı dönemde toplanır. Bazı durumlarda fıstık toplama dönemi halkın bir araya gelmesi ve karar almasıyla tespit edilir. Örneğin 12 Mart 1986 yılında fıstık toplama işi 15 Ağustosta başlayacağına ve buna uymayanlara 3-6 ruble para cezası verileceğine dair karar alınmıştır.[933] Bunun nedeni tam olarak olgunlaşmamış kozalakların koparılması için kozalaklar dallardan sert bir şekilde çekilir ve bu ağacın dallarının kırılmasına veya zarar görmesine sebep olur. Böylece sonraki dönemde ağacın verimi düşer. Bunun engellenmesi için yukarıdaki örnekteki gibi fıstık toplama işi belirli bir tarihte başlatılır.

[933] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 198.

Resim 2. 165. Çam Ağacına Tırmanmak İçin Ayağa Giyilen Taka Adlı Demir Pençe[934]

Çoğu durumda Altay halkı, evlerinden yaklaşık 5-20 kilometre mesafedeki aynı fıstık ağaçlarından fıstık toplarlar. Fıstık toplama için ağaçların yanında bir süre yaşanır. Bunun için burada geçici barınma yerleri kurulur ve verimli bir fıstık toplama sezonu geçirmeyi dilemek için ayin gerçekleştirilir. Bu ayinde ağaçlara Altay Türkçesinde Burhanistlerin *kıyra* dediği veya Şamanistlerin *jalama* dediği bez parçaları asılır.[935] Ağaçların üstüne güçlü ve çevik olanlar çıkar, kozalakları koparark aşağıya atar. Kadınlar, yaşlılar ve çocuklar bu kozalakları toplarlar. Ağaca çıkan kişiler ihtiyaç anında kullanabilecekleri küçük birer baltayı yanlarında taşırlar. Kara taygalarda yaşayanlar topladıkları kozalaklardan ayıkladıkları fıstıkları köknar ağacından yapılan 2 metrekare genişlikte ve yüksekliği 3 metreyi bulabilen depolarda saklarlar. Bu deponun en alt kısmından bir delik açılır ve buradan fıstıkların dökülmesi sağlanır. Böylece en altta kalan ve ilk olarak buraya depolanan fıstıklar ilk önce kullanılmış olur. Zira bu fıstıklar bekledikleri için biraz daha olgunlaşmış olurlar.

[934] Fotoğraf: Aleksandır L., Altay Cumhuriyeti . V. Anohin Milli Müzesi, Kaynak: https://www.tripadvisor.ru/LocationPhotoDirectLink-g1833668-d2616646-i183903380-National_Museum_of_the_Republic_of_Altai-Gorno_Altaysk_Republic_of_Alta.html, Erişim tarihi: 18.12.2020.
[935] N. A. Tadina. (2011). "Burhanizm i etiket u altaytsev". *Etnografiçeskoe obozrenie*, №6, Moskva, s. 132.

Eylül ayının ortalarında veya sonlarında şiddetli rüzgârlar görülür. Bu durumda fıstıklar ve kozalaklar ağaçlardan kendiliğinden düşerler ve zahmetsiz bir şekilde toplanırlar. Bu yere düşen fıstıklar *tüşkün* olarak adlandırılır. Altay Türkleri fıstık toplama işini av sezonu başlayana veya kar düşene kadar devam ettirirler. Baharda karların erimeye başlamasıyla tekrardan tüşkün toplama işi başlar. Kara taygalarda yaşayan bazı köyler bu dönemde hep birlikte tüşkün toplamaya giderler. Toplanan çiğ fıstıklar tüccarlara satılır [936] (Bazı Altay Türkleri fıstıklarını tüccarlara vermezler, kurutup Biy şehrindeki Ulanin, Smolensk, Altaysk gibi köylerdeki pazarlarda satarlardı.). Genel olarak bir ağaçtan ortalama 33 kilograma kadar fıstık elde edilebilir.[937]

Altay Türklerinin yaşadıkları coğrafya hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmaları, doğal kaynakların kullanımına esnek bir yaklaşım geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Bunun sonucu olarak toplayıcılıkla ortaya çıkan ekonomik faaliyetler Altay Türklerinin geleneksel ekonomisinin önemli yönlerinden biri olarak geleneksel yaşam içerisinde yerini almıştır.[938]

2.8.4. Arıcılık

XIX. yüzyılda Dağlık Altay'ın yerli kuzey nüfusunun özellikle de kara taygada yaşayanların gelir kaynaklarından biri ise bal toplama ve yabani arıların satışı olmuştur.[939] Daha geriye gidirilrse Kuzey Altay Türkleri arasında arıcılığın daha eski dönemlerdeki toplayıcılıktan kalma özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.[940] V. İ. Verbitskiy bununla ilgili olarak kara taygalarda Tatarların (Tubaların) ağaç üzerindeki arı yuvalarını tespit ederek bunları bulundukları yerde köylülere sattıklarını ve buna arıcılık adını verildiklerini söylemektedir.[941] Yine aynı şekilde arkeolog, tarihçi ve etnograf A. V. Adrianov Kara Tatarların yani Tubaların geleneksel ekonomik uğraşlarını sıralarken

[936] N. V. Ekeev. (2014). "Ekologiçeskiye traditsii altaytsev". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 199, 200.
[937] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 23.
[938] E. G. Toruşev. (2014). "Sobiratelstvo". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 202.
[939] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 201.
[940] İ. Nazarov, a.g.m., s. 147.
[941] V. İ. Verbitskiy. (1858). "Zapiski koçevogo altaytsa". *Vestnik İRGO*, Ç. 24, Kn. 11, SPb., s. 93.

arıcılığı da zikretmiş[942] bununla birlikte zengin veya fakir farketmeksizin Kara Tatarların bütününün bal toplama ve arıcılıkla uğraştığını belirtmiştir.[943]

Bu bilgilere ek olarak V. V. Radlov'un 1861 yılında Lebed Nehri mansabının güneyinde yaptığı araştırmada bölgede yaşayan Karaorman Tatarlarının yani Tubalar boyunun geçinme kaynaklarından birinin arı kovanları olduğunu aktarmaktadır. Yine bu Altay Türklerinin, Rusların o dönemde çok iyi arıcılık yapmalarına rağmen Rusları taklit ederek arıcılık yapmadıklarını bildirmektedir. Ayrıca buradaki ormanlık yerlerde sayısız yabani arı sürüsü uçtuğunu, arıların ağaç kovuklarına yuva yaparak çok miktarda bal topladıklarını, Tatarların bu arı sürülerini balları ile birlikte alarak Ruslara sattıklarını, her arı yuvasının değerinin ise o dönemin şartlarında bir ruble olduğunu da eklemektedir.[944]

Altay Türkleri arı toplamak için bazı metodlar kullanırlar. Örneğin yabani arıların bal yardımıyla bir yere gelmesi sağlanır. Balı yiyen arı yaşadığı yere dönerken arkasından takip edilir ve bu şekilde arıların yuvalarına yani ağaç üzerinde yaşadıkları yerlere ulaşılarak bu ağacın üzerine işaret koyulur. Ayrıca arıların yaşadıkları yerin etrafında çok miktarda ölü arı bulunur. Bu da onların nerede yaşadıklarını tespit etmede önemli bir yöntemdir. Arı yuvasının bulunduğu ağaç, burayı bulan kişinin özel mülkiyeti gibi kabul edilir[945] ve kimse buradaki arılara ve bala dokunmaz.[946] Araştırmacı A. İ. Novikov, Kuzey Altay Türklerinin (Kumandinler) insan idrarından hazırlanan bir karışım kullanılarak yabani arıların bu karışıma çekilmesi ve yuvalarına dönerken izlenip yuvalarının yerlerinin tespit edilmesine yönelik bir yöntem kullandıklarını belirtmektedir.[947] Kumandinler sonbaharın başlarında ormanın içinden yürürler ve ağaçlara baltayla vurarak içi boş gövdeleri ararlar. Bu ağaç gövdelerini devirip ikiye yararlar. İçinden çıkan arıyı huş ağacının kabuğu yardımıyla boş gövdeden uzaklaştırırlar ancak kraliçe arıyı yakalarlar ve kendi kovanlarına onu koyarlar. Bununla birlikte elde edilen balı da ayrı şekilde toplarlar. S. P. Şvetsov'un 1899 yılında verdiği bilgiye göre Yukarı Kumandin

[942] A. V. Adrianov, a.g.e., s. 311.
[943] A. V. Adrianov, a.g.e., s. 321.
[944] V. V. Radlov, a.g.e., s. 216, 217.
[945] A. Adrianov, Altay coğrafyasında yaptığı araştırma seyahatinde bu olaya şahit olduğunu eserinde bahsetmektedir. Bilgi için bkz.: A. l. Adrianov, a.g.e., s. 101.
[946] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 201.
[947] İ. İ. Nazarov. (2006). "Kumandintsı - Hozyaystvennıye deyetelnost". *Turkskiye narodı Sibiri*, Otvetstvennıye Redaktorı D. A. Funk, N. A. Tomilov, İzdatelstvo Moskva Nauka, s. 340; İ. Nazarov, a.g.m., s. 147.

nahiyesindeki 174 hanenin 58'i toplamda 1437 adet karakovanı bulunduğunu belirtmektedir. Aşağı Kumandin nahiyesindeki 384 hanenin ise 89'unun 1272 adet karakovana sahip olduğunu bildirmektedir. Bu bağlamda her hane başına yaklaşık 20 karakovan düştüğü görülmektedir. XIX. yüzyılın sonları itibariyle Rus göçmen köylülerin etkisi altında kalan Teleütler arasında da arıcılık yayılma eğilimi göstermiştir.[948] Çelkandıların yaptığı arıcılık ise nispeten geç dönemde gerçekleşmeye başlamıştır. Lebed Nehri havzasının yerli nüfusu arasında ekonominin bu kolu, Rusların Altay'ın kuzey eteklerindeki kültürel etkisi yayılmasıyla oluşmuştur. Bu nedenle Rusların ve Çelkandıların arıcılık yöntemleri birbirine çok benzemektedir.[949]

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte Altay Türkleri kendileri de arı yetiştirmeye başlamışlardır. Bunun için o dönemde Altay Türkleri arıların olduğu bir ağaç bulduktan sonra bunu dikkatlice kesip eve veya arı kovanlarının bulunduğu yere getirmişler sonrasında arıları kütüklerden yapılmış arı kovanlarına nakletmişlerdir. Bir diğer yöntem olarak ise içi çürümüş ağaç kütüklerinin çürümüş kısmını iyice temizlerler. İçi temizlenen kütüğün etrafını iyice kapatırlar, sadece arıların girip çıkabileceği bir parça boşluk bırakırlar. Daha sonra içine bir parça balmumu koyarlar. Yazın arıların oğul verdiği dönemde kütükten yapılmış olan arı kovanının içleri kontrol edilir. İçinde arı olan kovanlar kovan sahibi tarafından gerekli yere taşınır. Arı kovanları tayga nehirlerinin kaynağından uzak olmayacak şekilde su kenarındaki orman içine veya düzlük yerlere konulur. Bu tercih edilen yerlerin rüzgârlardan korunaklı yerler olmasına da dikkat edilir. Arı kovanları özel olarak hazırlanmış olan ve kovanların altına konulan altlıklara yerleştir ve bunlar yere çakılan bir kazığa bağlanır. Bu altlıklar karaçam veya kavak ağacından imal edilir. Petek çerçevesi kullanımı ise zaman içerisinde yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Kış aylarında kovanlar tamamen veya yarısı toprak altında olacak şekilde hazırlanmış olan kışlık barınaklara konulur. Arıların bakımı için kullanılan aletler, aksesuarlar, yöntemler ve teknikler Rus arıcılardan farklı değildir.

[948] D. A. Funk. (2006). "Teleutı - Hozyaystvennıye zanyatya i materializovannaya kultura". *Turkskiye narodı Sibiri*, Otvetstvennıye Redaktorı D. A. Funk, N. A. Tomilov, İzdatelstvo Moskva Nauka, s. 367.
[949] E. A. Belgibaev. (2006). "Çelkandsı - Traditsionnoye hozyaystvo i materialnaya kultura". *Turkskiye narodı Sibiri*, Otvetstvennıye Redaktorı D. A. Funk, N. A. Tomilov, İzdatelstvo Moskva Nauka, s. 476.

XIX. yüzyılın sonları itibariyle, yerleşik hayata geçmiş olan yerli Altay Türkleri arasında arıcılık gelişmeye devam etmiş böylece 1908 yılında Altay'daki geleneksel ekonomik faaliyetle uğraşanların %6,7'si bu ticaretle uğraşmaya başlamıştır. Ancak daha sonra Dağlık Altay'ın arazi ve orman arazilerinin çoğunun Bakanlar Kurulu'nun yetki alanına devredilmesiyle bölgenin bütün yerli nüfusu arasında arıcılık gelirleri azalmaya başlamıştır. O dönemde Altay Türklerinin ortalama büyüklüklükteki bir kara kovandan yaklaşık olarak 6-8 kilogram bal topladıklarını ancak 1908 yıllarında ise bu rakamın 4 kilograma kadar gerilediğini söylemek mümkündür. [950]

Kuzey Altay boylarının yabani arılarla yaptığı arıcılıkla ne zamandan beri uğraştıklarıyla ilgili olarak üç farklı görüş mevcuttur. Buna göre bir kısım bilim insanı[951] Kuzey Altay Türklerinin arıcılığı kadim dönemlerden beri yaptığını, bir kısmı bunu Ruslardan aldıklarını, bir kısmı ise Dağlık Altay'a gelen Rusların getirdikleri arılardan ayrılan arıların yabanileşmesiyle buna başladıklarını belirtmektedirler. Ancak kuzey boylarının kadim dönemlerden beri arıyı *arı* veya buna çok yakın şekilde ifade etmeleri onların çok eski dönemlerden beri arıcılıkla uğraştıklarını gösterebileceği söylenebilir.[952]

Altay Türklerindeki arıcılık ile ilgili elde edilen bilgilerden Altay Türklerinin genel olarak kuzey boylarının bal toplama ve yabani arı satımı ile ilgilendikleri ve geleneksel ekonomilerine bu şekilde katkı yapmış oldukları anlaşılsa da güney boylarının arıcılığının ticarî bir özellik taşımadığı, elde ettikleri balı ve arıları ise kendi ihtiyaçları için kullandıkları yönünde genel bir değerlendirme yapmak mümkündür.[953]

2.9. Geleneksel Bayramlar ve Kutlamalar

Son dönemlere bakıldığında geleneksel bayramlar ve kutlamaların 1990'larla birlikte canlanmaya ve geleneksel anlamda kutlanmaya başladığı görülmektedir. Zira Sovyetler Birliği hükümeti her türlü ulusal bayram ve töreni geçmişin kalıntısı olarak

[950] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 201, 202.
[951] S. P. Şvetsov ve G. N. Potanin Kumandinlerin arıcılığı kesinlikle Ruslardan aldıklarını ifade etmektedirler. Bu bilgi için bkz.: N. K. Karaseva. (2009). "Bortniçestvo kumandintsev v kontse XIX - naçale XX v". *İzvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta,* Barnaul, s. 79.
[952] N. K. Karaseva. (2007). "Bortniçestvo kumandintsev predgornogo Altaya v kontse XIX - naçale XX v". *Fundamentalniye issledovaniya*, №8, Biysk, s. 16.
[953] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 202.

kabul etmiş ve halkın bu bayramları kutlamamaları için çalışmalar yapmıştır. Ancak hükümetin toplumu reforme etme yoluna girdiği 1990'ların başında bu algı değişmiş bunun sonucunda ülkede yaşayan bütün halkların ulusal bayramlarını resmi olarak kutlamalarına, geleneksel ritüelleri ve törenleri düzenlemelerine izin verilmiştir. Bayramlar, halkların birliği, geleneksel ritüellerin korunması ve güçlendirilmesi, geleneksel yaşam kültürün korunması ve etnik grupların kendilerini ulusal bazda tanımlamalarına imkân sağlayan karaktere sahiptir.[954] Altay Türklerinde bayram ve kutlamaların hemen hepsi ruhlara yapılan yiyecek sunusu ve ritüllerle başlar. Sonrasında dualar edilir, sunular yapılır, şarkılar ve eğlencelerle bu devam eder. Altay Cumhuriyeti'nde kutlanan bayramları şu şekilde sıralamak mümkündür:

2.9.1. El Oyın

Altay Türklerinin en büyük geleneksel bayramı *El Oyın*'dir. Ülke bazında kutlanan bir festival havasında geçen bu bayrama sadece Altay Türkleri değil aynı zamanda Rusya'nın diğer bölgelerinden ve dünya ülkelerinden gelen konuklar da katılmaktadır. İlk defa 1988 yılında kutlanmış ve 1990 yılında milli bayram statüsü almıştır. 2006 yılı öncesi farklı farklı bölgelerde gerçekleştirilmiş, 2006 yılında ise her iki yılda bir Onguday bölgesindeki Kabaylu Mejelik adı verilen yaylada yapılacak şekilde düzenlenmiştir. Altay Cumhuriyeti'nde iki yılda bir düzenlenen El Oyın, geleneksel spor ve oyunların yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması adına önemli bir misyonu gerçekleştirmektedir. Zira bu bayramda Altay Türklerinin geleneksel spor ve oyunları olan güreş (*Altay küreş*), sırtta eş taşıma (*tonjaan duguriş*), taş kaldırma (*kodurge taş*), tokmak fırlatma (*tokpok çaçarı*), at yarışı (*at çabış*), vahşi ata binme (*emdik üredіş*), kök börü, ok atma (*ok ja adış*), kamçı, Altay daması (*Altay şatra*), tepme (*tebek*), sedire tırmanma (*möşgö çıgarı*) gibi yarışma ve sporlar icra edilmektedir. Ayrıca organizasyonda geleneksel yemekler, elbiseler, danslar, örf ve âdetler de ön planda tutmakta ve sergilenmektedir.[955] Bu bağlamda El Oyın Bayramı vesilesiyle Altay Cumhuriyeti'ndeki yerli halkın ulusal anlamda yeniden doğuş ve canlanma yaşadığını,

[954] Arçın Vladimiroviç Torbakov. (2015). "Traditsionnıye prazdniki Respubliki Altay". *İstoriçeskiy vestnik*, № 9, Gorno-Altaysk, s. 58.
[955] Daha detaylı bilgi için bkz.: Üçüncü Bölüm, Altay Türklerinin Geleneksel Sporları Ve Oyunları.

bayramın bölge halklarının hoşgörü içerisinde yaşamalarına katkı sağladığını ve böylece özel bir misyonu yerine getirdiğini söylemek mümkündür.[956]

Resim 2. 166. El Oyın - 2018[957]

2.9.2. Çaga Bayram

Altay Türkçesinde *Çaga Bayram* olarak adlanıdırılan bu bayram *Beyaz Ay Bayramı* anlamına gelmektedir. Moğolca *beyaz* anlamına gelen *tsagaan* kelimesinden türemiştir. Bayram ay takvimine göre ay *yeni ay* halini aldığında kutlanır. Moğollar, Tuva Türkleri, Buryatlar, Kalmıklar, Tibet ve Hindistan halkları da aynı şekilde bu bayramı kutlamaktadırlar. Bu bayram yeni bir zamanın, mevsimin yani yeni yılın başlangıdır. Altay Türkleri, Yuan hanedanının ilk imparatoru ve Cengiz Han'ın torunu olan Kublay'ın emriyle 1267 yılının şubat ayından beri bu *Yeniyıl Bayramı*'nı kutlamaktadır.[958] Çaga

[956] E. V. Samuşkina. (2009). "Respubliki Sayano-Altaya v Kontse XX-Naçale XXI vv Novıye Prazdniki Kak Sposob Simbolnogo Vosproizdovstva Etniçnosti", *Krugliy Stol Diskussii i Obsujdeniya*, Gorno-Altaysk, s. 582.

[957] Resim: "*Altaydın Çolmonı Gazetesi*", Kaynak: https://altaicholmon.ru/2018/06/15/programma-xvi-mezhregionalnogo-prazdnika-altajskogo-naroda-el-ojyn-2018-urochishhe-mezhelik-ulaganskogo-rajona-respubliki-altaj/, Erişim tarihi: 26.02.2021.

[958] Vasili Petroviç Oynoşev. (2015). *Narodnıye igrı altaystsev*. BNF RA «NII altaistiki im. S. S: Surazakova», Gorno-Altaysk, s. 40.

Bayram, jeopolitik konumu ve Orta Asya halkları arasındaki kültürel akrabalık nedeniyle Altay'ın Türk-Moğol dünyası ile bağlantısının bir örneğidir.[959] 1995 yılından itibaren Altay halk takvimine göre bu yeni yıl bayramı Üst-Kan, Onguday ve Koş-Agaç bölgelerinin kırsal ve bölgesel yönetimleri tarafından organize edilmeye başlanmıştır. Çaga Bayram'ın kutlandığı gün tam olarak belli değildir. Zira bu bayram ay takvimine göre kutlanır. Bu nedenle ocak ayının sonuyla şubat ayının sonu arasındaki dönemde kutlama gerçekleştirilir. [960]

Bu yeni yıl kutlamasında öncelikle ritüel yemeği olarak algılanan ve kutsal önem atfedilen yiyeceklere özel bir yer verilir. Bu yemekler çok miktarlarda pişirilir. Güney Sibirya'nın yerli halkları için geleneksel olan süt (öncelikli) ve et ürünleri yeni yıl bayram yemeğinin başlıca yemekleridir.[961] Çağa Bayram, ocak-şubat aylarında ilk yeniayda, güneşe ve Altay'a dua etme yani kült aktivitelerin yerine getirilmesiyle kutlanmaya başlanır. Özel bir sunakta, süt ürünlerinden ikramlar sunulur, kurdeleler bağlanır, ateş yakılır. Bu esnada iyi dilekler ve dualarla eşlik edilir, güvenli bir kış için Altay'ın sahibi ruha teşekkür edilir, süt serpilir ve ardıç (arçın) yakılır.[962]

[959] Arçın Vladimiroviç Torbakov, a.g.m., s. 63.
[960] Arçın Vladimiroviç Torbakov, a.g.m., s. 61.
[961] Arçın Vladimiroviç Torbakov, a.g.m., s. 61, 62.
[962] E. V. Ençinov. (2014). "Narodnıy kalendar", *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 299.

Resim 2. 167. Çaga Bayram Kutlaması[963]

2.9.3. Juruk bayram/Sedir bayramı

İki yılda gerçekleştirilen bu bayram, Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan Kuzey Altay boyları Kumandinler, Çelkanlar, Tubalar ve ayrıca Telengitlerin kutladıkları bayramdır. Sedir, Altay'daki en saygın ağaçlardan biridir. Bu nedenle bu bayramı tayga halkının doğaya olan saygısının bir yansıması olarak kabul etmek mümkündür. Sedir bayramı geleneksel yaşamda çam fıstıklarının toplandığı dönem olan ağustos-eylül dönemlerinde kutlanmaktatır. Sovyet döneminde kutlanması yasak olan bu bayram, 2000 yılında çoğu Maymin, Çoy ve Turoç bölgelerinde yaşayan Altay Cumhuriyeti'nin yerli halkının inisiyatifiyle yeniden canlandırılmıştır.

Bu bayram da Çaga Bayram ve El Oyın bayramlarında olduğu gibi ruhlara yiyecek sunulması ritüeli ile başlar. Bu tayga festivalinin açılışı tiyatro performansı ve amatör

[963] Resim: "*Çaga-Bayram otmenyat v regione 9 fevralya*", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/27576/, Erişim tarihi: 26.02.2021.

grupların performanslarıyla yapılır. Sonrasında yerli toplulukları için yuvarlak masa toplantıları düzenlenir. Sedir ağacına tırmanma, sopa fırlatma gibi sportif yarışmalar düzenlenir. En sonda bayram Altay Türklerinin geleneksel şarkılarının söylendiği konserle sona erer.[964]

2.9.4. Jılgayak

XX. yüzyılın sonunda Altay Cumhuriyeti'nde yeniden canlandırılan *Jılgayak* da ilgi çeken bir başka yılbaşı kutlamasıdır. Bölgesel anlamda ilk defa Ulagan bölgesinin Ulagan köyünde, 2000 yılından itibaren ise bölgenin bütün ilçelerinde kutlanmaya başlanmıştır. Çaga Bayram Budizm'den kaynağını almaktadır ancak Jılgayak'ın kökeni tamamen Kamlık inancına dayanmaktadır. Hakaslar bu bayrama *Çıl Pazı* yani *yılbaşı* derler. Altay Türklerinde *jıl kelgen* yani *yeniyıl geldi* şeklindeki eski adlandırılması da hâlâ kullanılmaktadır.[965] Bu kutlamanın adının *jıl* kelimesinden türeyen *jıŋıla* yani *emekle*, *jılgay* yani *kayıp git* şeklinde açılımı yapanlar ve bu bağlamda bayramın adını *Kayak Bayramı* olarak yorumlayanlar da bulunmaktadır. Zira bu günde karın çabuk erimesi ve kışın bitip baharın gelmesi dileğiyle deri üzerinde karlı tepelerden kayılır, sopayla kar dövülür.[966] Jılgayak Bayramı, martın ikinci yarısının ortalarında ayın kaybolduğu yedinci günde gerçekleştirilir. Önceki dönemlerde bir hafta boyunca bu bayramın kutlandığı görülmektedir ve kışın sonu, yılın sonu ve yeni yılın başlangıcı, bahar bayramı anlamlarına gelmektedir.[967]

Çok eski zamanlardan beri sığır yetiştiriciliği ile uğraşmış olan Altayların yerli sakinleri Şamanizm kökenli olan bu yeni yılı yani 21 Mart bahar ekinoksunu kutlamaktadırlar. Bu bayram kışın sona ermesi, yiyecek eksikliğinin vb. sıkıntıların geçip gitmiş olması ile karakterize edilir. Zira hayvancılıkla geçinen bir toplumda kışın bitmesi önemlidir ve ailenin genel refahını etkiler. Altay Türklerinin geleneksel dünya görüşlerinde doğa onları korur ve himaye eder. Bu bağlamda Altay halkının bütün gelenek ve görenekleri doğa ile ilişkilidir. Bu kutlama gününde 21 Mart sabahı erken

[964] Arçın Vladimiroviç Torbakov, a.g.m., s. 62, 63.
[965] Arçın Vladimiroviç Torbakov, a.g.m., s. 64.
[966] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 299.
[967] Vasili Petroviç Oynoşev, a.g.e., s. 39.

saatlerde şamanlar Ülgen'in ruhuna at kurban sunarlar. Eski dönemlerde at kesilerek kurban edilmiştir ancak sonraları bu atın yanında bir nevi abdes alındıktan sonra onu canlı şekilde serbetst bırakmaya dönüşmüştür. Her ailede genel törenden sonra, ekonomik durumları el verdiği miktarda yedinci nesle kadar atalarının ruhlarına adaklar adarlar. Ruhlardan aile, soy ve köy için iyi şanslar isterler. Herkes iyi dileklerde önce halkı için, sonra ailesi için ve en sonunda da kendisi için dua eder.

Resim 2. 168. Jılgayak Bayramı'nda Ruhlara Yiyecek Adama ve Dua Ritüeli - 2019[968]

[968] Fotoğraf: "*Maslenitsa i Jilgayak 17 Marta 2019*", Kaynak: https://www.turochak-altai.ru/press-centr/photogallery/?PAGE_NAME=section&SECTION_ID=163&amp=, Erişim tarihi: 27.02.2021.

Geleneksel riüellerden sonra kutlamaya sportif aktiviteler, şarkılar, şiirler, danslar, güzelik yarışmaları ayrıca geleneksel Altay yemekleri yarışması eşlik eder ve sonrasında kutlama sona erer. Bugün Jılgayak, Altay Cumhuriyetinde tarafından ulusal bir bayram gibi kutlanmaktadır. Geleneksel kültürün ayrılmaz bir parçası olarak, yeniden canlanma yaşayan Altay Türklerinin etnik kimliğinin en önemli bileşenlerinden biridir.

Resim 2. 169. Dua ve Sunu Ritülleri Sonrası Yerel Şarkılardan Oluşan Konser - 2018[969]

Ülkede Altay Türkleri ve Ruslardan sonra yaşayan nüfus bakımında üçüncü halk olan Kazak Türkleri bu bayramı *Nevruz* adıyla kutlamaktadır. Müslüman olan diğer Türk halkları da bu bayrama Nevruz adını vermektedirler. Nevruz Altay Cumhuriyeti'nde ilk defa 1990 yılının baharında Jana Aul köyünde kutlanmıştır. Bugün Ulagansky, Koş-Agaç, Kan ilçelerinde ve Gorno-Altaysk şehrinde kutlanmaktadır. Geleneksel inanışa göre yılın bereketli ve refah içinde geçmesi Nevruz'un ne kadar içtenlikle ve özenle kutlanmış olduğuna bağlıdır. Jılgayak ve Nevruz bayrama ülkede aynı günde

[969] Fotoğraf: "Prazdnik vesnı Dılgayak otmetili v Çoyskom rayone", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/23942/, Erişim tarihi: 22.02.2021.

kutlanmaktadır. Bu durum iki halkın bir arada yaşamasına, uyumlu bir ulusal ve kültürel canlanmanın ortaya çıkmasına hizmet etmektedir. [970]

2.9.5. Jayıl Bür/Sarı Bür

Burhanizm inancının devam ettiren Altay Türleri de takvim dönemlerine bağlı olarak kutlamalar düzenlemektedirler. Bu kutlamalarda doğurganlık, bolluk, hayvancılıkta bereket gibi amaçlarla dualar edilmektedir. Yaz gündönümüne daha yakın olan haziran ayındaki ilk yeni ayda yeşil yapraklara dualar yapılır ve sunular gerçekleştirilir. Buna Altay Türkleri *Jaşıl bür* derler. Eylül ayında ise sonbahar gündönümüne daha yakın olan dönemde sarı yapraklara sonbahar duası yapılır ve yine sunular gerçekleştirilir. Bu ise Altay Türkçesinde *Sarı bür* olarak adlandırılmaktadır.[971]

2.9.6. Uluslararası Kayçılar (Destancılar) Kurultayı

2017'den beri bağımsız bir etkinlik olarak gerçekleştirilen bu kutlama daha öncesinde El Oyin bayramının programı içerisinde gerçekleştirilmiştir. Türk halklarının çok yönlü özgün kültürünün bir göstergesi olan kahramanlık efsanelerinin boğaz şarkılarıyla icra edilmesi, en eski geleneksel hikâye anlatma sanatlarından biridir. Uluslararası Destancılar Kuraltayı, bu sanatın unutulması sorununun çözümüne katkıda bulunan bir etkinlik olarak ta görev yapmaktadır. Altay Cumhuriyeti, bu kadim sanat türünün muhafaza edilmesine ve bugün hâlâ gelişmesine katkıda bulunan dünya yüzündeki birkaç yerden biridir. *Kayçı* olarak adlandırılan destancılar Altay topraklarının eski mitlerini, kahramanlık efsanelerini ve bunlarla birlikte ulusal manevi ve ahlaki değerleri *kay* adı verilen hikâye ve destanlar aracılığıyla nesilden nesile aktarırlar. Bu kurultay yeni yetenekli sanatçıların belirlenmesine, kayçıların beceri ve profesyonel seviyelerinin geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır.[972] Destancılar eski zamanlardan

[970] Arçın Vladimiroviç Torbakov, a.g.m., s. 64, 65, 66.
[971] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 299.
[972] "*Obşçaya İnformatisa*", https://altai-republic.ru/culture/general-information/, Erişim tarihi: 11.07.2021.

beri insanlardan büyük sevgi ve saygı görmüşlerdir ve halk bilgeliğinin koruyucuları olarak kabul edilmişlerdir.[973]

Resim 2. 170. Uluslararası Kayçılar (Destancılar) Kurultayı - 2018[974]

Etkinlik, Rusya Federasyonu Kültür Bakanlığı, Altay Cumhuriyeti Hükümeti ve Altay Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından düzenlenmektedir. Uluslararası Destancılar Kurultayı'na her yaş grubundan ekipler, uzmanlar, halk geleneklerini inceleyen araştırmacılar ve Orta Asya bölgesinin komşu bölgelerinden, yakın ve uzak ülkelerden gelen konuklar katımaktadır. Bu etkinlik 2019 yılında *Kültür Alanındaki En İyi Etkinlik* ödülünü almış ve bu yönüyle kültürel alandaki etkinliğini ortaya koymuştur.[975] İlk defa 2004 yılında yapılan bu kurultay bugünkü dönemde her yıl gerçekletirilmektedir.

[973] "*Na Altae zaverşilis Mejdunarodnıy kurultay skaziteley*", https://www.tuva.asia/news/ruregions/8033-kurultay.html, Erişim tarihi: 11.07.2021.
[974] Kaynak: https://altai-info.com/novosti/15343-mezhdunarodnyy-kurultay-skaziteley-proydet-v-respublike-altay.html, Erişim tarihi: 11.07.2021.
[975] "*Obşçaya İnformatisa*", https://altai-republic.ru/culture/general-information/, Erişim tarihi: 11.07.2021.

Resim 2. 171. Kültür Alanındaki En İyi Etkinlik Ödülünü Alan

Uluslararası Kayçılar Kurultayı - 2019[976]

2.10. Geleneksel Altay Takvimi

Altay Türklerinin geleneksel takvim sistemi 12 yıllık bir hayvan döngüsünden oluşan Orta Asya takvimleri sistemine dâhil olan takvimdir. Bu sistem Dağlık Altay topraklarına Hunlar tarafından MÖ II. yüzyıl ile MS I. yüzyıl arasında getirildiği yönünde bilgiler mevcuttur. 12 yıllık hayvan takvimi, modern Altay Türklerinin ataları olan eski Türkler tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. VIII. yüzyılın ilk yarısında Terehin Nehri kıyısında Kül Tigin onuruna dikilmiş olan yazıtta ejderha (ulu), yılan (yulan), kaplan (bar) yıllarının isimleri bulunur. 734 yılında vefat eden Mogilyan (Bilge) Kağan'a ithaf edilen kitabede köpek yılı (*ıt yıl*) ve bügün eylül ayını simgeleyen ren geyiği (*sıgun*) ayı geçmektedir. Geleneksel Altay takvimi, bir kronoloji sistemi olarak bugüne kadar muhafaza olmuştur.[977] Altay halkının genel kabulüne göre her hayvan yılının bir anlamı vardır ve yıllar yumuşak, sert ve mutedil olmak üzere ayırılır. Buna göre yumuşak, olumlu, uygun kabul edilen yıllar şunlardır:

[976] Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/31282/, Erişim tarihi: 11.07.2021.
[977] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 288, 299.

- Fare yılı. Fare tutumlu bir hayvan olarak karakterize edilir, iyi bir hasat, ılık kış ve yaz beklenir.

- Tavşan yılı. İyi bir tahıl, fıstık ve çilek hasadı ve bereketli hayvancılık beklenir. Ayrıca bu yılın çocukların sağlığı için uygun olduğuna inanılır.

- At yılı. İnsanlar ve hayvanlar için yumuşak ve elverişli bir yıldır. Ayrıca at Tanrı'nın insanlar için yarattığı ve sıcak nefesili hayvanlardandır. At yılı olması bu anlamda da önemlidir.

- Koyun yılı. Bu yılda hayvanların iyi şekilde yavrulayacaklarına ve uzun süreli yaz mevsimi geçireleceğine inanılır.

Sert, uygunsuz ve olumsuz olarak kabul edilen yıllara şu şekildedir:

- İnek yılı. İnek, aşağı dünyanın tanrısı Erlik'in yarattığı soğuk nefesli olan hayvanlar kategorisine girer, soğuk ve uzun bir kışı haber verir, insanlar ve hayvanlar için elverişsiz bir yıl olacağına inanılır.

- Ejderha yılı. En zor yıllardan biri olarak kabul edilir. Kış, ilkbahar ve sonbaharların soğuk geçmesi beklenir. Gökgürültülü ve sağanak yağış, yangın ve kurak yaz olacağına inanılır. Halk arasında ejderha tarih edilirken *ne hayvan, ne insan, ne de kuştur* denilir.

- Yılanın yılı. Uzun süreli soğuk havanın olacağı bir yıldır. İnsanlar ve hayvanlar için elverişsizdir çünkü yılanın kendisi soğukkanlıdır ve yeraltında bir delikte yaşar.

- Ülker takımyıldızı yılı. Döngünün en olumsuz yıllarından biridir aynı zamanda *don (soğuk) sahibi* olarak da adlandırılır. Bu yılda doğanların dünyadaki bütün hayvanları öldürebileceğine ve hayvanların yıldızlarının gökyüzünde olması nedeniyle bunun günah olmayacağına inanılır.

- Köpek yılı. Soğuk bir yıl olarak kabul edilir. Köpek kışın veya yazın dinlenmeyi bilmeden bütün hayatını yiyecek aramak için harcar bu nedenle bu yıl insanlar için sürekli sürekli çekişme vaat eder.

Mutedil yıllar:

- Leopar yılı. Bir leoparın derisi lekelerle kaplı olması gibi hem iyi hem de kötünün habercisidir, bu nedenle insanlar ve hayvanlar için yıl farklı olacaktır.

- Tavuk yılı. Mutedil bir yıldır. Tavuğun oburluğunun verimi etkileyeceğine ancak bu yılda uzun süredir devam eden sorunların çözebileceğine inanılır.

- Domuz yılı. Hava durumu, yağış ve iyi bir hasat açısından mutedil bir yıldır. Ancak yaban domuzu soğuk nefesi olan bir hayvandır ve öngörülemeyen tepkiler verebilir. Bu nedenle insanlar ve hayvanlar için çekişmelerin olacağı anlamına gelir.[978]

12 yıllık hayvan takviminde sıralama birinci yıl fare yılı (çıçkan jıl), ikinci yıl inek yılı (uy / iynek jıl), üçüncü yıl leopar yılı (bar jıl), dördüncü yıl tavşan yılı (koyon yyl), beşinci yıl ejderha yılı (uluu jıl), altıncı yıl yılan yılı (jılan jıl), yedinci yıl at yılı (at jıl), sekizinci yıl koyun yılı (koy jıl), dokucuncu yıl Ülker takımyıldızı yılı (meçin jıl), onuncu yıl tavuk yılı (taksa jıl), on birinci yıl köpek yılı (iyt jıl), on ikinci yıl ise yaban domuzu yılı (kakay jıl) şeklindedir.[979]

[978] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 291, 292.

[979] E. V. Ençinov. (2018). "Kalendar i kalendarnaya obryadnost". *Transformatsii v obşçestve i tsennosti traditsionnoy kulturı v Respublike Altal (Konets XX - Naçalo XXI)*, İzdatelstvo: Byudjetnoye nauçnoye uçrejdeniye Respbupliki Altay, "Nauçno-issledovatelskiy institüt altaistiki im. S. S. Surazakova", Gorno-Altaysk, s. 177.; L. Karunovskaya. (2010). "Altay ve Teleütlerde 12 Hayvanlı Takvim". Çev. Reshide Adzhumerova, Emine Atmaca, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4, Sakarya, s. 798, 799; E. V. Ençinov, a.g.m., s. 291.

Resim 2. 172. 12 Yıllık Geleneksel Altay Takvimi - 1928[980]

Türklerinde ayların adlandırmaları eski avcı-toplayıcı ekonomi ve kültür tipini yansıtmaktadır. Daha açık bir ifadeyle ay isimlerini, ayın fenolojik (mevsimsel doğal oluşumlarla ilgili bilgi sistemi) özelliklerini içeren eski isimler olarak kabul etmek mümkündür. Geleneksel Altay takviminde, yılın başlangıcını hesaplamak için iki sistem kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi yerel olandır ve iklim ve ekonomik döngü ile ilişkilidir. Buna göre yıl mart ayında başlar (Jılgayak, Nevruz). Diğeri ise Orta ve Doğu Asya halklarının doğasında bulunan ve ortak olandır. Buna göre yeni yıl 23 Ocak ile 13 Şubat arasında, (Cılgayak) yeni ay göründüğünde başlar. Güney ve Kuzey Altay Türk boylarındaki geleneksel ay isimlerinin yerel sisteme göre adlandırılışlarında farklar

[980] Etnograf A. G. Danilin 1928 yılının yazında Şebalinsk bölgesi Kırgısta köyünde yaptığı çalışmalar esnasında, Burhanizm ile ilgili birkaç numune dâhilinde 12 hayvanlı takvimin bu orijinal halini bulmuş ve bunu SSCB Bilimler Akademisi Antropoloji ve Etnografya Müzesi'ne vermiştir. Bu takvim dörtgen ve ahşaptan oluşmaktadır. Boyu 23 santimetre, eni 22 santimetre, kalınlığı ise 2 santimetredir. Takvimin ortasında 3 milimetre derinliğinde yuvarlak bir çıkıntı vardır. Bu çıkıntıdaki gamalı haç (Moğolca *uljati utasun* yani kutsal ip) sonu olmayan bir düğüme benzemektedir. Onguday bölgesindeki Kenga köyünde yarlıkçı Şunda Uyalbasov'da da aynı takvim bulunmuştur. Bu takvimin iki yanında jajık adı verilen at kılından iki ip bağlanmıştır. Bu ipler Burhanizm inancının simgelerindendir. Bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: L. Karunovskaya, a.g.m. s. 799, 800.

bulunsada birçok ortak adlandırmanın bulunması dikkat çekicidir.[981] Buna göre Güney Altay Türk boyu olan Altay Kijilerin aylara verdikleri geleneksel adlandırmalar şu şekildedir:

Mart-Nisan*: Tuulan ay* (Ilık ay)

Nisan-Mayıs: *Kandık ay* (Kandık toplama ayı)

Mayıs-Haziran: *Küyük ay* (Guguk ayı)

Haziran-Temmuz: *Kiçü izü ay* (Az sıcak ay)

Temmuz-Ağustos: *Jaan izü ay* (Çok sıcak ay)

Ağustos-Eylül: *Küski kuran ay* (Yaz karaca ayı)

Eylül-Ekim: *Sıgın* (Maral güz ayı)

Ekim-Kasım: *Ürülgen ay* (Şiddetli rüzgâr ayı)

Kasım-Aralık: *Küçürgen ay* (Az rüzgârlı ay)

Aralık-Ocak: *Kışkı kuran ay* (Kışın erkek karacası ayı)

Ocak-Şubat: *Çagan ay* (Beyaz ay)

Şubat-Mart: *Koçkor ay* (Argali ayı)

Güney Altay Türk boyu olan Telengitlerin aylara verdikleri geleneksel adlandırmalar şu şekildedir:

Mart-Nisan: *Küçü süük ay* (Az donlu ay)

[981] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 292.

Nisan-Mayıs *Jastın baş ayı* (Bahar başı ayı)

Mayıs-Haziran: *Küük ay* (Guguk ayı)

Haziran-Temmuz: *Jaydın baş ayı* (Yazın başı ayı)

Temmuz-Ağustos: *Jaydın orto ayı* (Yaz sonu ayı)

Ağustos-Eylül: *Jaydın kuyrik ayı* (Yazın kuyruğu ayı)

Eylül-Ekim: *Küstin baş ayı* (Güzün başı ayı)

Ekim-Kasım: *Kuran ay* (Erkek karaca ayı)

Kasım-Aralık: *Sıgın ay* (Maral ayı)

Aralık-Ocak: *Koçkor ay* (Argali ayı)

Ocak-Şubat: *Çagan ay* (Sızlatan don ayı)

Şubat-Mart: *Ulu suuk ay* (Sert donlu ay

Güney Altay Türk boyu olan Teleütlerin aylara verdikleri geleneksel adlandırmalar şu şekildedir:

Mart-Nisan: *Tuulan ay* (Ilık ay)

Nisan-Mayıs: *Kandık ay* (Kandık toplama ayı)

Mayıs-Haziran: *Kuuk ay* (Guguk ayı)

Haziran-Temmuz: *Küçü izü ay* (Az sıcak ay)

Temmuz-Ağustos*: Jaan izü ay* (Çok sıcak ay)

Ağustos-Eylül: *Küs pacı ay* (Güzün başı ayı)

Eylül-Ekim: *Küs ortrezi ay* (Güzün ortası ayı)

Ekim-Kasım*: Sıgın ay* (Maral ayı)

Kasım-Aralık: *Kuran ay* (Erkek karaca ayı)

Aralık-Ocak: *Küs küyrugi ay* (Güz sonu ayı)

Ocak-Şubat: *Çagan ay* (Sızlatan don ayı)

Şubat-Mart: *Koçkor ay* (Argali ayı)

Kuzey Altay Türk boyu olan Tubaların aylara verdikleri geleneksel adlandırmalar şu şekildedir:

Mart-Nisan: *Körük ay* (Çizgili sincap ayı)

Nisan-Mayıs: *Kandık ay* (Kandık toplama ayı), Tarıg ay (Tarla ayı)

Mayıs-Haziran: *Jaa şabar ay* (Ot biçme ayı), Kıra şabar ay (Tarla otunu biçme ayı)

Haziran-Temmuz: *Ottor ay* (Çöp [ot] ayı)

Temmuz-Ağustos*: Jittıg ay* (Kokolu ay)

Ağustos-Eylül: *Bıçan ay* (Saman yapma ve tahılların olgunlaşıp biçildiği ay)

Eylül-Ekim: *Sıgın ay* (Maral ayı)

Ekim-Kasım*: Şana ay* (Kayak ayı)

Kasım-Aralık: *Ulu kırlaç/Kırlaç ay* (Sert soğuklar ay)

Aralık-Ocak: *Ulu naan kırlaç ay* (Sert don ayı)

Ocak-Şubat: Tögönök ay (Aldatıcı ay)

Şubat-Mart*: Çel/Çiin ay* (Rügâr ayı)

Kuzey Altay Türk boyu olan Çelkandıların aylara verdikleri geleneksel adlandırmalar şu şekildedir:

Mart-Nisan: *Acik ay* (Geçit ayı)

Nisan-Mayıs: *Köörük ay* (Çizgili sincap ayı, Tarıg ay (Tarla ayı)

Mayıs-Haziran: *Öönük ay* (Ot büyümesi ayı), Tarıg ay (Tarla ayı)

Haziran-Temmuz: *Odo ay* (Çöp [ot] ayı)

Temmuz-Ağustos: *Jıttıh jaylu ay* (Kokolu ay)

Ağustos-Eylül: *Piçen şabar ay* (Ot biçme ayı)

Eylül-Ekim: *Orog ay* (Keçiyolu ayı)

Ekim-Kasım: *Ürtün ay* (Başak yanma ayı)

Kasım-Aralık: *Kurtanak/Kurtına ay* (Yaşlılar ayı)

Aralık-Ocak: *Ulu kırlaş ay* (Sert don ayı)

Ocak-Şubat: *Kicık kırlaş ay* (Don ayı)

Şubat-Mart: *Çel ay* (Rüzgâr ayı)

Kuzey Altay Türk boyu olan Kumandinlerin aylara verdikleri geleneksel adlandırmalar şu şekildedir:

Mart-Nisan: *Acik ay* (Dağ geçiti ayı)

Nisan-Mayıs: *Kürek ay* (Çizgili sincap ayı)

Mayıs-Haziran: *Ak balık ay* (Ak balık ayı)

Haziran-Temmuz: *Odog ay* (Yabani ot ayıklama ayı)

Temmuz-Ağustos: *Çıdıg ay* (Kokulu ay, yağmurlu ay), *Kuştın ayı* (Kuş yavrsu ayı)

Ağustos-Eylül: *Çargı ay* (Yıldırım ayı)

Eylül-Ekim: *Nabıs ay* (Kuşların göç ayı)

Ekim-Kasım: *Turna ay* (Turna ayı)

Kasım-Aralık: *Kurtıyak ay* (Yaşlılar ayı)

Aralık-Ocak: *Ulug kırlaç ay* (Sert don ayı)

Ocak-Şubat: *Kiçik kırlaç ay* (Don ayı)

Şubat-Mart: *Çalin/Çilin ayı* (Rüzgâr ayı)[982]

Resim 2. 173. Geleneksel Adlandırmalarıyla Ayların Gösterildiği Takvim - 2016[983]

[982] E. V. Ençinov, a.g.e., s. 293.
[983] Kaynak: https://zeleniyostrov.ru/node/17, Erişim tarihi: 25.01.2021.

2.11. Geleneksel Müzik Aletleri

2.11.1. Komıs

Komıs, Altay Türkleri arasında en yaygın olan geleneksel çalgıdır. Vibratör görevi gören demir dilin bağlı olduğu metal bir gövdeden oluşur. Hem genç hem de yaşlı Altay Türkleri komıs çalabilmektedirler. Komıs çalarken çeşitli nefes alma ve artikülasyon (boğumlanma) teknikleri kullanılarak sesin karakterini değiştirebilmektedir. Komıs sanatçıları icra esnasında dil ve gırtlak hareketini de kullanmaktadırlar. Altay komısı Yakut Türklerinin komısından daha küçüktür ve Tuva Türklerinin komısına benzemektedir. Altay Türkleri gerçekleştirdikleri bazı ritüellerde komıs kullanmaktadırlar.[984] Örneğin Altay'ın ve taygaların sahibi olan ruha yapılan dua ve iyi dileklerde komusun da kullanıldığı görülmektedir.[985]

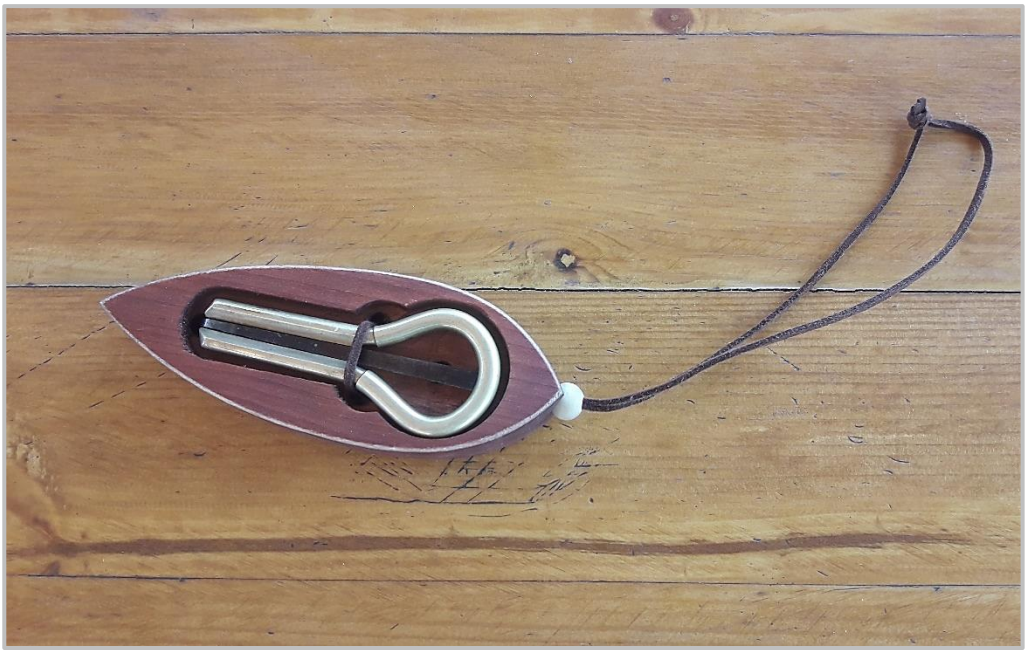

Resim 2. 174. Komıs[986]

[984] Burkit Nurasıl. (2020).“*Muzikalniye instrumentı turkoyazıçnıh narodov Sibiri*”, https://e-history.kz/ru/news/show/28630/, Erişim tarihi: 11.07.2021.
[985] N. V. Ekeev, a.g.m., s. 147.
[986] Fotoğraf: Cemil Şimşek, 22.09.2021.

XX. yüzyılda Altay Türklerinin komısı sadece Dağlık Altay'ın uzak bölgelerinde muhafaza olmuş olsa da bugün ustalar sayesinde restore edilip canlandırılmıştır. İnanışa göre komıs çalan Altay kamları, tınıları ve titreşimlerin türünü değiştirerek üç dünyanın (aşağı, orta, yukarı) etrafında hareket edebilmektedirler.[987] Komıs çalarken çalan kişinin gırtlağını açması durumunda sesler ciğerlere kadar nüfuz eder, melodi müzisyenin göğsünde çalmaya başlar ve adeta ruhunun en derin köşelerinden ses büyüyerek çıkar. Ancak inanışa göre sesin bu şekilde büyümesi herkesin yapabileceği bir olgu değildir ve özel kimeselere verilmiş bir yetenektir.[988]

Resim 2. 175. Komıs Çalan Kadınlar - 1929[989]

2.11.2.Topşur

Topşur, Altay Türklerinin geleneksel ve çift telli bir müzik aletidir. Geleneksel anlamdaki topşurun üzerindeki telleri at saçından yapıldığı için sesi çok yüksek değildir. Perdesizdir ve sadece iki telden oluşmaktadır. Uzunluğu 80-100 santimetre, gövde

[987] "Komıs-vargan", https://www.altai-tour.ru/about_altai/kultura/komus-vargan/, Erişim tarihi: 11.07.2021.
[988] "*Legenda o komıse*", http://улала.рф/informatsiya.html. Erişim tarihi: 11.07.2021.
[989] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88854?query=комыс&index=0, Erişim tarihi: 11.07.2021.

genişliği ise 20-30 santimetre kadardır. Sapı ve gövdesi tercihen sedir ağacından olmak üzere tek bir tahta parçasından oyulur. Kayçıların boğazlarıya söylediği kahramanlık efsaneleri ve halk müziği ezigeleri toşur eşliğinde icra edilir. Altay mitolojisinde dünyanın yaratıldığı dönemde de topşurun var olduğu, kendisinin canlı olduğu ve canlı bir ağaçtan (sedir) yapılması gerektiği şeklinde bilgiler geçmektedir.[990]

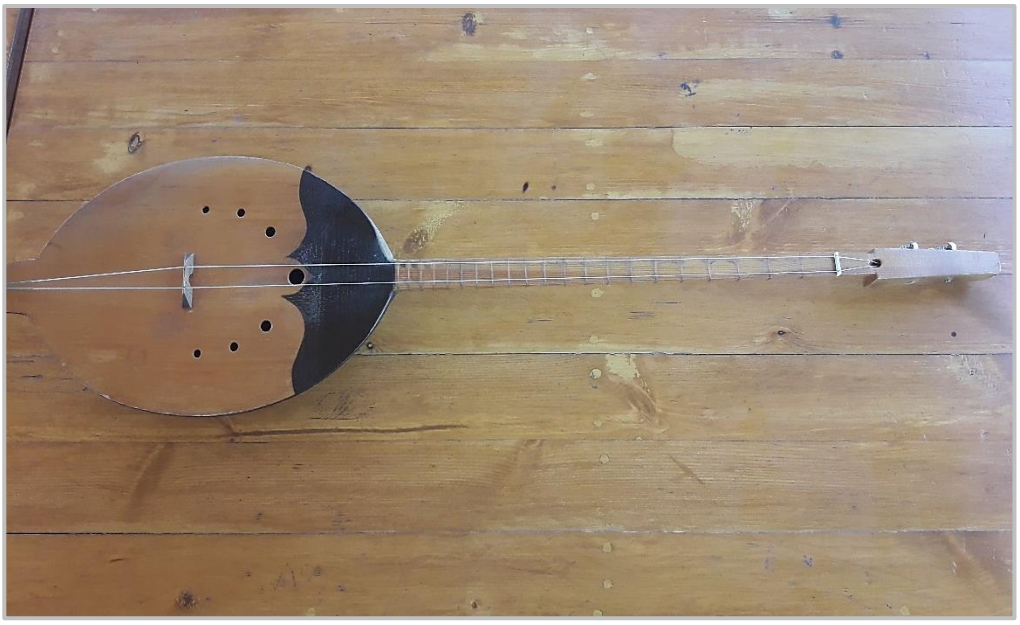

Resim 2. 176. Topşur[991]

[990] Yamaeva, E. E., (2004). *Duhavnaya kultura altaytsev (Epos, mif, ritual)*, Doktorskaya disetrtatsiya İnstitüt gumanitarnıh issledovaniy Respubliki Altay, http://www.dslib.net/etnografia/duhovnaja-kultura-altajcev.html, Erişim tarihi: 11.07.2021.
[991] Fotoğraf: Cemil Şimşek, 22.09.2021.

Resim 2. 177. Topşur Çalan Altay Türkü - 1929[992]

2.11.3. İkili

Altay Türklerinin geleneksel çalgılarından biri olan *ikili* dış görünüş itibariyle arkaik özelliklerini bugüne kadar muhafaza etmiştir. İkili Altay Türklerinin efsanelerinde ve destanlarında sıklıkla adı geçen bir müzik aletidir. Tuva Türklerinde *igil*, Hakas Türklerinde *ııh*, Kazak Türklerinde *kobız* ve Özbek Türklerinde *kobuz* şeklinde adlandırılan ve ikiliye benzeyen yaylı enstürmanlar mevcuttur.[993]

[992] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88833?query=топшуре&index=2, Erişim tarihi: 11.07.2021.

[993] M. S. Tonov. (2017). "Muzıkalnıye enstrumentı altaytsev: k probleme traditsionnoy formı i ih modernizatsii", *Materialı Konferensii Altualniye problemı Altayskoy dramaturgii: k 120-letiyu Pavla Kuçiyaka*, red. M. S. Dedina, Gorno-Altaysk, s. 254.

Resim 2. 178. İkili[994]

İkili, at saçından yapalın çift telli olan ve yaylı bir çalgıdır dış görünüş olarak topşura benzese de daha yüksek bir duruşa sahiptir. İkili söğüt dalından yapılmış bir yay ile çalınır. At saçından yapılmış olan yayın ses çıkarması için üzeri karaçam veya sedir ağacının reçinesiyle ovulur. Enstrüman çalınırken sol diz üzerine yerleştirilir veya bacaklar arasında eğik şekilde tutulur, gövdesi bacaklara hafifçe bastırır. Yayın bir gerginlik bloğu yoktur, bu nedenle çalma sırasında, gevşek olan tel sağ elin parmağıyla çekilerek gerdirilir. Bu enstrüman tek başına yüksek bir sese olmasa da melodik ve zengin bir sese sahiptir.[995]

[994] Fotoğraf: Cemil Şimşek, 22.09.2021.
[995] "*İkili*", https://www.altai-tour.ru/about_altai/kultura/ikili/, Erişim tarihi: 11.07.2021.

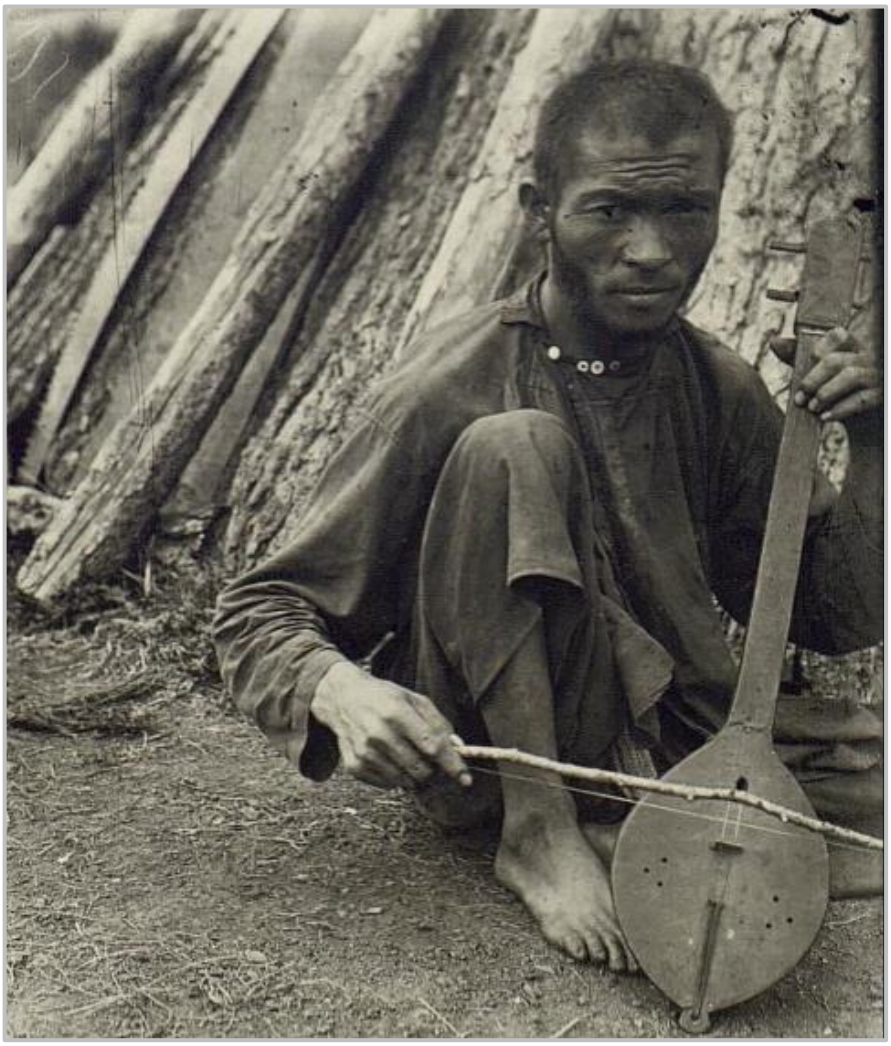

Resim 2. 179. Geleneksel Çalgı İkili Çalan Altay Türkü - 1927[996]

2.11.4. Şoor

Şoor/çoohur, Altay Türklerinin geleneksel müzik aletlere arasında üflemeli bir müzik aleti olarak yer tutmaktadır. Bir flüt çeşidi olması yönüyle benzerleri birçok ülke ve halk tarafından kullanılmaktadır. Bu tip üflemeli çalgaların prototipi, yaklaşık 1600 yıllık eski bir Çin enstrümandır. Şoor ise Altay Türklerine özgü olan özel bir flüt türüdür. Aletin uzunluğu 50-80 santimetre arasındadır. Çapı ise yaklaşık 2-3 santimetre

[996] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87680?query=икилом&index=0, Erişim tarihi: 21.04.2021.

kadardır.[997] Özellikle çocuklar şoor çalmayı çok severler. Şoor, evlerinden uzakta, yüksek dağlarda veya çayırlarda koyun veya keçi otlattıkları zaman çocuklara yardım eden bir dost gibidir.[998]

Resim 2. 180. Şoor[999]

Şoorun ortaya çıkması, yerli halk tarafından anlatılan efsanelerde geçmektedir. Bu efsanelerden birine göre bir zamanlar bir çoban, rüzgâr estiği esnada gizemli ve güzel bir sesin çıktığını fark etti. Meraklandı ve sesin kaynağını bulmaya karar verdi. İçi boş kamış saplarının ses çıkarması onun için bir ilginç bir keşifti. Kızvrak zekâlı çoban kamışın sapını kırdı ve bu esnada üzerine üç delik açtı ve böylece ilk şooru tesadüfen yapmış oldu.

Başka bir efsaneye göre soylu bir aileden bir kıza âşık olan genç bir adam kızla evlenmek istedi. Ancak kızın ailesi, erkeğin soylu olmayan bir aileden olması nedeniyle kızlarını vermeyi reddetti. Bu duruma çok üzülen genç adam doğada dolaşmaya çıktı. Bu esnada aniden bazı melodik sesler duydu. Bu sesler onu o kadar büyüledi ki genç adam sesin kaynağını aramaya başladı. Fakat yakınlarda tek bir canlı bile yoktu ve bu sesin

[997] "*Duhovoy muzıkalnıy instrument Şoor*", http://www.altaikomus.ru/muzyikalnyie-instrumentyi-altaya/duhovoy-muzyikalnyiy-instrument-shoor/, Erişim tarihi: 11.07.2021.
[998] N. V. Ekeev, a.g.m., s. 147.
[999] Fotoğraf: Cemil Şimşek, 22.09.2021.

kırık bir kamışın rüzgârda hareket etmesi sonucu ortaya çıktığını fark etti. Genç adam bir kamış kesip ondan ses çıkarmaya yani çalmaya çalıştı. Doğada duyduğu sesleri enstrümandan çıkararak kısa sürede çalmayı öğrendi. Sevdiği kızın evinin yanına geldi ve şooru çalmaya başladı. Herkes bu alışılmadık enstrümanın melodisi ve seslerinden o kadar etkilendi ki kızın ailesi gence kızlarını vermeyi kabul etti. Böylece genç adam sevdiği kadınla evlenmiş oldu.

Genel olarak değerlendirildiğinde Altay Türklerinin şooru sadece bir müzik aleti olarak değil doğa ile iletişim ve bağlantı aracı olarak gördüklerini söylemek mümkündür. Şoorun çıkardığı ses, hafif bir rüzgâr, kuş cıvıltısı veya bir nehrin şırıltısı gibidir. Altay Türkleri, bazen çobanların şoor sesinin yardımıyla hayvanları sakinleştirmeyi başardıklarını belirtmektedirler.[1000] Yine inanışa göre şoor Altay'ın sahibi olan ruhun dinlemeyi en çok sevdiği enstrümanlardan biri olarak kabul edilmektedir.[1001]

Resim 2. 181. Şoor Çalan Altay Türkü[1002]

[1000] "*Duhovoy muzıkalnıy instrument Şoor*", http://www.altaikomus.ru/muzyikalnyie-instrumentyi-altaya/duhovoy-muzyikalnyiy-instrument-shoor/, Erişim tarihi: 11.07.2021.
[1001] "*Altayskiye narodnıye muzıkalnıye instrumentı*", https://vk.com/@nbra04-altaiskie-narodnye-muzykalnye-instrumenty, Erişim tarihi: 11.07.2021.
[1002] Kaynak: https://gramho.com/media/2545092944697514623/, Erişim tarihi: 11.07.2021.

2.12. Altay Kültürünü Aktaran Bir Unsur Olarak Altay Türkçesi ve Lehçeleri

Bir dilin gelişiminin tarihi o dili konuşan insanların gelişiminin tarihi ile ayrılmaz şekilde bağlantılıdır. Bugün Altay Cumhuriyeti'nin halkı olarak yaşamlarına devam eden Altay Türklerinin çeşitli etnik gruplarının tarihsel evrimi de kendi dillerine yansıyan özelliklere sahiptir. Bugün Altay Cumhuriyeti'nin resmi dilini oluşturan Altay Türkçesi VIII. yüzyılda doğmuş ve XX yüzyılın başlarında Altay Cumhuriyeti'nin resmi dili olan *Altay Dili* olarak 7 Haziran 1997 tarihinde bu cumhuriyetin anayasasında yerini almıştır.[1003] Türk dillerinin tarihi üzerine ilk yazılı anıtlar eski Türk çağına yani Göktürklere kadar uzanmaktadır. Altay Türkçesinin gerçek materyallere dayalı olarak analiz edilebilmesi de Göktürk döneminden sonrasına (yaklaşık olarak MS VI. yüzyıldan itibaren) ait materyallerin incelenmesiyle mümkün hale gelmiştir. Zira o dönemde runik harflerden oluşan bir yazı çeşidi kullanılmış ve bunlar bugüne kadar ulaşmıştır.

Eski Türk çağı, Tele ve eski Türklerin (Tukyu) çeşitli aşiret gruplarının karışımı temelinde oluşmuş modern Altayların en eski atalarının etnogenez zamanıdır. Yenisey-Orhun yazıtlarında Altay Türklerinin boy isimleriyle örtüşen boy ve kabilelerin adları bulunmaktadır (Tölös, Kıpçak, Tirgeş, Todoş gibi). Bununla birlikte eski Türk döneminden kalma yazıtlarda bugünkü Altay Türkçesinde bulunan başka kelimeler de bu yazıtlardaki metinlerde mevcuttur (*han-kaan, öl-öl, yok boltı-jok boldı, yeti tüz-jeti tüz* (yedi renk), *buka-buka* (boğa), *yara-jara* (yaramak-fayda) gibi).[1004] Zira Altay coğrafyası genellikle Yenisey olarak adlandırılan Türklerin runik alfabesinin çeşitliliğinin dağılımının en uç kuzey sınırıdır.[1005]

Doğu Göktürklerden sonra Altay Cumhuriyeti'nin de içinde bulunduğu bölgeye 745 yılında Uygurlar hâkim olmuşlardır. Uygurlar, modern bilimsel varsayımlara göre

---

[1003] Anayasanın 13. maddesi için bkz.: *Konstitutsiya Respubliki Altay (Osnovnoy Zakon)*, http://docs.cntd.ru/document/304200009, Erişim tarihi: 26.01.2021.

[1004] A. E. Çumakaev. (2014). "Altayskiy yazık i ego dialektı", *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk, s. 255.

[1005] A. M. Şçerbak. (2001). *Turkskaya Runika-Proishojdenie Drevneyşey Pismennosti Turok, Granitsı Yeyo Parsprastraneniya i Osobennosti İspolzovaniya*, Nauka, SanktPeterburg, s. 21.

Aramice yazı biçimlerinden birine kadar uzanan Soğd alfabesine dayanarak kendi yazılarını icat etmişlerdir. Uygur Devleti'nin çöküşünden sonra, Uygurların bir kısmı, IX. yüzyılda İrtış bölgesindeki Kimeklerin bir parçası olmuşlardır. 840 yılında Sayan Dağları'nı aşan ve Uygurları mağlup eden Kırgızlar, Orta Asya'da lider konuma gelmişlerdir. Hem Altay Türklerinin tarihî sürecinden hem de Kırgız ve Altay Türkçelerinin dilbilimsel yakınlığından da anlaşılacağı Kırgız ve Altay Türkçelerinin bu yakınlığı, Kırgız Türkçesinin Altay Türkçesiyle yoğun etkileştim yaşadığını göstermektedir.

Türk dillerinin çeşitli sınıflandırmalarında, Altay ve Kırgız dillerini bir gruba dâhil edildiği sınıflandırmalar da mevcuttur. Örneğin Türk dillerinin sınıflandırmasıyla öne çıkmış olan Rus Türkolog, dil bilimci ve etnolog. N.A. Baskakov (1905-1995) bu dilleri Doğu Hun Türk dillerinin Kırgız-Kıpçak grubunda göstermektedir. N. A. Baskakov ve ilk Altay dilbilimcisi T. M. Toşçakova'nın kaleme aldıkları Oyrotça-Rusça sözlükte Altay Türkçesinin modern Kırgız Türkçesi ile genetik olarak çok benzeştiğini ayrıca fonetik, morfolojik, leksikolojik ve Kıpçak diyalektiyle ortak çok yönünün olduğunu bildirmektedirler.[1006] Ayrıca Kırgız dilinin oluşumu konusunda önemli araştırmalarda bulunmuş olan dil bilimci ve tarihçi B. M. Yunusaliev (1913-1970), Altay ve Kırgız dillerinin farklı dil seviyelerinde yakınlığını gösteren çok sayıda dilbilimsel olguyu aktarmaktadır.[1007] V. İ. Verbitskiy de bununla ilgili olarak Altay Türkçesinin bazı özelliklerinin Kırgızcaya benzediğini, belli sayıda Uygurca ve çok sayıda Moğolca kelime içerdiğini söylemektedir.[1008]

Bu çalışmalar haricindeki diğer dil çalışmalarında elde edilen bilgiler de birlikte değerlendirildiğinde bugüne kadar ulaşmış olan Altaylar ile Kırgızların dilinin yakınlığının, bu halkların ataları arasındaki yakın ve uzun vadeli bağlara tanıklık etiğini söylemek mümkündür. Zira arkeolojik çalışmalar Kırgızların yoğun bir biçimde Altay ve

[1006] N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *Oyrotsko-Russkiy Slovar*, İzdatelstvo OGİZ, Moskva, 1947, s. 221.
[1007] A. E. Çumakaev, a.g.m., s. 256.
[1008] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 26.

İrtış bölgesinde yayıldıklarını göstermektedir.[1009] Ayrıca Kaşgarlı Mahmut'un[1010] Araplara Türkçe öğretmek için kaleme almış olduğu *Divan-ü Lugati't Türk*[1011] adlı eserinde ise 722'si isim, 691'i fiil olmak üzere Altay Türkçesiyle ortak 1413 kelime olduğu tespit edilmiştir ve bu da önemli bir ayrıtı olarak dikkat çekmektedir.[1012]

XIII. yüzyılın başında Yenisey Kırgızları, Telengitler, Telesler, Urasutlar (Moğol boyu), Keştemler (Teleüt soyu) ve diğer Sayan-Altay toplulukları Moğol Devleti'nin içinde yaşamışlardır. Moğol hâkimiyeti döneminde (XIII-XIV yüzyıllar), Moğol dilinden etkilenen ve önemli sayıda kelime alan Altay Türkçesinin kelime dağarcığının en büyük değişikliğe bu dönemde maruz kaldığı görülmektedir. Altay dilbilimi üzerine önemli çalışmalar yapmış olan V. N. Tadıkin, Altay Türkçesinin Güney Altay lehçelerinin kuzey lehçelerinden daha fazla Moğolca kelimeler içerdiğini ilk olarak ortaya koyan kişi olmuştur.

XVII. yüzyıl ile XVIII. yüzyılların ilk yarısı arasındaki dönemde Dağlık Altay bölgesi Cungar Hanlığı'nın sınırları içinde yer almıştır. O dönemde, bugünkü Altayların en yakın ataları Telengitler ve Altay Soyonları olarak adlandırılmıştır. Kuzey Altay boyları olan Kumandinler, Çalkandılar ve Tubalar da o dönemde yaşamlarını bu coğrafyada sürdürmüşlerdir. Ancak o dönemde Tuba adı kullanılmadığı için bunun yerine dört büyük soyun adı olan *Komdoş, Küzen, Tirgeş (Kergesh)* ve *Yus* adları kullanılmıştır. Cungar Hanlığı'nda 1648 yılında Budist rahip ve misyoner Zaya Bandita (1599-1662) tarafından Moğol alfabesi temel alınarak icat edilen Oyrat alfabesi kullanılmıştır. Bu alfabe Altay Türklerince *üzük biçik, todo biçik* olarak adlandırılmaktadır. Oyrat yazısının

---

[1009] Mehmet Kıldıroğlu. (2006). "IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 30, Erzurum, s. 149.

[1010] Kaşgarlı Mahmud'un hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ömer Faruk Akünb (2002). "Kâşgarlı Mahmud". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25, TDV Yayını, Ankara, s. 9-15.

[1011] "*Türk dilinin ilk sözlüğü olan Dîvânü lugāti't-Türk, çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü karakterini taşımaktadır. Bununla birlikte eser yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçe'nin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda döneminin tıbbı ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır… Kâşgarlı Mahmud eserini yazarken o devrin Türk illerini bir bir dolaşmış ve doğrudan doğruya kendi derlediği dil malzemesine dayanmıştır… Dîvânü lugāti't-Türk'te esas itibariyle Karahanlı Türkçesi üzerinde durulmakla birlikte Oğuzlara da önemli bir yer verilmiştir… Sözlükte ayrıca ağızların fonetik ve morfolojik değişiklikleri üzerinde de durulmuştur.*", Eser ile ilgili olarak bu ve daha detaylı bilgi için bkz.: Mustafa S. Kaçalin (1994). "Dîvânü Lugāti't-Türk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, TDV Yayını, İstanbul, s. 447.

[1012] Abdullah Elcan. (2019). "Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Söz Varlığının Altay Türkçesindeki Görünümü Üzerine". *Yeni Türkiye Dergisi*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayını, Yıl 25, Sayı 105, Ocak-Şubat, Ankara, s. 336.

Altay Türkleri tarafından kullanıldığına dair kanıtları içeren en eski belge olarak, Kuznetsk askerî görevlisi I. Semenov-Bıdov'un 11 Ağustos 1738 tarihli raporunu göstermek mümkündür. XVIII. yüzyılda Dağlık Altay'da todo biçik yaygın şekilde kullanılmıştır. Örneğin Altay Türkü zaysanlar ve toplum içindeki saygın kişiler Cungarya yönetimiyle yaptıkları yazışmalarda bu alfabeyi kullanmışlardır.[1013] Dağlık Altay'da Rus egemenliğinin başlaması sonrasında da Oyrat yazısı XIX yüzyıl ile XX. yüzyılın başı arasındaki dönemde bir süre Altay Türkleri tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Sonraki dönemdi bir süre Latin alfabesi kullanılmış olsa da nihayetinde ise Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır ve bu durum bugüne kadar devam etmektedir.

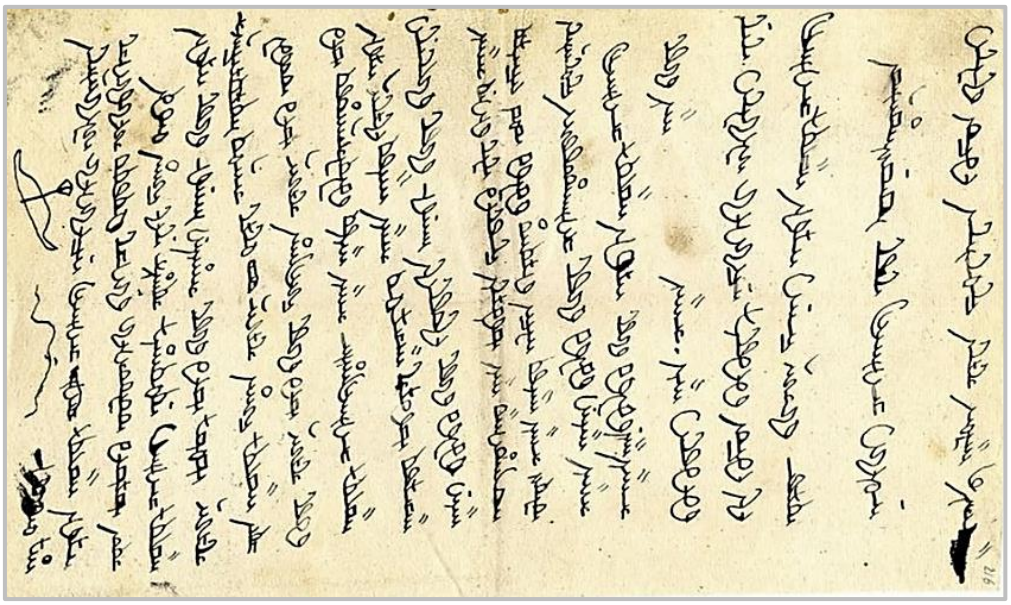

Resim 2. 182. Oyrot Alfabesiyle Yazılmış Altay Türkü Zaysanların

Rus Tebaasına Alınma Talepleri[1014]

V. V. Radlov, 1866-1896 yılları arasında yedi cilt olarak yayımladığı *Obraztsı Narodnoy Literaturı Turkskiş Plemen* yani *Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri* adlı eserinin önsözünde Sibirya'nın Türk dillerinin Müslüman medeniyetinden

[1013] A. E. Çumakaev, a.g.m., s. 257.

[1014] Fotoğraf: Altay Cumhuriyeti A. V. Anohin Milli Müzesi, Kaynak: http://www.musey-anohina.ru/index.php/ru/occupied-260/item/352-260-let-so-dnya-vkhozhdeniya-altajskogo-naroda-v-sostav-rossijskogo-gosudarstva, Erişim tarihi: 21.01.2021.

etkilenmediğini ve bu nedenle eski Türk unsurlarını saf haliyle koruduğunu vurgulamakta ve bunun ortak Türk dili temelinin incelenmesi için önemli olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca V. V. Radlov Altay ve Teleüt alt lehçelerinin, yani Altay Türkçesi lehçelerinin küçük farklılıklara sahip olduğunu ve orijinal Türk karakterlerini koruduklarını da söylemektedir. V. V. Radlov, Kara Tatarların yani Tubaların dilini, Altay ve Lebed Tatarlarının (Çalkandılar) alt lehçeleri veya lehçeleri arasında bir orta tip olarak gördüğünü de bu eserinde bildirmektedir.

Altay Türkçesi, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında Altay'da faaliyetlerine başlayan ve asıl amacı Hıristiyanlığı yerli halk arasında yaymak olan Altay Ruhani Misyonunun temsilcileri tarafından da incelenmiştir. İlk başta ruhani misyonun üyeleri Altay'ın yerli halkının çoğunlukla Rusça konuşmaması, Rusça konuşmayı anlamaması ve yerel halkın lehçelerinin çeşitli olması nedeniyle büyük zorluklar yaşamıştır. Bu nedenle misyonerler, Hıristiyanlığın Altay Türkleri arasında yaygınlaşması için onların kendi ana dillerinde ortak bir yazı dili yaratmanın gerekli olduğunu anlamışlardır. Böylece XIX yüzyılın birinci yarısının sonlarında Kiril alfabesine dayalı Altay alfabesini icat edilmiştir. Altay Türklerinin Teleüt lehçesi, Ruslarla ilk yakın teması Teleütlerin kurması ve onların Hıristiyanlığı kabul etmeye başlamaları nedeniyle yazı dilinin temeli olarak seçilmiştir. Örneğin ilk Altay Türkü yazar ve eğitimci olan M. V. Çevalkov (1817-1901) Kuznetsk'in yerli Teleütlerindendir. Ortak alfabenin ortaya çıkması ve kullanıma girmesiyle birlikte, ilk basılan eserler Altay Türkçesinde yayınlanmış ve daha sonra Altay Türkçesine ve sözlü halk edebiyatı çalışmalarına adanmış özel bilimsel çalışmalar yayınlanmaya başlamıştır.[1015]

Rusların Altaylarda Ortodoks Hristiyanlığı yaymak için başlattığı Altay Ruhani Misyonu'nun yürütücülerinden olan misyoner din adamı Vasiliy İvanoviç Verbitskiy,[1016] Altay coğrafyasında ve yerli Altay halkları arasında araştırmalarda bulunmuş ve Altay halklarının dili, kültürü ve etnografyası üzerine önemli bazı çalışmalar ortaya koymuştur. Moskova Üniversitesi Doğa Bilimleri, Antropoloji ve Etnografya Tutkunları İmparatorluk Topluluğu'nun bir üyesi olan A. A. İvanovskiy'nin derlediği *Altayskiye*

[1015] A. E. Çumakaev, a.g.m., s. 259.
[1016] V. İ. Verbitskiy'nin hayatı ve misyonerlik faaliyetleri için bkz.: Fatih Ünal, a.g.m. s. 197-205.

İnorodtsı yani *Altay Gayrırusları* adlı eserde V. İ. Verbitskiy, Altay Türkçesinin ve lehçelerinin sözcüksel ve gramer özelliklerinin karakteristiğini vermiştir.[1017] Yine bu eserde Virbitskiy, Altay Türkçesinin Kırgız Türkçesine çok yakın olduğu sonucuna varmış ve Altay'da Uygurca ve Moğolca sözcük öğelerinin varlığına işaret etmiştir. V. İ. Verbitskiy'e göre bu durum Altay Türklerinin atalarının farklı göçebe kabilelerle temaslarının sonucunda ortaya çıkmış bir durumdur. Ayrıca Altay boylarının bütünün, hatta her nahiyenin kendine has bazı özellikleri bulunduğunu, ancak bunların önemli olmadığını, bu nedenle Altay Türkçesinin iki ana lehçesini bilen birinin bütün Altay gayrıruslarıyla rahatça iletişim kurabileceğini de eklemiştir.[1018]

V. İ. Verbitskiy, sözcüksel olanlara ek olarak, Altay Türkçesinin kuzey ve güney lehçeleri arasındaki farkı açıklarken *j-* sesi[1019] yerine kelime başında *ç-* sesinin kullanıldığını söylemiştir. Yine güney lehçesinde *çakşi*, kuzey lehçelerinde *yakşi*, ayrıca çoğul eki güney lehçesinde *–dar,* kuzey lehçesinde *-lar* şeklinde olduğunu da eserinde belirtmiştir.

XIX yüzyıl ile XX. yüzyılın başları arasındaki dönemde, etnografik literatürde Altay'ın yerli nüfusu Altay Kijiler, Telengitler, Tubalar, Çalkandılar, Teleütler ve Kumandinler olarak adlandırılmıştır. O dönemdeki araştırmacılar Altay Türkçesini güney ve kuzey lehçeleri olarak iki gruba ayırmışlardır. Altay lehçelerinin güney grubu Altay kişi ve Teleüt lehçeleri oluşturmuştur. Ancak XIX yüzyıl ile XX. yüzyılın başları arasındaki dönemde Telengit lehçesi şeklinde ayrı bir adlandırma kullanılmamıştır. Çünkü Altay Kiji ve Telengit boylarının lehçeleri ayrı lehçeler olarak kabul edilmemiştir. Kuzey grubu lehçeleri ise Kara Tatarlar (Tubalar), Kumandinler ve Çalkandılar (Lebed) ağızlarından oluşmuştur.

XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başı arasındaki dönmede kaleme alınmış olan bilim insanlarının eserlerinde Telengit lehçesini konuşanların dil özellikleri ile ilgili olark özel bir bilgi bulunmamaktadır zira dil planı çerçevesinde ayrı bir lehçe olarak

[1017] Bu bilgi için bkz.: V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 26-42.
[1018] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 35.
[1019] Altay Türkçesi alfabesindeki *j* harfi Türkiye Türkçesi alfabesinde *y* harfi gibi okunur.

görülmemektedir. V. V. Radlov *Sibirya'dan* adlı eserinde bulunla ilgili bilgi vermektedir. Verdiği bilgide o, Altay kişi ve Telengitlerin (o dönemde *dvoyedanlar* deniliyordu) yerleşim yerlerinde konuşulan lehçenin tamamen aynı olduğunu söylemekte ayrıca bu lehçenin pek çok kadim özelliğini korumuş olan saf bir Türk lehçesi olduğunu bildirmektedir. Yine bu durumun Altayların uzun zaman önce güneyde yaşayan Türk boylarının ana yaşam coğrafyasından ayrıldıklarının tartışmasız bir kanıtı olduğunu gösterdiğini belirtmektedir (Moğolcadan etkilendiklerini de eklemektedir).[1020] V. İ. Verbitskiy ise 1884 yılında kaleme aldığı *Slovar Altayskago i Aladagskago Nareçiy Turkskago Yazıka* yani *Türk Dilinin Altay ve Aladağ Lehçeleri Sözlüğü* adlı eserinde Altay'da yaşayan ve Rus olmayan yerli halkların konuştukları dillerin (yani lehçelerin) Türkçe olduğunu söylemektedir.[1021] İlk Altay Türkçesi dilbilgisi eseri olan *Grammatika altayskogo yazıka* yani *Altay Dili Gramatiği* adlı eser 1869 yılında Altay Ruhani Misyonu üyeleri tarafından kaleme alınmış ve Teleüt lehçesinde hazırlanmıştır. Yine bu eserde de Altay'da konuşulan dilin ve lehçelerinin Türkçe olduğu bilgisine yer verilmiştir.[1022]

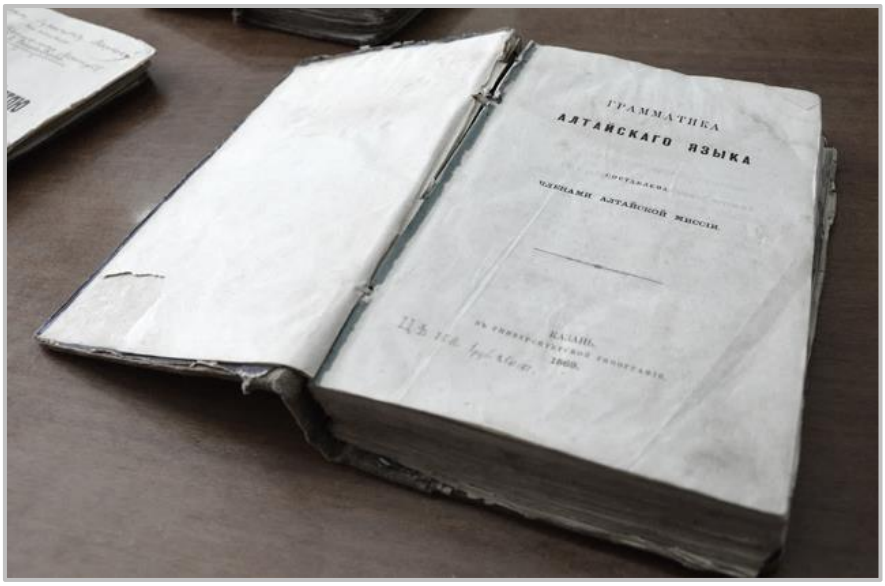

Resim 2. 183. Altay Dili Grameri Kitabının Basılan İlk Örneği[1023]

[1020] V. V. Radlov, a.g.e., s. 129.
[1021] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. II.
[1022] *Grammatika Altayskago Yazıka*, Sostavlena Çlenami Altayskoy Missii, V Universitetskoy Tipografii, Kazan, 1869, s. III.
[1023] Kaynak: https://www.vtourisme.com/altaj/kultura/51-pervaya-altajskaya-grammatika, Erişim tarihi: 26.01.2021.

Bazı sözcük farklılıkları içerse de Altay edebi diline en yakın olanı Teleüt lehçesidir. *Alar-olor (onlar), süügüner-süüner (sevinmek), tise-tize (diz), akeler-ekeler (getirmek)* gibi örnekler Teleüt lehçesi ile Altay edebi dili arasındaki farkları fonetik düzeyde gösteren örneklerdir. Ancak hâlihazırda Kuznetsk Teleütlerinin soyundan gelenler dil özelliklerini korumakta, Dağlık Altay Teleütlerinin ise dillerinin özgünlüğünü kaybettiğini söylemek mümkündür.[1024]

Altay Türkçesinin kuzey lehçelerinin kelime dağarcığının Güney Altay lehçelerinden daha eski Türk unsurları içermesi ile karakterize edilir. Ancak yine de Telengit lehçesi, Altay Türkçesinin edebi dilinde bulunmayan kadim Türkçe kelimeleri de içermektedir. Telengit lehçesinin[1025] kuzey ağızları ile bazı benzerlikleri olduğu da bir başka detaydır. Karaorman Tatarları yani Tubaların konuştuğu lehçe kuzey lehçeleri arasında yer almaktadır. Karaorman Tatarların lehçelerinin özgüllüğü ile ilgili bilgiler V.V. Radlov ve V.I. Verbitskiy'nin eserlerinde anlatılmaktadır. XIX yüzyıl ile XX. yüzyılın başı arasındaki dönemde kaleme alınan bilimsel literatürde, Altay Türkçesinin kuzey lehçelerinden olan Kumandinler ve Çalkandıların konuştuğu lehçeler hakkında az bilgi bulunmaktadır. Kumandin lehçesiyle Altay Kiji lehçesi arasındaki fonetik seviye farkını *kebe-keme (gemi), tebir-temir (demir), ebeze-emeze (veya)* gibi kelimelerden; sesli harf uyumunun ihlalini *konarga-konorgo (konaklamaya-gecelemeye)* kelimesinden; *ç* ve *n* harfinin *j* harfi yerine kullanılışını *çok-jok (yok), naan-jaan (büyük)* gibi kelimelerden; kadim Türkçe'de sözcük sonunda kullanılan *g* harfinin bugüne kadar muhafaza edilmesi örneğini *tag-tuu (dağ)* kelimesinden; kelime farklılıklarını *jürük-möş (sedir ağacı), kırık-törtön (kırk)* gibi kelimelerden görmek mümkündür. Çalkandı lehçesinin ilk tespiti *Türk lehçeleri Sözlüğü Denemesi* adlı eseriyle V. V. Radlov'a aittir ve Çalkandıların konuştuğu lehçeyi ayrı bir Altay lehçesi olarak sınıflandıran ilk kişi olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca V. V. Radlov Çalkandı ve Kumandin boylarının konuştuğu lehçelerin birbirinden fark edilemediğine de eserinde bildirmektedir.[1026]

[1024] A. E. Çumakaev, a.g.m., s. 261.

[1025] N. M. Yadrintsev, Telengitlerin konuştuğu lehçenin Hakas boyu olan Koybalların (Hoybalların) lehçesine yakın olduğunu, Moğol etkisinin bu lehçede az olduğunu ve sadece leksikolojik olarak Moğol etkisinin hissedildiğini söylemektedir. Ayrıca İslam'ın Telengitler arasında yayılma alanı bulamadığı için Telengit lehçesinin Arapça ve Farsçadan etkilenmediğini de eklemektedir. Bilgi için bkz.: N. M. Yadrintsev , a.g.e., s. 101

[1026] V. V. Radlov, a.g.e., s. 93.

Çalkandıların konuştuğu lehçe de yine kadim Türk dili özelliklerini büyük ölçüde korumuştur. Fonetik düzeyde, Çalkandı ve Altay edebi dilleri arasındaki farkları kelimelerin baş harflerindeki değişimden yani *mörö/mörü-börü (kurt)*; *-v* harfinin kullanımındaki değişimden yani *kuvak-kumak (kum)*; sesli harf uyumunun ihlalini *olar-olor (onlar)*; kadim Türkçe'de sözcük sonunda kullanılan *g* harfinin bugüne kadar muhafaza edilmesi örneğini *tag-tuu (dağ)* kelimelerinden görmek mümkündür.[1027] Sözcük farklılıklarını ise *sagalak-jeňes (yosun), kırık-törtön (kırk), şaala-şorkıra (çağlamak), purun-ozo (önce), çüvüt-puduk (boya*) gibi kelimelerden anlamak mümkündür.

Genel olarak değerlendirildiğinde sözcük düzeyine ek olarak, fonetik düzeyde kuzey ve güney lehçeleri arasındaki temel farklılıklar şunlardan oluştuğunu söylemek mümkündür:

1- Kelime başındaki *ç* yerine *-j*, *-m* yerine *-b* harfi kullanılır.

2- Kelime başındaki *-oo* yerine *-uu* harfleri kullanılır.

3- Kuzey lehçelerinde kelime sonundaki kadim Türk ünsüzü olan *-g* harfinin korunması.

4- *-i* ve *-e* harflerinin ilk hecede dönüşmesi.

Morfolojideki farklılıklar ise şunlardır:

Ayrılma halindeki farklı kullanımlar kuzeyde *-dın, -din, -tın, -tin*; güneyde *-daň, deň, -taň, -teň, -naň, -neň* gibidir.

Belirtme halindeki (i hali) farklı kullanımlar kuzeyde *pörük-i-ni al-dı* şeklindedir, güneyde ise *börük-i-n al-dı (börüğünü-şapkasını aldı)* şeklindedir.

[1027] A. E. Çumakaev, a.g.m., s. 262.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Altay Türkçesi kendi içinde genel Altay, eski Türk, Moğol ve Oyrot unsurlarını muhafaza eden uzun bir tarihsel gelişim yolunu geçmiş, gelişiminin yeni bir aşamasına girmiş ve bu aşamada diğer Türk dillerinden ayrı bir şekilde kendi varlığını devam ettirmeye başlamıştır. Dağlık Altay'ın Rusya'ya bağlanması bölgedeki etnik grupların birleşerek ortak Altay etnik dili oluşması için koşulları yaratmıştır. XIX. yüzyılda ise sosyal, politik ve ekonomik yaşamdaki değişiklikler nedeniyle Altay halkının pekişmesi artmıştır. XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başı arasındaki dönemde Altay halkının tarihi ve dili temel bilimsel araştırmaların hedefi haline gelmiş, o döneminde yaşamış olan yerli bilim insanları Altay Türkçesinin lehçelerini güney ve kuzey olarak iki grupta sınıflandırmışlardır. Bununla birlikte XIX. yüzyılın son dönemlerinde Dağlık Altay'ın yerli halkınının bütünü Altaylılar olarak adlandırıldığına dikkat edilmelidir zira bu, bilim adamları tarafından Türk temelli ortak bir Altay diline sahip tek bir halk olarak algılandıklarını göstermektedir.[1028]

Güney Altay Türklerinin kullandıkları lehçe Kıpçak lehçesine, Kuzey Altay Türklerinin lehçesi ise Oğuz lehçesine aittir. Sovyetler Birliği döneminde Altay Türk boyları aynı idari birimin çatısı altında toplanmış ve Altay Kiji boyunun lehçesi konuşma ve edebiyat dili olarak kabul edilmiştir.[1029] 1948 yılına kadarki süreçte ise Altay Türklerinin konuştuğu dile Oyrot dili denmiştir.[1030] Kuzey Altay lehçelerine bakıldığında bu lehçeyi konuşanların güney Altay ağızlarına göre daha fazla Rusça etkisi altında kaldıkları ve lehçelerin kaybolma sürecine girdikleri görülmektedir. Altay lehçelerinin *Tehlike Altındaki Diller Üzerine Unesco Kırmızı Kitabı*'nda tehlikedeki diller listesinde tamamı yer almaktadır.[1031] Unesco'nun resmi internet sitesinde Tuba, Çalkandı, Kumandin lehçeleri için *ciddi şekilde tehlike altında* (açıklama: kesinlikle tehlikede, çocuklar artık evde dili ana dili olarak öğrenmiyor); Altay kişi, Teleüt, Telengit lehçeleri için ise *kesinlikle tehlike altında* (açıklama: dil büyükanne ve büyükbabalar ve daha eski

[1028] A. E. Çumakaev, a.g.m., s. 263.
[1029] Anar Somuncuoğlu, a.g.m., s. 238-239.
[1030] İ. V. Kormuşin. (2005). "Altayskiy Yazık", *Bolşaya rossiyskaya ensiklopediya*, https://bigenc.ru/linguistics/text/5199785, Erişim tarihi: 26.01.2021.
[1031] Figen Güner Dilek. (2006). "Tehlikedeki Diller ve Dil Ölümü Açısından Altay Türkçesi ve Ağızları", Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-II, İzmir, s. 711.

nesiller tarafından konuşulmaktadır; ebeveyn nesil bunu anlayabilse de çocuklarla veya kendi aralarında konuşmazlar) bilgisi verilmektedir.[1032]

Altay Kiji lehçesinin konuşma ve edebiyat dili seçilmeden önce yani 1922 yılı öncesinde kadarki süreçte Teleüt lehçesi, Altay Cumhuriyeti'nde konuşulan anadil olmuştur. V. V. Radlov Teleütlerin konuştuğu dille ilgili olarak Altay Türklerinin dilleriyle Teleütlerin dillerinin aynı olduğunu ve iki halkın edebiyatının aynı karakteri taşıdığını söylemektedir.[1033] 1922 yılına gelindiğinde ise Altay Kiji ağzı esas alınmış ve bu dile uygun Kiril harfleri oluşturmuştur.[1034] Bununla birlikte 1928-1938 yılları arasında Latin harflerine geçilmiş olsa da 1938 yılında tekrar Kiril alfabesine dönülmüş[1035] ve grameri oluşturulmuştur. Kiril alfabesi temelinde ilk Altay Türkçesi alfabesi ise 1840'lı yıllarda Altay Ruhani Misyonu kurucusu arhimandirit[1036] Makariy Gluharev[1037] tarafından Teleüt ağzı esas alınarak yapılmıştır.[1038]

[1032] UNESCO Tehlikedeki Dünya Dilleri Atlası, http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php, Erişim tarihi: 28.01.2021.
[1033] V. V. Radlov, a.g.e., s. 194.
[1034] İbrahim Dilek, a.g.m., s. 258.
[1035] V. N. Tadıkin. (1973). "Orfografiya Altayskogo Yazıka". *Orfografii turkskih literaturnih yazıkov SSSR*, Red. K. M. Musaev, İzdatelstvo "Nauka", Moskva, s. 63.
[1036] *Arhimandirit*, büyük manastırların başrahiplerine verilen unvandır.
[1037] Makariy'in biyografisi için bkz.: https://w.histrf.ru/articles/article/show/makarii_glukhariov_mikhail_iakovlievich, Erişim tarihi: 27.01.2021.
[1038] Figen Güner Dilek. (2004). "Altay Türkçesinin Yazı Dili Haline Getirilmesi". *1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri*, TDK Yayın, Ankara, s. 76.

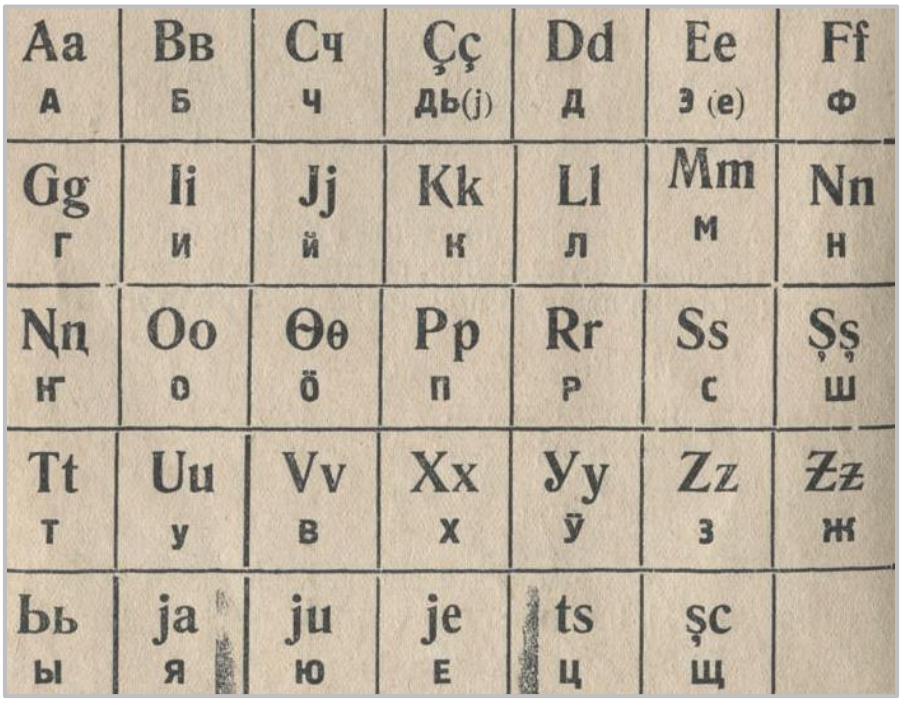

Aa А	Вв Б	Сч Ч	Çç ДЬ(j)	Dd Д	Ee Э (е)	Ff Ф
Gg Г	Ii И	Jj Й	Kk К	Ll Л	Mm М	Nn Н
Ŋŋ Ҥ	Oo О	Өө Ӧ	Pp П	Rr Р	Ss С	Şş Ш
Tt Т	Uu У	Vv В	Xx Х	Уу Ӱ	Zz З	Ƶƶ Ж
Ьь Ы	ja Я	ju Ю	je Е	ts Ц	şc Щ	

Resim 2. 184. 1928-1938 Yılları Arasında Kullanılan Latin Altay Türkçesi Alfabesi[1039]

Кызыл Ojrot

№ 54 (339).
ДЕКАБРЬ
айдыҥ 30 ӱки
1929 јылда.

MAL ÇARANDЬRAR IŞ, AŞ KEREGIN KӨDYRER IŞ-LE TYNEj BOLЬP TURЬ

Partijanьҥ organizatsijalarъ uj-mal çarandьrarъna, sarçu işteerin kөndyktirerine kiceep, bolшzьn tьҥytsьn dep Sibkrajkomnьҥ Plenшmь çakьlta berdi.

Sibir çeriniҥ uj-mal tudьp azraar iş-keregi ucurlu çaan iş bolьp turь

Bu kerekti turguza-la kөndyktirer kerek.

СССР јуртыныҥ фабрик-заводторын тыҥыlар иш-ле кожо бир јаны наҥ уй-малды јарандырып сарју иштеер керекти јаанаткадый болып јат.

Ишмекчи улус ижин јылдыр етсин деп, олордыҥ курсагын јарандырар керек; фабрик-заводторго ижине ректӱ не-ле тере-терс, тук—немени көптӧдӧр керек; өскӧ јуртар-ла саду керегин тыҥыдарга бистиҥ јерде тартып турган сарјуны, етти, тӱкти көптӧткодий болды. Оныҥ учун му наҥ ары уй-малды јарандырып сарју иштеер керекти тыҥыдар керек.

јылгыр өҥжидип болбос деп, пленум айдып туры.

Мундый јаан ишти, аш керегин өҥ жидетени ле тӱҥей јаҥыс-ла колхозтор, мал тудуп асраар совхозтор ажыра көндӱктиргедий болып туры.

Мал тургадый јаан јылу кажаган дарды јаҥыс-ла колхозтор едип чыдаар; малды јакшы гудып агроном ӱредӱ айынча азраарын јаҥыс колхоз ло совхоз ажыра едери ептӱ; је дишпей турган агрономдор, оноҥ-до өскӧ ӱренген билер улусты колхоз ло совхосторго једиштирерге-де је

Онон оскө улусты бириктирип јылу кажагандар едерин баштаар керек, өмөлӧжип малга азрал белетерин, покос јерлерди јарандырарын, оноҥ-до өскӧ не-де ишке улусты бириктирер керек.

Байлар бу ишти качанда јаратпай оны не-ле болып тутадып будуктаар га албаданар. Айдарда олорго удурлажып, јеҥижип, јокту-ла орто јат кандардыҥ бириккенин тыҥыдарга кӱjӱренер керек.

Колхозтор ло коштой деремнеде алдыҥаҥ јатkан јокту-ла орто кӱчтӱ

Resim 2. 185. Başlarda Latin ve Kiril Harfleriyle Basılan Kızıl Oyrot Gazetesi - 1929[1040]

[1039] Kaynak: M. S. Konaev (Toşçakov). (1931). *Gramatika Oyrotskogo (Altayskogo) yazıka*. Oyrotizdat, Moskva, s. 6.
[1040] Kaynak: https://www.gorno-altaisk.info/news/124960, Erişim tarihi: 26.01.2021.

Hakas, Altay ve Tuva Türklerinin bugün kullandıkları alfabelerine bakılırsa harflerinin birbirine çok yakın olduğu görülmektedir zira bu alfabelerin bütünü Rus Kiril alfabesinin aynı alfabetik temeline dayanmaktadır. Ancak Hakas, Altay ve Tuva harflerinde bu alfabeleri birbirinden ve tabii ki Rus alfabesinden ayıran kendine has özel harfler de bulunmaktadır.[1041] Bugün Kiril alfabesi temelindeki Altay Kijji lehçesi Altay Cumhuriyeti'nin resmi konuşma ve edebiyat dili olarak kullanılmaya devam etmektedir. Altay Kiji ağzının cumhuriyetin genelinde yeterli gelişmeyi gösteremediğini ancak yine de diğer lehçelere oranla daha fazla kullanıldığı ve konuşulduğunu söylemek mümkündür.[1042]

А а	Б б	В в	Г г	Д д	Ј ј	Е е	Ё ё	Ж ж	З з
а	бе	ве	ге	де	гъе	е	ё	же	зе
a	b	v	g	d	đ, d',ĵ	e	ë, jo	ž	z
[ɑ~a]	[b]	[v]	[g~ɣ]	[d]	[ʤ~ʄ]	[je; e~ɛ]	[jɔ; ʲɔ]	[ʒ]	[z]
И и	І і	Й й	К к	Л л	М м	Н н	Ң ң	О о	Ӧ ӧ
и	і	кыскаьи	ка	ел	ем	ен	ең	о	ӧ
i	ĭ	j, -ĭ	k	l	m	n	ń, ñ,ng	o	o
[i~ɪ]	[ɪ~ĭ]	[j, -ĭ]	[k, q]	[l]	[m]	[n]	[ŋ]	[ɔ~o]	[ø~œ]
П п	Р р	С с	Т т	У у	Ӱ ӱ	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч
пе	ер	ес	те	у	ӱ	еф	ха	це	че
p	r	s	t	u	y	f	x, ĥ, ŧ	c	č
[p]	[r]	[s]	[t]	[u~ʊ]	[y~ʏ]	[f]	[χ~x]	[ʦ]	[ʧ~c]
Ш ш	Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я		
ша	ща	ъе	ы		э	ю	я		
š	šč	″	y, ı	'	ė, e-	ju	ja		
[ʃ]	[ʃʧ]	[ʔ]	[ɯ~ɨ]	[ʲ]	[e~ɛ]	[ju; ʲu]	[ja; ʲa]		

Resim 2. 186. Modern Altay Türkçesi Alfabesinin Latin Harfleriyle Karşılıkları[1043]

[1041] İ. L. Kızlasov. (1994). *Drevnyaya pismennost sayano-altayskih turkov*. İzdatelskaya firma Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva, s. 37.
[1042] Figen Güner Dilek. (2019). "Bir Dilin Ağızları Arasındaki (Fonetik, Morfolojik, Leksik) Etkileşimler: Altay Türkçesi ve Ağızları". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 16, Sayı 4, Ankara, s. 640.
[1043] Kaynak: https://linguapedia.info/languages/altay.html, Erişim tarihi: 26.01.2021

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTAY TÜRKLERİNİN GELENEKSEL SPORLARI VE OYUNLARI

3.1. Geleneksel Sporlar ve Oyunlar

Genellikle aynı topraklar üzerinde yaşayan, aralarında dil, tarih, duygu, ülkü, gelenek ve görenek birliği olan insan topluluğuna halk (millet, ulus) denir.[1044] Halkları oluşturan bu birlik ve birikimin en önemli unsurlarından biri ise hiç kuşkusuz geleneksel spor ve oyunlardır. Geleneksel sporlar ve oyunlar, tarih boyunca toplumların ve toplulukların yaşam tecrübesi ve bu tecrübeyi besleyen coğrafi ortam ile ortaya çıkmış, zamanın süzgecinden geçerek ideal şeklini almış olan değerlerini yaşatan faaliyetlerdir. Daha açık bir ifadeyle tarihin bugüne taşıdığı bilgilerin ve tecrübenin ışığında geçmişin avcılık, savaş teknikleri, yiğitlik, giyim kuşam ve yemek kültürü gibi pek çok ögesini sportif ve kültürel faaliyetler ile gelecek kuşaklara aktaran değerlerdir. Ünlü sosyolog T. Adorno'nun deyimiyle "*bir toplumun kültürünü özetlemenin en mükemmel aracı geleneksel spor oyunlarıdır*" ([1045]). Zaten oyun olgusu da kültürell aktarımın en ömemli unsurudur.

Bugün Türk halklarının geleneksel sporlar ve oyunları temelinde önemli organizasyonları gerçekleştiriliyor ve bu anlanmada bir canlanma yaşanıyor olsa da bunların yeterli olmadığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte bugün büyük kitlelere hitap eden ve birkaç türden oluşan modern spor ve oyunların yol açtığı tek tipleşme, geleneksel spor ve oyunların yeterli ilgiyi görmesinin önüne geçmektedir. Bu süreç öncelikle geleneksel spor ve oyunların çeşitliliğinin ve popüleritesinin azalmasına ve bununla birlikte fakirleşmesine neden olabilecek hüviyettedir. Bu bakımdan halkların

[1044] Bkz.: Türk Dil Kurumu sözlüğü *millet* maddesi. https://sozluk.gov.tr/, Erişim tarihi: 12.04.2021.

[1045] Adorno, T.W. (1997). Prisms, Studies in Contemporary German Social Thought. (Trans.: S. Weber). Cambridge: MIT Press. 52 p.; Eberhard, W., (1978). "Sport bei den Wölkern Zentralasiens, nach chinesischen Quellen". In: China und seine westlichen Nachbarn, Wissenschaftliche Burehgesellschaft, Darmstadt 1978, p. 133.

ve insanlığın bu ortak kültürünün korunması, geliştirmesi ve gelecek kuşaklara aktarılmasının önemli bir sorumluluk olduğunu söylemek mümkündür.[1046]

Tarihten bugüne kadarki süreçte Altay Dağları'da yaşayan Türklerin geleneksel yaşamlarında en sevdikleri eğlenceleri binicilik, atıcılık ve güreş gibi geleneksel etkinlikler oluşturmuştur. Bunlar bir spor formatı olmanın ötesinde derin kültürel anlamlar ifade etmektedir. Bu etkinlikler bugün de hem boş zamanlarda hem de özel günlerde yapılan ve halkın ilgiyle izlediği faaliyetlerdir. Tarihi bilgilere bakıldığında bu coğrafyanın insanları kadim dönemlerden beri, ibadet için bir araya geldiklerinde ve ritüellerden sonra yarışmalar organize ettikleri anlaşılmaktadır. Bu rekabetçi oyunlar genelde akrabaların düğünlerinde zenginler tarafından organize edilmiş ve yarışmalarda kazananlara ayakkabı ve giyecek vs. gibi çeşitli malzemeler hediye olarak verilmiştir.[1047]

Altayların kültürel hayatlarıyla ilgili en eski kaynaklardan biri olan kahramanlık destanlarının kökleri kadim dönemlere kadar dayanmaktadır. Kahramanlık destanlarında, Altay halkının eski dönemlerde yaptığı çeşitli yarışmalarla ilgili bilgilerin bulunduğu ve destanlarda kahramanların birçok yarışmada savaşçı, atıcı ve sporcu kişilikler olarak yer aldıkları görülmektedir.[1048] Halk arasında ortaya çıkan ve halkın hayal gücüyle desteklenen destan, efsane vb. kültürel ögelerda gerçeküstü olgulara rastlanılsa da bunların gerçek olgulardan beslendiğini söylemek mümkündür. Daha açık bir ifadeyle gerçeküstü görünen bu anlatımlar kendi içlerinde hakikatlari de içinde barındırır. Ayrıca herhangibir şahsiyetin veya bir olayın toplumun vicdanındaki yansımalarını olduğu gibi göstermektedir.[1049]

Sporlar fizyolojik olarak insan vücudunu yüksek bir verimliliğe ulaştırır. Ayrıca bu tür faaliyetler zamanla toplumların hayat şart ve tarzları, dinî inançları, üzerinde yaşadıkları toprakların coğrafî yapısı ve iklimi gibi çeşitli faktörlerden eetkilenerek spor

[1046] Bkz.: Dünya Etnospor Konfederasyonu, "*Hakkımızda*", https://worldethnosport.org/hakkimizda, Erişim tarihi: 12.04.2021.
[1047] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 85.
[1048] E. G. Toruşev. (2014). "Narodnıe igrı i tantsı". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, s. 279.
[1049] Fuad Köprülü. (1976). Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 61.

türlerinin değişik yön ve ağırlıklarda biçimlenmesine sebep olmuştur.[1050] Sportif veya zekâya dayalı oyunların da yine bu faktörlerden etkilenebileceğini söylemek mümkündür.

Geleneksel sporlar ve oyunlar toplumu oluşturan bireylerin kolektif duygularını beslemekle birlikte ortak hâfızanın ürünleri olarak ta fonksiyon göstermektedirler. Ayrıca aynı geleneksel oyun ve sporlardan beslenen bireyler, geleneksel spor ve oyunların temelinde aidiyet geliştirebilmektedirler. Yine geleneksel sporlar ve oyunların toplumların değişime ve dejenerasyona karşı direnç sembolleri olarak işlev gördüğünü de söylemek mümkündür.[1051] Bu bağlamda sosyolojik, kültürel ve tarihî önemine binaen tezin bu bölümünde Altay Türlerinin geleneksel spor ve oyunlar etraflı bir şekilde ele alınacaktır. Daha açık bir ifadeyle bu spor ve oyunların nasıl adlandırıldığı, ne şekilde icra edildikleri ve tarihi bağları ortaya konmaya çalışılacaktır. Böylece doğudan batıya uzanan Türk kültür halkalarının kökleri daha iyi tespit edilebilecek ve kültür bağları daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır.

3.2. El Oyın

Geleneksel olsun ya da olmasın sporlar ve oyunlar, genel anlamda incelemeye tabi tutulduğunda veya uygulamaya konulduğunda bugün yaygın kabul gören bir ifade olarak *oyun* kavramı çerçevesinde değerlendirilmektedirler. Örneğin dört yılda bir gerçekleştirilen *Dünya Olimpiyatları* kendi bünyesinde spor müsabakasını barındırmasına rağmen *Olimpiyat Oyunları* şeklinde anıldığı, *Dünya Göçebe Oyunları*'nın adlandırılmasında da *oyunlar* ibaresi kullanıldığı görülmektedir. Altay Türklerinin iki yılda bir gerçekleştirdiği ve Türk dünyası açısından değerlendirildiğinde önemli bir etkinlik olan *El Oyın* yani *Ulusal Oyunlar* da aynı bu iki organizasyonda olduğu gibi içerisinde hem spor hem de oyunları barındırmasına rağmen *oyunlar* olarak ifade edilmektedir.

[1050] İbrahim Yıldıran. (1996). "Uygulama nedenleri ve Fonksiyonları Bakımından Türk Kültürünün Erken Devirlerinde Bazı Sportif Aktivitelerin Görünümü". *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 1, 2, Ankara, s. 48.

[1051] Hayati Beşirli (2015). "Kültürel Kimliğin Bir Unsuru Olarak Geleneksel Sporlar", *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, s. 118.

El Oyın'ın tarihi Göktürk Kağanlıkları göçebeleri dönemindeki derin geçmişe kadar uzanmaktadır. Eski dönemlerde bayramlarda tarafların savaşlarını durdurdukları ve düşman olanların zihin ve beden gücünü, dayanıklılığı ve cesaretini gösteren yarışmalara girdikleri bilinmektedir. Aynı şekilde bugün de kültürel ve sportif bir içeriğe sahip olan El Oyın'ı ataların ahlaki değerlerini yeniden canlandırdığı için atalardan gelen etik anlam olmadan düşünmek mümkün değildir.[1052]

Resim 3. 1. El Oyın Açılış Seremonisi - 1988[1053]

Modern dönemde ilk El Oyın bayramı 1988 yılında Onguday ilçesine bağlı Yelo köyünde gerçekleşmiştir. Daha sonra her iki yılda bir ve her seferinde Altay Cumhuriyeti'nin farklı bir bölgesinde yapılmıştır. Her defasında farklı bir yerde gerçekleştirildiği için *göçebe* olarak ta nitelendirilen bu bayram, nüfusun çoğunluğunu Güney Altay Türklerinin oluşturduğu ve geleneksel ekonomisi hayvancılık olan bölgelerde, 2000 yılından sonra ise karma Rus-Altay köylerinin bulunduğu bölgelerde gerçekleştirilmiştir. Böylece Rusça konuşulan ortamda milli benliğinden uzaklaşmış olan

[1052] E. L. Plavskaya. (2012). "Traditsionnaya kultura altaytsev segodnya: prazdnik El-Oyın". *İdei i idealı*, №2 (12), т. 2, Novosibirsk, s. 152.
[1053] Fotoğraf: Fotofond Gorno-Altaysk, Kaynak: http://kpdara.narod.ru/fotofond-gorno-altaisk.html, Erişim tarihi: 13.04.2021.

Kuzey Altay Türklerinin etnik bilincini yükseltmek için bir araç haline getirilmiştir. 2004 yılına kadarki sürede bayramın gerçekleştirildiği bölgeler ve yıllar şu şekildedir:

1988 - Yelo köyü Onguday ilçesi

1990 - Şırgaytı köyü Şebalin ilçesi

1993 - Kırlık köyü Üst-Kan ilçesi

1995 -Ulagan köyü Ulagan ilçesi

1996 - Booçi köyü Ongudan ilçesi

1998 - Körümdü köyü Üst-Kök ilçesi

2000 - Koş-Agaç köyü Koş-agaç ilçesi

2002 - Katun köyü Katun Çemal ilçesi

2004 - Kebezen köyü Turoçak ilçesi

2006 yılında devlet statüsünü alan ve halk bayramı olarak kabul edilen El Oyın bayramı federal bütçeden organize ve finanse edilmeye başlanmış, böylece farklı bölgelerde gerçekleştirilme özelliği iptal edilerek ilk defa yapıldığı yer olan *Kabaylu Mejelik* vadisinde yapılmaya başlamıştır.[1054]

[1054] N. A. Tadina, T. S. Yabıştaev. (2015). "İzobretenie "koçuyuşçego" prazdnika v Respublike Altay". *Oxford Journal of Scientific Research,* Editor in Chief: Robert Carman, No. 1, (9) (January-June), Volume III, "Oxford University Press", Karnataka, s. 597.

Resim 3. 2. El Oyın Açılış Seramonisi - 1988[1055]

Altay Cumhuriyeti'nde iki yılda bir düzenlenen El Oyın, geleneksel spor ve oyunların yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması adına önemli bir misyonu gerçekleştirmektedir. Zira bu bayramda Altay Türkleri geleneksel spor ve oyunlar kategorisinde değerlendirilen güreş (*Altay küreş*), sırtta eş taşıma (*tonjaan duguriş*), taş kaldırma (*kodurge taş*), tokmak fırlatma (*tokpok çaçarı*), at yarışı (*at çabış*), vahşi ata binme (*emdik üredi*ş), kök börü, ok atma (*ok ja adış*), kamçı, Altay daması (*Altay şatra*), tepme (*tebek*), sedire tırmanma (*möşgö çıgarı*) gibi Altay sosyokültürünü ortaya koyan geleneksel spor ve oyun faaliyetlerini gerçekleştirmektedirler. Ayrıca organizasyonda spor ve oyunların yanında geleneksel yemekler, elbiseler, danslar, örf ve âdetler de ön planda tutmakta ve sergilenmektedir. Bu bağlamda El Oyın bayramı vesilesiyle Altay Cumhuriyeti'ndeki yerli halkın ulusal anlamda yeniden doğuş ve canlanma yaşadığını, bayramın bölge halklarının hoşgörü içerisinde yaşamalarına katkı sağladığını ve böylece özel bir misyonu yerine getirdiğini söylemek mümkündür.[1056]

[1055] Fotoğraf: S. Tuzaçinov, Kaynak: https://ажуда.рф/элдиҥ-өзөгине-кирген-эл-ойын/, Erişim tarihi: 14.04.2021.
[1056] E. V. Samuşkina. a.g.m., s. 582.

Resim 3. 3. El Oyın Açılış Seremonisi - 2014[1057]

Altay Türkleri arasında oyunların ana çekirdeğini geleneksel ekonomide başı çeken ve geleneksel yaşamın bir parçası olan hayvancılığın etkisiyle ortaya çıkan oyunlar oluşturmaktadır. Altay Türkleri neşe ve huzur buldukları bu oyunları her fırsatta icra etmekten kaçınmazlar. Gerçekleştirilen her kutlama, düğün vb. etkinliğe eğlenceli bir bölüm yani oyunlar, eğlenceler, yarışmalar eşlik eder. Doğa ile insan etkileşiminin yüzyıllardan gelen deneyimi, ekonomik faaliyet becerileri, yaşam tarzının özellikleri Altay Türklerinin oyunlarına yansır.[1058] Aslında bir kültür ve spor festivali olarak ta değerlendirilebilecek olan El Oyın'da geleneksel spor ve oyunlar ön plandadır ve Altay Türklerinin geleneksel kökleri muhafaza eden modern kültüründe önemli bir bayramdır. Bu bayramın kendisi nispeten yakın zamanda ortaya çıkmış da içeriğini oluşturan birçok yarışmanın kökleri kadim zamanlara dayanmaktadır. Altay Türklerinin inançlarına göre insanları barındıran Altay'ın yaşayan bir tanrı olduğuna ve her yerin rahatsız edilmemesi gereken bir koruyucu ruhu olduğuna inanılmaktadır. Bu bağlamda organizasyonun

[1057] Fotoğraf: "V Elo prohodit natsionalnıy prazdnik El Oyın (foto)", Kaynak: https://www.gorno-altaisk.info/news/30850, Erişim tarihi: 10.04.2021.
[1058] Vasili Petroviç Oynoşev, a.g.e., s. 7.

başında öncelikle Altay'a ibadet ayini yapılır ve bayramın gerçekleşeceği toprakların kutsanması adına bir ritüel gerçekleştirilir.[1059]

Resim 3. 4. Altay'a Yapılan Ritüel - 2018[1060]

El Oyın'ın en önemli müsabakaları at yarışları, güreş (*küreş*), ve kök börüdür. At yarışı ve güreş, Altay Türklerinin oyun geleneğinde önemli yarışma türlerindendir. Altay Cumhuriyeti'nde kök börü oyunu nispeten yakın zamanda canlanmış buna rağmen son derece popülerlik kazanmıştır. Ayrıca sırtta eş taşıma (*tonjaan duguriş*), taş kaldırma (*kodurge taş*), tokmak fırlatma (*tokpok çaçarı*), ok atma (*ok ja adış*), kamçı, Altay daması (*Altay şatra*), tepme (*tebek*), sedire tırmanma (*möşgö çıgarı*) gibi oyunların kuralları son dönemlerde koyulmuş olsa da bu yarışmalar yoktan ortaya çıkmamış, kökleri derin tarihi ve kültürel geçmişe uzanan ulusal oyunlar esas alınarak kuralları oluşturulmuştur. Her halk bayramında olduğu gibi El Oyın da Altay halkının sosyal yaşamının tarihî, ekonomik ve felsefi, estetik ve dini, psikolojik ve ahlaki yönlerini barındırmaktadır.[1061]

[1059] N. A. Tadina, T. S. Yabıştaev, a.g.e., s. 599.
[1060] Fotoğraf: Pravitelstvo Respubliki Altay, Kaynak: https://info.sibnet.ru/article/538764/, Erişim tarihi: 16.04.2021.
[1061] Vasili Petroviç Oynoşev, a.g.e., s. 41, 42.

Resim 3. 4. Altay İçin Yapılan Ritüel [1062]

Genel olarak değerlendirildiğinde Altay Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen spor ve oyunları dönemsel olarak üçe ayırmak mümkündür:

1) Sezondan bağımsız olarak yılın herhangi bir döneminde gerçekleştirilenler

2) Yılın belirli bir zamanında yaz, ilkbahar, kış, sonbaharda sezonuk gerçekleştirilenler

3) Belirli takvim kutlamalarında ve aile ritüellerinde (örneğin düğünler, doğum günleri) gerçekleştirilenlerdir.

[1062] Amblem üzerinde görünen dağ Altay Dağlarındaki *Kadın Bajı* tepesini (Beluha) temsil etmektedir. Altay Türklerinin anlayışında su kutsaldır ve suyun sahibi olan ruhu yani tanrısı bulunmaktadır. Görseldeki su (*jer-suu*) genel olarak su tanrısını temsil etmektedir. Güneş ise Altay'ın aydınlık ve güneşli bir yurt olduğunu göstermektedir. Bu bilgi. Altay Türkü Folklorist Vasili Petroviç Oynoşev'le yapılan görüşmede kaydedilmiştir.

3.2.1. Güreş

Türkiye Türkçesinde *güreş* olarak adlandırılan bu spor Kırgız Türkçesinde *küröş*, Azerbaycan Türçesinde *güleş*, Türkmen Türkçesinde *göreş*, Tuva Türkçesinde *hüreş*, Özbek Türkçesinde *kuraş* ve Altay Türkçesinde ise *küreş* olarak adlandırılmaktadır. Tarihi bilgilere bakıldığında barış zamanlarında askerlerin gevşememesi ve askeri anlamda hazır olmaları için güreşe ayrıca önem verildiği görülmektedir. Nitekim Zahîrüddîn Muhammed Bâbür da (1526-1530) *Babür-name* adlı eserinde askerleriyle güreş yapmaya özel önem verdiğini dile getirmektedir.[1063] Kür-eş-mek ibaresinin kendisine den başka biriyle mücadele etmek, yarışmak anlamına geldiği bilinmektedir.[1064] Ayrıca Divan-ü Lugati't Türk'te *çalış* kelimesinin karşılığı *çelme, güreş, güreşmek* olarak[1065] *çalışçı* ise *güreşçi* kelimesinin karşılığı olarak verilmektedir.[1066] Bununla birlikte aynı dönemlere (XI. yüzyıl) tekabül eden ve temel eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hacip *güreş* sözcüğünün karşılığını küreşmek = boğuşmak olarak vurgulamaktadır.[1067]

Tarihî bulgular, Türk topluluklarının geleneksel sporlarından güreşin kadim dönemlerde kurallı ve hakemli uygulanışına işaret etmektedir. Güreşin ilk planda milli bayramlar, yeni yıl, kutlamaları ve matem törenleri gibi günlerde icra edildiği görülmektedir. Özellikle, Hunların, matem törenlerinde halkın tasasını dağıtmak amacıyla güreşler düzenlemeleri ve böylece bu spora psikoterapik bir fonksiyon yüklemeleri dikkat çekicidir.[1068]

Altay Türklerinin dünya görüşüne göre küreş sadece bir oyun ya da rekabet değil, aynı zamanda bir sanat olarak değerlendirilmektedir. Yetenekli güreşçiler toplumda her zaman onur ve saygı görmüşlerdir. Örneğin halk efsanelerine göre bir Moğol kahramanını

[1063] Gaybullah Babayarov. (2015). "Özbek Milli Sporu-Küreş: Özellikler, Tarihi ve Bugünü". *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, Bişkek, s. 258

[1064] Ahmet Tüzün. (2010). *Türk Dünyası'nda Ortak Sporlar*. Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, s. 98-99.

[1065] Kaşgarlı Mahmut, a.g.e., s. 369.

[1066] Kaşgarlı Mahmut. (1983). *Divanü Lûgat-it Türk*, Çev. Besim Atalay, Cilt IV, TTK Basımevi, Ankara, , s. 133.

[1067] "Güreş ve Pehlivan Sözcüğünün Tarihi Tasviri ve Açıklaması", Türkiye Güreş Federosyonu resmi internet sitesi, Kaynak: http://www.tgf.gov.tr/tr/tarihce-2/, Erişim tarihi: 14.04.2021.

[1068] İbrahim Yıldıran, a.g.m., s. 52.

tek hamleyle mağlup eden İrbizek adlı kahraman halk arasında ün kazanmıştır. Ayrıca bir kültür unsuru olarak güreşin özellikle sözlü halk sanatına canlı bir şekilde yansımaları da bulunmaktadır. Örneğin bir kahramanlık efsanesi olan *Altın-Bize*'de güçlü kişilik *Temir-Möko* ve *Altın-Bize*'nin güreşi ile ilgili bir olay örgüsünden bahsedilmektedir. Bu efsanede Altın-Bize'nin Temir-Möko'yu güreşte yenmesi şu şekilde tasvir edilmektedir:

Temir-Möko'ya saldırdı

Kahraman Temir-Möko'nun

Bükülmez kaburgaları büküldü

Kırılmaz omurgası kırıldı.

Ve çok az güreştikten sonra,

Bacakları elleri açıldı (Temir-Möko)

Kara dağın üstünde

O vurdu.[1069]

Geleneksel Altay yaşamında ünlenmiş olan Altay güreşi birkaç çeşitten oluşmaktadır. Bunların en ünlüleri rakibi kendi üzerinden geri atma (*baş acıra taştarı*) güreşi, yakalama güreşi (*keze tudujarı*), el güreşi (*koldomdojıp kürejeri*), kuşak güreşidir (*kurlu kürejeri*). 1970'lerde bu türler temelinde ve diğer güreş türlerinden (Greko-Romen, serbest stil ve sambo) bazı tekniklerin harmanlanmasıyla, ülke çapında tek bir Altay türü güreş geliştirilmiş ve *küreş* olarak adlandırılmıştır. Bu, tarihi eski dönemlere kadar dayanan yeni sporun geliştiricisi 1972'de Gorno-Altay Özerk Bölgesi'nde klasik (Grekorim) güreşte SSCB'nin ilk spor üstadı ve daha sonra 1986'da Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti emektarı olarak onurlandırılmış antrenör Madiy Kalanakoviç Kalanakov olmuştur. M. K. Kalanakov ve ardından öğrencileri Altay

[1069] E. G. Toruşev, a.g.e., s. 279.

köylerine seyahat etmişler, yaşlıların ritüeller, teknikler ve kurallar hakkındaki anlatımlarını kayıt altına almışlardır. Bu uzun yıllara dayanan çalışmanın sonucu olarak toplanan bilgiler M. K. Kalanakov tarafından Altay ulusal güreşi üzerine yazılmış olan ilk ders kitabının temelini oluşturmuştur. Bununla birlikte bu kitapta ortaya konulan kurallara göre çeşitli turnuvalar ve şampiyonalar yapılmaya başlanmıştır.[1070]

Bugün genel Altay tipi güreş, bacakların rakibin bacakları üzerindeki etkisine izin verilen ve ayakta durulan bir pozisyonda beldeki kuşakların çift elle kavranmasıyla yapılır. En çok kullanılan teknikler bacağını kaldırarak ve kaldırmadan kalçanın üzerinden atmak, dolandırarak atmak, bel üzerinden geriye doğru atmak, omuz üzerinden atmak, aynı veya zıt bacakların iç veya dışına vurarak düşürmek, kollardan sarsarak ve kollardan dalarak düşürmektir.[1071]

Rakibin vücudunun herhangi bir kısmı yere açıkça temas ettiğinde veya güreşçilerden biri rakibini belden yukarı kaldırdığında müsabaka kazanılmış olur. Yarışmacılar ağırlıklarına göre kategorilere ayrılır (52 kg., 58 kg., 66 kg., 74 kg., 82 kg., 90 kg., 100 kg., + 100 kg.) ve istekli olan herkes bu müsabakaya katılabilir. Mutlak şampiyonluk, ağırlık kategorileri dikkate alınmadan ve ilk yenilgiden sonra eleme usulüyle yapılır ve elemelerde *üç nokta esası* dikkate alınmaktadır. Altay güreşi kişinin güç, çeviklik, beceri ve dayanıklılığının yanı sıra yaratıcılık, taktiksel ve sağduyulu düşünme yeteneği gibi niteliklerinin gelişmesini sağlayan özel bir spor olarak yapılmaktadır. Bu yönleriyle önemli bir spor dalı olan güreşle geleneksel olarak, erkekler erken yaşlardan itibaren ilgilenilmeye başlanır.[1072]

[1070] A. S. Mandzyak, O. L. Artemenko. (2010). *Ensiklopediya traditsionnıh vidov borbı narodov mira*. İzdatelsto Samizdat, Minsk, s. 16.
[1071] A. S. Mandzyak, O. L. Artemenko, a.g.e., s. 17.
[1072] Nikolay Ekeev. (2015). "Traditsionnıye Sportivnıye İgrı Altaytsev". *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, Bişkek, s. 231.

Resim 3. 6. El Oyın Bayramında Altay Küreş - 2018[1073]

Müsabakalara katılan sporcular yaklaşık dize kadar uzanan ve deriden yapılma yumuşak güreş çizmesi giyerler. Yine sporcuların giydikleri şort ve beldeki kuşak tek renklidir. Kuşak 180-220 santimetre arası uzunlukta, 50-70 santimetre genişliğindedir. Şort ve kuşak için renk olarak sadece mavi veya kırmızı kullanılır. Vücudun üst kısmına ise herhangi bir şey giyilmez. Özel günlerde gerçekleştirilen yarışmalarda sporcular mindere çıkarken milli giysileri üzerlerinde olur. Karşılıklı selamlaşmadan sonra bunlar çıkarılır.[1074] Güreş müsabakaları spor salonlarında minder üstünde gerçekleştirildiği gibi özel günlerde (El Oyın vs.) çayırlarda veya yumuşak toprak üzerinde de yapılabilmektedir.

[1073] Fotoğraf: "El Oyın - 2018: itogi prortivnoy programmı", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25133/, Erişim tarihi: 13.04.2021.
[1074] "*Natsionalnaya Borba Altay Küreş*", Kaynak: https://russia.travel/objects/300645/, Erişim tarihi: 13.04.2021

Resim 3. 7. Spor Salonunda Gerçekleştirilen Altay Küreş Müsabakası - 2015[1075]

Eski dönemlerde bayram, düğün vb. kutlamalar genellikle önemli ödüller alan güreşçilerin müsabakaları gerçekleştirilerek tamamlanmıştır. Bu yarışmayı kazanacak olanlara büyük vaatlerde bulunulmuş ve kazananlara önemli hediyeler verilmiştir. Hemen hemen her Altay soyunun çeşitli yarışmalarda bağlı olduğu soyun onurunu savunan bir güreşçisi olmuştur. Bazen güreşçi, uğraştığı sporuna mümkün olduğunca çok zaman ayırabilmesi ve böylece soyunu yüceltebilmesi için zengin insanlar tarafından işe bile alınmıştır.[1076]

[1075] Fotoğraf: Surdaş Tekenov, Kaynak: https://vk.com/albums-94356647?z=photo-94356647_384171611/photos-94356647, Erişim tarihi: 13.04.2021.
[1076] A. S. Mandzyak, O. L. Artemenko, a.g.e., s. 17.

Resim 3. 8. El Oyın'da Altay Küreş Galibi - 2018[1077]

3.2.2. Atlı Yarışlar

Tarihî bilgiler Türk kültürünün Kuzey Avrasya'nın geniş bozkırlarında doğduğunu ve atlı göçebe kültürü ya da bozkır kültürü olarak adlandırıldığını ortaya koymaktadır. Bu bilgiler Ural ve Altay Dağları arasında uzanan bozkır bölgesini merkez edinmiş olan büyük atlı göçebe kültür topluluklarını buradan çevreye yayıldığını ortaya koymaktadır.[1078] Atın çekme ve taşıma aracı olmaktan çıkarılması ve binek hayvanı haline getirilmesini sağlayan da yine bu kültür olmuştur.[1079] Genel olarak değerlendirildiğinde Türk halklarında ulusal anlamda yapılan oyunların bütününde atın bulunduğunu söylemek mümkündür.[1080] Zira at, Türk halklarının günlük yaşamlarında önemli bir yer tutmaktadır ve bu durum halkların sporlarına da yansımıştır. Sosyokültürel

[1077] Fotoğraf: "Absolutnım çempionom El Oyına po borbe kureş stal Andrey Tomçuk", Kaynak: https://altai-info.com/novosti/15249-absolyutnym-chempionom-el-oyyna-po-borbe-kuresh-stal-andrey-tomchuk.html, Erişim tarihi: 13.04.2021.

[1078] Mahmut Arslan. (1984). *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. yay., İstanbul, s. 2.

[1079] F. Hancar. (1956). "Das Pferd in prehistorischer und früher historischer Zeit*". Wiener Beitrag zur Kulturgeschichte und Linguistik*, 11, Wien, s. 528.

[1080] Nikolay Ekeyev, a.g.m., s. 231.

yaşamın ögelerinden biri olan at, Altay Türklerinin geleneksel yaşamlarında da önemli bir yere sahiptir. Bunun yansımalarını geleneksel yaşam içerisinde görmek mümkündür. Örneğin Altay Türkleri 6-7 yaşlardan itibaren çocuklarına at bakmaya başlatırlar.[1081] Ayrıca ebeveynler küçük yaşlardan itibaren çocuklarına ata binmeyi de öğretirler.[1082] Tuva Türklerinin çocukları da 5-6 yaşlarında ata binmeye başlar ve 7-8 yaşlarında artık tek başlarına at sürebilir dereceye gelirler.[1083] Atın Türk kültüründeki önemini Altay Türklerinin kahramanlık destanlarında da görmek mümkündür. Zira kahramanlık destanlarında atlar çoğu zaman kahramanın hem en yakın yardımcısı hem de sıkıntılı anlarda onların kurtarıcısı olarak karakterize edilmişlerdir.[1084] Ayrıca tarihî bilgilere bakıldığında Altay Türklerinde ölen kişinin atıyla birlikte gömülmesi şeklinde bir uygulamanın bulunduğunu da görmek mümkündür.

Altay Türklerinde atlı yarışmalar ulusal ölçekteki oyunların bütününde bulunmaktadır ve bu yarışmalar en özel ve saygın yarışmalar olarak kabul edilmektedir. Altay Türkleri için at sadece faydalı bir evcil hayvan değil, aynı zamanda sadık bir dost ve yardımcıdır. Ayrıca at yarışı, atını sergileyenler için bir zenginlik ve başarı göstergesi olması açısından sosyolojik bir yönü de bulunmaktadır. Zira binicilik yarışmaları için yetiştirilen atlar özel olarak seçilmekte, eğitilmektedir ve bu durum zengin ailelerin karşılayabileceği bir durumdur. Küçük yaşlardan itibaren Altay Türkleri, çocuklara at binmeyi öğretmektedir ve yetişen bireylerin binicilik yarışmalarında eğitimli, yetenekli ve dayanıklı biniciler olarak kendilerini kanıtlamaları gerekir. Bu nedenle bu yarışmalar binici erkekler için kendilerini ölçebilecekleri bir test ortamı olarak ta kabul edilmektedir.[1085]

El Oyın'da at yarışları kısa ve uzun mesafe olmak üzere iki kategorilerinde yapılır. Kısa mesafe yarışı kendi içinde üçe ayrılır. Bunlardan birincisi *telip* yani tırıs koşu, ikincisi *torgo* yani rahvan koşu, üçüncüsü ise *çabış* yani düz koşu yarışıdır. Atın güçlü ve

[1081] E. V. Ekeeva, a.g.m., s. 134, 135.
[1082] Nikolay Ekeev, a.g.m., s. 231.
[1083] İnga Mendot, E. Mendot. (2019). "Razvitiye i stanovleniye natsionalnıh vidov sporta i sastyazaniy v Respublike Tıva", *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları-III*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, Bişkek, s. 217.
[1084] Bunun bir örneğini Altay Türlerinin *Alıp Manaş* destanında görmek mümkündür. Bkz.: A. N. Kononov, E. M. Meletinskiy. (1974). *V. M. Jirmunskiy,Turkskiy georiçeski epos*. İzdatelstvo "Nauka", Leningrad, 209-222.
[1085] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 280.

dayanıklı olmasını gerektiren *argımaktın manga* adı verilen uzun mesafe yarışması özellikle prestijli olarak kabul edilmektedir. Düz koşular 1600 metre, 3200 metre, 4800 metre koşulmaktadır. Diğerleri 1200 metre ve 1600 metrelerde gerçekleştirilir. Uzun parkur koşusu ise 12000 metrelik parkurda yapılır.

Resim 3. 9. El Oyın'daki At Çabış Müsabakası - 2018[1086]

Her idari bölgeyi 10 attan oluşan bir takım temsil eder (artı 2 yedek at). Takım, yarışma günü arifesinde katılımcıların listesini yetkili komiteye bildirmek zorundadır. Listede değişiklik yapılması yalnızca veterinerin tavsiyesi nedeniyle veya katılımcının gelmemesi nedeniyle olabilmektedir. Atların yaşlarını, kökenlerini ve sahiplerini doğrulayan belgeler at sahiplerinde muhakkak bulunması gerekmektedir. Atlar sağlıklı olmalıdır ve bariz bir engele sahip atların yarışmasına izin verilmemektedir. Sporcuların sağlığı ve yaşamıyla ilgili sorumluluk, ilgili ekibin liderliğinin sorumluluğundadır. Yarışmaya katılan bütün sporcular bir kaza sigortası poliçesi sunmalı veya yetkili

[1086] Fotoğraf: Andrey Morozov, Kaynak: https://gorno-altaisk.ru/tourism/el-ojyn-2018-v-fotografiyah-ego-uchastnikov-i-gostej?cid=1750&vote=down, Erişim tarihi: 14.04.2021.

komitesinin kontrolleri sırasında bunu düzenlemelidir. Zira bir kaza sigortası poliçesi sunmadan sporcunun yarışmasına izin verilmez.

Yetkili komite yarışma gününün arifesinde çalışmaya başlar. Komitenin, sporcuların ve atların belgelerinin kontrol edilmesi, sporcunun veya atın herhangi bir geçerli sebepten dolayı katılımdan hariç tutulması, yarışların düzenlenmesi, başlangıç numaralarının kurayla belirlenmesi gibi yetkileri bulunmaktadır. Hakem heyeti ise binicilik sporları başhakemi, başhakem yardımcısı, genel sekreter, hakemler, yarış başlatıcısı, elektronik kronometre ile saat tutan kişi ve veteriner hekimden oluşur. Hakem heyeti, kazananların ve ödül alacakların belirlenmesinin doğruluğundan, bitiş süresinin belirlenmesinden, tutanakların tutulmasından sorumludur. Geçmiş yarış veya yarışla ilgili iddialar, bitişten en geç 10 dakika sonrasına kadarki süre içerisinde takımın resmi temsilcisi tarafından hakem heyetine bildirilir. 10 dakika sonrası yapılan itirazlar geçersiz sayılır. At yarışlarında başarının sadece atın hızına değil, aynı zamanda binicinin becerisine de bağlı olduğu unutulmamalıdır.[1087]

Geleneksel yaşamlarında Altay Türkleri düğün sırasında, gelin ve damadın yakınları ile tanışma töreni yapılırken bazen *tepşi blaacarı* adında bir yarışma düzenlerler. Oyunun başında *tepşi*[1088] adı verilen tahta tabağı tutan damadın bir akrabası, iki-üç kişiye bu tabaktan et ikram ettiği sırada aniden dörtnala uzaklaşmaya başlar, gelinin akrabalarından birkaç atlı onu arkasından kovalar. Kurala göre kaçmakta olan ve tahta tabak üzerindeki yemeği tutan damadın akrabası, elindeki tabağı uzatmış şekilde tutmalıdır. Damada yetişen gelinin akrabalarından herhangi biri, tabağı tutan kişinin eline kırbaçla vurmaya çalışır. Kırbaçla vurabilen kişi böylece oyunu kazanmış olur ve hediye kazanır. Bu oyunlar için her iki taraftaki akrabalar da özel olarak seçilmiş hızlı atlar kullanırlar. [1089]

[1087] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 280.
[1088] Tahtadan yapılan ve bir tepsi görünümünde olan bu mutfak eşyası Tuvalarda da kullanımakta ve *tespi* olarak adlandırılmaktadır.
[1089] Nikolay Ekeyev, a.g.m., s. 231.

Resim 3. 10. El Oyın'daki At Çabış - 2018[1090]

3.3.3. Ok atma

Okçuluğun insanlık tarihinin eski çağlarına kadar uzanan derin geçmişi vardır. Zira bilinen en eski yay buluntusu Mesolitik Çağa, buzullar sonrası Maglemosian kültürü (MÖ 6800-5000) çevresine girmektedir. Bulunan bu yay 150 santimetre boyunda, karaağaçtan yapılmış, kabza yeri inceltilmiş ve yaklaşık olarak MÖ 5000 tarihlidir.[1091] Hun ve Göktürklerden beri Altaylarda ve Çin-Türkistanı'nın geniş bozkırlarında dağınık kümeler halinde yaşayan Türk boyları Doğu okçuluğunun en başarılı uygulayıcıları olmuşlardır.[1092] Altaylarda İskitler döneminde de yay oldukça yaygın şekilde kullanılmıştır.

Eski Çin kaynaklarındaki bir bilgide Çinliler ile Göktürkler arasında organize edilmiş ve bu bağlamda uluslararası özellik taşımış olan bir okçuluk karşılaşması gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu bilgiye göre Türklerin erken devirlerde sadece sportif

[1090] Fotoğraf: "El-Oyın. Altayskaya narodnaya Olimdiada na krayu tsivizatsii", Kaynak: https://gamz.livejournal.com/401529.html, Erişim tarih: 14.04.2021.
[1091] Ünsal Yücel (1999). *Türk Okçuluğu.* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 9.
[1092] Ünsal Yücel, a.g.e., s. 12.

amaçlar doğrultusunda okçuluk yaptıkları ve yarışmalar düzenledikleri anlaşılmaktadır. Sonuç olarak bu faaliyelerin hem eğlendirici hem de barış dönemlerinde toplumları birbirine yaklaştırıcı bir fonksiyon üstlenmiş olduğunu ayrıca bugün spordan beklenen ideal fonksiyonlardan bazılarına da karşılık verdiğini söylemek mümümkündür.[1093]

Resim 3. 11. El Oyın'da Ok Atan Yarışmacı - 1988[1094]

Yay, hem savaşta hem de avda eşit derecede başarı sağlayan çok yönlü bir silahtır. Altaylardaki mezar komplekslerinde hem kemik hem de bronz temrenlerin sık rastlanan kalıntılarını ve çok sayıda gerçek yay parçası buluntularını, yay ve okların yaygın kullanımının kanıtı olarak kabul etmek mümkündür. Bu antik silahı yeniden canlandırmak için girişimlerde bulunulmasına izin veren bir dizi yayın bulunduğu birkaç bölgeden biri de Dağlık Altay bölgesidir. Ancak İskit öncesi dönem için Altaylardaki Denisova mağarasında bulunmuş olan ve yayı güçlendirmek için kullanılan kemik

[1093] İbrahim Yıldıran, a.g.m. s. 391.
[1094] Fotoğraf: S. Tuzaçinov, Kaynak: https://ажуда.рф/элдиҥ-өзөгине-кирген-эл-ойын/, Erişim tarihi: 15.04.2021.

plakalardan oluşan kaplamalar dışında yaylarla ilgili olarak doğrudan bir kanıt bulunmamaktadır.[1095]

Eski dönemlerden beri hem avlanmada hem savaşlarda hem de eğlence amacıyla yapılan, Türk halkları ve Moğol halkları arasında derin tarihi izleri bulunan yayın ve okun kullanımı bir spor olarak Altay Türkleri arasında popüler bir faaliyettir. Türkiye Türçesinde *ok atma* olarak adlandırılan bu spor Altay Türkçesinde *ok-jaa adış* olarak ifade edilmektedir ve hedefe olan uzaklık ve keskin nişancılığın önem arz ettiği bir spor türüdür.[1096] Hem El Oyın bayramında hem de diğer özel günlerde mutlaka okçuluk müsabakaları düzenlenmektedir. Bu müsabakalara erkekler ve bayanlar ayrı ayrı katılmaktadırlar ve bu yarışmalarda yaş sınırlaması yoktur.

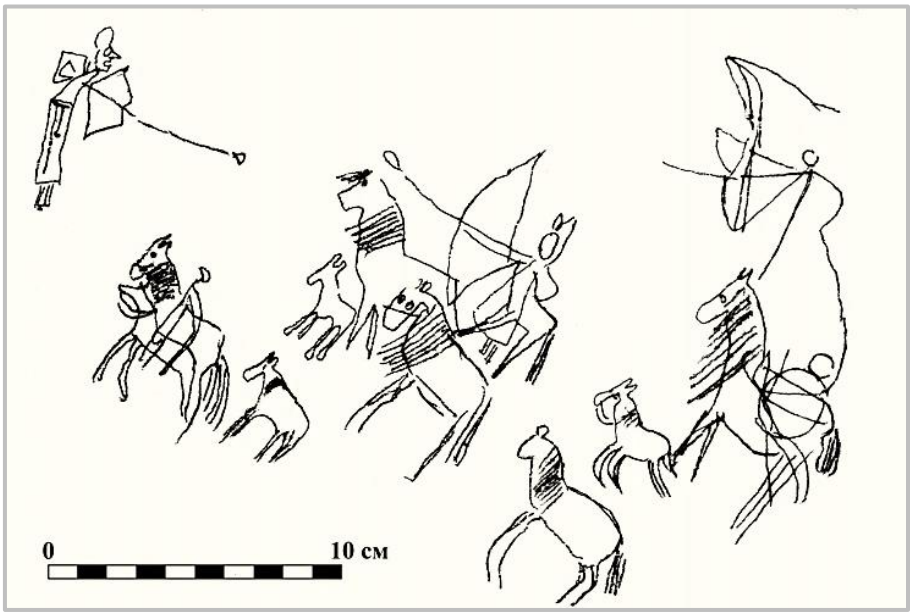

Resim 3. 12. Altay Cumhuriyeti'nde Bulunan Elangaş Kurganına Ait Petroglif Üzerindeki Yaylı Avcıları Gösteren Av Sahnesi[1097]

[1095] V. A. Koçeev. (1997). "Luki gorno-altayskih kurganov (k voprosu o kukah skifskogo vremeni Gorno Altaya)". *İzvestiya laborotorii arheologii: Mejvuzovskiy sbornik naucnıh trudov*, V. İ. Soenov (otvetstvennıy redaktor), İzd. GAGU, №2, Gorno-Altaysk, s. 209.

[1096] E. V. Ençinov. (2014). "Narodnıye igrı i tantsı". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk 2014, s. 407.

[1097] Kaynak: E. A. Okladnikov, M. B. Solobodzyan. (2009). "Naskalnıe risunki severnıh sklonov Yujno-Çuyskogo hrebta (Gornıy Altay)". *Svod arheologiçeskih istoçnikov Kunstkameri*, SPb.: MAE RAN, Vıp. 2, s. 24.

Resim 3. 13. El Oyın'daki Kadın Okçu Yarışmacı - 1988[1098]

Puan toplamak için kullanılan hedef tahtasındaki puan sıralaması en dıştan içe doğru puanları artan halkalardan oluşur ve ok atışı bu halkalara yapılır. Ok atışı sonrasında atılan ok hangi halka içinde kalırsa yarışmacıya o kadar puan kazandırır. Birinci olan yarışmacı işte bu toplanan puanlar neticesinde belirlenir. Erkekler ve kadınlar için atış mesafesi önemli ölçüde farklıdır. Erkekler için 60 metrelik bir mesafe ayarlanır. Öncelikle 3 deneme atışı yapılır ve bunun haricinde toplamda 9 atış gerçekleştirilir. Kadınlar için en az 20 metrelik mesafe ayarlanır. Yine kadınlar da 3 deneme atışı ve bunun haricinde 9 atış yaparlar. Kazanan kişi toplamda en çok puana sahip olandır. Bu yarışmada hedef tahtasının uzaklığı ve atış sayılarında değişiklik yapılabilmektedir.[1099]

[1098] Fotoğraf: Fotofond Gorno-Altaysk, Kaynak: http://kpdara.narod.ru/fotofond-gorno-altaisk.html, Erişim tarihi: 16.04.2021

[1099] E. A. Takarakova. (2018). "Prazdniki i altayskie igrı". *Transformatsii v obşçestve i tsennosti traditsionnoy kulturı v Respublike Altay (konets XX - naçalo XXI vekov)*. N. V. Ekeev (otv. red.). İzdatelstvo: Budjetnoe nauçnoe uçrejdenie Respubliki Altay, Gorno-Altaysk, s. 195.

Resim 3. 14. El Oyın'da Hedef Tahtasına Atılmış Oklar - 2018[1100]

Hedef tahtasına yapılan atışlardan oluşan ok atma yarışının farklı bir versiyonu da bulunmaktadır. Bu versiyonda keçeden yapılmış olan uzun ve farklı renklere boyanmış olan silindir şeklindeki hedefe atışlar yapılır. Her bir renkli silindirin uzunluğu 14 santimetre, çapı ise 9 santimetredir. Fakat bu sayılar duruma göre değişiklik gösterebilir. Düz bir çizgi halinde yere koyulan bu hedeflerin en ortasındaki kırmızı renkli hedef 10 puan, yanındaki sarı hedef 9 puan, onun yanındaki mavi hedef 8 puandır ve böylece devam eder. Yarışmacı yerde yatık vaziyette duran silindir şeklindeki hedefileri, bulunduğu yerden 30 santimetre ileriye veya geriye doğru uzaklaştırırsa silindirin rengi kadar puan kazanır. Takım halinde veya bireysel de gerçekleştirilebilen bu yarışmada en çok puanı toplayan kişi ya da takım yarışmanın birincisi olur. Bu atışlar tek diz üzerinde gerçekleştirildiği gibi ayakta da yapılabilmektedir.[1101]

[1100] Fotoğraf: "El Oyın - 2018: itogi sportivnoy programmı", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25133/, Erişim tarihi: 15.04.2021.

[1101] Fotoğraf: "Altayskiy vid strelbı iz luka", Kaynak: https://www.gorno-altaisk.info/news/103334, Erişim tarihi: 15.04.2021.

Resim 3. 15. İrbizek Ulusal Oyunlar Festivali'nde Silindir Hedefe Yapılan Ok Atışı - 2019[1102]

3.2.4. Taş kaldırma

Türkiye Türkçesinde taş kaldırma olarak adlandırılabilecek olan bu yarışma Altay Türkçesinde *ködürge taş* şeklinde ifade edilmektedir. Dağlık Altay'ın birçok yerinde, genellikle yolların yakınında, güçlü adamların çok eski zamanlardan beri güçlerini denedikleri taşların olduğu[1103] bununla birlikte iki veya üç yaşındaki atları omuzlarına kaldırarak güçlerini ölçtükleri bilinmektedir. Altay efsanelerinde geçen kahraman İrbizek ile ilgil bir efsanede onun yorgun genç atını omzuna kaldırdığı ve bu şekilde küçük bir geçidi aştığı anlatılmaktadır. Bu nedenle ağırlık kaldırmaya dayalı olan bu yarışmaya *İrbizekler Yarışması* da denmektedir.[1104] Eski dönemlerde bu müsabakanın bugünkü kurallarından biraz farklı şekilde yapıldığı bilinmektedir. O dönmede taşı kaldıran kişi,

[1102] Fotoğraf: Aleksandır Selbikov, Kaynak: https://vk.com/wall245651005_1084?z=photo245651005_457240114/album245651005_00/rev, Erişim tarihi: 14.04.2021.

[1103] E. V. Ekeeva. (2015). "Svyaşçennıe skalı i kamni*". Prirodno-kültovıe obektı i arheologiçeskie pamyatniki Respubliki Altay*, N. V. Ekeev (otv. red.), RA "Nİİ altaistiki im. S. S. Surazakova", Gorno-Altaysk, s. 72.

[1104] E. G. Toruşev, a.g.m., s. 281.

taşı kendi atının üzerinden aşırarak ne kadar uzağa atarsa o kişi güçlü olarak kabul edilmiştir.[1105]

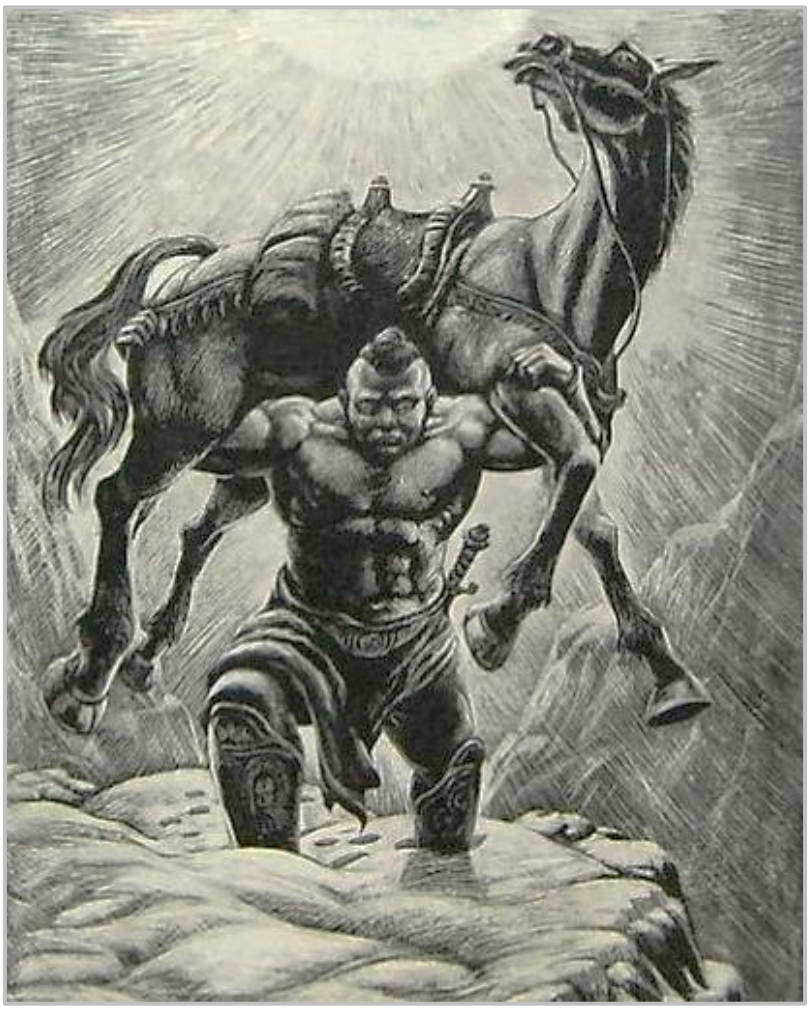

Resim 3. 16. İrbizek Adlı Kahramanın Resimlemesi[1106]

Bugün bu yarışma hem El Oyın gibi bayramlarda hem de diğer özel günlerde gerçekleştirilmektedir. Yarışma yan yüzeyi ve üst kısmı yarışmacıyı rahatsız etmeyecek şekilde pürüzsüz olan, en az 100 santimetre yüksekliğe ve 70 santimetre çapa sahip bir kütüğün üzerine taşın konulması mantığıyla gerçekleştirilir. Yarışmacının her bir taşı kaldırmak için üç deneme hakkı vardır. Katılımcı kendisine ağır gelen taşı kaldıramazsa

[1105] Nikolay Ekeev, a.g.m., s. 232.
[1106] "Pamyatnik İrizbeku ustonavyat v Gorno-Altayske", Kaynak: https://altai-info.com/novosti/8890-pamyatnik-irbizeku-ustanovyat-v-gorno-altayske.html, Erişim tarihi: 15.04.2021.

daha hafif bir taşı kaldırma denemesi yapabilme hakkına sahiptir. Bir taşın toplam kaldırılma süresi 5 dakikadır. Taşı kaldırmak ancak kütük üzerine koyamamak bir girişim olarak kabul edilir. Taşın kaldırılması esnasında kütüğün yan yüzeyine dokunmak yasaktır. Ağırlık kategorileri 80-90 kilogram arası, 110-120 kilogram arası, 130-140 kilogram arası, 150-160 kilogram arası ve 170-180 kilogram arası şeklindedir. Ancak bu ağırlıklar gerektiğinde farklılaşabilir. En az denemeyle en fazla kiloyu kütüğün üzerine koyan yarışmacı yarışmanın galibi olur.[1107]

Resim 3. 17. 120 Kiloluk Taşı Kaldırma Denemesi - El Oyın - 2010[1108]

3.2.5. Tepme

Tepme oyunu Altay Türkçesinde *tebek* şeklinde ifade edilmektedir. Tebek oyunu eğlenceli karaktere sahip bir oyundur. Tebekte kullanılan malzeme, içinde kurşun düğme bulunan ve deriden yapılmış oval şekilli bir püsküllü bir toptur. Divan-ü Lûgat-it Türk'te

[1107] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 407.
[1108] "Ongudaytsı stali çempionomi El Oyına (Foto)", Kaynak: https://www.gorno-altaisk.info/news/8867, Erişim tarihi: 15.04.2021.

tepük olarak geçen bu oyunla ilgili olarak eserde "*Tepük: Kurşun eritilerek iğ ağırşağı şeklinde dökülür, üzerine keçi kılı veya başka bir şey sarılır, çocuklar bunu teperek oynarlar*"[1109] şeklinde bir bilgi bulunmaktadır. Bu oyunun o dönemlerde de oynanması tebek oyununun çok eski dönemlerden beri Türk halklarında oynanan bir oyun olduğunu göstermektedir. Bu oyun daha çok gençlerin ilgi duyduğu bir oyundur.

Resim 3. 18. El Oyın'da Tebek Oynayan Altay Türkü - 2012[1110]

Modern anlamdaki tebek topu versiyonu geleneksel olana göre farklıdır. Bu versiyondaki toplar genellikle yumuşak pamuk ipliklerinden yapılır, top şeklinde örülür ve içi çeşitli tahıllarla doldurulur. Oyun düz bir alanda oynanır ve oyunun kuralları gayet basittir. İlkinde her bir oyuncu herhangi bir ayakla tepme oyununa başlar ve her vuruştan

[1109] Kaşgarlı Mahmut, a.g.c., s. 386.
[1110] Fotoğraf: Evgeniya Çemodurova, "El-Oyın", https://docplayer.ru/69332415-El-oyyn-vsenarodnye-igry.html, Erişim Tarihi: 15.04.2021.

sonra ayağını yere koymak zorundadır. İkincisinde yine herhangi bir ayakla oyuna başlanır fakat tepme hareketinden sonra ayağı yere koymak yasaktır. Üçüncüsünde her iki ayak ta sırasıyla kullanılarak oyun oynanır. Ağırlık ayağın iç tarafıyla yukarıya doğru vurulması ve bunun, ağırlığın yere düşene kadar tekrarlanması mantığına dayanmaktadır. Tek seferde topu hiç yere düşürmeden en fazla sayıya ulaşan oyuncu yarışmanın galibi olur. Kazanan yarışmacı her üç harekette de alınan en yüksek puana göre belirlenir.[1111]

Bu oyunun bir diğer versiyonunda kaybeden kişi tebek topunu kazan kişinin ayağına doğru atar. Kazanan kişi de bu topa vurarak onu mümkün olduğunca uzağa fırlatır. Böylece kaybeden kişi cezalandırılmış olur. Ancak cezalandırma aradaki sayı farkı kadar gerçekleştirilir ve eğer kaybeden kişi tebek topunu eliyle yakalayabilirse ceza sona ermiş olur.[1112]

Resim 3. 19. El Oyın'da Tebek Oynayan Altay Türkleri - 2018[1113]

[1111] E. A. Takarakova, a.g.m., s. 196.
[1112] Vasili Petroviç Oynoşev, a.g.e., s. 113, 114.
[1113] Fotoğraf: "El Oyın - 2018: itogi sportivnoy programmı", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25133/, Erişim tarihi: 15.04.2021.

3.2.6. Toncoon koşusu

Altay Türkçesinde *toncoondardın jürügüşi* veya *toncoondardın margaanı* olarak adlandırılan bu yarışmayı *sırtta biriyle tepeye koşma* olarak açıklamak mümkündür. 1980'li yıllarda *toncoondordın jügürişi* olarak adlandırılan[1114] bu yarışmanın adı Altay Türklerinin *Toncoon* (*Toncaan*) soyunun adından gelmektedir zira oyunu bu soydan olan Altay Türkleri düşünüp bulmuştur.[1115] Yarışma dayanıklılık ve hızın üst seviyede önem arz ettiği bir oyundur. Yarışmaya katılım iki kişilik eşler halinde yapılmaktadır. Eşlerden biri bir diğerinin sırtına biner. Sırtındaki eşiyle yarışma başlama çizgisinden koşmaya başlayan yarışmacı bir tepenin yüksek yerine kadar koşar. Buradan da başlama çizgisine geri döner. Daha sonra eşler yer değiştirirler ve ikinci yarışmacı aynı mesafeyi koşar. Yarışmada koşulan mesafenin uzunluğu 50 metredir. İki turu da en erken bitiren çift yarışmayı kazanır.[1116]

Başka bir tür koşu yarışması ise şöyle yapılmaktadır: Sakin bir at seçilir. Koşucu atın kuyruğundan tutar ve atın üzerindeki binici atın dörtnala koşmasını sağlar. Atın kuyruğunu bırakmadan en uzak mesafeye koşabilen yarışmacı yarışmanın galibi olur. Ancak bu yarışma artık yapılmamaktadır.[1117]

[1114] Nikolay Ekeev, a.g.m., s. 232.
[1115] Arçın Vladimiroviç Torbakov, a.g.e., s. 60.
[1116] E. A. Takarakova, a.g.m., s. 197.
[1117] Nikolay Ekeev, a.g.m., s. 232.

Resim 3. 20. Toncoon Koşuşu - El Oyın - 2008[1118]

3.2.7. Tokmak fırlatma

Çekiç fırlatma sporuna benzeyen bu yarışma Altay Türkçesinde *tokpok çaçarı* olarak adlandırılmaktadır. Bu yarışmaya hem erkekler hem de kadınlar katılmaktadır. Ancak yarışmalar ayrı ayrı gerçekleştirilmektedir. Erkekler 10 kilogramlık tokmakla kadınlar ise 5 kilogramlık tokmakla yarışırlar.[1119] Fırlatma işlemi zeminde düz bir çizgi ile ana hatları çizilen ve iki metre çapındaki daire içinde veya atış yapmak için kurulan özel bir platformun üzerinde gerçekleştirilir. Tokmak tek elle veya iki elle tutulabilir.

[1118] Fotoğraf: "Pro El-Oyın. Çast tretya. Sport.", Kaynak: https://pp-altai.livejournal.com/19377.html, Erişim tarihi: 16.04.2021.
[1119] E. A. Takarakova, a.g.m., s. 196.

Yarışmacı daire dışına taşmadan kendi etrafında dönerek veya kendi inisiyatifine göre hız alarak tokmağı fırlatır. Her yarışmacının üç kere tokmağı fırlatma hakkı vardır.[1120] Yarışmada amaç tokmağı en uzak noktaya fırlatmaktır ve bunu başaran kişi yarışmanın galibi olur.[1121] Bu yarışmada genellikle sadece ağaçtan yapılan geleneksel tokmaklar kullanılsa da bazen ağaç sap ve demir ağırlıktan oluşan tokmaklar da kullanılmaktadır. Bununla birlikte daire yerine belli bir mesafe aralığında da bu yarışma gerçekleştirilebilmektedir.

Resim 3. 21. Tokmak Fırlatan Altay Türkleri[1122]

3.2.8. Vahşi ata binme

Yabani veya yarı yabani, üzerine daha önce hiç eyer vurulmamış ve gem takılmamış ata veya 2-3 yaşındaki taya (*kunan*) Altay Türkçesinde *emdik* denilmektedir. Üretiş kelimesi ise Altay Türkçesinde eğitmek, öğretmek, üretmek, âtıl durumdan işlevsel hale getirmek anlamlarına gelmektedir. Emdik üretiş, Sibirya Türk halklarında

[1120] "Prazdnik narodnıh igr El-Oyın", http://www.ded-altai.ru/history/prazdnik_narodnykh_igr_el-ojjyn, Erişim tarihi: 16.04.2021.
[1121] E. G. Toruşev, a.g.e., s. 282.
[1122] Fotoğraf: Vasili Petroviç Oynoşev, Kaynak: Vasili Petroviç Oynoşev. (2015). *Narodnıye igrı altaystsev*. BNF RA «NII altaistiki im. S. S: Surazakova», Gorno-Altaysk, s. 140.

ve özellikle Altay Türklerinde popüler ve üçer kişilik atlı takım oyundur.[1123] Bu oyun özel olarak hazırlanmış ve etrafı çitle çevrili bir alanda gerçekleştirilir. Bu alanın çapı 15-20 metredir ve çitin yüksekliği 2 metre kadardır. Yarışma hem bireysel hem de takım halinde gerçekleştirilebilir.[1124] Emdik üredi̇ş atın ana rol oynadığı bir özel bir yarışmadır.[1125] Yarışmada ilk hedefin atın yakalanması olması bu yarışmayı atla yapılan yarışmaların atası olarak değerlendirmek te mümkündür. Zira atla yapılacak her faaliyet için öncelikle atın yakalanması ve ehlileştirilmesi gerekmektedir. Türk dünyasında atlı oyunlarda önemli bir noktaya gelmiş olan Kırgızlar, bu yabani atı yakalama oyununu *ukuruk salmay*[1126] veya *ukuruk salmaktuu* olarak adlandırırlar. Kazaklar ise buna benzeyen oyunlarına *qurık*[1127] demektedirler. Şor, Tuva, Hakas, Saka, Teleüt, Telengit, Çulum ve özellikle oyunun çok daha popüler olduğu Altay Türkleri ise buna *Emdik üredi̇ş* adını vermektedirler. Bu terimin yanı sıra bu oyuna *at tudaru* (at yakalama/at tutma) oyunu da denilmektedir.[1128]

[1123] Mehmet Türkmen, Kanat Djanuzakov, a.g.m., 4066.
[1124] E. A. Takarakova, a.g.m., s. 195.
[1125] Nikolay Ekeev, a.g.m., s. 232.
[1126] Kırgız Türkçesinde, yabani veya yarı yabani at sürüsünden bir atı yakalamak için ucunda ilmekli kemendi olan uzun sırığa ukuruk denilmektedir. Yine Kırgız Türkçesinde, salmak, atmak, sallamak, yakalamak için salmak için *salmay* ve *salmaktuu* kelimeleri kullanılır. Bu bilgiler için bkz.: Mehmet Türkmen, Kanat Djanuzakov. (2019). "Orta Asya Türk Halklarında Kadim Bir Atlı Spor: Ukuruk Salmaktuu- Qurık- Emdik Üredi̇ş". *Turkish Studies,* Volume 14, Issue 7, Skopje-Ankara, s. 4064.
[1127] Kırgız Türkçesindeki *ukuruk* kelimesinin Kazakça telaffuzu *qurık* şeklindedir ve aynı anlama gelmektedir. Bkz.: Mehmet Türkmen, Kanat Djanuzakov, a.g.m., s. 4065.
[1128] Mehmet Türkmen, Kanat Djanuzakov, a.g.m., 4069.

Resim 3. 22. Emdik Üredіş[1129]

Altayların rodeosu olarak da adlandırılan emdik üredіş, ehli olmayan atı yakalamak, üzerine semer vurmak ve ata bir süre binerek onu eyere alıştırmak mantığıyla gerçekleştirilir.[1130] Bu yarışma hem El Oyın hem de diğer özel günlerde en çok ilgi çeken yarışmaların başında gelmektedir. Birinciliğin otomobille ödüllendirildiği yarışmaların da düzenlendiği bilinmektedir. Bu yarışmada her yarışmacı yanındaki iki yardımcı arkadaşıyla birlikte (toplamda 3 kişi) ehli olmayan atı yakalamak, üzerine semer vurmak ve ata binerek sürmek zorundadır. Bütün bu süreç 5 dakika içerisinde tamamlanması gerekmektedir. Yarışmacı ata semer vurduktan sonra ise en az 1 dakika boyunca at üzerinde kalmak veya içeride tam bir tur atı sürmek mecburiyetindedir. Bu süreyi dolduramayan veya turu tamamlayamayan yarışmacı oyundan elenir. Hatalı veya kural dışı hareket edenlere ise süre cezası verilmektedir. Atın yakalanması, üzerine semer

[1129] Fotoğraf: E. Badikova, Kaynak: Vasili Petroviç Oynoşev. (2015). *Narodnıye igrı altaystsev*. BNF RA «NII altaistiki im. S. S: Surazakova», Gorno-Altaysk, s. 142.

[1130] Vasili Petroviç Oynoşev, M. P. Çoçkina. (2016). *Altay oyundar = Altayskiye narodnyye igry*, PE Orekhov AV, Gorno-Altaisk, s. 49.

vurulması ve bir dakika boyunca ata binilmesi sürecini en kısa sürede gerçekleştiren yarışmacı birinci olarak ilan edilir.[1131]

Resim 3. 23. Emdik Üredіş[1132]

3.2.9. Sedire tırmanma

Geleneksel olarak yapılan kutlama ve bayramlarda hem gençlerin hem de çocukların severek katıldığı yarışmalardan biri de *möşkö çıgarı* yani *sedire tırmanma* adlı yarışmadır. Bu yarışma bazen *agaşka çıgar* yani *ağaca çıkma* olarak ta adlandırılmaktadır.[1133] Hakemin başlama komutuyla sedir ağacından 20 metre uzaktaki yarışmacı ağaca koşar, sedir ağacına tırmanır, 10 metre yükseklikte bulunan kırmızı bayrağa kadar tırmanır ve bayrağı başının üzerine kaldırır. Böylece yarışma tamamlanmış olur. En kısa sürede parkuru bitiren kişi yarışmanın galibi olarak ilan edilir. Sıralamada

[1131] O. M. Rındina, M. Yu. Çarışova. (2017). "Natsionalnıe igrı narodnogo prazdnika El-Oyın". *Voprosı istorii, arheologii, politiçeskih nauk i regionovedeniya, Sbornik materialov XIII Vserossiyskoy nauçnoy konfederatsii*, İzdatelstvo Tomskogo universiteta, Tomsk, s. 288; "Emdik üredіş", http://gotoaltay.ru/altay/kulturnye-i-istoricheskie-dostoprimechatelnosti/kulturnye/prazdnovanie-Jel-Ojyn-na-altae, Erişim tarihi: 16.04.2021.
[1131] Nikolay Ekeev, a.g.m., s. 233.
[1132] Fotoğraf: Aleksey Buşov, Aleksandra Buşova, Kaynak: https://www.vokrugsveta.ru/article/215030/, Erişim tarihi: 16.04.2021.
[1133] Nikolay Ekeev, a.g.e., s. 233.

eşitliğin bozulmadığı durumlarda hakem iki eşit tarafı tekrardan yarıştırarak sıralamayı kesinleştirir. Oyun mantık olarak en hızlı şekilde sedir ağacına tırmanma üzerine kuruludur.[1134]

Resim 3. 24. Sedire Tırmanma Alanı[1135]

[1134] "Lazaniye na kedr", *Prazdnik Narodnıh İgr El-Oyın*, http://ded-altai.ru/history/prazdnik_narodnykh_igr_el-ojjyn, Erişim tarihi: 16.04.2021; Vasili Petroviç Oynoşev, a.g.e., s. 125.

[1135] Fotoğraf: "El Oyın - 2018: itogi sportivnoy programmı", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25133/, Erişim tarihi: 16.04.2021.

Resim 3. 25. El Oyın'da Sedire Tırmanan Altay Türkü - 2018[1136]

3.2.10. Kök börü

Türkiye Türkçesinde *gök kurt* (mavimsi bir renk tonu olan koyu gri) anlamına gelen ve Altay Türkçesinde *kök börü* olarak ifade edilen sporun kökeni Dağlık Altay'da oldukça eski tarihlere dayanıyor olsa da resmi anlamda ilk defa 2003 yılında Altay Cumhuriyeti'ne getirilmiştir. Bu sporu Kırgızistan'a giderek yaptığı araştırmalar sonucunda Altay Türkü Daniil Mamiyev getirmiştir. Bu spor faaliyeti Altay Cumhuriyeti'ne getirildiği 2003 yılında Onguday ve Ulagan bölgelerinde kurulan iki takımla temsil edilmiştir. Ayrıca aynı yıl Kök Börü Federasyonu kurulmuş ve Daniil Mamiyev bu federasyonun başkanlığı yapmıştır. Kök börü sporu Türkistan kökenli bir spordur ve kadim dönemlerden beri atlı savaşçıların barış dönemlerinde kendilerini zinde tutmak için de gerçekleştirdikleri atlı sporlardan birisidir. Bugün Kırgızistan, Kazakistan,

[1136] Fotoğraf: "El Oyın - 2018: itogi sportivnoy programmı", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25133/, Erişim tarihi: 16.04.2021

Özbekistan, Türkmenistan, Moğolistan, Tacikistan ve Afganistan'da yaygın şekilde gerçekleştirilmekte ve seyredildiği zaman savaş havası vermektedir.[1137]

Resim 3. 26. El Oyun'daki Kök Börü Müsabakası - 2010[1138]

Bu sporun adındaki *kurt* kelimesi tesadüfi değildir. Bu kelime katılımcıların çevikliğini, toplu avlanma becerisini kişileştirir. Çünkü takım av için savaşan bir kurt sürüsü anlamındadır. Mavi renk ise kendilerini *Tanrı-Cennetin oğulları* olarak gören eski Türklerin atalarının totemi olan mavi (gri) bir kurt görüntüsü ile ilişkilidir. Batı Sibirya'nın güneyindeki halkların mitolojisinde kurt ata, daha yaşlı bir akraba, insanların koruyucusudur. [1139] Kök börü Altay Türklerinde sadece bir spor değil, aynı zamanda bu sporu yapanların bağlı olduğu boy, soy ve ikamet yeri adına bir gurur kaynağı olarak görülmektedir. El Oyın'da her takım kendi yaşadığı idari bölge adına yarışmaya katılır. Bunun haricindeki yarışmalarda ise takımlar genellikle köy, kasaba, ilçe gibi yerleşim yerleri adına kurulu takımlardan oluşur. Altay Cumhuriyeti'nde, Kırgızistan'daki kök

[1137] Ahmet Tüzün, a.g.e., s. 34-35.
[1138] Fotoğraf: Alsandır Kryajev, Kaynak: https://ru.sputnik.kg/culture/20160706/1027380144.html, Erişim tarihi: 16.04.2021.
[1139] Tengis Stepanoviç Yabıştayev. (2011). "İgra Kök Börü Kak Sotsiyokulturniy Znak Samoidentifikatsii Altaytev". *Vestnik Arheologii, Antropologii ve Etnografii*, № 2 (15), Tümen, s. 204, 205.

börü sporunun kuralları birebir alınmış ve bu şekliyle bir atlı spor olarak kabul edilmiştir. Özellikle son yıllarda Altay Cumhuriyeti'nde çok popüler hale gelen ve atlı bir spor olan kök börü, Orta Asya'da da geniş bir coğrafyada bilinmekte ve oynanmaktadır.[1140] Ayrıca Altay Cumhuriyet'nin ulusal bayramı olan El Oyın'ın vazgeçilmez bir bölümünü oluşturmaktadır.

Resim 3. 27. Kök Börü Oyuncuları ve Toy Kazan[1141]

Kök börü 20 dakikalık üç devreden oluşmaktadır. Her idari bölgenin kendi takımı vardır ve her takımda toplamda 12 oyuncu bulunmaktadır. Müsabakaya her takımdan 4'er kişi katılır ve sahada iki takımın sporcuları toplamda 8 kişidir. Saha ortalama 200x100 metredir ve engebesiz, düz bir arazidir. Sahanın iki ucunda büyükçe bir kazana benzeyen yuvarlak kaleler bulunur. Bu kaleler Altay Türkçesinde *toy kazan* olarak adlandırılır. Kalenin yerden yüksekliği 1,5 metre, ağız kısmının çapı 3,5 metre, zeminle birleştiği yerin çapı ise 4,5 metredir (duruma göre bazen rakamlar değişiklik gösterebilir).

[1140] Vasili Petroviç Oynoşev, a.g.e., s. 42.
[1141] Fotoğraf: "Altay Türkleri ve Ulusal Bayramları 'El Oyun'", Kaynak: https://www.turktoyu.com/altay-turkleri-ve-ulusal-bayramlari-el-oyun, Erişim tarihi: 17.04.2021.

Mücadele mantık olarak futbola benzemektedir. Geleneksel anlamdaki mücadelelerde genellikle en az 3 yaşında, başı olmayan ve 30 ile 40 kilogram arasındaki bir keçinin bedeni kullanılmaktadır. Ayrıca keçinin ayakları dizlerinden kesiktir. Ağır olması için ise keçinin iç organlarına dokunulmaz. Keçi yakalanıp rakibin kazanına atılarak sayı kazanılır. Bazen keçi yerine koyun veya aynı görünüme sahip kuklalar da kullanılabilmektedir. Yarışmacılar genellikle 20 ile 40 yaş arasındaki kişilerden oluşmaktadır. En fazla sayı olan taraf galip gelir. Mücadele eleme usulüyle ve finallere kadar devam eder. Nihayetinde tek bir takım şampiyon olarak ilan edilir.[1142]

Resim 3. 28 Toy Kazan'a Yapılan Atak Sonucu Hakemin (Sağda) Sayı Vermesi - 2010[1143]

3.2.11. Kamçı

Kamçı Türkiye Türkçesinde *kamçı,* Altay Türkçesinde *kamçı*, Kırgız Türkçesinde *kamçı,* Kazak Türkçesinde *kamşı*, Özbek Türkçesinde *qamçi*, Tuva Türkçesinde *kımçı*, Hakas Türkçesinde *hamçı,* Azerbayacan Türkçesinde *qamçı*, Tatar Türkçesinde *kamçı*, Yakut Türkçesinde *kımnıı*, Türkmenistan Türkçesinde *gamçı*, Gagavuz Türkçesinde

[1142] Tengis Stepanoviç Yabıştayev. a.g.m., s. 202.
[1143] Fotoğraf: Tengis Stepanoviç Yabıştayev, Kaynak: Tengis Stepanoviç Yabıştayev. (2011). "İgra Kök Börü Kak Sotsiyokulturniy Znak Samoidentifikatsii Altaytev". *Vestnik Arheologii, Antropologii ve Etnografii*, № 2 (15), s. 203.

kamçı (Macarlar *korbács* derler) olarak adlandırılmaktadır. Türk dillerinin neredeyse bütününde kamçının da hemen hemen aynı şekilde adlandırılması Türk dünyasının doğudan batıya uzanan ve tarihin derinliklerinden gelen ortak kültür halkalarının bugüne kadar ulaştığını gösteren yansımalardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Altay Türklerinin geleneksel anlamdaki yaşamları at olmadan düşünülemez. Bu bağlamda kamçı da geleneksel yaşam içerisinde bir önemli rol oynamaktadır. Hem at hem kamçı Altay Türklerinin geleneksel oyun ve sporları içerisinde de yansıma bulmuş ögelerdir. Kamçı oyunu bu yansımanın görüldüğü oyunlardan biridir. El Oyın ve diğer geleneksel oyun festivallerinde sergilenen bu oyun hem tecrübe hem de yeteneğe dayalı bir oyundur. Oyundaki amaç yerde 10-12 santimetre aralıkla dik ve tek sıra halinde dizilmiş, toplamda 10 veya 12 tane olan küçük ağaç silindirlerin eldeki kamçıyla vurularak en kısa sürede düşürülmesidir. Oyundaki kamçının boyu 2,5 metre olması gerekmektedir ve yarışmacı silindirlerden kamçının boyu kadar uzakta durmalıdır. Yarışmada silindirler düzenli veya düzensiz sıralamayla düşürülebilir. Kronometre yarışmacının kamçısıyla yaptığı ilk vuruşla başlatılır ve son silindirin düşürülmesiyle durdurulur. Böylece ne kadar sürede oyunun tamamlanmış olduğu hakem tarafından tespit edilir. Her yarışmacının üç hakkı vardır ve bu denemelerde en kısa sürede oyunu bitiren yarışmanın galibi olur.[1144]

[1144] E. V. Ençinov, a.g.m., s. 407; E. A. Takarakova, a.g.m., s. 196.

Resim 3. 29. İrbizek Geleneksel Oyunlar Festivali'ndeki Kamçı Oyunu - 2019[1145]

3.2.12. Değnek tartma

Türkiye Türkçesinde sopa veya değnek tarma anlamına gelen bu oyun Altay Türkçesinde *taman tartış* olarak adlandırılır. Bu oyunun birebir aynısı Kırgız Türklerinde de bulunmaktadır ve Kırgız Türkleri bu oyunu *tayak tartış* olarak adlandırılır. Güç ve dayanıklılığın ön planda olduğu bu oyunda iki oyuncu yere otururlar ve ayaklarının altı birbirlerine bakacak şekilde ayaklarını yerleştirirler. Ancak ayaklarının arasında düz bir tahta bulunur. Karşılıklı şekilde oturmuş olan oyuncular kısa bir sopayı iki elleriyle tutup karşılıklı olarak çekmeye başlarlar. Sopayı elinden bırakan veya karşı tarafa geçen yarışmacı oyunu kaybetmiş olur.[1146]

[1145] Fotoğraf: Aleksandır Selbikov, Kaynak: https://vk.com/wall245651005_1084?z=photo245651005_457240133/album245651005_00/rev, Erişim tarihi: 17.04.2021.
[1146] Vasili Petroviç Oynoşev, a.g.e., s. 105.

Resim 3. 30. Taman Tartış[1147]

3.2.13. Telengit Güreşi

Bu güreşin adı Altay Türkçesinde *Telengit küreş* şeklinde ifade edilmekte ve adını Altay Türklerinin Telengit boyundan almaktadır. Altay Cumhuriyeti'nin Ulagan idari bölgesinde yaşayan Telengitler bu güreşi ilk olarak 2014 yılında El Oyın bayramında canlandırmışlardır. Güreşte sadece Telengitlerin *çokır* donlu yani benekli atları kullanılmaktadır. Zira eski bir efsaneye göre, kötü ruhlar bu *çubar* cinsinin atlardan korkmaktadırlar. Kahramanlar bu atların kötü ruhları uzaklaştırdığına, zaferler kazanmaya ve iyilik yapmaya yardımcı olduğuna inanmaktadırlar.

Bu müsabakanın hem at üzerinde olması hem de güreş içermesi nedeniyle tarihî ve geleneksel bir geçmişi olduğunu söylemek mümkündür. Telengit güreşinin benzeri olan bu müsabaka Kazak Türklerinde buna *audarıspak* yani *devirmek, yıkmak* derler. Telengit güreşinde binilen atların üzerinde eyer bulunmaz sadece ata yön verebilmek için atın dizginleri bulunur. Sporcular vücutlarının üst kısmına herhangi bir şey giymezler,

[1147] Fotoğraf: "Komanda GAGU - bronzovıy prizer sorevnovanıy po natsionalnım vidom sporta", Kaynak: http://www.gasu.ru/university/news/5525/, Erişim tarihi: 17.04.2021.

sadece bellerine kuşak bağlarlar. Mücadelenin başında sporcular rakiplerini kuşaklarından tutarlar ve böylece mücadele başlar. Telengit güreşinde amaç rakibi attan düşürmek veya rakibin vücudunun herhangi bir yerini zemine tam olarak değdirmektir. Mücadele esnasında sporcular kendi atları üzerinde kalmak zorunda değillerdir, hamle yaparak rakibin atı üzerine de geçebilmektedirler.[1148]

Resim 3. 31. El Oyın'daki Telengit Güreşi - - 2018[1149]

3.2.14. Altay Şatra

Şatra oyunu Altay Türkleri arasında son derece popülerdir ve her yaştan Altay Türkünün severek oynadığı geleneksel bir zekâ-strateji oyundur. Bu oyunun halk arasında bilinen şekliyle ilk yazılı kuralları 1960 yılında *Gorno-Altay Tarih, Dil ve Edebiyat Bilimsel Araştırma Enstitüsü*'nün *Bilimsel Notlar* adlı dergisinde tarihçi S. Ya. Pahaev'in *Şatra* adlı makalesinde yayınlanmıştır. Sonraki yıllarda da *Gorno-Altaysk Bölge Halk Temsilcileri Konseyi Yürütme Komitesi* bünyesinde *Fiziksel Kültür ve Spor Komitesi* tarafından 23.11.1974 tarihinde onaylanan kurallarına göre kişisel ve takım

[1148] "Mujskie igrı Altaya: kak eto vıglyadit", Kaynak: https://info.sibnet.ru/article/538764/, Erişim tarihi: 17.04.2021.
[1149] Fotoğraf: "Podvedenı reuzltatı sostyazaniy po Telengit kureş i obezdke skakunov", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25126/, Erişim tarihi: 17.04.2021.

şampiyonaları yapılmaya başlanmıştır. 1975 yılında Altay şatra oyununda bölgenin ilk şampiyonları *Gorno-Altay A. Nabıtov ve N. Nikitina Pedagoji Enstitüsü* öğrencileri olan N. Selekova ve N. Luchkin olmuştur. Daha sonra bölgenin önde gelen şatracıları olan Y. P. Malkov, O. R. Arbınov, B. V. Kortin, A. A. Selbikov, N. Soroçaykin, A. F. Danov, V. L. Tauşkanov tarafından oyunla ilgli bir teori geliştirilmiş ve oyunun kurallarında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler 04.28.1978 tarihinde bölge spor komitesi tarafından da onaylanmıştır.

V. L. Tauşkanov XX. yüzyılın 70-80'li yıllarında oyunun geliştirilmesine ve yayılmasına büyük bir katkı sağlamış, onun bu katkısıyla *Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Şatra Kodeksi* oluşturulmuş ve RSFSR Bakanlar Kurulu'na bağlı *Fizik-Kültür ve Spor Komitesi* tarafından 1 Mart 1983'te bu kodeks onaylanmıştır. Yine V. L. Tauşkanov'un organizasyonel çalışmaları sayesinde ilk bölge şampiyonaları olan Sibirya ve Uzakdoğu şampiyonaları dört defa düzenlenmiştir.

Geçen yüzyılın 80'li ve 90'lı yıllarında oyunun kurallarını iyileştirme ve geliştirme çabaları devam etmiş bu bağlamda şatranın satranç taşlarına benzeyen taşlarla oynanan bir varyasyonu tanıtılmış olsa da bu çok fazla rağbet görmemiş ve bu kurallarla yapılan son resmi turnuva 1986'da Tuva Cumhuriyeti'nin başkenti Kızıl'da gerçekleşmiştir. Bugün yapılan şatra turnuvaları ise V. L. Tauşkanov tarafından geliştirilmiş olan *1983 RSFSR Şatra Kodeksi* kuralları çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Bu kurallara sadece A. Selbikov'un önerdiği hamle kuralı eklenmiştir.[1150] V. L. Tauşkanov bu oyunun geliştirilmesinde önemli katkılar sunmuştur. O, ilk kez biy (satrançtaki şah gibi) ve baatır (vezir gibi) kavramını tanıtmıştır. Şatra oyununun temel ilkelerine dokunmadan yaptığı değişkliklerin yanında bir de oyun tahtasını geliştirmiştir. Daha açık bir ifadeyle yeni kareler (hücreler) eklemiş ve aynı zamanda kalenin kalıcı yerini de iyileştirmiştir.[1151]

[1150] Vasili Petroviç Oynoşev, a.g.e., s. 128.
[1151] M. P. Çoçkina, E. A. Malçinova. (2011). "Simvolika altayskoy igrı v şatra". *Materialı VII mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii molodıh uçennıh "Nauka i obrazovanie - 2011"*, Çast VII, Astana, s. 208.

Resim 3. 32. El Oyın'daki Altay Şatra Müsabakaları - 2018[1152]

Şatra oyununun kendine has oyun tahtası bulunmaktadır. Bu oyun tahtası toplamda 62 tane olan siyah ve beyaz karelerden (hücrelerden) oluşmaktadır. Oyun tahtası üzerindeki alanların isimleri şu şekildedir:

11'den 52'ye kadar olan alanları içeren bir dikdörtgene büyük kare (tarla)

1-9 ve 54 - 62 siyah beyaz kaleler

10 ve 53. kareler kale kapıları

25 - 31 ve 32 - 38 arasındaki yatay kareler hendek

2 - 61 arası dikey kareler büyük yol

1 - 2 - 3 ve 60 - 61 - 62 - 63 şatranın diğer figürlere dönüşme alanları

[1152] Fotoğraf: "El Oyın - 2018: itogi sportivnoy programmı", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25133/, Erişim tarihi: 15.04.2021.

Tahtanın numaralandırılmamış bölümleri kale duvarlarıdır, üzerinde oynanmaz. Oyun tahtası 1 - 2 - 3 numaralı karelerin bulunduğu tarafta bir kişi ve 60 - 61 - 62 numaralı karelerin bulunduğu tarafta bir kişi bulunacak şekilde konumlandırılır.[1153]

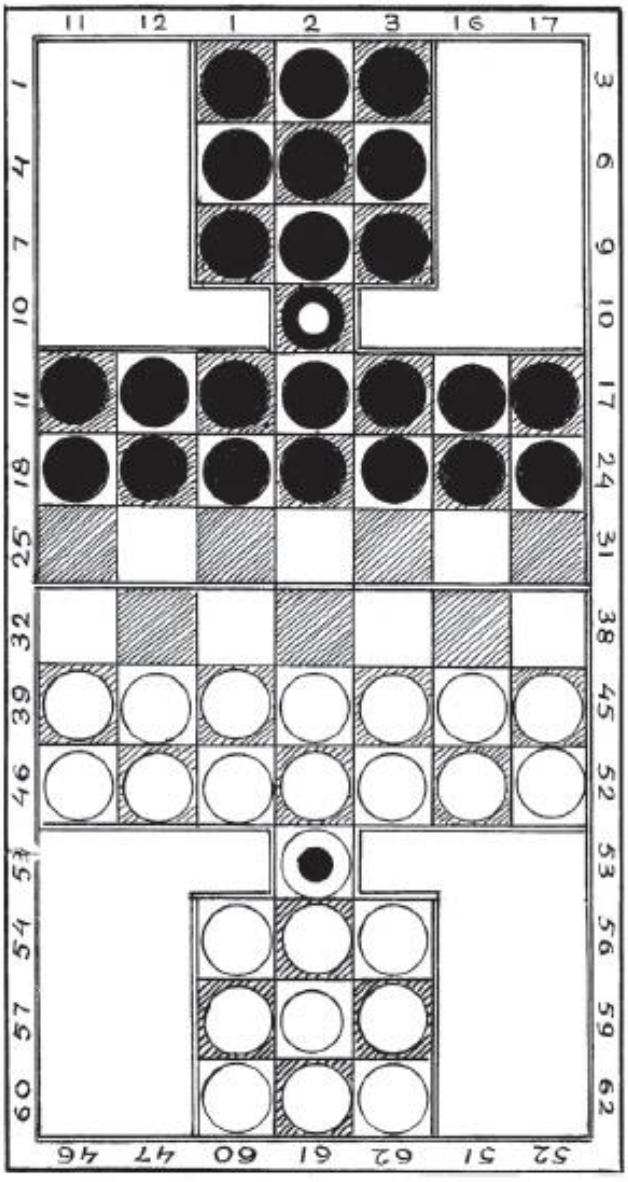

Resim 3. 33. Şatra Oyun Tahtası[1154]

[1153] E. A. Takarakova, a.g.m., s. 199.
[1154] Resim: P. P. Oynoşev, Kaynak: Vasili Petroviç Oynoşev. (2015). *Narodnıye igrı altaystsev*. BNF RA «NII altaistiki im. S. S: Surazakova», Gorno-Altaysk, s. 132.

Altay Türklerinin birçok sözlü halk sanatı eserinde de Altay şatradan bahsedilmektedir. Örneğin Altay Türklerinin *Kozın-Erkeş* adlı destanında şatra ile ilgili şu ibareler geçmektedir:

Kendine harika bir kulübe yaptı

İpeksi yeşil çam dallarından

Bogatır Kozın-Erkeş.

Bayım-Suur adlı güzel bir kızla

Çadırda şatra oynayarak eğlendiler.

Yakın zamana kadar şatra oyunu herkes tarafından bilinmiyordu ve çoğu insan bu oyunu Rus daması olan şaşki ile karıştırıyordu. V. İ. Verbitsky de 1884 yılında yayınladığı *Türk Dilinin Altay ve Aladağ Lehçeleri Sözlüğü*'nde şatrayı *dama oyunu* olarak (*şatraa - dama oynamak*) olarak tercüme etmiştir.[1155] Bu durum son yıllarda yayınlanan sözlüklerin derleyicileri tarafından da tekrarlanmaktadır. Şatra oyunu Rus damasından çoğu yönüyle farklıdır. Hem oyun tahtası hem de oyunun içeriğine dikkat edilirse bu farklar açık şekilde görülecektir.

V. Ya. Pahaev tarafından kayıt altına alınmış olan şatra oyununun geleneksel versiyonu 24 askerle iki kahramanın savaşından oluşur. *Bogatırlar* yani kahramanlar en fazla sayıda askeri parçalamaya ve böylece onları yenmeye çalışırlar. Savaşçıların amacı kahramanları yakalamaktır. Satranç ve damaların aksine oyunun beraberlikle bitmesine izin verilmez ve oynayan taraflardan birinin galibiyetiyle oyun biter.[1156]

[1155] V. İ. Verbitskiy, a.g.e., s. 447.
[1156] Vasili Petroviç Oynoşev, a.g.e., s. 131.

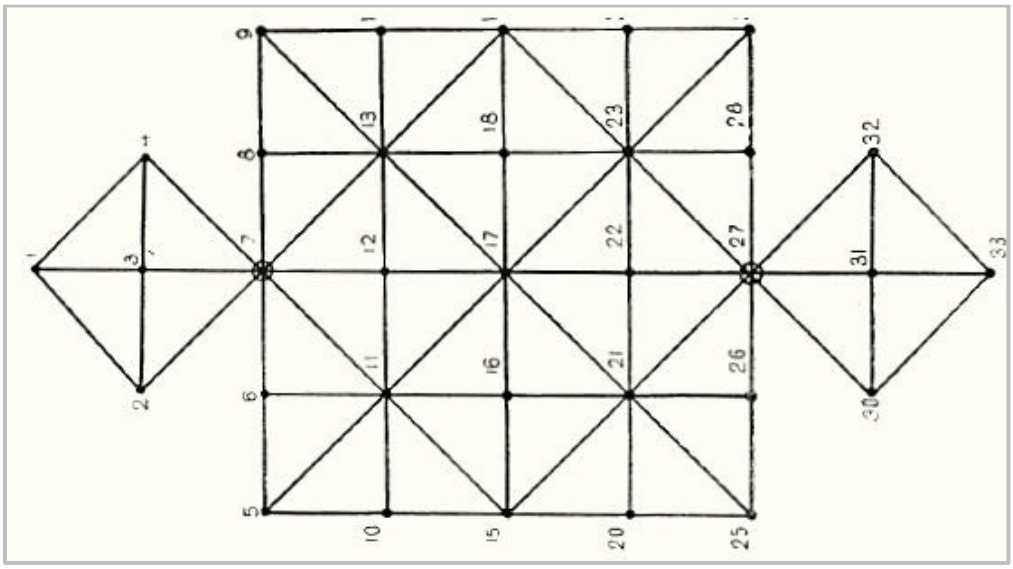

Resim 3. 34. V. Ya. Pahaev'in Şatra Oyun Tahtası Varyasyonu [1157]

V. Ya. Pahaev, bu oyunun özelliklerini belirlemek için birçok araştırma yapmıştır. O, bununla ilgili olarak: "*Yaşlı hayvan yetiştiricileriyle yapılan sayısız görüşmenin bir sonucu olarak, bazı yaşlıların şatra hakkında bir şeyler bildiğini öğrenmeyi başardık. Böylece bu oyunla ilgili olarak bazı bilgiler elde etmeye muvaffak olduk.*" demektedir.[1158] V. Ya. Pahaev, Koş-Agaç bölgesine yaptığı bilimsel seyahatlerin birinde şatra oynayan çobanları görmüştür. Oyunla tanıştıktan sonra kurallarını incelemeye devam etmiştir. Bu amaçla yüzlerce yaşlı yerli insanla görüşmeler yapmış ve şatra oyununun ilk versiyonunu böylelikle derleyebilmiştir. Oyunun canlandırılmasında ve kurallarının belirlenmesinde yerel sakinlerin yardımları son derece önem arz etmiştir.[1159]

XX. yüzyıla kadar ulaşmış olan önceki Altay şatra versiyonunda figürler iki kahraman ve 24 savaşçıdan oluşur ve genellikle tahtadan oyulurlar. Oyun iki taraftan oluşur. Bir taraf kahramanları tasvir eden figürlerle, diğeri ise savaşçı figürleriyle oyunu oynar. Oyun başlamadan önce ise kimin kahraman, kimin savaşçı olarak oynayacağı belirlenir. Savaşçı olarak oynayan taraf için oyunun amacı kahramanların bir sonraki hamleyi yapma fırsatından mahrum kalacağı bir pozisyon yaratmak ve böylece her iki

[1157] Resim: P. P. Oynoşev, Kaynak: Vasili Petroviç Oynoşev. (2015). *Narodnıye igrı altaystsev*. BNF RA «NII altaistiki im. S. S: Surazakova», Gorno-Altaysk, s. 132.
[1158] M. P. Çoçkina, E. A. Malçinova, a.g.m., s. 208.
[1159] O. M. Rındina, M. Yu. Çarışova, a.g.m., s. 286.

kahramanı da ele geçirmektir. Kahramanlar hem kalede hem de büyük karede (tarla), tahtanın herhangi bir noktasına kapatılabilir. Kahramanlarla oynayan tarafın amacı, en fazla sayıda savaşçı figürünü ele geçirmek ve savaşçıların kahramanları ele geçirmesini yani esir alınmalarını engellemektir. Savaşçılar her iki kahramanı da ele geçirirse yani sonraki hamleyi yapamayacak duruma getirirse kahramanlarla oynayan taraf oyunu kaybetmiş olur. Oyun hiçbir şekilde beraberlikle bitmez, bu yüzden bir taraf kazandığında oyun bitmiş kabul edilir.[1160] Altay şatra oyunu 1988 yılından beri El Oyın'a programına da dâhil edilmiş bir zekâ oyundur. Bu oyunun 1997 yılında kurulmuş olan *Altay Cumhuriyeti Altay Şatra Federasyonu* adlı bir federasyonu da bulunmaktadır. Cumhuriyet bazındaki gerçekleştirilen yarışmalar ise yılda toplamda 7 kez yapılmakta ve bunlardan birisi uluslararası düzeyde gerçekleştirilmektedir.[1161]

Resim 3. 35. Şatra Oyun Tahtası Örneği[1162]

[1160] Nikolay Ekeev, a.g.m., s. 232.
[1161] Sıymık Arstanbekov, Âdem Kaya (2019). "Altay Türklerinde Şatra Oyunu", *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları III*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, Bişkek, s. 436.
[1162] Kaynak: https://www.turktoyu.com/altay-turkleri-ve-ulusal-bayramlari-el-oyun, Erişim tarihi: 16.04.2021.

SONUÇ

Türkoloji literatüründe Altay Türkleri olarak adlandırılan bu halkın Altay Kijiler, Telengitler, Teleütler, Kumandinler, Çalkandılar, Tubalar şeklinde ve çoğunlukla yaşadıkları yerlerdeki nehirler ve akarsuların adıyla anılan Türk boylarından meydana geldiği görülmektedir. Tarihî bilgiler, Altay Cumhuriyeti coğrafyasının milattan önce Sakaların ve Hunların hâkimiyetine tanıklık ettiğini, milattan sonra Göktürk, Uygur ve Kırgız Türklerinin devletlerinin bu topraklarda hâkimiyet sürdüğünü göstermektedir. Ayrıca bu bilgiler Altay Cumhuriyeti'nin topraklarının da içinde bulunduğu Dağlık Altay bölgesinin Türk tarihi, kültürü ve medeniyetinin şekillendiği önemli bir bölge olduğunu da ortaya koymaktadır. Zira coğrafyanın yerli sakinlerinin büyük çoğunluğunun kadim dönemlerden beri burada yaşayan Altay Türklerinden oluşmaktadır.

Kaynaklardaki bilgilere göre bugün Altay Türklerinin yaşamakta olduğu Altay Cumhuriyeti'nin demografik yapısı Rusların bölgede hâkim olması sonrasında değişime uğramıştır. Rusların bölgeye gelmesi öncesinde Türk nüfusun yaşadığı bu topraklarta bugün Rusların nüfusu Altay Türklerinin nüfusuna oranla iki kat daha fazla hale gelmiştir. Altay Türklerinin nüfusu 1 Ocak 2021 tarihi itibariyle yaklaşık 68.500, Rusların ise 132000'dir. Rusların Altay coğrafyasına gelmesiyle birlikte Altay Türklerinin sosyokültürel durumlarının Rus kültüründen etkilendiği de anlaşılmaktadır. Rusya Federasyonu'nun çıkardığı kanunla Altay Türk boyları olan Telengitler, Tubalar, Kumandinler ve Çelkandılara "az sayıdaki halk" (малочисленный народ - maloçislennıy narod) statüsü verilmiştir. Böylece bu Türk boyları Rus kanunlarında *Altaylılar* olarak ifade edilen halktan ayrı olarak tutulmuş ve az sayıdaki halklar olarak kabul edilmiştir. Böylece siyasi olarak Altay Cumhuriyeti çok halklı bir cumhuriyete dönüştürülmüştür. Bu bilgiler Rusların Altay Türkleri üzerindeki etkilerini göstermesi açısından önemlidir.

1922 yılı öncesinde kadarki süreçte Altay Türklerinin Teleüt boyunun konuştuğu lehçenin Altay Cumhuriyeti'nde konuşulan anadil olarak kabul edildiği ancak 1922 yılında Altay Kiji lehçesinin esas alındığı ve bu boyun konuştuğu lehçenin yazı ve edebiyat dili olduğu elde edilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Altay Türklerinin nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Altay Kijilerin lehçesinin yazı ve edebiyat dili olarak kabul

edilmesinin tek bir anadilin okutulması, öğrenilmesi ve öğretilmesini kolaylaştıracağını ve bu durumun dil ve kültürün muhafazasına katkı sağlayacağını söylemek mümkündür.

Altay Türklerinde ataerkil bir aile yapısı olduğu görülmektedir. Geleneksel yaşamda gelinin, kocasının büyük akrabalarına açık bacak, el ve başla ve bebek emzirirken bağrı açık şekilde görünmemesi ve onların yanında kadının evli olduğunu gösteren kıyafetlerini giymesi; yurt içinde erkek tarafına geçmemesi; erkeklerle aynı masada oturmaması; erkeklerin yanında yüksek sesle gülmemesi; erkeklerin işlerine karışmaması; aile büyüklerinin atlarının bağlı olduğu at bağlama direğine yaklaşmaması; kadının kocasının ebeveynlerinin çadırına hediyesiz, başı açık, en dış giysi olmadan ve kuşak takmadan girmmesi; miras ve mülkiyet hakkında erkek soyu tarafının esas alınması; erkeklerin çok eşli evlilikler yapabilmesi; boşanmada çocukların babaya kalması; soyun babadan oğula geçmesi; boşanma için erkeğin istemesinin yeterli olması ve kadının boşanma isteğinin erkeğin iznine tabi olması gibi kurallar vardır. Bu kurallar ataerkil bir aile yapısının bulunduğunu gösterse de Altay Türkleri tarafından kültürlerinin doğal bir parçası olarak görülmekte, kabul edilmekte ve uygulanmaktadır.

Altay Türklerinde gelin ve özellikle damat seçiminin ebeveynler tarafından yapıldığı ve küçük çocukların ebeveynleri tarafından nişanlanması geleneğinin olduğu görülmektedir. Bu durum geleneksel yaşam şartlarında gerçekleştirilen evliliklerde ebeveynlerin rolünü ortaya koymaktadır. Ayrıca geleneksel yaşamda gerçekleştirilen düğünlerdeki ritüel ve uygulamaların Burhanizm'in etkisiyle bazı değişikliklere uğradığı görülmektedir. Bu durum da Altay Türk toplumunda dinî kuralların geleneksel kurallar üzerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Altay Türklerinin geleneksel evlilik âdetleri içinde önem verilen uygulamalardan biri *kalım-kalıň* adı verilen uygulamadır. Bugün Türkiye Türkçesinde *başlık* olarak adlandırılsa da eski dönemlerde yani İslam öncesi dönemdeki Türklerde bu kelime genel olarak *kalım-kalın* şeklinde ifade edildiğini tarihî kaynaklar ortaya koymaktadır. Gelenesel kurallara göre yapılan evliliklerde *kalım* ödemesinin nelerle yapıldığı ekonomik ve coğrafi nedenlerden dolayı farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür. Geçmişte ve bugün Türk halklarının neredeyse bütününde bu ve buna yakın şekliyle ifade

ediliyor olması hem lengüistik hem de sosyo-kültürel açılardan Türk halklarının birbiriyle olan kültürel bağını ortaya koymaktadır.

Altay Türklerinin defin âdetlerine bakıldığında definin eski dönemlerden beri geleneksel kurallara göre yapılan uygulamalarla yapıldığı anlaşılmaktadır. Hem Hristiyanlığın hem de Burhanizmin etkisiyle bu geleneklerde bazı değişikliklerin yaşanması ise Altay Türk toplumunda inancın geleneksel günlük yaşamdaki uygulamalar üzerindeki etkisini ortaya koyan bir göstergedir. Ancak defin âdetlerinin eski temel yapısının değişmemesi bununla birlikte Sovyetler Birliği döneminde neredeyse hiç yaşanamamış olmasına rağmen Kamlık inancının bugün varlığını koruması, atalar inanışının köklü ve uzun geçmişe dayanan bir yapısının olduğunu göstermektedir.

Altay Türklerinin sosyal örgütlenmesinin temeline bakıldığında toplumu *söök* yani soyların oluşturduğu görülmektedir. Geleneksel toplumsal kabule göre soyun babadan çocuğa geçmesi soy bağlamındaki akrabalığın babasoylu olduğunu göstermektedir. Bu da yine ataerkil bir toplumsal yapıya işaret etmektedir. Elde edilen bilgilerden görülmektedir ki geleneksel yaşamda Altay toplumu, yönetim biçimi olarak *duçina* adı verilen yönetim birimine ayrılır ve bunların başında *zaysan* olarak adlandırılan yöneticiler bulunur. Zaysan aileleri eski hükümdar ve asillerin neslinden gelmektedir. Geleneksel toplumsal yapıda zaysanlık unvanı irsî olup zaysandan onun en büyük oğluna veya en yaşlı akrabasına geçmektedir. Ancak Çarlığın etkisiyle zaysanlığın seçiminde de değişim yaşandığı ve zaysanların Çarlık tarafından seçildiği ve görevlendirildiği (yasak toplama, hâkimlik vs.) anlaşılmaktadır. Bu durum da yine Rus egemenliğinin Altay Türk toplumu üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır.

Altay Türklerinin geleneksel yaşamlarında göçebe ve yarı göçebe hayvancılık yapan boyların, sökülüp kurulabilen yurtlarda yaşadığı, göçebe olmayan boyların ise sabit ve kütükten yapılan yurtlarda yaşadıkları görülmektedir. Altaylar bölgesinin dağlık ve tayga olması ve gündelik ekonomide sığır yetiştiriciliği ve avcılığın yaygın olması geleneksel barınma alanlarının yapımında keçe, ağaç kabukları, ağaç dalları ve kütüklerin sıklıkla kullanılmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Giyim kuşam da yine ekonomik uğraş ve yaşanılan çevreden etkilenmiştir. Bu bağlamda geleneksel yaşamda hem deriden

hem de keten vb. bitkilerden yapılan kumaşlardan yaygın olarak faydalanıldığı görülmektedir.

Altay Türk toplumunda mavi rengin gökyüzünü, yeşilin tabiatı, beyazın veya süt renginin ise temizliği temsil ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca beyaz rengin renklerin anası olarak görüldüğü ve elbiselerin renklerinin giyen kişinin yaşıyla da bağlantılı olduğu görülmektedir. Örneğin çocuklar koyu renkli, gençler parlak, yaşlılar doygun renkli elbiseler giymektedirler. Bu bağlamda renklerin ve elbiselerin renklerinin gelişigüzel seçilmediği ve sosyokültürel temsiliyetlerinin bulunduğu görülmektedir. Yine baş giyimlerinin ve saç örgülerinin de sembolik özellikler içerdiğini söylemek mümkündür. Buna göre *sörü börük* adlı şapkayı sadece evli erkekler ve kadınlar kullanır; göğe doğru yönelmiş olan baş giyimlerin en tepe kısmı refah ve esenliği sembolize eder; evli kadınların saç örgülerinin sayısı çift olmak zorundadır; evlilik çağına gelmiş olan kızlar saçlarını başın üzerinden ikiye ayırıp bunları örerek iki omuzun önüne bırakırlar. Evli kadınlar baş giyimsiz dışarı çıkamazlar. Zira utanç verici bir durum olarak kabul edilir. Geleneksel dünya görüşlerine göre bele bağlanan kuşak ve kemerin de sembolik anlamlarının olduğu görülmektedir. Örneğin bele bağlanan kuşak insanın orta dünyaya, kemer ise yaşama bağlılığını gösterir. Kemer, anne karnındaki çocuğun göbek bağına benzetilir. Yine kemerin insan ve insanların dünyası arasındaki bağlantıyı sembolize eden bir yönü de bulunmaktadır. Bir çocuk ilk kez kemer taktığında bağlı olduğu soyun himayesine girdiği ve onun mensubu haline geldiği şeklinde bir inanış da vardır. Belirtilen bütün bu ve bu gibi durumlar yine Altay Türklerinde inanış ile sosyokültürel ögeler arasında bir bağ bulunduğunu göstermektedir.

Altay Türklerinin eski dönemlerden beri *Kamlık* inancına sahip olduklarını söylemek mümkündür. Ancak bu inancın kültlerinin ve esaslarının dışındaki uygulamalarda zaman içerisinde boylar, soylar, aileler ve kişiler arası farklılıklar ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu durumu Kamlık inancında semavî dinlerde olduğu gibi herkesçe otoritesi kabul edilmiş bir kişinin veya yazılı bir kitabın bulunmamasıyla açıklamak mümkündür. Genel bir ifadeyle Altay Kamlık inancı içinde geliştirilen kavramlar çerçevesinde doğadaki her şeyin, özellikle bütün özel maddi doğal nesneler (taşlar, kayalar, dağlar, arazi, su kütleleri, mağaralar, bozkırlar, ateş vb.) veya unsurların

(gök gürültüsü, yağmur vb.) ve ayrıca ağaçların ve hayvanların *ee* (Telengit lehçesinde eelü) yani *sahip* adı verilen ruhu veya ruhsal temeli olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Erlik ve Ülgen adı verilen tanrı inancı ve ateş, dağ, su kültü gibi kültlerle yaradılış ve tufan efsaneleri de inanç dünyası içindeki önemli ögelerdir. Adı geçen ögelerin Altay Kamlık inancının temelini oluşturan ana ögelerden olduğu ancak yine de boylar, soylar veya bölgeler arasında farklı varyasyonlarının bulunduğu görülmektedir.

Rusların Altay Türklerini Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarının ise Burhanizm inancının ortaya çıkmasındaki ana neden olduğu ve Burhanizmin manifestosunun buna kanıt olarak gösterilebileceği söylenebilir. Ayrıca Burhanizmin Kamlık inancı ve geleneksel uygulamalarda bazı değişimlerin yaşanmasına neden olması, yine dinî yönelimlerin sosyokültürdeki etkisini ortaya koyması açısından önemlidir. Altay Türklerinin arasında Burhanizmin ortaya çıkması ve yayılması 1918 yılına kadar devam etmiştir. 1920'den sonraki yıllarda tifüsün yayılması ve çiftlik hayvanlarının ölümünün başlamasıyla Kamlık inancına yeniden dönüş başlamıştır. Bu geri dönüş Kamlık inancının Altay Türk toplumunun inanç dünyasındaki derin köklerine işaret etmektedir.

Bozkır ve dağ bölgelerinde yaşayan Güney Altay boylarının geleneksel yaşam ekonomisinde büyük baş hayvan yetiştiriciliği önemlidir. Tayga ve alt tayga bölgelerinde yaşayan Kuzey Altay boylarında geyik ve evin ihtiyacı kadar sığır ve at bakılmakta ve av hayvanlarının etleri tüketilmektedir. Altay Türklerinin mutfağında büyükbaş, küçükbaş ve av hayvanlarının etleri, sütleri, iç organları yeme içme kültürünün ana malzemelerini oluşturmaktadır. Ayrıca yabanî bitkiler ve orman meyveleri de yine yeme içme kültüründe önemli yer tutmaktadır. Ancak ekonomik durumu iyi olanların daha çok hayvansal gıdalardan oluşan yemekler tükettiği, ekonomik durumu iyi olmayanların ise daha çok bitkisel besinlerle beslendiği görülmektedir. Dolayısıyla ifade edilen durumların Altay Türklerinin yeme içme kültürü üzerinde etkili olduklarını söylemek mümkündür.

Milattan sonraki tarihî süreçte Altay Cumhuriyeti coğrafyasında Göktürk, Uygur ve Kırgız devletleri hâkimiyet sürmüştür. Kırgız ve Altay Türkçelerinin bugünkü dilbilimsel yakınlığı, Kırgız Türkçesinin Altay Türkçesiyle yakın bir ilişkide

bulunduğunu göstermektedir. Türk dillerinin sınıflandırmasıyla öne çıkmış olan Rus Türkolog, dil bilimci ve etnolog. N. A. Baskakov (1905-1995) Kırgız ve Altay Türkçelerini Doğu Hun Türk dillerinin Kırgız-Kıpçak grubunda göstermektedir. N. A. Baskakov ve ilk Altay dilbilimcisi T. M. Toşçakova tarafından hazırlanan Oyrotça-Rusça sözlükte Altay Türkçesinin modern Kırgızca ile genetik olarak çok benzeştiği, ayrıca fonetik, morfolojik, leksikolojik ve Kıpçak diyalektiyle hayli çok ortak yönünün olduğu ifade edilmektedir. Kırgız dilinin oluşumu konusunda önemli araştırmalarda bulunmuş olan dil bilimci ve tarihçi B. M. Yunusaliev (1913-1970), Altay ve Kırgız dillerinin farklı dil seviyelerinde yakınlığını gösteren çok sayıda dilbilimsel olguyu aktarmaktadır. V. İ. Verbitskiy ise Altay Türkçesinin bazı özelliklerinin Kırgızcaya benzediğini, belli sayıda Uygurca ve çok sayıda Moğolca kelime içerdiğini söylemektedir.

Bütün bu dil çalışmaları ve bilgiler birlikte değerlendirildiğinde, Altay Türkçesi ve Kırgız Türkçesinin yakınlığının bu halkların ataları arasındaki yakın ve uzun vadeli bağlara tanıklık etiğini söylemek mümkündür. Arkeolojik çalışmalar Kırgızların yoğun bir biçimde Altay ve İrtış bölgesinde yayıldıklarını göstermekte ve bu durumu destekler niteliktedir. Güney Altaylıların kullandıkları lehçe Kıpçak lehçesine, Kuzey Altaylıların lehçesi ise Oğuz lehçesine aittir. Sovyetler Birliği döneminde Altay Türk boyları aynı idari birimin çatısı altında toplanmış ve Altay Kiji boyunun lehçesi 1922 yılında konuşma ve edebiyat dili olarak kabul edilmiştir. Altay Türklerinin nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Altay Kijilerin lehçesinin yazı ve edebiyat dili olarak kabul edilmesinin tek bir anadilin okutulması, öğrenilmesi ve öğretilmesini kolaylaştıracağını ve bu durumun dil ve kültürün muhafazasına katkı sağladığını söylemek mümkündür. Altay Türkçesiyle ilgili bilgiler genel olarak değerlendirildiğinde ise Altay Türkçesinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kendi içinde genel Altay, eski Türk, Moğol ve Oyrot unsurlarını muhafaza eden uzun bir tarihsel gelişim yolunu geçirmiş olduğu, XVIII yüzyılın ikinci yarısında gelişiminin yeni bir aşamasına geçiş yaptığı ve bu aşamada diğer Türk dillerinden ayrı bir şekilde kendi varlığını devam ettirmeye başladığı anlaşılmaktadır.

Altay Türkleri geleneksel spor ve oyunlarına son derece önem vermektedirler. Onların verdikleri bu önemi hem özel organizasyonlarda hem de ülke bazında gerçekleştirilen *El Oyın* bayramında görmek mümkündür. Altay Türklerinin geleneksel

spor ve oyunlarının atalardan kalma özellik taşımasının kültür halkalarının bugüne ulaşması ve devam ettirilmesi adına önemli bir misyonu gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Çünkü geleneksel sporlar ve oyunlar toplumu oluşturan bireylerin kolektif duygularını besler ve ortak hâfızanın ürünleri olarak fonksiyon gösterir. Aynı geleneksel oyun ve sporlardan beslenen bireyler, geleneksel spor ve oyunların temelinde ortak aidiyet geliştirebilmektedirler. Daha açık bir ifadeyle geleneksel sporlar ve oyunlar, toplumların değişime ve dejenerasyona karşı direnç sembolleri olarak işlev görmektedir. Bu bağlamda Altay Türklerinin kendi geleneksel spor ve oyunlarını araştırıp ortaya çıkarmalarının, canlandırmalarının ve bunlara popülerlik kazandırma adına faaliyetler gerçekleştirmelerinin geleneksel sosyokültürlerinin muhafazası ve yeni nesillere aktarılması adına son derece önemli bir misyonu yerine getirmekte olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynaklardan elde edilen tarihî bilgiler, Altay Cumhuriyeti coğrafyasının MÖ Sakaların ve Hunların hâkimiyetine tanıklık ettiğini, MS ise Göktürk, Uygur ve Kırgız Türklerinin devletlerinin bu topraklarda hâkimiyet sürdüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca bu bilgiler Altay Cumhuriyeti'nin topraklarının da içinde bulunduğu Dağlık Altay bölgesinin Türk tarihi, kültürü ve medeniyetinin şekillendiği önemli bir bölge olduğunu da göstermektedir. Zira Altay Türkleri kadim dönemlerden beri coğrafyanın yerli sakinleridir. Ülkenin kadim yerli sakinleri olan Altay Türklerinin Türk kültür mirasının bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda Altay Türklerinin sosyokültürel yapısı, geleneksel sporları ve oyunları derinlemesine incelendiğinde Türk dünyasının birçok değeri çok daha iyi anlaşılacak ve tanınacaktır. Ayrıca doğudan batıya uzanan kültür halkalarının kökleri daha iyi tespit edilebilecek ve Türk kültür bağları daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır. Çalışmada ortaya konan bilgiler Altay Türklerinin Türk dünyasıyla olan tarihî ve kültürel bağını bununla birlikte doğudan batıya uzanan Türk kültür bağlarını etraflı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma, alanla ilgili çalışma yapacak Türk bilim insanlarına kaynaklık edecek ve alana katkı sağlayacaktır.

Диссертациянын кыскача мазмуну

Алтай түрктөрүнүн коомдук-маданий түзүлүшү, салттуу спорт жана оюн-зооктору

Алтай Республикасы бүгүнкү күндө Россия Федерациясынын эң түштүк бөлүгүндө, Сибирь Федералдык аймагында жана Азия континентинин борбордук бөлүгүндө жайгашкан автономиялуу Түрк мамлекети. Эгерде анын кыска тарыхына кайрыла турган болсок, Байыркы Түрк доорунан бери эле Түрк улуттарынын мекени болгону айтылган жана Алтай Республикасын ичине камтыган Алтай географиясында VI-VIII к.к арасында Көктүрктөр, VIII-IX к.к аралыгында Уйгурлар жана X кылымга чейинки доордо Кыргыздар ээлик кылышкан. X кылымда К'и-тандар же башкача айтканда Кара кытайлар үстөмдүк кылып, 12-кылымга чейин аймакты бийлеп келген. 12-кылымда К'и-тандардын таасири солгундап, аймак наймандардын бийлигине өтүп, андан кийин Чыңгызхан бул жерде үстөмдүккө ээ болгон. XVIII кылымга чейин Чыңгыз Хан жана анын мураскерлеринин кол астында болгон Алтай республикасынын аймагына кийинчерээк Кытайлар ээлик кыла баштаган. 1756-жылы, аймак Россиянын карамагына өткөндө, башкаруу орустардын колуна өткөн. Падышачылыктын кыйрашы менен СССРдин курамына кирген Алтай Республикасы, бүгүнкү күндө Россия Федерациясынын курамындагы автономиялуу Түрк республикасы катары жашоосун улантууда.

Түндүк алтайлыктар жана түштүк алтайлыктар катары дагы эки топко бөлүнүп каралган жана Алтай Республикасында жашаган Түрк урууларынан турган эл Алтай түрктөрү деп аталышат. Алтай түрктөрүнүн түштүк тарабындагы тобу Алтай кижи, теленгит жана телеуут урууларынан турат. Түндүк тобунун курамында Тубалар, Кумандиндер жана Чалкандиден орун алып турат. Алтай түрктөрүнүн этникалык калыптанышында негизги ролду алтай эли ойногон деп айтууга болот. Түштүк алтайлыктар колдонгон тил Кыпчак диалектине таандык болсо, түндүк алтайлыктардын тили огуз диалектине таандык.

Аймакта, айрыкча орус калкынын арасында христианчылык кеңири жайылса да, Алтай түрктөрү илгерки Көк Тенгри ишениими менен шаманизм ишениими аралашкан диний ишенимдерин бүгүнкү күнгө чейин жашатып келишет. Бирок, муну жасап жатып, Советтер Союзунун 1930-жылдан кийинки идеологиялык саясаты жана шамандардын жоктугу алтайлыктарды кыйынчылыкка дуушар кылды. Шаманизм дагы бир ишеним деп аталганы менен, эч кандай жазуу эрежелери жок жана табигый тандалуу жолу менен пайда болгон дин деп айтууга болот.

Алтай Республикасынын туусу 2003-жылы 24-апрелде конституциянын 11-7-беренеси менен кабыл алынган дагы азыркы статусуна ээ болгон. Туунун ак жана көк түстөн турган эки түстүү түзүлүшкө ээ болушу республиканын Россия Федерациясынын бир бөлүгү экендигин билдирет. Желектин көк түстөрү Алтайдын тазалыгын, асманын, тоолорун, дарыяларын жана көлдөрүн билдирет. Ак бөлүктөр түбөлүктүүлүктү, кайра жаралууну, сүйүүнү, ошондой эле алтай элдеринин биримдигин жана тартибин билдирет.

Алтай Республикасынын герби - 1993-жылы 6-октябрда кабыл алынган герб. Герб республиканын ички иштеринин үстөмдүгүн, терең тарыхый каада-салтын, аймактын жана анда жашаган элдин өзгөчө статусун билдирет. Гербдеги алтын тегерек менен курчалган көк түс Алтайдын түбөлүк көк асманын көрсөтүп турат. Көгүлтүр фондун башында турган үч чоку - Орто Азиянын улуу тоолорунун бири Белухи тоосу.

Бул тоо сулуулукту жана ата журттун кубатын; куш баштуу жана канаттуу, арстан денелүү Кан-Кереде аттуу грифон ынтымакты, бейпилдикти, бакытты, Ата журттун байлыгын, жаныбарлардын жана табияттын коруучусун, төмөнкү бөлүгүндөгү оң жана сол жагындагы жарты ай сымал көрүнгөн оймо-чиймелер Алтайдын эң чон эки агын суусу болгон Бий жана Катун дарыяларын жана алардын куймаларын; төмөн жагындагы үч буттуу очок Алтай журтун, бекемдигин жана ата журттун күчүн; үч буттуу очоктун астындагы толкундуу бөлүк Телецкое көлүн (Алтын көл) чагылдырат.

Акыркы археологиялык табылгалар көрсөткөндөй, азыркы адамдардын ата-бабалары жүз миңдеген жылдар мурун Алтай тоолорунда жашаган.Бул жагынан алганда, Алтай Республикасынын аймагы түрк тарыхы жагынан маанилүү тарыхый жана маданий мураска ээ болгон аймак болуп саналат. Бул жерде дүйнөгө белгилүү археологиялык эстеликтер, скиф доорундагы падыша кургандары, аскадагы сүрөттөр, байыркы шаарлар жана конуштар, ирригациялык тутумдар жана көптөгөн тарыхый калдыктар сакталган. Руникалык аскадагы жазуулардын саны боюнча тоолуу Алтай бул өлкөдө сап башында турат. Байыркы адамзаттын болгону тууралуу издерге ээ болгон жана байыркы коомдор жөнүндө уникалдуу маалыматтарды берген үңкүрлөр маалыматтын кенчи катары кызмат кылат. Тоолуу Алтай адамдын палеонтроптук түрүнөн баштап азыркы учурдагы түрүнө чейинки адамзаттын эволюциясынын эң байыркы баскычтары менен тыгыз байланыштуу.

Буга чейин жүргүзүлгөн археологиялык изилдөөлөр, бир учурда Пазырык маданияты тараган аймак Тоолуу Алтай аймагы экендигин көрсөттү. Тараган убактысынын аралыгы карама-каршы пикирлерди жаратып келсе да, б.з.ч. VI-III. к.к аралыгында болгону тууралуу маалымат кеңири тараган. Бирок бул датаны б.з.ч. II-I к.к. катары кабыл алып келген окумуштуулар да бар. Археологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында алынган материалдар Пазырык маданияты Тоолуу Алтайга из калтырбай эле жоголуп кетпегенин, убакыттын өтүшү менен Хун тибиндеги маданиятка айлангандыгын көрсөтүп турат. Кириш сөз жалпысынан ушул маалыматты камтыйт.

Биринчи бөлүк

Алтай Республикасынын саясий тарыхы

Алтай Республикасынын саясий тарыхына жалпысынан баа берилгенде, республиканын аймагы түрк тарыхынын укмуштуу мезгилдерин башынан өткөргөн маанилүү география экени айкын болот. Себеби бул жерлер сактардын жана хунндардын христиандыкка чейинки суверенитетине күбө болгон жана Христостон кийин Көктүрк, уйгур жана кыргыз түрктөрүнүн каганаттары бул

жерлерде өздөрүнүн үстөмдүгүн орнотушкан. Бирок, Чыңгыз хандын аскерлери аймакка келгенден кийин, башкача айтканда, XII. кылымдын аягында Алтайда Чыңгыз хандын жана анын мураскерлеринин бийлиги башталган. XV кылымда Алтай Жунгариянын кол астына кирип, Жунгарияга салык төлөөгө аргасыз болгон. Казань хандыгынан кийин Сибирь хандыгы падышанын бийлигине өтүп, орустар Сибирдин ички аймагына карай илгерилеп, XVII кылымда Алтай түрктөрүнө туш болушкан.

1625-1627-жылдар аралыгында Челкандылар, Тувалар жана Кумандылар деп аталган Түндүк Алтай түрк уруулары, аңчылыкка тыюу салынган жаныбарлардын баалуу терисинен падышага төлөнө турган салыкка кошулушат. Падышачылыктын саясаты бул жерде мүмкүн болушунча көп тери алууга негизделгендиктен, жергиликтүү калктан аңчылык жерлерин, жайыттарын, талааларын, дарыяларын, көлдөрүн жана токойлорун пайдалангандыгы үчүн да салыктар алынчу. 1756-жылы Түштүк Алтай түрк уруулары, алтайлык кижилер, теленгиттер жана телеуиттер орустардын бийлигине өтүп, ошентип Алтай Республикасынын аймагында Россиянын бийлиги өкүм сүрө баштаган. Бирок, XVII. кылым падышачылык бул чөлкөмдө эгемендикти толук орното албаган мезгил болгон. Себеби жергиликтүү түрк уруулары кээде тыюу салынган төлөмдөргө макул болушкан, кээде баш тартышкан, кээде башка жактарга көчүп барып салык төлөөдөн кутулушкан. Россиянын Алтайдагы толук кандуу үстөмдүгү Жунгарияны Кытай талкалагандан кийин, б.а. XIX. кылымдын экинчи жарымында ишке ашкан.

Ээ болгон маалыматтар бүгүнкү күндөгү Алтай Республикасынын аймагын да ичине камтыган Алтай аймагынын Түрк тарыхы жана социалдык маданияты калыптанган аймак экенин, байыркы заманда көптөгөн Түрк мамлекетинин негизги аймагын түзгөнүн жана ушул себептерден улам аябай маанилүү территория катары таанылганын айгинелеп турат.

Ушул себептен, изилдөөнүн биринчи бөлүгүн түзгөн Алтай Республикасынын Саясий Тарых деп аталган бөлүгү Тоолуу Алтай географиясы

байыркы түрк жери экендигин жана анын түрк тарыхы жана маданияты жагынан маанилүү аймак экендигин ачып берүү маанилүү болуп эсептелет.

Экинчи бөлүк

Алтай Түрктөрүнүн социалдык-маданий түзүмү

Бөлүмдө алынган маалыматка караганда, Алтай түрктөрүн эки топко бөлүп, биринчи жолу Түндүк Алтайлыктар жана Түштүк Алтайлыктар деп изилдеген илимпоз этнограф, лингвист жана миссионер В.И.Вербицкий болгон. Эң башкы максаты бул аймактагы бутпарас калк жана уруулардын арасында Христианчылыкты жайылтуу болгон В.И.Вербицкий, Алтай чөлкөмүндөгү көчмөндөрдүн убактылуу жана башка отурукташкан жерлеринде изилдөө иштерин жүргүзүп, маанилүү маалыматтарды чогултуп, аларды изилдөөлөрүндө ачып берген.

В.И.Вербицкий Алтай урууларынын ишеним тутумдары, диний ырым-жырымдары жана үрп-адаттары, адамдардын жашоо образы, көчмөндөр, жашоо тиричилиги, үйлөнүү-үлпөт жана сөөк коюу каада-салты, динге жана дүйнөгө болгон көз-караштары, диний турмуштагы бутпарастардын же шамандардын ролу, алардын кийимдери жана шаймандары жөнүндө маалымат чогулткан, ошондой эле элдик ишенимдерди, окуяларды жана уламыштарды чогултуу мүмкүнчүлүгүн тапты. Ал аймактын географиялык түзүлүшү, климаты, табигый катмары, жер астындагы жана жер үстүндөгү байлыктарын терең билген жана Алтай аймагындагы Алтай урууларынын жер аттары, суу аттары, тилдери жана диалектилери жөнүндө маанилүү маалыматтарды сактап келген.

В.И.Вербицкийдин эмгектеринен тышкары Л.Потапов, Н.Г.Потанин, Н.М.Ядринцев, А.Б.Адрианов, Н.П.Диренкова, В.В.Радлов, Г.И. Спасков, А.М.Горохов сыяктуу илимпоздордун Алтайдагы изилдөө сапарларынын натыйжасында жазган эмгектерин дагы Сибирь элдеринин жана алтайлык түрктөрдүн салттуу социалдык-маданиятын түшүнүү жагынан өтө маанилүү

изилдөөлөр катары баалоого болот. Изилдөөнүн экинчи бөлүгүндө жогоруда айтылган жана башка алтайисттик изилдөөчүлөрдүн эмгектери колдонулуп, Алтай түрктөрүнүн социалдык-маданий түзүмүн анын салттуу аспектилери менен кеңири ачып берүүгө аракет жасалды.

Изилдөөнүн экинчи бөлүгүндө алынган маалыматка ылайык, Алтай Республикасында жашаган Алтай түрктөрү, негизинен, Алтайисттик жана Түркологиялык изилдөө иштеринде Түштүк Алтайлыктар жана Түндүк Алтайлыктар деп эки топко бөлүнүп каралганы байкалат. Ушул эле маалыматтан, Алтай Республикасында жашаган адамдардын Түштүк тобу, Алтай Кижилер, Теленгиттер жана Телеуттар; Түндүк топтун курамына Тубалар, Кумандиндер жана Чалканелер кирери байкалды. Изилдөөнүн экинчи бөлүгүндө алынган маалыматка ылайык, Түштүк Алтайдын жашоочулары салттуу жашоосунда тоолуу талаа аймактарында жашоону улантышкан, ошондуктан алар көбүрөөк мал чарбачылыгы менен алектенишкен. Ал эми Түндүк Алтайлыктар тоо жана тайгада жашоосун улантуу менен бирге, көбүнчө аңчылык жана аарычылык менен алектенишкен. Айыл чарба жааты болсо, түштүк жана түндүк Алтай үчүн орток фактор болгон жана бул экономикалык алектенүү эки топтун тең салттуу жашоосуна таасирин тийгизген. Россия империясынын үстөмдүгү менен Алтайлыктардын социалдык-маданий түзүмдөрүндө айрым трансформациялык процесстер болуп, алардын салттуу социалдык көрүнүшүндө айырмачылыктар пайда боло баштаган жана бул кырдаал ошол мезгилде бийлик тарабынан падышачылыктын кызыкчылыктары үчүн колдонулган десек болот.

Алынган маалыматка ылайык, Россиянын таасири Алтай Республикасында күнүмдүк турмушта сезилип турса дагы, алтайлык түрктөр салттуу социалдык-маданий өзгөчөлүктөрүн унутпоого жана жаңы муундарга өткөрүп берүүгө умтулганы ачык көрүнүп турат.

Бүгүнкү күндөгү Алтай Республикасынын жерлерин камтыган Алтай аймагын, алгачкы түрктөр тарыхта пайда боло баштаган кездеги алгачкы мекени катары, ошондой эле түрк тарыхы жана маданияты жагынан маанилүү аймак

катары баалоого болот, анткени бул жер тарыхый процессте көптөгөн түрк мамлекеттеринин негизги аймагын түзгөн.

Бул бөлүмдө Алтай республикасынын байыркы жергиликтүү эли болгон Алтай түрктөрүнүн социалдык-маданий түзүлүшү терең изилденип, алынган маалыматтар кеңири чагылдырылган. Мындай жол менен, аталган эмгек аркылуу түрк дүйнөсүнүн көптөгөн баалуулуктарын жакшыраак түшүнүүгө, түрк дүйнөсүнүн чыгыштан батышка созулган маданий шакекчелеринин тамырларын ачыгыраак таанып-билүүгө жана маданий байланыштарды айкыныраак көрсөтүп берүүгө салым кошулду. Изилдөө ишинин экинчи бөлүгүн түзгөн бул бөлүмдө Алтай түрктөрүнүн социалдык-маданий түзүлүшү кеңири иликтенип, алынган жаңы маалыматтардын кеңири баяндалуусуна аракет кылынды.

Экинчи бөлүк төмөнкү аталыштардан турат:

1-Алтай түрктөрүнүн салттуу үй-бүлө түзүмү

2-Салттуу турак жай аймактары

3-Салттуу кийим-кече

4-Алтай түрктөрүнүн салттуу ишеним тутуму

5-Салттуу тамак-аш, суусундуктар жана ага байланыштуу эрежелер

6-Салттуу экономика

7-Алтай түркчөсү жана диалектилери

Алтай түрктөрүнүн салттуу үй-бүлө түзүмү деген бөлүмдө алтай түрктөрүнүн төрөлгөнгө чейинки жана төрөлгөндөн кийинки үрп-адаттары, наристе бешиктери, үй-бүлө түзүлүшү, нике куруу, жашоо, ажырашуу, бала тарбиялоо, өлүмгө байланыштуу каада-салттар жана салттуу коомдук түзүлүшү

Алтай түрктөрүнүн урууларынын ортосундагы айырмачылыкты эске алуу менен көрсөтүлгөн.

Салттуу турак жай аймактары деп аталган бөлүмдө Алтай түрктөрүнүн салттуу турак жай аянттарын жалпысынан үч аталыштын астына бириктирип кароо мүмкүн экени көрүнүп турат. Булардын биринчиси - кийизден жасалган боз үйлөр, аны монгол тиби деп да атоого болот. Экинчиси - сырты жыгачтын кабыгы же кийиз менен жабылган конус түрүндөгү үйлөр. Үчүнчүсү - жыгачтан жасалган бурчтуу үйлөр.

Бул бөлүмдө алынган маалыматка ылайык, Түштүк Алтай урууларынын баш калкалоочу аймактары үч типте болот деп айтууга мүмкүн. Биринчиси, Алтайдагы жапаш деп аталган үйлөр (алачык) бактын бутактары жана кабыктары менен капталат (көбүнчө убактылуу жана аңчылык учурунда колдонулат). Экинчиси, алтайлыктар аланчик же чатыр деп атаган бак-даректардын кабыктары менен капталган конус түрлүү, үчүнчүсү, кийиз менен капталган капас сымал үйлөр (кереге айыл-кидис айыл). Даректардын кабыгы менен капталган үйлөр хакас түрктөрү колдонуп келген салттуу үйлөрдүн катарына кирет. Бул жөнүндө байыркы кытай жылнаамаларында "Хакас мамлекетинин эли кышкысын бактын кабыгы менен капталган алачыктарда жашашат" сыяктуу эскерүүлөр дагы кездешет. Түндүктө жашаган уруулардын салттуу баш калкалоочу жайлары көбүнчө жыгач, бурчтуу дубалдары жана конус түрүндөгү чатырлары менен курулган, ошондой эле алардын чатырлары эки агымдуу(айрымдарынын бир тарабы жерге көмүлүү) болгон.

Алынган маалыматка ылайык, эгерде биз Алтай түрктөрүнүн салттуу баш калкалоочу жайлары жөнүндө жалпы баа беришибиз керек болсо, анда аларды кабык же кийиз менен капталган конус типтеги жатаканалар, кийизден жасалган цилиндрлер жана бурчтуу үйлөр деп үч топко бөлүп карооого болот: Алардын биринчиси, конустук боз үйлөр Сибирь элдеринин салттуу турмушунда кеңири колдонулат. Алтай түрктөрү бул үйлөрдү чатыр же аланчик деп аташат. Анын курулушунда даректардын устундары жана бак-даректардын кабыктары

колдонулат. Экинчиси, цилиндр үйлөр. Булар монгол типтеги үйлөр, аларды кереге айил же кидис айил деп аташат. Бул үйлөрдүн каркасы цилиндр формасында жана жука решеткалардан жасалган тор дубалдарынан турат. Аны жабуу үчүн кийиз каптамалар колдонулат. Бул кыргыз, казак жана монголдордун классикалык боз үйлөрү менен бирдей эле болот. Үчүнчүсү - бурчтуу жыгач үйлөр. Булар агаш айил, чеден айил же черте айил деп аталат. Бул үйлөр төрт, беш, алты, жети же сегиз бурчтуу болушу мүмкүн. Анын курулушунда даректардын дүмүрчөлөрү колдонулат.

Алынган маалыматка ылайык, Алтай географиясында орус калкынын санынын өсүшү алтайлыктардын орус тибиндеги үйлөрдө жашай башташына түрткү болду деп айтууга болот. Себеби, күнүмдүк жашоонун калыптануу процесси жашоо чөйрөсүнүн этникалык курамынын таасиринен алыстабайт. Бирок, изилдөө материалдары көрсөткөндөй, үй-бүлөлөрдүн жашоо образын калыптандыруу процесстери этникалык чөйрөгө жана отурукташуу түрүнө жараша таасир этет. Албетте, Алтай калкы басымдуулук кылган жерлерде Алтай каада-салттарынын таасири күчтүү деп айтууга болот, бирок орустар көп жашаган жерде Орус каада-салттары басымдуулук кылат деп айтууга болот.

Алынган маалыматтарга караганда, Алтай түрктөрүнүн көчмөн мал чарбачылыгы менен күн кечирген урууларынын баш калкалоочу жайлары ички түзүлүшү боюнча бири-бирине жакын экендиги байкалат. Бул уруулардын үй ичиндеги жалпы тартиби төмөнкү бөлүктөрдөн турат:

Үй-бүлө орду, керебет, аялдар тарап, кызматчылардын орду, эркек тарап, башчы (сый, төр), мүшөктөр турган жер, меш, путтар, эркек коноктор, үй ээси, үй кожойкеси, жаныбарлар, балдар, ашкана шаймандары, эшик, туугандар, аял коноктор.

Тайгада жашаган жана көбүнчө отурукташкан көчмөн түштүк алтайлык түрк уруулары менен мал чарбачылыгы менен жашаган көчмөн түштүк алтай түрк

урууларынын ортосундагы турак жайлардын ички жайгашуусунун айырмасы жалпысынан төмөнкүчө:

а) Биринчиден, очок ортодо эмес, дубалдын сол жагында жана чоподон жасалган мүшөккө окшош.

б) Отуруу үчүн дубалдын боюнда диван бар.

в) Акыркы жалпы айырмачылык - турак үйлөрдүн ички түзүлүшү үч бөлүктөн турат. Башкача айтканда, дивандын жатакананын ээсине, анын аялына жана балдарына таандык жана дубалды бойлой созулган бөлүгү, меймандар үчүн алдыңкы дубалдын жанындагы бөлүгү жана башка туугандар үчүн дубалдын оң тарабындагы бөлүгү.

Салттуу кийим-кечек деп аталган бөлүмдө алынган маалыматка ылайык, кездемелерди тигүү контекстинде алтайлыктардын салттуу кийимдерин үчкө бөлүүгө болот. Алардын биринчиси - зыгыр менен кездемеден тигилген кийимдер. Бул жаатта Түндүк Алтай үйдө токуунун борбору болуп келген жана орустар келгенге чейинки мезгилге чейин токууда кендир жип көбүрөөк колдонулуп, кийинчерээк маданий кендир жана зыгыр менен алмаштырылган. Кээ бир жерлерде чалкан чөбүнөн зыгыр кездемелери жасалып келген. Ал эми токуу, көптөгөн татаал деталдары бар токуучу станоктордун жардамы менен жүргүзүлгөн. XIX. кылымдын акыркы чейрегине чейинки мезгилде Кумандин, Тубас жана Телеут уруулары кездеме токуу боюнча алдыңкы уруулар болгон.

Кийим тигүүдө колдонулган кездемелердин экинчи түрү - кытай, орус жана монгол соодагерлеринен сатылып алынган кытай кагаз кездемелери, түз жана жылмакай пахта кездемелери(көбүнчө сары түстө жана ал кезде Кытайдын Нанкин шаарында гана чыгарылган), жибек, бархат жана үйүлгөн кездемелер болгон. Чуй өрөөнүндө уюштурулган жарманкелерден кездеме, ар кандай деңиз кабыктары, шурулар жана алтын жиптер сыяктуу материалдарды сатып алууга же аларды жаныбарларга алмаштырууга мүмкүн болгон.

Кездеменин үчүнчү түрү булгаары, замша жана кой териси, бул көптөгөн башка түрк элдеринде байкалган жаныбарларга негизделген материалдар. Алтай түрктөрү терини колдонула турган жерине жараша ар кандай жолдор менен жасашат жана колдонууга даяр акыбалга алып келишет. Ага ылайык, алгач булгаары эзилип, жибитилет, андан кийин кылдаттык менен жумшартуу үчүн сууга басылат. Ушундай жол менен даярдалган булгаарыдан баш кийим (бөрк ж.б.), пальто, куртка жана бут кийим тигилет. Булгаары түрүнө жараша ар башкача иштетилет. Мисалы, түлкү терисин жумшартуу үчүн чай, кой териси үчүн сүт же шиншилла, уй жана жылкынын териси үчүн суу, ун, туз жана акиташ аралашмасынан түзүлгөн өзгөчө аралашма колдонулат.

Түстөр, ошондой эле көйнөктөрдүн түстөрү Алтай түрктөрүнүн маданиятында маанилүү орунду ээлейт. Салттуу түшүнүк боюнча, ак түс түстөрдүн энеси катары эсептелет. Мындан тышкары, көйнөктүн түсү аны кийген адамдын жаш-курагына түздөн-түз байланыштуу. Балдардын кийимдерине коюу түстөр артыкчылык берет, анткени алар көп көңүл бурбоосу кажет. Күч-кубатка толгон жаштар эң ачык, жаркыраган же каныккан түстөгү кийимдерди кийишет. Булар нике курагындагы жана элүү жашка чейинки адамдар. Улгайган адамдар коюу көк, коюу күрөң, бордо жана кара түстөгү көйнөктөрдү кийишет. Бул олуттуу түстөр жаш курагына жана социалдык абалына ылайыктуу. Бирок, негизги түстөрдүн өз мааниси бар жана алтайлыктар үчүн маанилүү учурларда колдонулат. Эл арасында көк түс асман (суу элементи), жашыл түс жаратылышты билдирет, ал эми ак же сүттүү түс тазалыктын белгиси. Ачык түстөр кийимдердин мыкты чеберчилиги жана жасалгалоосу үчүн артыкчылыкка ээ.

Алтайлык үй-бүлөлүү айымдар кийген чегедектин этек бөлүгүндө, ийининде жана жип менен токулган жерлеринде 7 түс колдонулат. Бул жети түс асан-үсөндүн жети өңүн билдирет.

XVII. кылымда орустар Алтай түрктөрү менен биринчи жолу бет келген. Алтай түрктөрүнүн орустар менен жакындашуусу алардын кийимдерине да таасир эткен. Ушул мезгил менен, экономикалык жактан бай деп эсептелген алтайлыктар,

айрыкча Кумандин, Чалкандылар жана Тубалар шаарлардын, буржуазиялык жана көпөс орустардын кымбат жана заводдо жасалган материалдардан тигилген көйнөк стилдерин эске салган көйнөктөрдү кийе башташты. Бирок, Кытай материалдары Түштүк Алтайда кеңири колдонулган. Бай деп эсептөөгө мүмкүн болгондору кытай жибегинен тигилген кийимдерди, жибек курларды, кымбат баалуу кутуча жана кында чакмакташы же бычак алып жүрүшчү. Кытай кагаз кездемелери жана башка материалдар, анын ичинде түтүкчөлөр, кытайдын темир кыяктары жана монгол тибиндеги ээрлер, чакмак таштар ж.б. мындай саркеч материалдар орусиялык товарларга караганда баалуу деп кабыл алынып, кеңири жайылган.

Алтай түрктөрүндө сөөк коюу учурунда өтүп кеткен адамга кийгизилген сөөк кою деп аталган атайын кийим жок. Анткени каза болгон эркектердин жана аялдардын сөөгүн коюучу кийимдер күнүмдүк жана кадимки кийимдерден турат. Салт боюнча, оорулуу жана кары адамдар өлүмгө алдын-ала даярданышат. Ушул себептен өздөрүнө көмүлө турган кийимдерин тигишет же кайсы кийимди кийип көмүлөрүн эртерээк айтышат. Башка учурларда, каза болгон адамга айрыкча, сүйүктүү таза кийимдери жана буюмдары кийгизилет. Буларды көйнөк, шым, тон, чакмак таш тагылган жана кездемеден жасалган кур, бөрк, кийиз байпак, тамеки баштыкчасы, түтүк жана бут кийим деп санап көрсө болот. Бирок, маркумду өзүнүн аты менен кошо көөмп, жанына тамак коюп, андан мурунураак мезгилдерде каза болгондорду өрттөп жиберишчү.

Маалыматтарга ылайык шаман болгон алтайлык, үйрөнүүнүн алгачкы баскычынан баштап эле атайын кийим кийбейт. Алар кийинчерээк өзүнчө атайын кийимдерди кийе баштайт. Сыйынуу учурунда кийген бул атайын көйнөктөрдү Алтайда манжак деп аташат. Бул кийим шамандын коргоочу рухтарынын буйругу же сунушу боюнча даярдалат. Манжак тигүү аял же эркек шамандын үй-бүлө мүчөлөрүнүн жана коңшу айылдардын аялдарынын жамааттык жардамы менен жүргүзүлөт. Салттуу эрежелердин алкагында жасалган манжак тигүүдө тон деп аталган мех манжактын негизги бөлүгүн түзөт. Шамандардын баары манжак кийбейт. Манжак кийген шамандар - бул Эрликке жана тоолордун рухтарына багыштап шамандар алтай тилинде ак кам деп аталат. Сыйынуу учурунда ак

шамандар жалгыз гана ак чепкен кийишет. Ритуал жасоого ургаачы шамандардын аялдык табияты ылайыктуу деп эсептелбейт, ошондуктан алар Үлгөнгө сыйынышпайт, Эрликке гана сыйынат. Алтай түрктөрүнүн түштүк уруулары манжак кийишет. Бирок Түндүк Алтай урууларында атайын шаман костюму жок жана алар аны набыз деп аташат. Бул уруулар шамандык ритуалдарын манжаксыз аткарышат. Бирок алтай түркчөсүндөгү түнүр же түр деп аталган барабан болбой туруп, ритуал жасалбайт. Кумандин, Туба жана Чалканды уруулары шаман ырым-жырымдарын күнүмдүк кийимдери менен аткарышат. Шамандар сыйынуу учурунда чачы көзгө кирип кетпеши үчүн баштарын жоолук менен байлайт. Үлгөнгө арналган ритуал учурда, сыйынуу өткөрүлгөн чөйрөдө аялдар болбойт.

Алтай түрктөрүнүн бут кийими катары, булгаарыдан жасалган,согончогу жок, жумшак таманы менен жасалган салттуу өтүгү “Өдүк” деп аталат. Жай айларында эшилген, ал эми кышында ичиндеги жүнү менен, тагыраагы, эшилбеген булгаары бут кийим кийилет. Бут кийимдерде колдонулган теринин түрүнө ылайык, “тере өдүк” же “булгайры өдүк” деген ат колдонулат. Булгайри деп аталган тери Волгадагы Булгар шаарынан алынып келинген тери. Салттуу кышкы өтүктөрдүн бири - бул "бычкак өдүк" деп аталган бут кийим. Бут кийимдин бул түрү кийиктин же эликтин бутунун терисинен тигилет. Кийиз байпактарды бутка кийишет жана бул байпактар өтүктөн 3-5 сантиметр жогору чыгып турат. Тоолуу Алтайдын түндүк аймактарында кыска манжеттүү, такалары жок жана жука тамандуу булгаары өтүктөр кийилет. Кедей-кембагалдар Алтай түрктөрү “чарык” деп атап коюшкан сандалдарды кийишет. Бут кийимдин үстүңкү четтерине кездеме тилкелери тигилип, жип өткөрүлөт. Мындай жол менен жип өткөрүлүп, бутту бекем сыгып туруусу камсыздалат. Айрым учурларда бут кийимдерге узун конч тигилет. Эгер тери жетпей калса, кездемеден конч тигилет. Бул түрдөгү бут кийимдерге “ар өдүк” дешет. Чоң кишилер сыяктуу эле балдар дагы мурду кайкалаган “өдүк” деп аталган сандал сымал бут кийимдерди кийишет. Бирок кыз бала кийген өдүктөр жалтыраган өрмөлөр менен кооздолуп, алар “шалду өдүк” деп аталат. Мындан тышкары, балдар жана улгайган адамдар колдонгон салттуу бут

кийим болгон "бычкак өдүк” эликтин жана маралдын бутунун терисинен тигилет жана бутту өтө жылуу кармайт.

Алтай түрктөрүнүн салттуу ишеним тутуму деп аталган бөлүмдө алынган маалыматка караганда, түштүк алтай урууларынан чыккан жана алтай түрктөрүнүн эң көп чогулган уругун түзгөн алтай кижилердин салттуу ишенимдери Шаманизм болуп саналса дагы, 1750-жылдары, тагыраагы, орустардын келип Россиянын үстөмдүгүнүн башталуусу менен алтай кижилер жана башка түрк урууларынын арасында христианчылык кеңири жайылып кетүүсү байкалат. Ошол эле маалымат боюнча, Алтай Руханий Миссиясынын түптөлүшү жана бул аймакта иш-аракеттердин жүргүзүлүшү менен христианчылыктын жайылышы тездеди. XIX. Кылымдын экинчи жарымында айылдарда жашаган алтайлык түрктөрдүн Телеут уруусундагылар Шаманизм ишеничине терең берилгендиктерин, ал тургай христиан динин кабыл алган биринчи телеуттар өз айылдарынан көчүп кетүүгө аргасыз болушкан деп В.В.Радлов айткан. Теленгиттердин салттуу жана негизги диний ишеними Шаманизм болуп саналат. Улаган аймагында жашаган теленгиттер XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып христиан динин кабыл алышкан. Шаманизм болсо, бир гана Кош-Агач аймагында өмүр сүрө турган акыбалга кептелген.

Түндүк Алтай урууларынан болгон тубалыктардын көпчүлүгү XIX кылымга чейинки мезгилде православдык христиан динин карманып келишкен. Бирок алардын христиан дини сырткы көрүнүшүндө гана калган. Алар күнүмдүк жашоосунда шаманизм ишениминин эски жана салттуу түрлөрүн улантышкан. Челканды уруусунун салттуу ишеними дагы - шаманизм. Бирок, башка Алтай түрк урууларындагыдай эле, бул аймакта Орусиянын үстөмдүгү башталгандан кийин, челкандылардын арасында христианчылык кеңири жайыла баштаган. Челкандылар 19-кылымдын аягына чейин шаманизм ишеничин карманышкан.

В.В. Радлов, 1860-жылдарда Кумандиндердин өжөр жана катаал мүнөздөрү менен салт-санаасына эң берилген татарлар болгонун, ошондуктан аларга христиан динин кабыл алдырууда миссионелердин жолу болбогонун билдирген. Бирок,

күчөтүлүшүнүн жана жүргүзүлгөн саясатынын аркасында кумандиндер башка Алтай түрк уруулары сыяктуу эле христиан динин кабыл алышып, шаманизм ишениминен алысташкан. Буга карабастан, жакында расмий түрдө православдык христиан болгон кумандиндердин күнүмдүк турмушунан шаманизмдин салттуу ишенимдеринин издерин кезиктирүүгө болот.

Салттуу тамак-аштар, суусундуктар жана аларга тиешелүү эрежелер деген аталыштагы теманын астында изилденген бөлүк дагы, ошол эле Алтай ашканасы, Алтай түрктөрүнүн материалдык маданиятынын өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө жана келип чыгуусунда маанилүү темалардын бири болуп саналат. Анткени ар бир элдин тамак-аш тутуму көптөгөн факторлорго байланыштуу жана аларды табигый-географиялык чөйрө, социалдык-экономикалык шарттар, этникалык каада-салттар жана экономиканын түрү деп үчкө бөлүүгө болот. Алтай элинин тама-аштары дагы башка жашоо тармактарында болгону сымал эле, өз ичине Алтай элинин маданиятынын өнүгүү тарыхы менен байланыштуу болгону сыңары эле башка элдер менен болгон айрым маданий жана экономикалык мамилелердеги чагылууларды камтыйт. Бул тамактардын мүнөздөмөлөрү жана аларды даярдоо процесси, алтайлыктардын келип чыгышы контекстинде, Саян-Алтай тоолорунун жана тегерегиндеги талаа элдеринин тукумдарынын жана урууларынын жакындашуусу, биригиши жана бөлүнүшү жөнүндө маалыматтарды камтыйт. Археологиялык табылгалардан жана айрым жазма булактардан алынган маалыматтарга таянып, ушул темада маалымат алууга болот. Бул маалыматка ылайык, алтайлык көчмөндөр жапайы жана үй жаныбарларынын этин, ар кандай жапайы жегенге жарактуу өсүмдүктөрдү, тоо жемиштерин жана жаңгактарды жеген деп эскерилет. Мындан тышкары, маанилүү синологдордун бири Никита Яковлевич Бичурин ачкан маалыматка ылайык, көчмөндөрдүн биздин заманга чейинки I кылымга таандык Кытай жазма булактарында кымыз жана быштак жасай алары жөнүндө маалыматка эскерилгени менен таанышууга болот.

Алынган маалыматтарга караганда, Алтай түрктөрүнүн күнүмдүк жашоосунда жана өзгөчө күндөрүндө эттин чоң мааниге ээ экени байкалат. Бирок, эт керектөө мезгилдик шарттарга жараша айыпмаланат. Жазында жана жайында

малдын эти башка мезгилдерге салыштырмалуу аз керектелген азык. Майрамдар, үй-бүлөлүк майрамдарда жана диний жөрөлгөлөрдө жаныбарлар сөзсүз түрдө союлат. Мындан тышкары, оорудан өлүп калбоо үчүн оорулуу малды да союшат. Жаныбарлар салттуу ыкмалар менен жана кыш мезгилинде үй-бүлөнүн тамак-ашка керектөөсүнө жараша көлөмүндө союлат. Борбордук Азия элдери илгертен бери эле мал союу жана касапчылыкты жогору баалашкан. Алтай түрктөрүнүн өзүлөрүнө тиешелүү ат союу жана кочкор союунун салттуу ыкмалары бар. Жылкыны союу, мойнундагы жүлүн нервин бычак менен тилип, нерв байланышын үзүү жолу менен жүргүзүлөт. Койду союу диафрагмасын тешип, аорта тамырын үзүп алуу менен ишке ашырылат да, этинен түркүн тамактар жасалат. Алтай түрктөрүнүн түндүк урууларында мал чарбасы кеңири жайылбаса дагы, эт тамактары күнүмдүк жашоодо маанилүү орунду ээлейт. Түштүк Алтайлыктар жашаган дарыяларда балыктар көп, бирок буга карабастан алар көп балык уулабайт жана балыктын этин колдонушпайт.

Алтай түрктөрүнүн тамак-ашына жана суусундуктарына жакшылап көңүл бурулса, алынган маалыматтар айрым тарыхый жана этногенетикалык натыйжаларды берет. Анткени Алтай түрктөрү сүттөн даярдаган тамак-аш жана суусундуктар аталышы боюнча гана эмес, ошондой эле аларды жасоо ыкмасы боюнча башка түрк элдерине окшош. Бул көрүнүштөр маданий жактан терең тарыхый байланыштарды жана жалпы тарыхый өтмүштү көрсөтөт деп айтууга болот. Мисалы, Алтай түрктөрү тарабынан "курут" деп аталган кургатылган сүзмөнүн түрү болгон тамак казактар, кыргыздар, өзбектер, түркмөндөр, башкырлар, казан татарлары, хакастар, тувалар жана башка түрк элдеринде ушундай аталышта аталат, жана аларды даярдоодо ушул эле ыкма колдонулат. Ошо сыяктуу эле, бул айран, кымыз, каймак жана башка сүт азыктарына да тиешелүү деп айтууга болот.

Дан жана жегенге жарактуу жапайы өсүмдүктөр да Алтай түрктөрүнүн салттуу керектөө буюмдарынын катарына кирет.Дан жана дан азыктарынан жасалган салттуу тамак-аштар бир гана Алтай түрктөрүндө эмес, башка түрк элдеринде жана монгол элдеринде кеңири колдонулат. Саян-Алтай элдери жана

Алтай түрктөрү көп колдонгон дан азыктарынын бири - талкан деп куурулган жана майдаланган арпа. Илгерки заманда бул тамак арпа жок болсо гана башка дан эгиндеринен жасалып келсе, акыркы мезгилдерде бул нерсеге көп көңүл бурулбай ал башка дандардан да жасала берет. Хакастар да, Тувалар да талканды көп колдонушат. Хакастар аны талкан-талган, тувалыктар далган-талкан, буряттар менен монголдор замба деп аташат. Алтайда орус бийлиги үстөмдүк кыла баштагандан кийин, XIX. кылымдын аягынан баштап, өзгөчө Тоолуу Алтайдын түндүк бөлүктөрүндө жашаган жергиликтүү калктын тамак-аш маданиятында өзгөрүүлөр болду. Ушул себептен, алар түндүк бөлүктөрүндө орустардыкындай типтеги үйлөрдө жашай, орус мештерин колдоно жана орус ашканасында көп колдонулуучу тамактарды даярдай башташкан.

Байыркы дооpлордон Социалисттик революцияга чейин жазында жана жайында өскөн жапайы өсүмдүктөр Алтай түрктөрүнүн салттуу тамак-аш маданиятында өзгөчө маанилүү орунду ээлешкен. Бул өсүмдүктөрдү тоо жоогазыны (эритроний), түрк лалагүлү, долоно, ар кандай пияз, жапайы сарымсак жана жапайы жемиштер катарына кошсо болот. Алар чийки керектелет, ошондой эле эт тамактарына даам жана жыпар жыт берүү үчүн колдонулат. Өсүмдүктөрдөн жасалган тамак-аштар мезгилдерге жараша өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт. Өсүмдүктөрдүн бул түрлөрүн Саян-Алтай жана монгол элдери илгертен бери колдонуп келишкен. Жапайы жемиштер жапайы өсүмдүктөрдөн алынган эң көп колдонулган азыктардын катарына кирет. Карагай жаңгактары Алтай түрктөрүнүн жана айрыкча Алтайдын түндүк аймактарындагы жергиликтүү элдин тамак-аш маданиятында өтө маанилүү орунду ээлейт. Карагай жаңгактарын алуу үчүн карагайдын конустарын чогултуп, кокондорун жыгач балка менен майдалап, чыккан жержаңгактын кабыктарын сындырып колдонушат. Кышында колдонуу үчүн кабыгы бар жержаңгактарды казанда кууруп, мүшөктө салып сакташат.

Башка түрк жана монгол элдериндей эле, чай Алтай түрктөрүнүн салттуу тамактануу жана ичүү маданиятында маанилүү орунду ээлейт.Алтай эли чайды сатып алган камыш чайы менен бышырышат. Бирок кадимки чай жок болгондо, башка чөптөрдү дагы колдонушат. Алтай түрктөрү салттуу түрдө даярдалган чайды

казанда кайнатышат. Биринчиден, казанга кургак чай салынат, андан кийин ага сүт куюлат жана туз кошулат. Талкан казанды оттон чыгарардан мурун кошулуп, чай ушул түрүндө ичүүгө даяр болот. Кааласаңыз, чайга май же куурулган май бөлүкчөлөрүн кошсоңуз болот. Бул даярдалган чайды ичкенден кийин, идиштин түбүндөгү талканды таштабай, жешет.

Салттуу экономика жаатын алсак, Алтай түрктөрүнүн салттуу турмушундагы мал чарбачылыгы, аңчылык, дыйканчылык, жыйноо жана аарычылык темаларын карай алабыз. Алынган маалыматтардан улам, Тоолуу Алтайдын салттуу чарбасында, айрыкча Түштүк Алтай урууларынын салттуу жашоосунда мал чарбасы маанилүү орунду ээлейт деген тыянакка келе алабыз. Кайрадан алынган маалыматтардан XVII кылым менен XVIII кылымдын биринчи жарымынын ортосунда талаа жана тоолуу аймактарда жашаган Алтай урууларынын салттуу чарбасынын негизги иши көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылыгы экендиги түшүнүктүү. Бирок алынган маалыматтардан тайга жана төмөнкү тайга аймактарында жашаган Түндүк Алтайлыктар аңчылык, теримчилик жана дыйканчылык менен алектенип, ошондой эле аз сандагы жылкыларды өстүргөндүгү айтылат.

Алтай эли үчүн жаныбарлар өз муктаждыктарын канааттандыруу үчүн өндүрүш каражаты гана болбостон, кудайлардын ишенимине ылайык маани бериле турган, кам көрүп, баалаган белеги болгон. Ушул себептен, алтайлыктар өзүлөрүнүн жаныбарларын жакындан билүүгө жана айрыкча бардык жаныбарлардын түрлөрү үчүн кыштоолордо ылайыктуу шарттарды түзүүгө аракет кылышкан. Алтайлыктар уйларды, эчкилерди, бээлерди жана топоздорду саап, аларды кеңири колдонушкан. Уйдун сүтү жетишсиз болгондо, кой-эчкилер саалып, алардын сүтү колдонулган. Түндүк Алтай түрктөрүндө мал өстүрүү дээрлик жокко эсе. Бирок, буга карабастан, эт күнүмдүк жашоодо маанилүү орунду ээлейт. Себеби буга чейин үйлөрүдө азык-түлүккө болгон муктаждыгын канааттандыруу үчүн багылган бир аз сандагы жаныбарлар болгон. Алынган маалыматтардан Түндүк Алтайдын тоолуу тайгасында жашаган бодо мал, элик, марал сыяктуу жаныбарлардын этин айрым Тубалар уруусу жана Калканди уруусу жегени

белгилүү. Түштүк Алтайлыктар жашаган дарыяларда балыктар көп болгону менен, алар балык кармабайт жана балыктын этин жебейт деген тыянак чыгарылды. Мындан тышкары, балыктар Түндүк Алтай түрктөрү жеген эттин бир түрү экендиги, майда балыктарды кургатып жегени жана ири балыктарды кайнатып же чокко кактап жегени аныкталды.

Кайрадан алынган маалыматка ылайык, койдун жүнү салттуу чарбада жана жашоодо маанилүү табигый материал экени белгилүү болду. Ошондуктан, салтка ылайык, койлордун жүнү жылына эки жолу, жаз жана жай мезгилинде кыркылат. Салттуу күнүмдүк турмуштун чордонунда турган материал болуп эсептелген кийиз, килем, аркан, лассо жана ооздук сыяктуу материалдар топтолгон жүндөн өндүрүлөт. Жылкынын, бодо малдын жана кой-эчкинин териси эшилип ийленет. Кийинчерээк алардан бут кийим, кур, рюкзак, ат жабдыктары, камчылар жана кымыз, дан сыяктуу азыктарды сактай турган идиш жасалат. Ашкана идиштери жылкынын же уйдун бутунан, кээде уйдун төшүнөн алынган чийки булгаарыдан жасалат.

Жалпысынан алганда, табигый-климаттык шарттар алтайлыктардын мал чарбасын калыптандырууга эффективдүү деп айтууга болот. Ушундан улам, Тоолуу Алтайдын түштүгүндө жана борбордук бөлүгүндө мал чарбасы өнүккөн, кышкысын кар аз жаап, сейрек токойлуу өрөөндөрдүн болушу буга шарт түзгөн. Кара тайга каптап, чоң кар катмары пайда болгон Тоолуу Алтайдын түндүгүндө климаттык шарттарга байланыштуу мал чарбачылыгы аз өлчөмдө жүргүзүлөт. Алынган маалыматтардан 19-кылымдын аягы менен 20-кылымдын башында кара тайгада жашаган алтайлыктар бара-бара отурукташып калганы жана ошого байланыштуу аймакта мал чарбачылыгы жандана баштагандыгы көрүнүп турат.

Түндүк Алтайда мал чарбачылыгы катары чектелген сандагы жылкылар багылып, өтө эле аз гана уйлар кармалганын байкасак болот. Анткени бул аймакта кар өтө эрте башталат, ошондуктан чөп табуу дээрлик мүмкүн болбой калат. Бирок, региондун салттуу экономикасында жана күнүмдүк жашоосунда балык уулоо маанилүү орунду ээлейт. Аймак тайгадан тургандыктан жана кар калың

жаагандыктан, бул жерде жайыт жок. Антроп дарыясынын айланасында жашаган алтайлыктар климаттын жана аймактын ылайыктуулугуна байланыштуу аарычылык менен алектенишет.

Аңчылык боюнча алынган маалыматтарга караганда, алтайлыктардын салттуу чарбалык ишкердүүлүгүнүн бири болгон аңчылык, азык-түлүк да, тери да алуу үчүн жүргүзүлөт. Бирок, жаныбарлардын терилери дагы бир салттуу экономикалык иш-аракет болгон товар алмашууда жана сатууда колдонулган. Тоолуу Алтайдын жергиликтүү тургундары күнүмдүк жашоосунда эки формада, жамааттык жана жеке, активдүү жана пассивдүү түрдө аңчылык кылышат. Активдүү аңчылык жаныбарды издөөнү, артынан түшүүнү, табууну жана атууну камтыса, ал эми пассивдүү аңчылык аларды тузактардын жардамы менен кармоону түшүндүрөт. Жамааттык мергенчилик эң байыркы мергенчилик ыкмалардын бири. Коллективдүү аңчылык көп учурда натыйжалуу жана пайдалуу болот. Буга мисал катары жамааттык аңчылык практикасын жыгачтан жасалган чоң тосмолор жана капкан чуңкурлары менен ишке ашырса болот. Бир нече адамды чогултуу жолу менен жүргүзүлүүчү жамааттык аңчылык, тоолуу тайгада узак убакытка чейин болууну кыйла мүмкүн жана кыйла коопсуз кылгандыгы менен пайдалуу.

Илгертен бери Тоолуу Алтайдын эли жаа менен жебени мергенчилик куралы катары колдонушкан. XIX кылымдын экинчи жарымында алтайлыктар ок атуучу куралга толугу менен өткөн. Алтайлыктар күнүмдүк жашоосунда чоң калибрдүү, узун жана кээде флейта мылтыктарын колдонушкан. Алар узак аралыктагы ири жапайы жаныбарларга аңчылык кылып, майда калибрлүү аңдар менен мех аңчылыгын кылышкан. Чоң жаныбарларга мергенчилик кылган мылтыктар оор болгондуктан, аларды эки буту менен столго коюп колдонушчу. Тарых бою аңчылыкта салттуу күнүмдүк экономикалык муктаждыктар канааттандырылып, жазаларды төлөө жеңилдетилип, ошондой эле коммерциялык максаттарда соода жүргүзүлүп келген. Салттуу мергенчилик куралдары илгертен бери эле ушул өзгөчөлүктү көрсөтүп келе жатат жана натыйжада Алтай түрктөрү аңчылык куралдарын натыйжалуу колдоно алышат. Бул куралдардын негизги артыкчылыгы - аларды оңой эле жасап алса болот, натыйжалуу жана пайдалуу.

19-кылымдын аягына чейин отурукташкан алтай түрктөрүнүн арасында аарычылык өнүгүүсүн уланткан, ошондуктан 1908-жылы Алтайда салттуу экономикалык ишкердик менен алектенгендердин 6,7% бул соода менен алектене баштаган. Бирок кийинчерээк, тоолуу Алтайдын жерлеринин жана токойлорунун көпчүлүгүнүн Министрлер Кеңешинин карамагына өткөрүлүп берилиши менен, аймактын бардык жергиликтүү калкынын арасында аары чарбасынын кирешеси азая баштады. Ошол мезгилде алтайлыктар орточо кара аары челегинен болжол менен 6-8 килограмм бал чогултушкан деп айтууга болот, бирок 1908-жылы бул көрсөткүч 4 килограммга чейин азайган.

Алтай түрктөрүндөгү балчылык тууралуу ээ болгон маалыматтарга таяна турган болсок, Алтай түрктөрүнүн жалпы жонунан түндүк урууларынын бал чогултуу жана жапайы аарыны сатуу менен алектенишкенин жана салттуу экономикасына ушундай жол менен салым кошуп келгендиги тууралуу түшүнүктүү болсо да, түштүк уруулары үчүн балчылык эч кандай финансылык, соода тармагында мааниге ээ эмес экенин, өндүргөн бал жана аарыларын өз муктаждыктары үчүн колдонушканын карап, салыштырсак болот.

Алтай түркчөсү жана диалектилери деп аталган бөлүмдү жазуу учурунда алынган маалыматтардан, XVIII кылымдын экинчи жарымында алтай түркчөсү жалпы алтай, эски түрк, монгол жана ойрот элементтерин сактап калган тарыхый өнүгүү жолун басып өткөн жана ал XVIII кылымдын экинчи жарымында өнүгүүсүнүн жаңы баскычынан өткөн жана ушул этапта, ал өзүн башка түрк тилдеринен бөлөкчө жол менен сактап келе жаткандыгы анык. Дал ушул бөлүмдөгү маалыматтарга таяна турган болсок, Түштүк Алтайлыктар колдонгон тил кыпчак диалектине, ал эми Түндүк Алтайлыктар сүйлөгөн тил огуз диалектине таандык экени байкалат. Бирок, ошол эле учурда, Союз мезгилинде Алтай түрк уруулары бир эле административдик бирдикке чогулуп, Алтай Кижи уруусунун диалектиси оозеки жана адабият тили катары кабыл алынгандыгы белгилүү(1922-жылга чейин Телеут диалектиси эне тили деп эсептелген).

Үчүнчү бөлүм

Салттуу спорт жана оюндар

Дипломдук иштин бул бөлүгүндө Алтай түрктөрүнүн социалдык-маданиятын түшүнүү жагынан маанилүү көрсөткүчтөрдүн бири болгон салттуу спорт жана оюндар жөнүндө сөз болот. Тагыраак айтканда, бул спорттун түрлөрү жана оюндары кандайча антип аталып калганын, алардын кантип аткарылаарын жана тарыхый байланыштарын ачып берүүгө аракет жасалды. Ошентип, бул эмгек социалдык-маданий байланыштардын так, даана пайда болушуна салым кошууга багытталган. Бул идеялар үчүнчү бөлүмдүн негизин түздү.

Изилдөө ишибиздин Алтай түрктөрүнүн социалдык маданиятын кеңири ачып берүүсүү бизге маанилүү. Себеби, түрктөрдүн тарыхый мекени болгон Алтай аймагынын тарыхы, социалдык-маданий түзүлүшү, салттуу спорту жана оюндары терең изилденсе, түрк дүйнөсүнүн көптөгөн баалуулуктары ачылат жана таанылат деген ойдобуз. Мындан тышкары, чыгыштан батышка созулган маданий шакекчелердин тамырлары жакшыраак аныкталып, маданий байланыштар айкыныраак ачылат. Изилдөөнүн жүрүшүндө талкууланган темаларга байланыштуу маанилүү изилдөө иштери колдонулуп, терминологияны колдонууга көңүл бурулуп, зарылчылыгына жараша башка түрк элдеринин терминологиясы менен каада-салттары да чагылдырылган. Мындай жол менен, Түркиядагы Алтай түрктөрү жөнүндө изилдөөлөргө пайдалуу адабият болуп бере ала турган, түрк дүйнөсүндө Алтай түрктөрүнүн жакшыраак таанылышына өбөлгө түзө турган жана ошол эле учурда адабиятка өз салымын кошо турган бир изилдөө ишин сунуштаганга аракет жасалды.

KAYNAKLAR

A. A. Savoçkina. (2020). "Golovnıye uborı narodov Respubliki Altay. Jenskie golovnıye Uborı i ih osobennosti.". *Trudı molodıh uçennıh,* Barnaul.

Açimova, A. A. "Rasteniya Gornogo Altaya v Obıçayah i Traditsiyah Altaytsev", *Rastitelnıy Mir Aziyatskoy Rossii*, 2017, № 4 (28), Novosibirsk.

Adorno, T.W. (1997). *Prisms, Studies in Contemporary German Social Thought*. (Trans.: S. Weber), MIT Press., Cambridge.

Adrianov, A. V. (1886). *Puteşestvie na Altay i za Sayanı, soverşennoe v 1881 godu po poruçniyu İmperatorskogo Russogo geografiçeskogo obşçetva çlenom sotrudnikom A. V. Adrianovım*. Sankt-Peterburg.

Aktaş, E. (2018). "Hakas Halk Anlatmalarında İdari Bir Unvan Olarak Çayzan", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 23, İstanbul.

Akün, Ö. F. (2002). "Kâşgarlı Mahmud". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25, TDV Yayını, Ankara.

Almashev, Ch. (2008). "Implementing Pas Strategy Wıth Involvement Of Local/Indigenous Communıties In The Altai Republic Of Russia", *Expert Workshop On Integratıng Protected Areas Into Wıder Land- And Seascapes And Sectors*, /1/3, Vilm.

Altaysko-Russkiy Slovar. (otv. red.) E. A. Çumakaev, BNU RA "Nİİ altaistiki im. S. S. Surazakova", Gorno-Altaysk.

Anohin, A. V. (1924). *Materialı po şamanstvu u altaytsev*, İzdatelstvo Rossiyskoy Akademii Nauk, Leningrad.

Anohin, A. V. (2012). *Leksii po altayaevedeniyu*, İzdadeltsvo SPbGPU, Sankt-Peterburg.

Arslan, M. (1984). *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.

Arstanbekov, S: Âdem Kaya (2019). "Altay Türklerinde Şatra Oyunu", *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları III*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, Bişkek.

A. S. Surazakov. (2014). “Altayskiy şamanizm”, *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura. sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk.

Atlasî, H. (2016). *Sibirya Tarihi*. Çev. Eser Havare, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Avirmed, E. (2011). “Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, c. 18, Sayı 2.

Babayarov, G. (2015). “Özbek Milli Sporu-Küreş: Özellikler, Tarihi ve Bugünü”. *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, Bişkek.

Barthold, V. V. (2004). *Orta Asya Dersleri*. Çağlar Yayınları, İstanbul.

Baskakov, N. A., Toşçakova, T. M. (1947). Oyrotsko-Russkiy Slovar, İzdatelstvo OGİZ, Moskva.

Baş, M. (2013). “Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (1), Adana.

Bayat, F. (2006). “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, Cilt 12, Sayı 46, Ankara.

Belgibaev, E. A. (2006). “Çelkandsı - Traditsionnoye hozyaystvo i materialnaya kultura”. *Turkskiye narodı Sibiri*, Otvetstvennıye D. A. Funk, N. A. Tomilov, İzdatelstvo Nauka, Moskva.

Beşirli, H. (2015). “Kültürel Kimliğin Bir Unsuru Olarak Geleneksel Sporlar”. *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek.

Biçurin, N. Ya. (1950). *Sobraniya svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena-I*. Otvetstvinniy Redaktor S. P. Tolstov, İzdatelstvo akademii nauk SSSR, Moskva-Leningrad.

Butanayev, V. Y. (1993). *Traditsionnaya pişça hakasov, İz istorii hozyastvo i materialnoy kulturı tyurko-mongolskih harodov*. İzdatelstvo Nauka, Novosibirsk.

Butanayev, V. Y. (2008). *Oçerki istorii Hakasii (s drevneysih vremen do sovremennosti)*. İzdatelstvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanov, Abakan.

Butanayev, V. Ya. (1993). *Hakasskie liçnıye imena*. Hakasskoye knijnoe idatelstvo, Abakan; https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_geo/445/Алтай.

Butanayev, V. Ya. (2003). *Burhanizm Sayano-Altaya*. İzdatelstvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanov, Abakan.

Butanayev, V. Ya. (2003). *Traditsionnaya kultura i bıt hakasov*. Hakasskoe knijnoe izdatelstvo, Abakan.

Buyar, C. vd. (2018). *Tuva Tarihi, Geleneksel Kültürü, Geleneksel Ekonomisi*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi Projesi, Bişkek.

Buyar, C. vd. (2019). *Hakasya Tarihi, Toplum Yapısı, Kültürü, Ekonomisi*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi Projesi, Bişkek.

Ceylan, A. (2015). "Taştaki Türkleri Okumak". Ed. Prof. Dr. Kamil Aydın, *Düşünce Dünyasinda Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, Yıl: 6 / Sayı: 34 / Temmuz - Ağustos, Ankara.

Ceylan. A., Aydın, A. (2021). "Elmalı Kaya Resmileri". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, Bişkek.

Çandarlıoğlu, G. (2011). "Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasında Politik Gerçekler". *Tarih Dergisi*, 0 (28-29), İstanbul.

Çandarlıoğlu, G. (2012). "Uygurlar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 42, TDV Yayını, İstanbul.

Çayçina, E. V. (2014). "Nazvaniya Jilişç v Altayskom Yazıke". *Maloçislennıe etnosı v prostranstve dominiruyuşçego obşçestva: Praktika prikladnıh issledovani i efeektivnıe instrumentı etniçeskoy politiki, Sbornik naucnıh statey po itogam vserossiyskoy s mejdunarodnım uçastiem naucno-prakiçeskoy konferentsii*, Kemerova.

Çoçkina, M. P., Malçinova, E. A. (2011). "Simvolika altayskoy igrı v şatra". *Materialı VII mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii molodıh uçennıh "Nauka i obrazovanie - 2011"*, Çast VII, Astana.

Çoruhlu, Y. (2000). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Çoruhlu, Y. (2012). "Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği". *Tarih ve Medeniyetler Tarihi Bildiriler,* Volume I, Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara.

Çumakaev, A. E. (2014). "Altayskiy yazık i ego dialektı". *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya,* Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk.

Danilin, A. G. (1993). *Burhanizm (İz istorii natsionalno-osvoboditelnogo dvijeniya)*. izd-vo Ak-çeçek, Gorno-Altaysk.

Daşkovskiy, P. K., Karımova, S. M. (2012). *Veş v traditsionnoy kültüre narodov Tsentralnoy Azii filosofsko-kulturologiçeskoe issledovanie*. İzd-vo Altaykogo Gosuniversiteta, Barnaul.

Davletov, T. B. (2008). "Altay Cumhuriyeti ve Altay Türkleri". *http://www.turansam.org/makale.php?id=25.*

Derman, G. S. (2016). "Sibirya Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Siberian Studies (SAD)*, Cilt 4, Sayı 9, Volume 4, Number 9, Konya.

Dırenkova, N. P. (1927). "Kult ognya u altaytsev i teleut". *Sbornik Muzeya antrologii i etnografii*, Tom VI, Leningrad.

Dırenkova, N. P. (2012). *Turki Sayano-Altaya*. İzdatelstvo Nauka, Sankt-Peterburg.

Dilek Yılmaz, "Türk Kültüründe 'Köstek Kesme' töreni", https://orhaajans.com/turk-kulturunde-kostek-kesme-toreni.

Dilek, F. G. (2004). "Altay Türkçesinin Yazı Dili Haline Getirilmesi". *1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri*, TDK Yayını, Ankara.

Dilek, F. G. (2006). “Tehlikedeki Diller ve Dil Ölümü Açısından Altay Türkçesi ve Ağızları”. *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-II*, İzmir.

Dilek, F. G. (2008). “Altay Türklerinde Akrabalık”. *Ahmet Ercilasun Armağanı*, Ed. Ekrem Arıkoğlu, Akçağ Yayınları, Ankara.

Dilek, F. G. (2019). “Bir Dilin Ağızları Arasındaki (Fonetik, Morfolojik, Leksik) Etkileşimler: Altay Türkçesi ve Ağızları”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 16, Sayı 4, Ankara.

Dilek, İ. (2002). “Altay Türkleri Edebiyatı Tarihi”. Türkler Ansiklopedisi. c. 20, Ankara.

Dromp, M. R. (2002). “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”. *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 2, Ankara.

Eberhard, W., (1978). “Sport bei den Wölkern Zentralasiens, nach chinesischen Quellen”. *In: China und seine westlichen Nachbarn,* Wissenschaftliche Burehgesellschaft, Darmstadt.

Ekeev, N. (2015). “Traditsionnıye Sportivnıye İgrı Altaytsev”. *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, Bişkek.

Ekeev, N. V. (2014). “Ekologiçeskiye traditsii altaytsev”, *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya,* Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk.

Ekeev, N. V. (2014). “Etnosotsialnıe protsessı v Gornom Altae v kontse XVIII - naçale XX. vv. Obrazovanie altayskogo etnosa”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye,* N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Ekeev, N. V. (2014). “Prisoedinenie Gornogo Altaya k Rossii. Harakter i istroiçeskoe znaçenie etogo sobıtiya”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye,* N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Ekeev, N. V. (2014). “Sistema semeynogo vospitaniya”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Ekeev, N. V., Toruşev, E. G. (2014). “Skotovodstvo”, *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk.

Ekeeva, E. V. (2011). “Traditsii semeynogo vospitaniya altaytsev”. *VESTNİK SVFU*, Tom 8, №3, Yakutsk.

Ekeeva, E. V. (2015). “Svyaşçennıe skalı i kamni”. *Prirodno-kültovıe obektı i arheologiçeskie pamyatniki Respubliki Altay*, N. V. Ekeev (otv. red.), RA “Nİİ altaistiki im. S. S. Surazakova”, Gorno-Altaysk.

Elcan, A. (2019). “Dîvânu Lugâti’t-Türk'ün Söz Varlığının Altay Türkçesindeki Görünümü Üzerine”. *Yeni Türkiye Dergisi*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayını, Yıl 25, Sayı 105, Ocak-Şubat, Ankara..

Ençinov, E. V. (2014). “Administrativno-trritorialnoe ustroystvo i obşçinnaya organizatsiya altaytsev va 2-i poolovnie XV.III - naçale XX vv.”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Ençinov, E. V. (2014). “Narodnıy kalendar”, Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Ençinov, E. V. (2014). “Narodnıye igrı i tantsı”. Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. *Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Ençinov, E. V. (2014). “Poseleniya i jilişça”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Ençinov, E. V. (2018). “Vliyanie obıçnogo prava altaytseve na vıborı zaysanov i demiçey ve turdah S. P. Şvetsova”. *Altay - Zapadnaya Sibir v XIX - naçale XX vv.: naselenie, hozyaystvo, kultura. Materialı Vserossiyskoy nauçno-praktiçeskoy konferentsii, posvyaşçennoy 160-letiyu so dnya roydeniya etnografa, ekonomista i*

obşçestvennogo deyatelya Sergeya Porfireviça Şvetsova, N. V. Ekeev (otv. red.), Nİİ Altaistiki im. S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Ençinov, E. V. "Kalendar i kalendarnaya obryadnost". *Transformatsii v obşçestve i tsennosti traditsionnoy kulturı v Respublike Altal (Konets XX - Naçalo XXI),* İzdatelstvo: Byudjetnoye nauçnoye uçrejdeniye Respbupliki Altay, "Nauçno-issledovatelskiy institüt altaistiki im. S. S. Surazakova", Gorno-Altaysk.

Ençinov, E. V., Toruşev, E. G. (2014). "Slovar". *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Funk, D. A. (2006). "Teleutı - Hozyaystvennıye zanyatya i materializovannaya kultura". *Turkskiye narodı Sibiri*, Otvetstvennıye Redaktorı D. A. Funk, N. A. Tomilov, İzdatelstvo Nauka, Moskva.

Gavrilova. A. A. (1965). *Mogilnik Kudırge kak istoçnik po istorii altayskih plemen*. Moskova-Leningrad.

Gonza´lez-Ruiz, M., Santos, C. (2012). "Tracing the Origin of the East-West Population Admixture in the Altai Region (Central Asia)". O*rigin of Population Admixture at Central Asia*, Volume 7, Issue 11, Barcelona.

Gömeç, S. (1997). "Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 19, Ankara.

Gömeç, S. (2015). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Akçağ Yayınları, Ankara.

Grammatika Altayskago Yazıka. (1869). *Sostavlena Çlenami Altayskoy Missii*, V Universitetskoy Tipografii, Kazan.

Grumm-Grijimaylo, G. E. (1926). *Zapadnaya Mongoliya i Uranhayskiy kray*. Leningrad.

Gumiev, İ. N. (1988). *Traditsionnoe mirovozrenie turkov Yujnoy Sibiri. Prostranstvo i vremya. Veşçniy mir*. İzd-vo Nauka Sibirskogo otdelenie, Nogosibirsk.

Gumilev, L. N. (2003). *Drevniye Turki*. İzdatelstvo Krisstal, Sankt-Peterburg.

Gülensoy, T. (1973). "Moğolların Gizli Tarihi'ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme". *Türkoloji Dergisi*, 5 (1), Ankara.

Gündüz, Ş. (2003). "Maniheizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 27, TDV Yayını, TDV Yayınları, Ankara.

Güneş, A. (1995). "Altay Türkleri ve Dilleri". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 6, Kayseri.

Habarova, S. A., Gerasimov, A. P. (2018). "Natsionalnıe Osobennosti Arhitekturı Narodov Gornogo Altaya". *İzbrannıy dokladı 64-i universitetskoy naucno-tehniçeskoy kanferentsii studentov i molodıh uçenıh, Sektisa 11: İstoriçeskoe nasledie i sovremennıe problemı arhitekturı*, İzd. Tomskiy Gosudarstvenniy Arhitekturno-Stroitelniy Universitet, Tomsk.

Hancar, F. (1956). "Das Pferd in prehistorischer und früher historischer Zeit". *Wiener Beitrag zur Kulturgeschichte und Linguistik*, 11, Wien.

Harva, U. (2015). *Altay Panteonu-Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul.

İgnateva, O. P. (2009). "Spetsifiçiskie çertı sovremennoy pogrebalnoy abryadnosti ulaganskih telengitov". *Pagrebalnıy obryad narodov Sibiri i sopredelnıh territori*, Kniga 2, Otv. red. L. P. Lavriskaya, SPB: MAE RAN, Sankt-Peterburg.

İnan, A. (1989). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Basımevi, III. Baskı, Ankara.

İnan, A. vd. (1930). *Türk Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul Devlet Matbaası, Ankara

Kaçalin, M. S. (1994). "Dîvânü Lugāti't-Türk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, TDV Yayını, İstanbul.

Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Karaseva, N. K. (2007). "Bortniçestvo kumandintsev predgornogo Altaya v kontse XIX - naçale XX v". *Fundamentalniye issledovaniya*, №8, Biysk.

Karaseva, N. K. (2009). "Bortniçestvo kumandintsev v kontse XIX - naçale XX v". İzvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta, Barnaul.

Karunovskaya, L. (2010). “Altay ve Teleütlerde 12 Hayvanlı Takvim”. Çev. Reshide Adzhumerova - Emine Atmaca, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4, Sakarya.

Karunovskaya, L. E. (1927). “İz altayskih verovaniy i obrtadov, svyazannıh s rebenkom”. *Sbornik muzeya antrologii i etnografii*, Tom 6, Leningrad.

Kaşgarlı Mahmut. (1983). *Divanü Lûgat-it Türk*. Çev. Besim Atalay, TTK Basımevi, Ankara.

Kayhan, Sh. (2018). “Tubalar (Tuba Türkleri) Kimlerdir?”, *https://turksam.org/tubalar-tuba-turkleri-kimlerdir*.

Khomushku, O. M. (2009). “Shamanism as a Worldview Basis of Ethnocultural Traditions of the Peoples of the Sayan-Altai in Present-Day Society”. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 1, Krasnoyarsk.

Kıldıroğlu, M. (2006). “IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 30, Erzurum.

Kırilen, G. (2012). *Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri*. Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Sinoloji) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.

Kırjinakov, A. A. (2019). “Traditsionnıe promıslovıe jilişça u turkskih narodov Sayano-Altaya”. *Mir Bolşogo Altaya*, 5(3), Ust-Kamengorsk.

Kızlasov, İ. L. (1994). *Drevnyaya pismennost sayano-altayskih turkov*. İzdatelskaya firma Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva.

Kiçekova, B. Yu. (2010). “Verhnyaya odejda Altaysev”. *Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii*, №3(15), izd. Altayskiy Gosudarstvenniy Universitet, Gorno-Altay.

Kiçekova, B. Yu. (2014). “Ekologiçeskiye traditsii altaytsev”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura*. Sovremennoe razvitiye. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Kiçekova, B. Yu. (2014). “Odejda i ukraşeniya”, *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk.

Kiçekova, B. Yu. (2014). “Traditsii pitaniya”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Kiselev, S. V. (1951). *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva.

Klemenets, D. A. (1908). *Naselenie Sibiri // Sibir, ee sovremennoe sostoyanie i ee nujdı*. İzdanie A. F. Devriena, SPb.

Klyaştornıy, S. G., Savinov, D. G. (2005). *Stepnıye İmperii Drevney Evrazii*. İzdatelstvo SPbGU, Sankt-Peterburg.

Koçeev, V. A. (1997). “Luki gorno-altayskih kurganov (k voprosu o kukah skifskogo vremeni Gorno Altaya)”. *İzvestiya laborotorii arheologii: Mejvuzovskiy sbornik nauçnıh trudov, V. İ. Soenov (otvetstvennıy redaktor)*, İzd. GAGU, №2, Gonho-Aytaysk.

Konaev (Toşçakov), M. S. (1931). *Grammatika Oyrotskogo (Altayskogo) yazıka*. Oyrotizdat, Moskva.

Kormuşin, İ. V. (2005). “Altayskiy Yazık”, *Bolşaya rossiyskaya ensiklopediya*, https://bigenc.ru/linguistics/text/5199785.

Köprülü, F. (1976). Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Kuçukova, D. A. (2012). “Blagopojelaniya Severnıh Altaytsev: Traditsii i Sovremennost”. *İzdatelstvo Gramota*, № 7 (21).

Küçükballı, F. N. (2019). “Ata Yurdumuzun Kadim Bekçileri: Altay Türkleri”, *Türk Ekini Dergisi*, Sayı 3, Denizli.

L. İ. Şerstova. (2006). “Altaytsı”. Turkskiye narodı Sibiri, Otvetstvennıye Redaktorı D. A. Funk, N. A. Tomilov, İzdatelstvo Moskva Nauka.

Levina, M. G., Potapov, L. P. (1956), *Narodı Sibirii*. İzdatelszvo akademii nauk SSSR, Moskva-Leningrad.

M. S. Tonov. (2017). "Muzıkalnıye enstrumentı altaytsev: k probleme traditsionnoy formı i ih modernizatsii", *Materialı Konferensii Altualniye problemı Altayskoy dramaturgii: k 120-letiyu Pavla Kuçiyaka*, red. M. S. Dedina, Gorno-Altaysk.

Mamet, L. P. (1930). *Oyrotiya: Oçerk Natsionalno-Osvoboditelnogo Dvijeniya i Grajdanskoy Voynı Na Gornom Altae.* İzdanie Nauçno-İssledovatelskoy Assotsiatsii Po İzuçeniyu Natsionalnıh Problem, Moskva.

Mandzyak, A. S., Artemenko, O. L. (2010). *Ensiklopediya traditsionnıh vidov borbı narodov mira*. İzdatelsto Samizdat, Minsk.

Maşıgova, N. V. (2011). *Kalendar Yubileynıh i Pamyatnıh Dat Respubliki Altay 2012 God*. Otpeçatano v Komitete po delam arhivov Respubliki Altay, Gorno-Altaysk.

Maydurova, N. A., Ekeev, N. V. (2014). *Burhanizm - Belaya Vera (Ak-Jaň): Dokumentı i Materialı.* ot. red. N. V. Ekeev, OAO Gorno-Altayskaya tipografiya, .Gorno-Altaysk.

Meletinskiy, E. M. (1974). *V. M. Jirmunskiy,Turkskiy georiçeski epos*. İzdatelstvo "Nauka", Leningrad.

Mendeşeva, V. M. (2009). "Obraz Bay-Ülgeniya i Aba-Erlika v Traditsinnom Mirovozzrenii Altaytsev" *GNU RA « Nİİ altaistiki im. S. S. Surazakova»*, Gorno-Altaysk.

Mendot, İ., Mendot, E. (2019). "Razvitiye i stanovleniye natsionalnıh vidov sporta i sastyazaniy v Respublike Tıva", Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları-III, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, Bişkek.

Mişenkina, E. V., İzvekova, T. F. (2012). "Oppozitsia 'semtr-rodjdenie' v perehodıh obrayadah, svyazannıh s detmi u altaytsev". *Yarovslavskiy pedagogiçeskiy vestnik*, № 4, Tom 1, Yaroslav.

Mitko, O. A. (2009). *Krematsia v pogrebalnoy obryadnosti telengitov (Po materialam etnografiçeskih nabludeniy)*. Vestnik NGU. Seriya: İstroriya, filosoiya, Tom 8, vıposk 3: Arheologiya i etnografiya, Novosibirsk.

Mokeev, A. (2019). “Yenisey ve Altay Kırgızlarında Siyasi Unvan Olarak Aco ve İdi Terimlerinin Menşesi ve Anlamı”. *Belleten*, Sayı: 67 (Haziran), Ankara.

Mokeev, A. vd. (2003). *Materialı po istorii kırgızov i Kırgızstana*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Bişkek.

Nadejda Tıdıkova. (2012). “Altay Cumhuriyeti’nin Az Sayılı Yerli Halklarının Dilleri ve Kültürleri”. *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Nalbant, B. Ö. (2018). “Kür/Kül ‘Cesur, Kahraman’ Sözcüğü Üzerine”. *Türkbilig*, 35, Ankara.

Nazarov, İ. İ. (2006). “Kumandintsı - Hozyaystvennıye deyetelnost”. *Turkskiye narodı Sibiri*, Otvetstvennıye Redaktorı D. A. Funk, N. A. Tomilov, İzdatelstvo Nauka, Moskva.

Nazarov, İ. İ. (2008). “Traditsionnoe Hozyaystvo i Materilanaya Kultura Kumandintsev”. *Kultura i Traditsii Korennıh Narodov Severnogo Altaya*, İzdatelskiy Dom S-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta, Sankt Peterburg.

Nazarov, İ. İ., Funk, D. A. (2006). “Kumandintsı, Obşçetsvenniy uklad i semeynaya obryadnost”. *Turkskiye narodı Sibiri*, Otvetstvennıye Redaktorı D. A. Funk, N. A. Tomilov, İzdatelstvo Nauka, Moskva.

Nurasıl, B. (2020).“Muzikalniye instrumentı turkoyazıçnıh narodov Sibiri”, https://e-history.kz/ru/news/show/28630.

Okladnikov, A. P. (1968). *İstoriya Sibirii*, Otvetstvennoy Redaktor A. P. Okladnikov, İzdatelstvo “Nauka”, Tom 1, Leningrad.

Okladnikov, E. A., Solobodzyan, M. B. (2009). “Naskalnıe risunki severnıh sklonov Yujno-Çuyskogo hrebta (Gornıy Altay)”. *Svod arheologiçeskih istoçnikov Kunstkameri*, SPb.: MAE RAN, Vıp. 2, Sankt-Peterburg.

Osmanova, Sh. (2011). “Altay Dillerinde Üst Giyim Adları”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XI/1, Yaz, İzmir.

Oynoşev, V. P. (2015). *Narodnıye igrı altaystsev*. BNF RA «NII altaistiki im. S. S: Surazakova», Gorno-Altaysk.

Oynoşev, V. P., Çoçkina, M. P. (2016). *Altay oyundar = Altayskiye narodnyye igry*, PE Orekhov AV, Gorno-Altaisk.

Oynotkinova, N. R. (2014). "Poetika şamanskih prizvaniy altaytsev". *İnstutut Filologii SO RAN*, Novosibirsk.

Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

Özgüdenli, O. G. (2018). "Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 35, TDV Yayını, Ankara, s. 19-21.

Palkina, R. (2007). "Dominantı mirovozzerineya altaytsev v strüktüre Altayskoy literarurı". *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2, Ankara.

Plavskaya, E. L. (2012). "Traditsionnaya kultura altaytsev segodnya: prazdnik El-Oyın". *İdei i idealı*, №2 (12), т. 2, Novosibirsk.

Plets, G. and others. (2021). "A Line Through the Sacred Lands of the Altai Mountains", *Mountain Research and Development*, 31(4), Ghent.

Pokrovskiy, E. A. (1884). *Fiziçeskoe vospitanie detey u raznih narodov preimuşçestvenno Rossii*. Tipografia A. A. Karteva, Moskva.

Popov, A. A. (1955). "Pletenie i tkaçetsvo u narodov Sibirii v XIX i pervoy çetverti XX stoletiya". *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, İzd-vo AN SSSR, Moskva-Leningrad.

Poskonnaya, J. V. (2016). "Traditsionnoye Mirovossrenie Altatsev: Kült Ognya i Fenomen Jizni". *VESTNİK KemGUKİ*, 35, Kemerova.

Potanin, N. G. (1883). *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii*. Tipografiya Kirşbaum, Vıp. 4, SPb.

Potapov, L. P. (1929). "Ohotniçi poveriya i obryadı u altayskih turkov". *Kultura i Pismennost Vostoka*, İzdaniye V. Ts. K. T. N. A., 5. Kitap, Baku.

Potapov, L. P. (1946). "Kult gor na altaye". Sovetskaya Etnografiya, №2, Moskova.

Potapov, L. P. (1951). “Odejda altaytsev”. *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, Moskva-Leningrad, Vıp. 13, Leningrad.

Potapov, L. P. (1953). *Oçerki po istorii altaytsev*. İzdatelsvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, s. 252.

Potapov, L. P. (1953). Pişça Altaytsev (Etnografiçeskiy Oçerk). *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, T. XIV, Moskva-Leningrad.

Potapov, L. P. (1960). *Trudı Tuvinskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii, Materialı po etnografii tuvintsev rayonov Mongun -Taygi i Kara-Holya*, Moskova-Leningrad.

Potapov, L. P. (1963). “Die Schamanentrommel bei den altaischen Völkerschaften”. *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker / Her. von V. Diószegi*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Potapov, L. P. (1968). *İz etniçeskoy istorii kumandintsev*. İstoriya, arheologiya i etnografiya Sredney azii, İzd. Nauka, Moskva.

Potapov, L. P. (1969). *Etniçeskiy Sostav i Proishojdeniye Altaytsev*. İzdatelstvo Nauka Leningradskoye Otdeleniye, Leningrad.

Potapov, L. P. (1991). *Altayskiy Şamanizm*. Akademia Nauk SSSR, Leningrad.

Potapov, L. P. “Odejda altaytsev”. *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, Moskva-Leningrad 1951, Vıp. 13, Leningrad.

Potatov, L. P. (1972). “Tubaları Gornogo Altaya”. *Etniçeskaya istoriya narodov Azii*, Moskva.

Radloff, W. (1882). *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*. Leipzig: T.O. Weiggel’s Verlag, s. XXX.

Radlov, V. V. (1989). *İz Sibirii*. İzdatelstvo Nauka, Moskva.

Radlov, V. V. (1993). *Opıt slovarya türkskih nareçiy*. v 4-t, Moskova, İzdatelstvo lit., cilt 1, bölüm 1: Ünlüler, sütun 968; cilt 4, bölüm 1, sütun 1116; cilt 4, bölüm 2, sütun 2230.

Rındina, O. M., Çarışova, M. Yu. (2017). "Natsionalnıe igrı narodnogo prazdnika El-Oyın". *Voprosı istorii, arheologii, politiçeskih nauk i regionovedeniya-Sbornik materialov XIII Vserossiyskoy nauçnoy konfederatsii*, İzdatelstvo Tomskogo universiteta, Tomsk, s. 288; "Emdik üredіş", http://gotoaltay.ru/altay/kulturnye-i-istoricheskie-dostoprimechatelnosti/kulturnye/prazdnovanie-Jel-Ojyn-na-altae.

Rogozhinsky, A.E., Cheremisin, D.V. (2019). "The Tamga Signs of the Turkic Nomads in the Altai and Semirechye: Comparisons and Identifi cations". *Cheremisin / Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 47/2, Almaaty.

Rozova, K. (2013). "Altaytsı i ih traditsionnıye verovaniya v sovremennom mire". *Missionerskoye Obozreniye*, № 3, S. Peterburg.

Ryumina-Sırkaşeva, L. T., Kuçigaşeva, N.A. (2000). *Teleut Ağzı Sözlüğü*. Çev. Şükrü Haluk Akalın - Caştegin Turgunbayev, TDK Yayını, Ankara.

Samaev, G. P. (1991). *Gornıy Altay v XVII - seredine XIX v.: Problemı politiçeskoy istorii i prisoedineniya k Rossiii*. Gorno-Altayskoe otdelenie Altayskogo knijnogo izdatelstva, Gorno-Altaysk.

Samuşkina, E. V. (2009). "Respubliki Sayano-Altaya v Kontse XX-Naçale XXI vv Novıye Prazdniki Kak Sposob Simbolnogo Vosproizdovstva Etniçnosti", *Krugliy Stol Diskussii i Obsujdeniya*, Gorno-Altaysk.

Shoira Usmanova. (2008). "Notes On Some Altaic Household Words". *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 18, Bişkek.

Soenov, V. İ. (2002). *Sobiratelstvo Rastitelnoy Pişçi Na Altaye, Drevnosti Altaya, Mejvuzovskiy sbornik nauçnıh trudov*. İzdatelstvo Gorno-Altayskogo gosudarstvennogo universiteta, № 09, Gorno-Altaysk.

Somuncuoğlu, A. (2002). "Altay Cumhuriyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 20, Ankara.

Soyenov, V. İ., Konstantinov, N. A. (2014). *Ohotniçya deyatelnost naseleniya Altaya v I. Tıc.*, N. E., GAGU, Gorno-Altaysk.

Şaylan, F. (2018). "Altay Türklerinin İnanmalarındaki Su Kültünün Mitsel Okuması". *Bilig*, Sayı 82, Ankara.

Şçerbak, A. M. (2001). *Turkskaya Runika-Proishojdenie Drevneyşey Pismennosti Turok, Granitsı Yeyo Parsprastraneniya i Osobennosti İspolzovaniya*. Nauka, SanktPeterburg.

Şeşen, R. (1993). "Câmiu't-Tevârîh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, TDV Yayını, İstanbul, s. 132-134.

Şimşek, C. (2017). *G. F. Miller'in "Sibirya Tarihi" Adlı Eserinin Rusçadan Türkçeye Tercümesi ve Türk Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek.

Şvetsov, S. (1898). *Obıçno-provovıe vozzreniya altaytsev (kalmık) i kırgız: Braçnıye i semeynıye otnoşenia*. Zapiski Zap. Sib. otd. PGO, K. 25, Omsk, s. 14; U. A. Terkina, a.g.e., s. 122.

Şvetsov, S. P. (1900). *Gornıy Altay i ego naselenie, Koçevniki Biyskago uyezda*. Tom 1, Tipo-Litografiya Glavnogo Upravlaniya Altayskogo okruga.

Şvetsov, S. P. (1900). *Gornıy Altay i ego naseleniye*. Tipo-Litografiya Glavnogo Upravlaniya Altayskogo okruga, Tom 4, Gornıy-Altay.

Tadıkin, V. N. (1973). "*Orfografiya Altayskogo Yazıka*". Orfografii turkskih literaturnih yazıkov SSSR, Red. K. M. Musaev, İzdatelstvo "Nauka", Moskva.

Tadışeva, N. O. (2016). "Simvolika jenskih ukraşeniy v traditsionnoy kültüre Altayskogo naseleniya Respubliki Altay". *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo uiversiteta*. İstoriya, № 5 (43), Tomsk.

Tadışeva, N. O. (2016). "Traditsionnıy etiket altaytsev v semeyno-rodstvennom aspekte". *Tomskiy jurnal LİNG i ANTP*., 2 (12), Tomsk.

Tadışeva, N. O. (2019). "Pohoronno-pominalnıe obryadı", *Obryadnost v traditsionnoy kulture altaytsev*. Kollektivnaya monografiya, Otvetstvenniıy Redaktor N. V. Ekeev, BNU RA "Nİİ altaistiki im. S. S. Surazakova", Gorno-Altaysk.

Tadışeva, N. O. (2019). "Svadebnıye obryadı. Etnografiçeskoye opisaniye". *Obryadnodst v traditsionnoy kültüre altaystev*, Otv. red. N. V. Ekeev, BNU Respubliki Altay "Nauçno-issledovatelskiy institut altaisiki im. S. S. Surazakova", Gorno-Altaysk.

Tadina, N. A. (1991). Traditsionnaya Svadebnaya Obryadnost Yujnıh Altaystsev. *Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uçennoy stepeni kandidata istoriçeskih nauk*, Sankt-Peterburg.

Tadina, N. A. (1995). "Sootneşenie etnokkulturnıh orientatsii altay-kiji Sredney Katuni". *İzvestiya laborotorii arheologii*, №: 1, Gorno-Altaysk.

Tadina, N. A. (1995). *Altayskaya svadebnaya obryadnost (XIX-XX vv)*. Yüç-Sümer, Gorno-Altaysk.

Tadina, N. A. (2007). "Reka Kak Obraz Rodinı u Altaytsev". Otv. Red. L. P. Pavlinskaya, *Sbornik nauçnih statey*, İzd. Nauka, SPb.

Tadina, N. A. (2011). "Burhanizm i etiket u altaytsev". *Etnografiçeskoe obozrenie*, №6, Moskva.

Tadina, N. A., Yabıştaev, T. S. (2015). "İzobretenie "koçuyuşçego" prazdnika v Respublike Altay". *Oxford Journal of Scientific Research*, Editor in Chief: Robert Carman, No. 1, (9) (January-June), Volume III, "Oxford University Press", Karnataka.

Tadina, N. A., Yabıştaev, T. S. (2018). "O potestarnoy organizatsii rodovogo obşçestva altaytsev v zapisayah S. P. Şvetsova". *Altay - Zapadnaya Sibir v XIX - naçale XX vv.: naselenie, hozyaystvo, kultura. Materialı Vserossiyskoy nauçno-praktiçeskoy konferentsii, posvyaşçennoy 160-letiyu so dnya roydeniya etnografa, ekonomista i obşçestvennogo deyatelya Sergeya Porfireviça Şvetsova*, N. V. Ekeev (otv. red.), Nİİ altayistiki im. S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Takarakova, E. A. (2018). "Prazdniki i altayskie igrı". *Transformatsii v obşçestve i tsennosti traditsionnoy kulturı v Respublike Altay (konets XX - naçalo XXI vekov)*. N. V. Ekeev (otv. red.). İzdatelstvo: Budjetnoe nauçnoe uçrejdenie Respubliki Altay, Gorno-Altaysk.

Tarih Atlası. (2014). Karatay Yayınları, Ankara.

Taşağıl, A. (2012). "Türk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 41, TDV Yayınları, İstanbul.

Taşağıl, A. (2016). *Ergenekon'dan Kağanlığa*. Bilge Kültür Sanat Yayınları, I. Basım İstanbul.

Terkina, U. A. (2014). “Burhanizm”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Terkina, U. A. (2014). “Semya i semeynıy bıt”. *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, N. V. Ekeev (ot. red.), E. V. Ençikov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk.

Tishkin, A. A., Dashkovskiy, P. K. (2019). “The Social Complexity of the Pazyrik Culture in Altai, 550–200 BC”. *Social Evolution & History*, Vol. 18 No. 2, September, Volgograd.

Togan, Z. V. (1939). “Eski Türklerde Kayakçılık”, *Askeri Mecmua*.

Topsakal, İ. (2017). *Sibirya Tarihi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Torbakov, A. V. (2015). “Traditsionnıye prazdniki Respubliki Altay”. İstoriçeskiy vestnik, № 9, Gorno-Altaysk.

Toruşev, E. G. (2014). “Jilişça”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Toruşev, E. G. (2014). “Narodnıe igrı i tantsı”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Toruşev, E. G. (2014). “Ohota”. Altaytsı: *Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Toruşev, E. G. (2014). “Skotovodstvo”, *Altaytsı: Etniçeskiy istoriya, Traditsionnaya kultura, sovromennoe razvitiya*, Otvetstvinniy redaktör N. E. Ekeev, E. V. Ençinov, Nİİ Altayskiy im. S. S. Surzakova Gorno-Altaysk.

Toruşev, E. G. (2014). “Sobiratelstvo”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Toruşev, E. G. (2014). “Zemledelenie”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Toruşev, E. G. (2014). “Zemledelenie”. *Altaytsı: Etniçeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura*. Sovremennoe razvitiye. N. V. Ekeev (ot. red.), NII altaistiki im. .S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk.

Toşçakova, E. M. (1978). *Traditsionnıe Çertı Narodnoy Kulturı Altaytsev (XIX-Naçalo XX v)*. İzdatelstvo “Nauka” Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk.

Trifanova, S., Argokova, A. (2018). “Sÿrÿ Börÿk-Traditsionnıy Golovnoy Ubor Altaytsev”. *Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii*, Gorno Altayskiy gosudarstvennıy universitet Nauçno-issledovaltelskiy tsentr, № 9 (21), Gorno-Altaysk.

Trifanova, S., Argokova, A. (2018). “Sÿrÿ Börÿk-Traditsionnıy Golovnoy Ubor Altaytsev”. *Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii*, № 9 (21), Gorno-Altaysk.

Türker, F. (2018). “Altay Türklerında Avcılıkla İlgili Pratikler ve Efsanelerdeki Yeri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 45, Ankara.

Türkmen, M., Djanuzakov, K. (2019). “Orta Asya Türk Halklarında Kadim Bir Atlı Spor: Ukuruk Salmaktuu- Qurık- Emdik Üredi̇ş”. *Turkish Studies*, Volume 14, Issue 7, Skopje-Ankara.

Türkoğlu, İ. (2001). “Türkiye Dışındaki Türkler”, TDV İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayını, Ankara.

Türkoğlu, İ. (2019). “Kırgızlar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek. 2. Cilt, TDV Yayını, Ankara.

Tüzün, A. (2010). *Türk Dünyası’nda Ortak Sporlar*. Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.

Tyuhteneva, S. P. (2006). “Altaytsı - Sreda obitaniya, hozyaystvennaya deyatelnost i osnovniye harakteristiki materialnoy kulturı”. *Turkskiye narodı Sibiri*, Otvetstvennıye Redaktorı D. A. Funk, N. A. Tomilov, İzdatelstvo Nauka, Moskva.

Ünal, F. (2008). “Altay Misyoneri Vasili İvanoviç Verbitski: Hayatı, Misyonerlik Faaliyetleri ve Altay Çalışmaları”. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/17, Samsun.

Ünal, F. (2008). “Altay Misyoneri Vasili İvanoviç Verbitski: Hayatı, Misyonerlik Faaliyetleri ve Altay Çalışmaları”. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/17, Samsun.

Vaynşteyna, S. İ., Mannay Oola, M. H. (2001). *İstoriya Tuvı*, Novosibirsk, Nauka Yayınları, Moskva.

Verbitskiy, V. İ. (1858). “Zapiski koçevogo altaytsa”. *Vestnik İRGO*, ç. 24, Kn. 11, SPb.

Verbitskiy, V. İ. (1884). *Slovar Altayskago i Aladagskago Nareçiy Turkskago Yazıka*. İzdanie Pravaslavngo Missionerskago Obşçestva, Kazan.

Verbitskiy, V. İ. (1893). *Altayskie İnorodtsı; Sbornik Etnografiçeskih Statey i İzsledovaniy Altayskago Missionera, Protoiereya V. İ. Verbitskago*. Red. A. A. İvanovskiy, İmperatorskago Obşçestva Lyubiteley Estestvoznaniya, Antropologii i Etnografii, Moskva.

Vinogradov, A. (2003). *Ak Jang In The Context of Altaı Religious Tradition*, University Of Saskatchewan Master’s Thesis, Saskatchewan.

Yabıştaev, T. (2012). “Ot natsionalnogo dvijeniya altaytsev k obrazovaniyu Resbupliki Altay”, Glavniy Redaktor: A. N. Gavrikov, *İstoriya i Sovremennost Respublika Altaya*, Gorno-altaysk.

Yabıştayev, T. S. (2011). “İgra Kök Börü Kak Sotsiyokulturniy Znak Samoidentifikatsii Altaytev”. *Vestnik Arheologii, Antropologii ve Etnografii*, № 2 (15), Tümen.

Yadrintsev, N. M. (1881). *Ob altaytsah i çernovih tatarah*. Tip. V. Bezobrazova, Sanktpeterburg.

Yadrintsev, N. M. (1885). “Altay i ego inorodçeskoye tsartsva (Oçerki puteşestviya po Altayu)”. *İstoriçeskiy vestnik*, № 6, T. 20.

Yadrintsev, N. M. (1891). *Sibirskiee inorodtsı ih bıt i sovremennoe polojenie*. İzdanie İ. M. Sibiryakova, Sankt-Peterburg.

Yadrintsev, N. M. (2011). *Altay i ego inorodçeskoe tsarstvo // Puteşetviya po Altayu, Slovo ob Altaye*, T III. Kn. 2, İD "Altın-Tuu", Gorno-Altaysk.

Yamaeva, E. E. (2004). *Duhavnaya kultura altaytsev (Epos, mif, ritual)*, Doktorskaya disetrtatsiya İnstitüt gumanitarnıh issledovaniy Respubliki Altay, http://www.dslib.net/etnografia/duhovnaja-kultura-altajcev.html.

Yıldıran, İ. (1996). " Uygulama nedenleri ve Fonksiyonları Bakımından Türk Kültürünün Erken Devirlerinde Bazı Sportif Aktivitelerin Görünümü". Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 1, 2, Ankara.

Yıldıran, İ. (1998). "Eski Sibirya - Altay Bölgesi Kayakçılığının Hippopod At Ayaklıklar Efsanesi İle İlişkisi", *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, Ankara.

Yıldırım, E., Yıldırım, K. (2017). "Güney Sibirya Seyahati-II: Altay". *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 366, Haziran.

Yılmaz, B. (2017). "Pazırık'tan Günümüze Türk Halı Sanatı". *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, I, Aralık, Bilecik.

Yılmaz, G. K. (2011). "Altay Türklerinin Dil Durumu". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 3, Ankara.

Yuguşeva, N. (2001). "Altaylarda Türkler ve İnançları". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (11), Ankara.

Yücel, Ü. (1999). *Türk Okçuluğu*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Zaytseva, E. P. (1990). *Altayskiy Natsionalniy Kostum*. Altayskogo knijnogo izdatelstvo, Gorno Altaysk.

Elektronik Kaynaklar

http://2planeta.ru
http://altai-republic.ru
http://collection.kunstkamera.ru
http://ddnykt.ru
http://ded-altai.ru
http://docs.cntd.ru
http://duhaltaya.ru
http://esg.nsglinka.ru
http://fond.uni-altai.ru
http://foto.kg
http://fotokto.ru
http://g-abs.ru
http://gasu.ru
http://kpdara.narod.ru
http://my.krskstate.ru
http://putevoditel-altai.ru
http://tgf.gov.tr
http://thehistoryblog.com
http://tourblogger.ru
http://turansam.org
http://turkosfer.com
http://unesco.org
http://улала.рф
https://akstat.gks.ru
https://altaicholmon.ru
https://altai-info.com
https://altai-republic.ru
https://cont.ws
https://culture.ru
https://docplayer.ru
https://forum.awd.ru
https://gamz.livejournal.com
https://geraldika.ru
https://go-altai.livejournal.com
https://gorno-altaisk.info
https://gorno-altaisk.ru
https://histrf.ru
https://hnkm.ru
https://indigenous.ru
https://info.sibnet.ru
https://infourok.ru
https://kezling.ru
https://kghistory.akipress.org
https://krasivyepricheski.com

https://linguapedia.info/languages/altay.html.
https://liveinternet.ru
https://monetnik.ru
https://nationalgeographic.com
https://nazaccent.ru
https://orhaajans.com
https://pp-altai.livejournal.com
https://r-19.ru/about-khakasia/history
https://radikal.ru
https://ru.sputnik.kg
https://rusmuseumvrm.ru
https://russia.travel
https://russian-money.ru
https://saratov24.tv
https://sergeydolya.livejournal.com
https://sibalt.ru
https://sozluk.gov.tr
https://tarihbilimi.gen.tr
https://tarihiolaylar.com
https://travelask.ru
https://tripadvisor.ru
https://turktoyu.com
https://www.tuva.asia
https://uymon.ru
https://vk.com
https://vokrugsveta.ru
https://vtourisme.com
https://wdl.org/
https://worldethnosport.org
https://www.facebook.com
https://www.vtourisme.com
https://zeleniyostrov.ru/
https://zen.yandex.ru
https://zidanio.livejournal.com
https://ажуда.рф
https://altai-tour.ru

EKLER

Boynunda Bebek Taşıyan Altay Kadını[1163]

[1163] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92171?page=6&query=алтай&index=272, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Geleneksel Beşikte Çocuk Uyutan Telelüt Boyu Kadını - 1927

23 Yaşındaki Gelin - 1931[1164]

[1164] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92205?page=8&query=алтай&index=365, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Düğün Yemeği - 1927[1165]

[1165] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87679?page=8&query=алтай&index=397, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Altay Türkü Aile - 1927[1166]

[1166] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87699?page=9&query=алтай&index=400, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Yoksul Mezarı - 1931[1167]

[1167] Fotoğraf: A. İ. Novikov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92317?page=5&query=алтай&index=247, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Odun Taşıyan Çocuklar - 1931[1168]

[1168] Fotoğraf: A. İ. Novikov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/353921?page=3&query=алтай&index=148, Erişim tarihi: 21.04.2021.

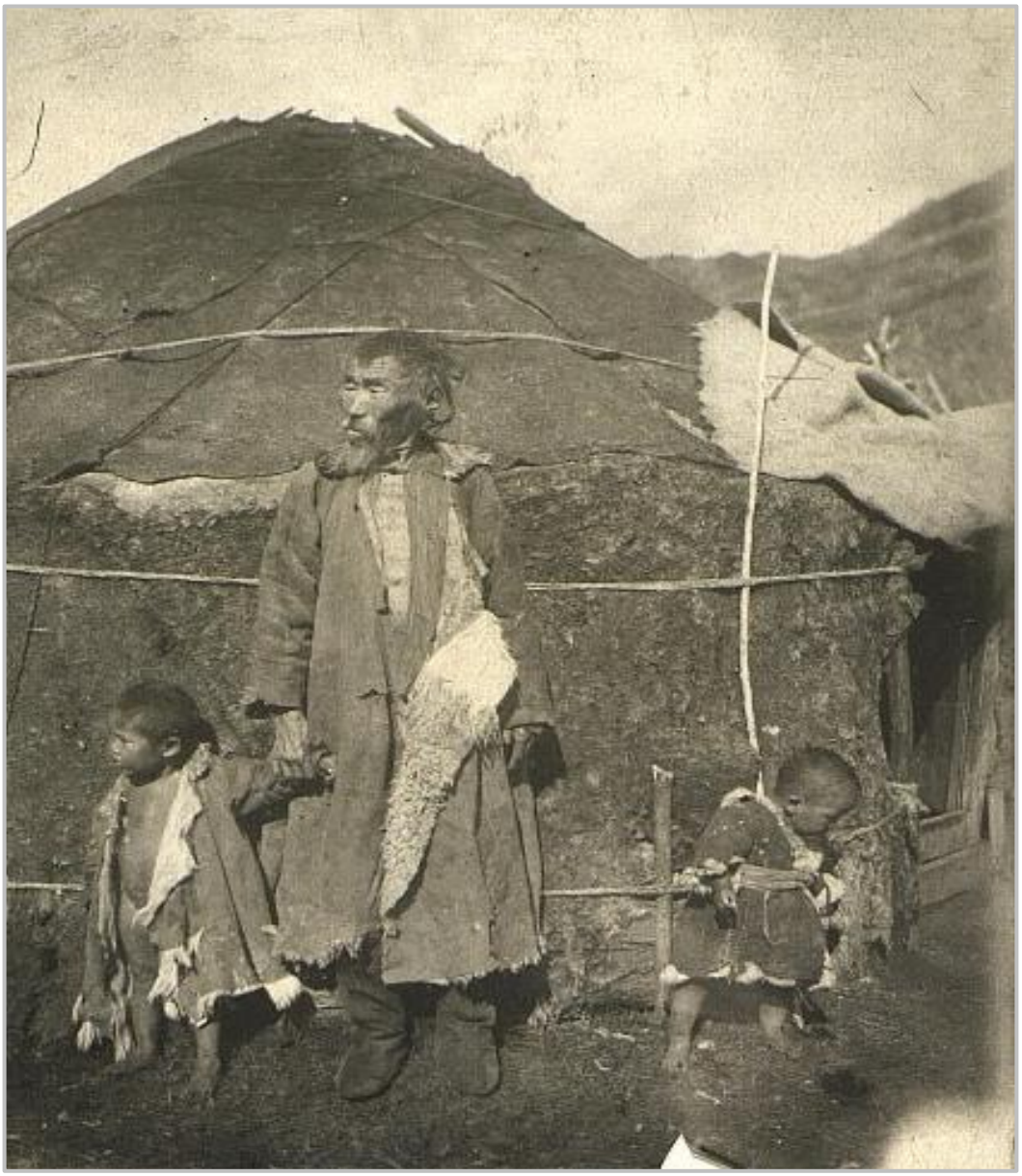

112 Yaşındaki Dede Torunlarıyla - 1931[1169]

[1169] Fotoğraf: A. İ. Novikov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92267?page=7&query=алтай&index=338, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Yurt İnşaası - 1927[1170]

[1170] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88963?page=8&query=алтай&index=395, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Dış Duvarının Örtülmesi - 1927[1171]

[1171] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87717?page=9&query=алтай&index=402, Erişim tarihi: 21.04.2021.

4 Köşeli Ağaç Yurt - 1931[1172]

[1172] Fotoğraf: A. İ. Novikov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/353926?page=3&query=алтай&index=134, Erişim tarih: 21.04.2021.

Teleüt Boyu Tarzı Yurt İnşası - 1929[1173]

[1173] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88802?page=5&query=алтай&index=211, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Şebalin Bölgesi Adarda Köyü - 1927[1174]

[1174] [1174] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87703?query=4121&index=46, Erişim tarihi: 03.02.2020

Zengin Bir Ailenin Yurtu - XX. Yüzyılın İlk Çeyreği[1175]

[1175] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88766?ethnos=3506999&index=20, Erişim tarihi: 03.02.2020.

Kışa Hazırlık Amaçlı Yapılan Yurt Tamiri - 1931[1176]

[1176] Fotoğraf: A. İ. Novikov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92362?page=7&query=алтай&index=348, Erişim tarihi: 04.02.2020.

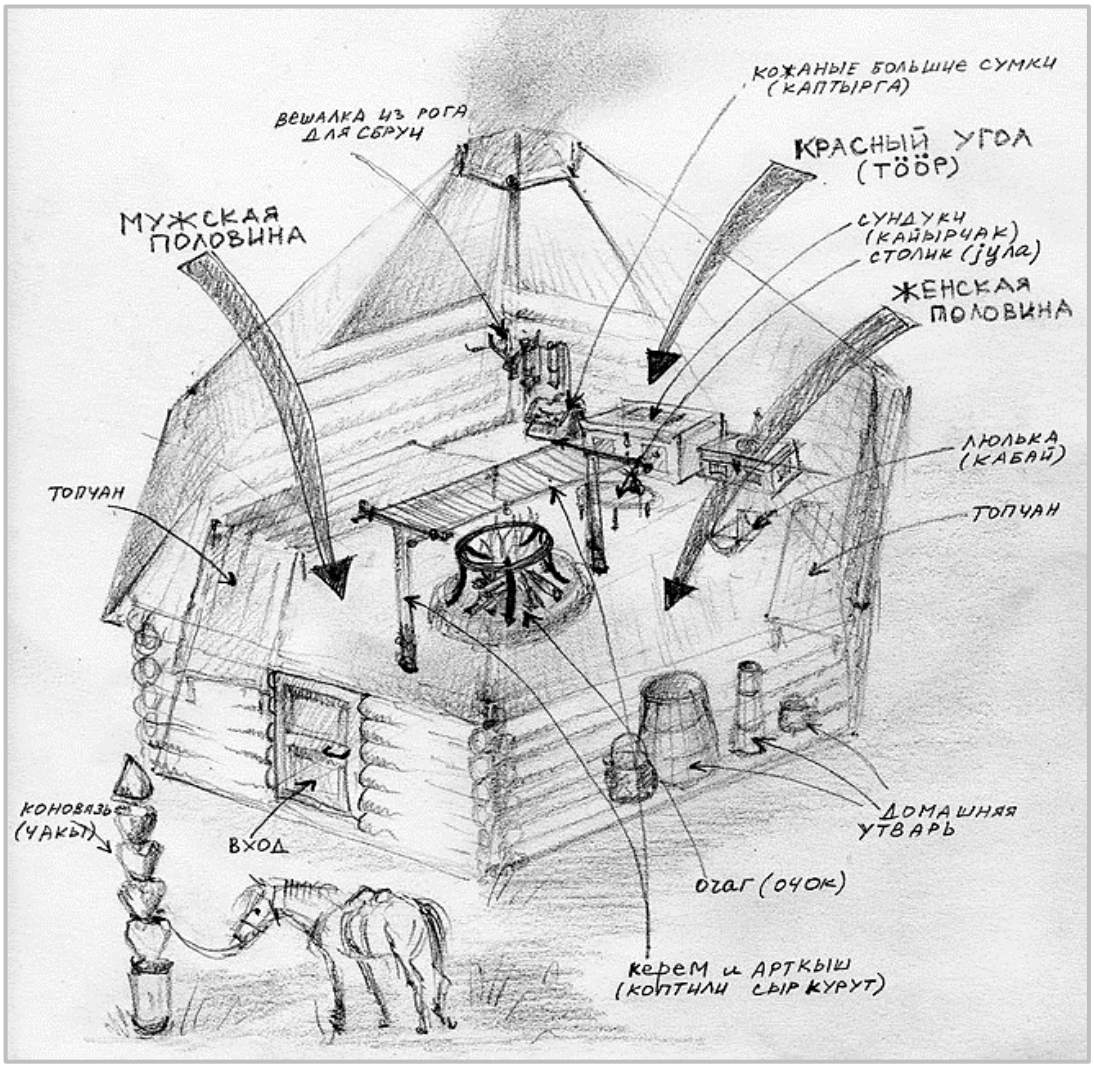

Köşeli Yurt İç Dizaynı Çizimi[1177]

[1177] Kaynak: http://www.duhaltaya.ru/tradiczionnye-zhilishha-altajczev/, Erişim tarihi: 21.04.2021.

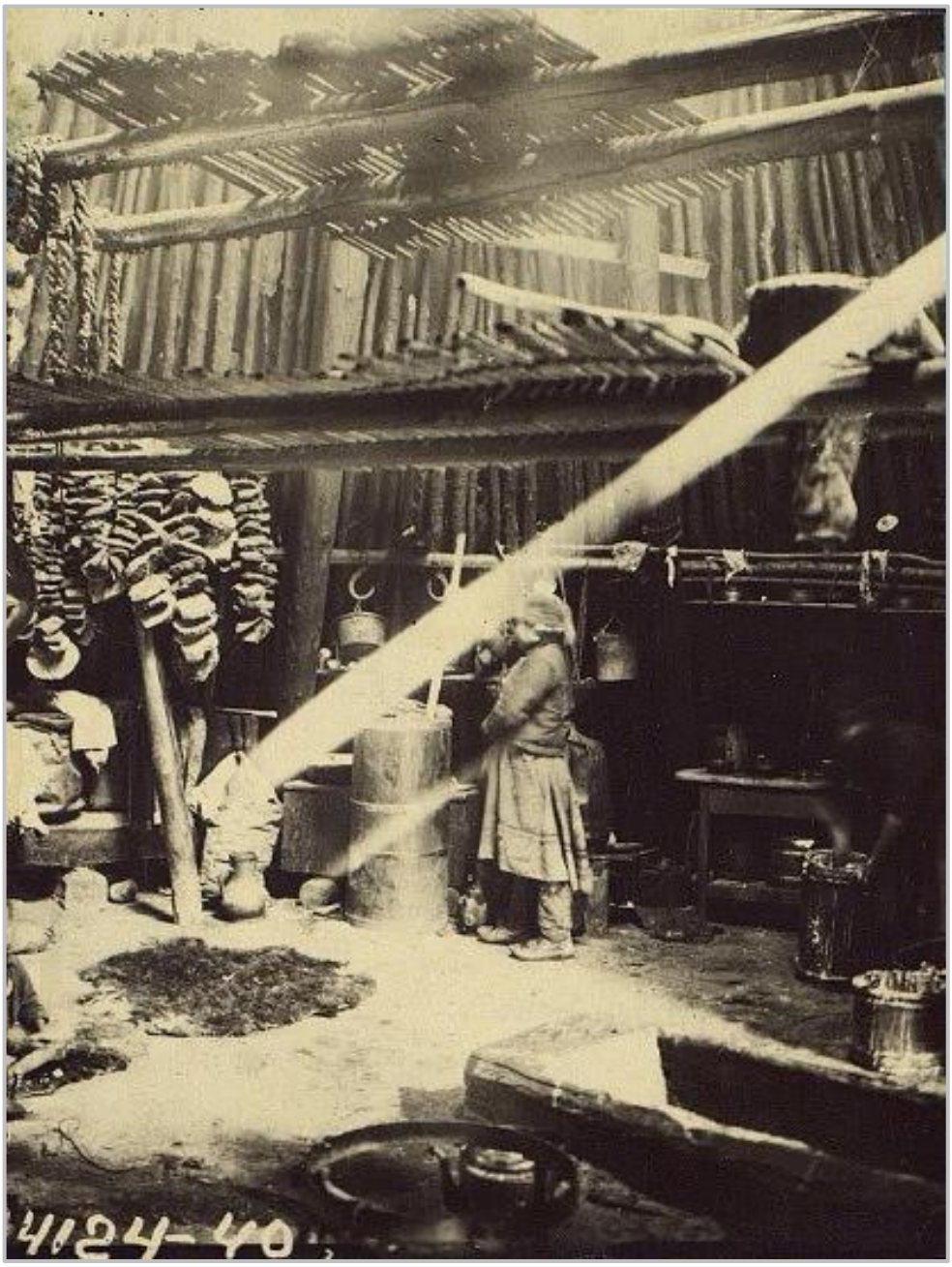

Konik Yurt Kadın Tarafı - 1929 [1178]

[1178] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88875?query=4124-40&index=0, Erişim tarihi: 26.04.2020

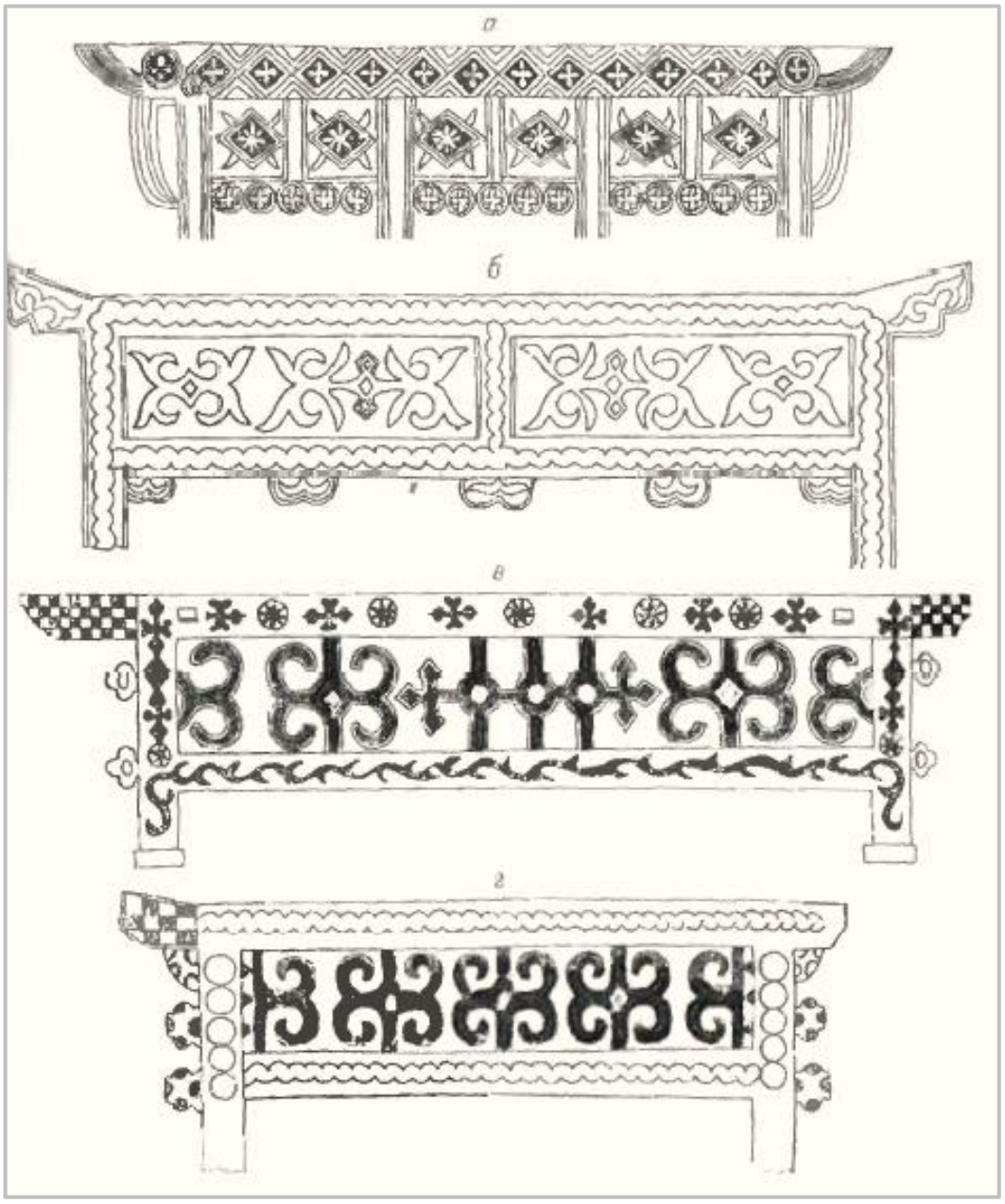

Yatak Ön Yüzü Motif Örnekleri[1179]

[1179] Çizim: M. M. Pogrebinskiy, Kaynak: E. M. Toşçakova, a.g.e., s. 99.

Keçe Yurt Kadın Tarafı - 1931[1180]

[1180] Fotoğraf: A. İ. Novikov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/353905?page=4&query=алтай&index=151, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Altay Yurtu ve Çakı[1181]

[1181] Kaynak: https://www.sibalt.ru/info-gornyj-altai/629-traditsionnye-zhilishcha-altajtsev?tmpl=frame&link=1, Erişim tarihi: 11.02.2020.

Sörü Börük[1182]

[1182] Fotoğraf: Altay Cumhuriyeti A. V. Anohin Milli Müzesi, Kaynak: Synaru Trifanova; Alena Argokova. (2018). "Sÿrÿ Börÿk-Traditsionnıy Golovnoy Ubor Altaytsev", *Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii*, № 9 (21), Gorno-Altaysk, s. 97.

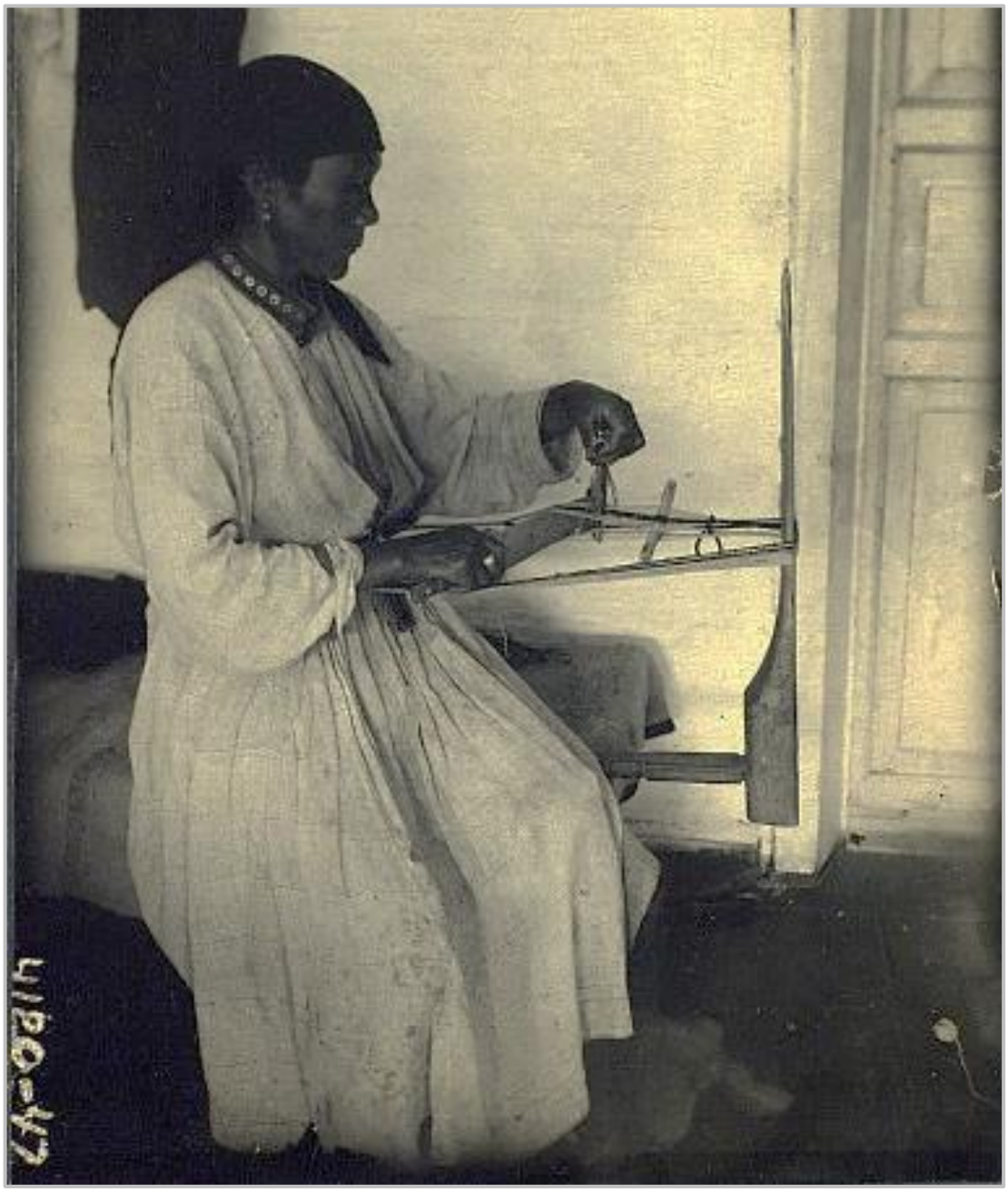

Kuşak Dokuyan Teleüt Boyu Kadını - 1927[1183]

[1183] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87783?page=2&query=TEJIEYT&index=75, Erişim tarihi: 20.05.2020

Geleneksel Kıyafetleriyle Pipo İçen Altay Türkü[1184]

[1184] Fotoğraf: N. A. Ermolin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/74878?ethnos=3506999&index=16, Erişim tarihi: 20.10.2020

Geleneksel Kıyafatlerişe Altay Türk Kadını - 1927[1185]

[1185] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88953?page=9&query=алтай&index=440, Erişim tarihi: 15.09.2020

Halat Yapımı - 1927[1186]

[1186] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87704?page=9&query=алтай&index=428, Erişim tarihi: 15.09.2020.

Ödük[1187]

[1187] Fotoğraf: Vladimir Kezling, Altay Çumhuriyeti, Ongudaysky Bölgesi, Kulada Köyü Müzesi, Kaynak: https://kezling.ru/travels/ altai-trip/karakol-valley/, Erişim tarihi: 24.11.2020.

İnek Göğsünden Yapılmış Deri Kap[1188]

[1188] Fotoğraf: Altay Cumhuriyeti A. V. Anohin Milli Müzesi, Kaynak: http://fond.uni-altai.ru/republ_museum/, Erişim tarihi: 24.11.2020.

Manjaklı Kam - XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı[1189]

[1189] Resim:,A. V. Adrianov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/74887?page=16&query=алтай&index=775, Erişim tarihi: 24.04.2020.

Manjaklı Kamın Arkadan Görünüşü - XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı[1190]

[1190] Resim:,A. V. Adrianov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/74888?page=16&query=алтай&index=776, Erişim tarihi: 24.04.2020.

Kam Davulu (Tüngür) - XX. Yüzyılın Başı[1191]

[1191] Fotoğraf: A. V. Anohin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/353396?query=алтай&index=0, Erişim tarih: 21.04.2021.

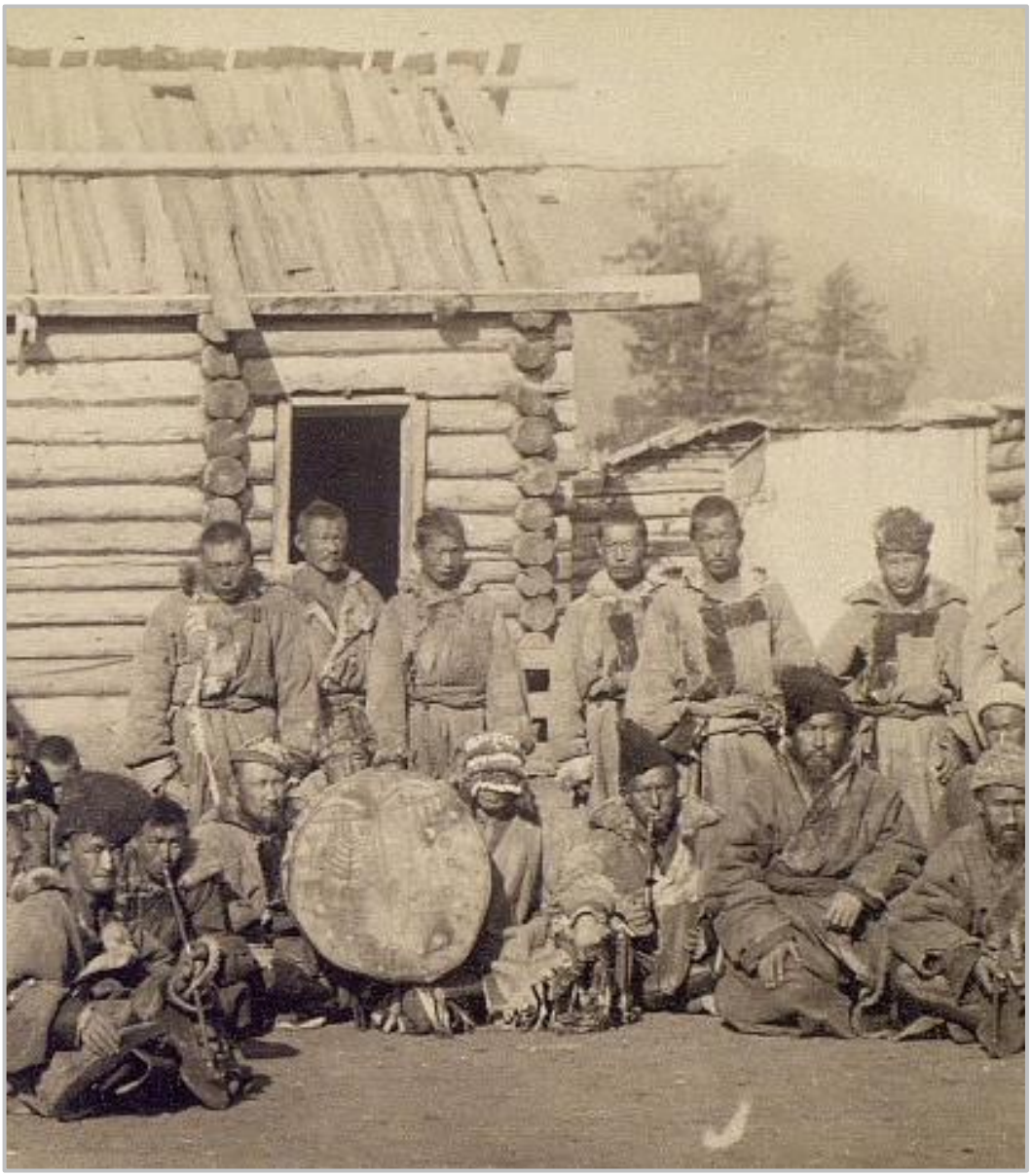

Kam ve Altay Türkleri - XX. Yüzyılın Başı[1192]

[1192] Fotoğraf: N. A. Ermolin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/73618?page=15&query=алтай&index=736, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Kutsal Sıvıların Ruhlara Adanmasında Kullanılan Ağaç Kap – XX. Yüzyılın Başı[1193]

[1193] Fotoğraf: A. V. Anohin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/201791?page=2&query=алтайцев&index=92, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Burhanist Yarlıkçı Kamlık Kültünün Aksesuarlarını Köy Meclisi Başkanı ve Cehalet Tasfiye Memurunun Huzurunda İlimler Akademisi Seferi Üyelerine Teslim Ediyor

XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[1194]

[1194] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88760?page=19&query=алтай&index=923, Erişim tarihi: 21.04.2021.

İbadet Esnasındaki Burhanist Altay Türkleri - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[1195]

[1195] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88747?page=3&query=алтай&index=136, Erişim tarihi: 21.04.2021.

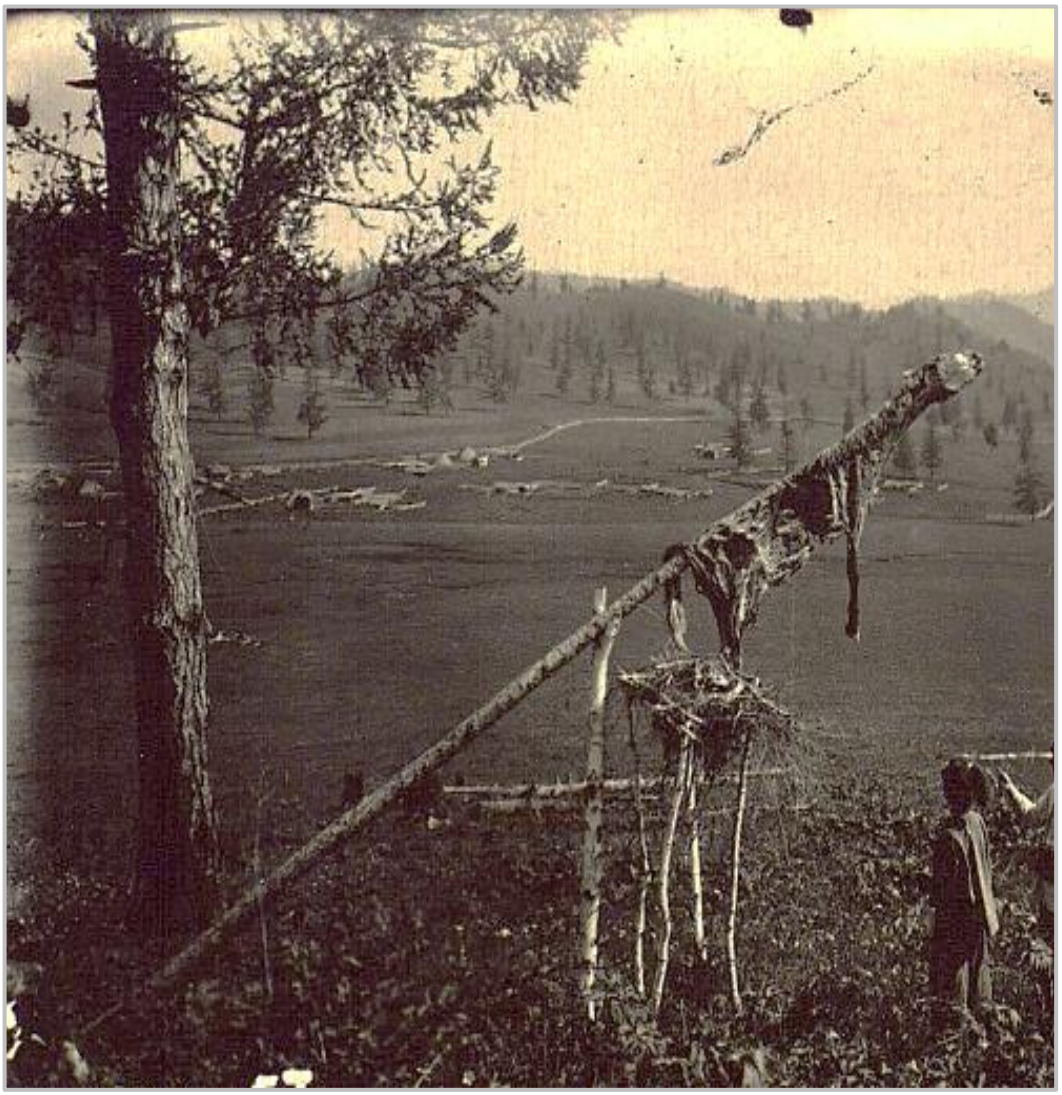

Tayılga Adlı Kurban Sunma Yeri - 1929[1196]

[1196] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88902?page=6&fund=44&ethnos=3506999&index=267, Erişim tarihi: 09.11.2020

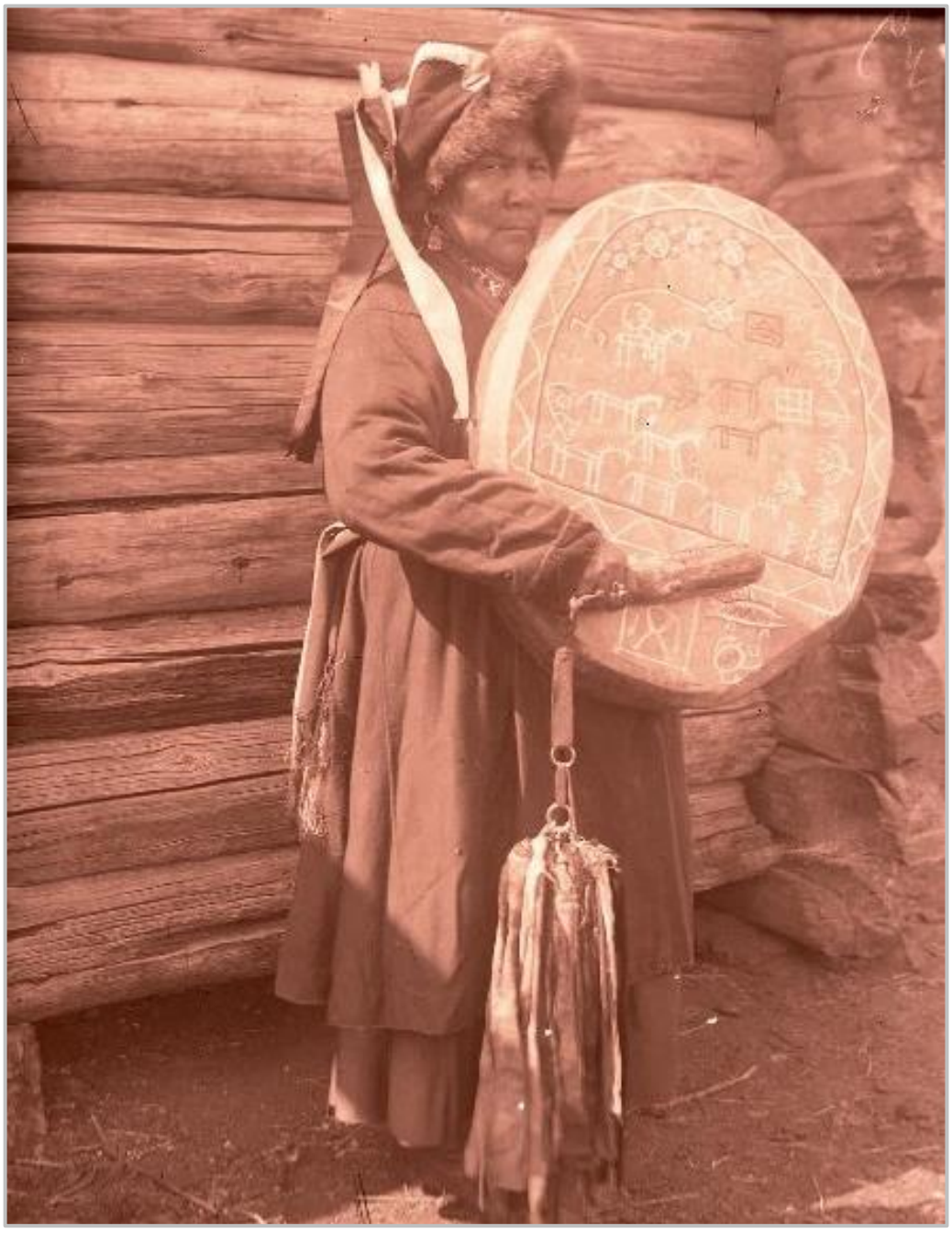

Kamlık Yapan Teleüt Boyu Kadını - 1927[1197]

[1197] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection. kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88927?page=14&query=алтайцев&index=663, Erişim tarihi: 09.11.2020.

Dumanının Kötü Ruhları Kovduğuna, İyi Ruhları Çektiğine İnanılan, Ayrıca

Temziklik Sembolü Kabul Edilen ve Ayinlerde Kullanılan Arçın Yani Ardıç Ağacı Dalı - [1198]

[1198] Fotoğraf: Altay Cumhuriyeti A. V. Anohin Milli Müzesi, Kaynak: https://zen.yandex.ru/media/gornaya_apteka/mojjevelnik--sviascennoe-rastenie-gornogo-altaia-5ec9e103f1bac763f4136eb1, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Ayin Sırasında Kullanılan Süt Kapları[1199]

[1199] Kaynak: https://zen.yandex.ru/media/gornaya_apteka/mojjevelnik--sviascennoe-rastenie-gornogo-altaia-5ec9e103f1bac763f4136eb1, Erişim tarihi: 11.07.2021.

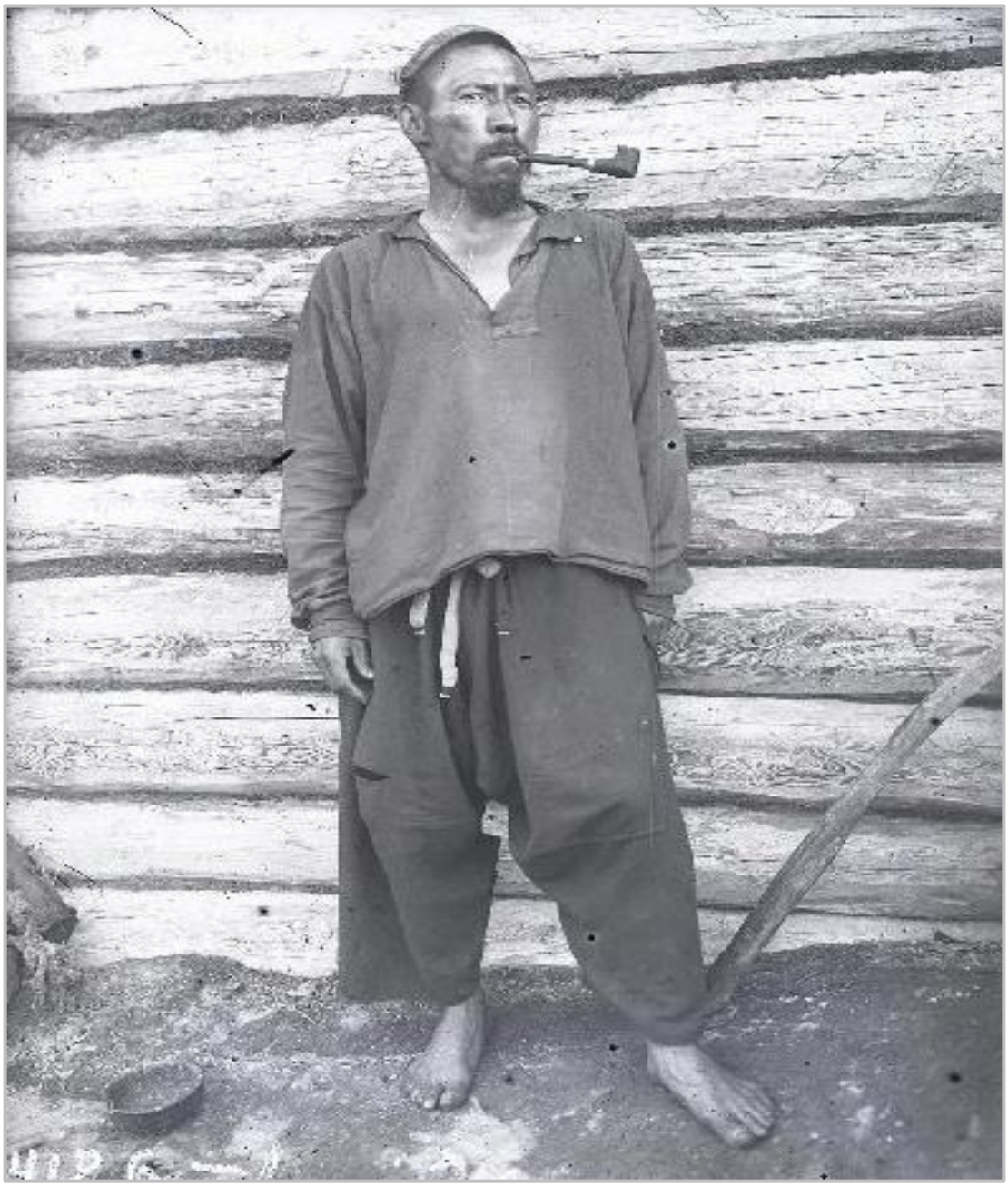

Daha Önce Kamlık Yapmış Burhanist Altay Kürkü - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[1200]

[1200] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88659?page=8&query=алтай&index=368, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Gök Ruhlarına Adanmış Bez Parçaları (Jajık) - 1931[1201]

[1201] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92169?page=8&query=алтай&index=381, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Altay Dinî Misyonu Çerçevesinde Eğitim Alan

Altay Türkü Çocuklar - XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı[1202]

[1202] Fotoğraf: A. V. Adrianov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/74873?page=3&query=алтай&index=114, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Ekmek Pişiren Altay Kadını - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[1203]

[1203] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88666?page=6&query=алтай&index=293, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Sabun Yapımı - 1929[1204]

[1204] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88809?page=5&query=алтай&index=230, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Peynir Kurutma Masası - 1931[1205]

[1205] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92178?page=8&query=алтай&index=372, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Arak Yapımı Sonrası Arta Kalan Aarçı - 1927[1206]

[1206] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87674?query=4121-14&index=0, Erişim tarihi: 25.04.2020

Eskin Adı Verilen Tepside Tahılı Çöplerinden Ayırma İşlemi - 1927[1207]

[1207] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87707?page=9&query=алтай&index=430, Erişim tarihi: 25.04.2020.

Sokı İle Tahıl Dövme - 1927[1208]

[1208] Fotoğraf: N. P. Dırenkova, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/311494?page=16&query=алтайцев&index=786, Erişim tarihi: 07.07.2021.

Altay Türklerinin Geleneksel Yiyeceklerinden Bazıları[1209]

[1209] Kaynak: https://saratov24.tv/news/3-iyulya-den-obrazovaniya-respubliki-altay-i-respubliki-khakasiya/, Erişim tarihi: 03.03.2020.

Ayak Dibeğinde Tahıl Dövümü - 1927[1210]

[1210] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87696?page=10&query=алтай&index=482, Erişim tarihi: 25.04.2020.

Tajuur Adlı Deri Saklama Kapları[1211]

[1211] Fotoğraf: Vladimir Kezling, Altay Cumhureyiti A. V. Anohin Milli Müzesi, Kaynak: https://kezling.ru/travels/altai-trip/the-museum, Erişim tarihi: 02.04.2021.

Geleneksel Mutfak Eşyaları[1212]

[1212] Fotoğraf: Vladimir Kezling, Altay Cumhureyiti A. V. Anohin Milli Müzesi, Kaynak: https://kezling.ru/travels/altai-trip/the-museum, Erişim tarihi: 02.04.2021.

Yağ Yapımı - 1927[1213]

[1213] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87713?page=9&query=алтай&index=433, Erişim tarihi: 25.04.2020.

Düğün Yemeği - XIX. Yüzyılın Sonu[1214]

[1214] Fotoğraf: N. A. Ermolin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/112668?page=16&query=алтай&index=754, Erişim tarihi: 25.04.2020.

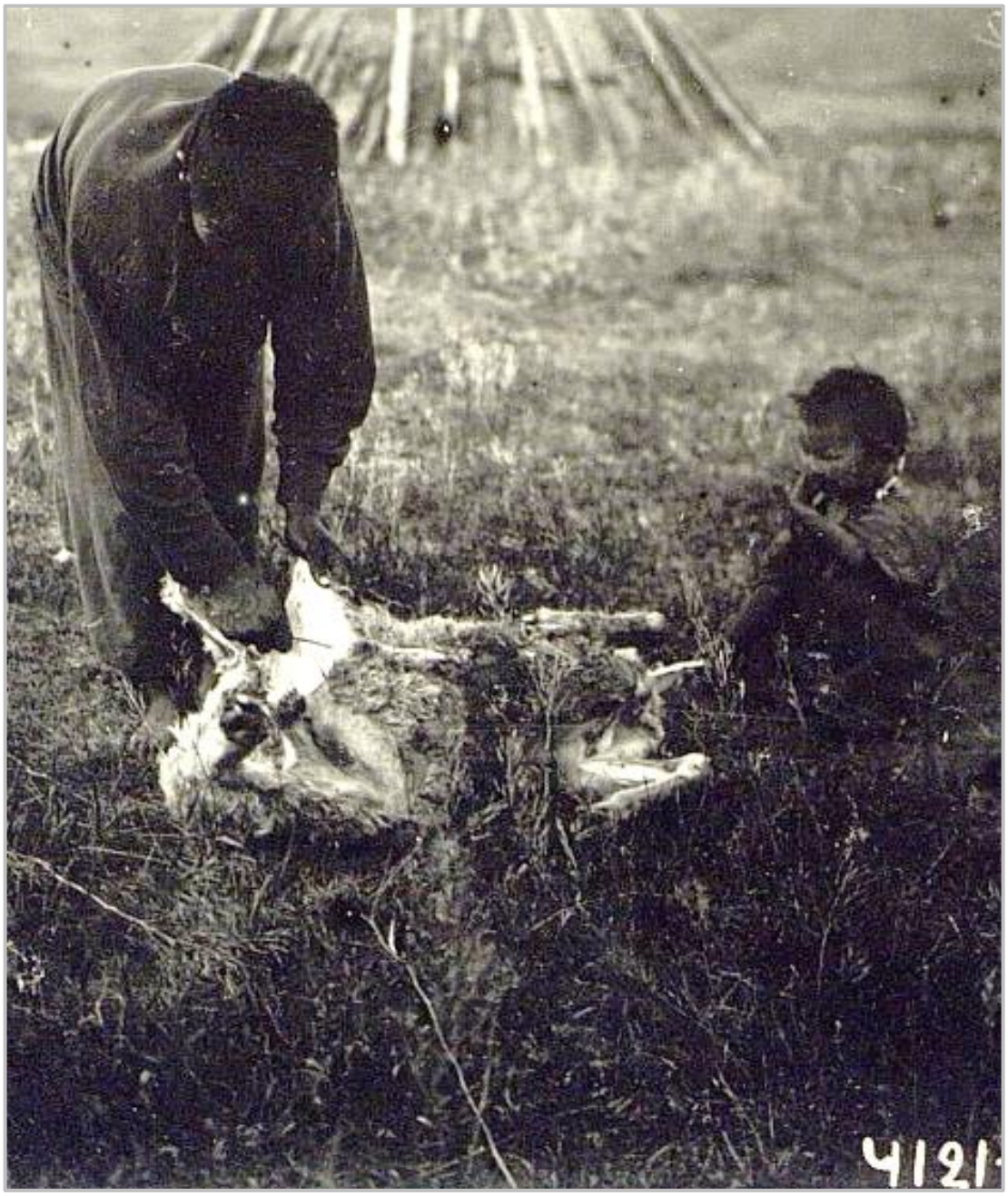

Koyun Yüzen Altay Türkü - 1927[1215]

[1215] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/87681?page=8&query=алтай&index=398, Erişim tarihi: 25.04.2020.

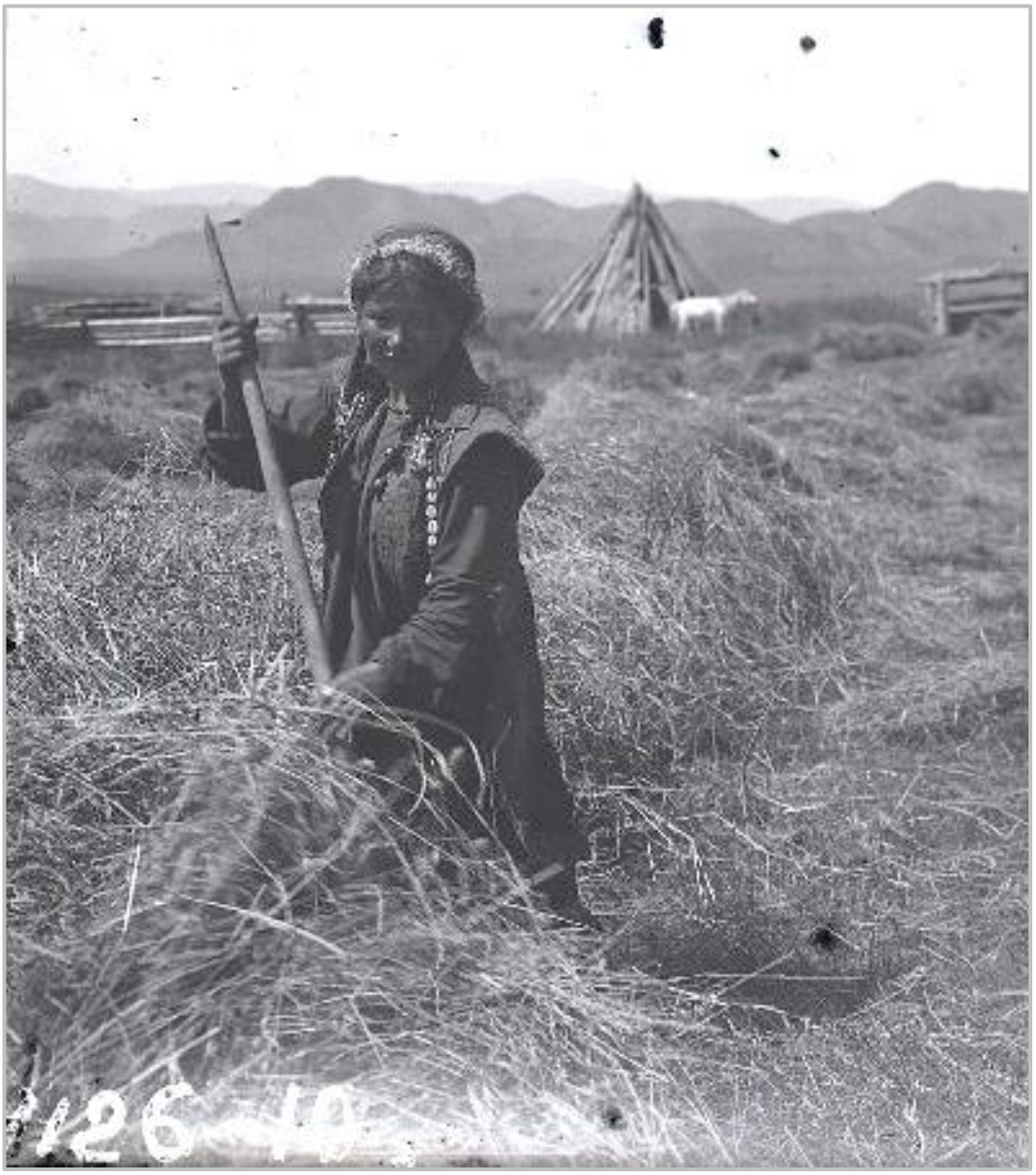

Saman Yığımı - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[1216]

[1216] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88669?page=6&query=алтай&index=257, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Yurt Görünümlü Buzağı Damı - 1931[1217]

[1217] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92180?page=8&query=алтай&index=373, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Yün Ayıran Teleüt Boyu Kadınları - 1929[1218]

[1218] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88810?page=5&query=алтай&index=231, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Dizlerinde Deri Yumuşatan Altay Türkü Kadınları - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[1219]

[1219] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88679?page=17&query=алтай&index=802, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Orak Bileyen Altay Türkü - 1929[1220]

[1220] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88839?page=12&query=алтай&index=566, Erişim tarihi: 21.04.2021.

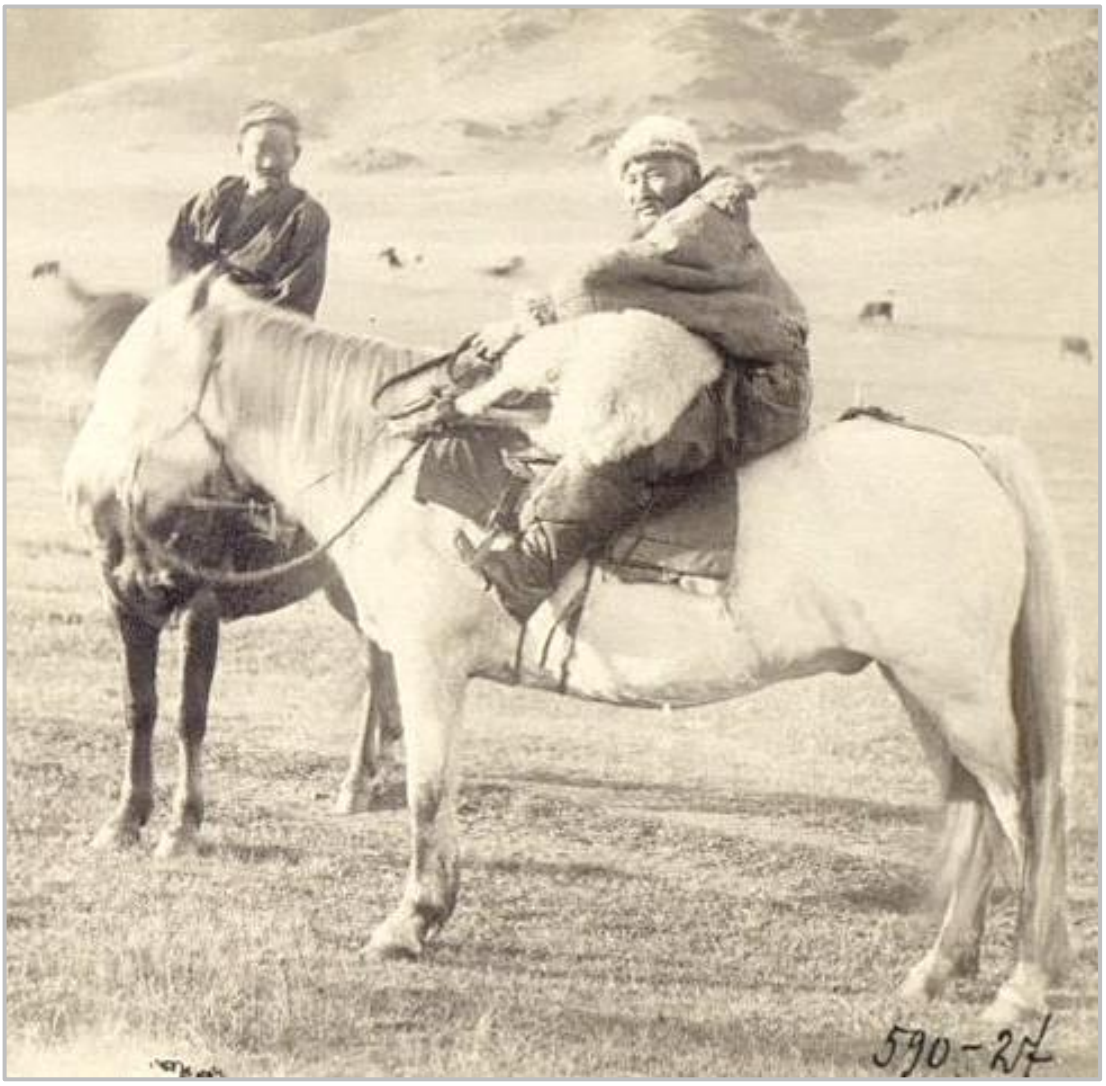

Kucağında Koyun Götüren Çoban - XX. Yüzyılın Başı[1221]

[1221] Fotoğraf: N. A. Yermolin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/73621?page=15&query=алтай&index=738, Erişim tarihi: 21.04.2021.

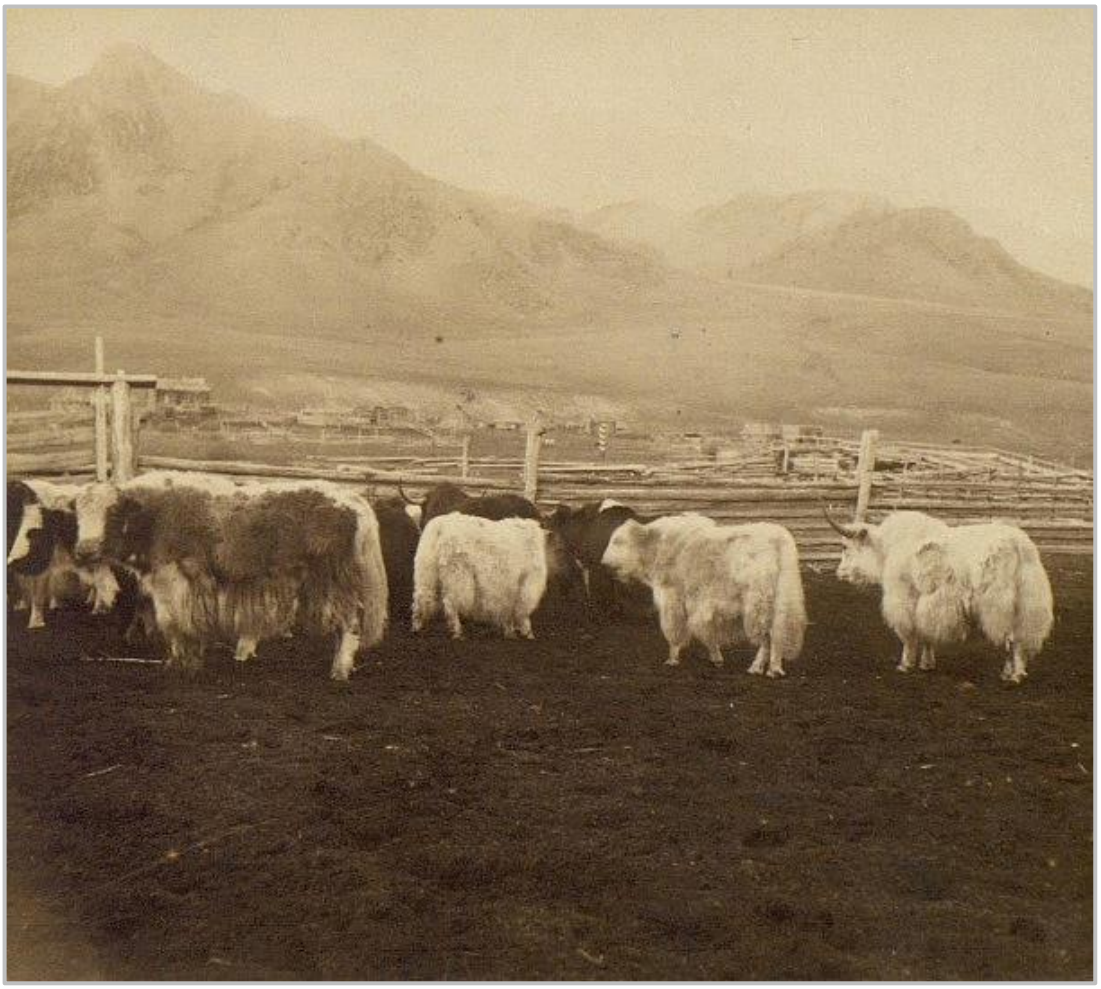

Evcil Yaklar - XX. Yüzyılın Başı[1222]

[1222] Fotoğraf: N. A. Yermolin, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/73608?page=15&query=алтай&index=727, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Evcil 11 Aylık Geyik - XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı[1223]

[1223] Fotoğraf: Aleksandr Adriyanov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/74876?page=15&query=алтай&index=734, Erişim tarihi: 12.11.2020.

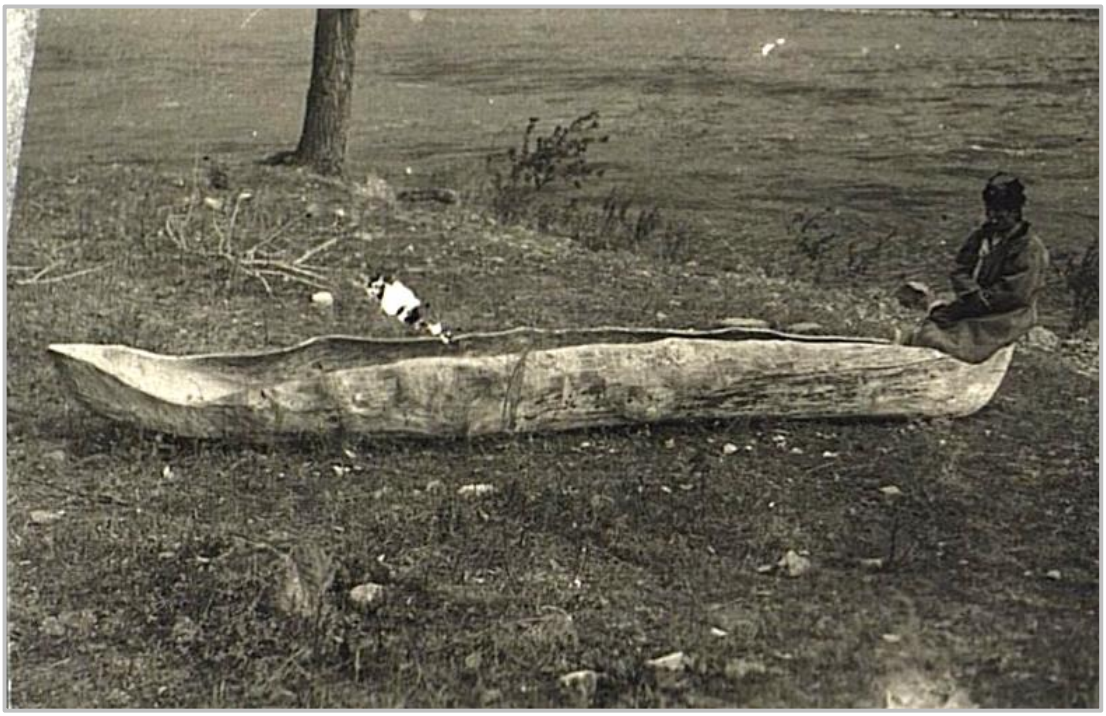

Geleneksel Kayık - 1931[1224]

[1224] Fotoğraf: A. İ. Novikov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92333?page=5&query=алтай&index=248, Erişim tarihi: 21.04.2021.

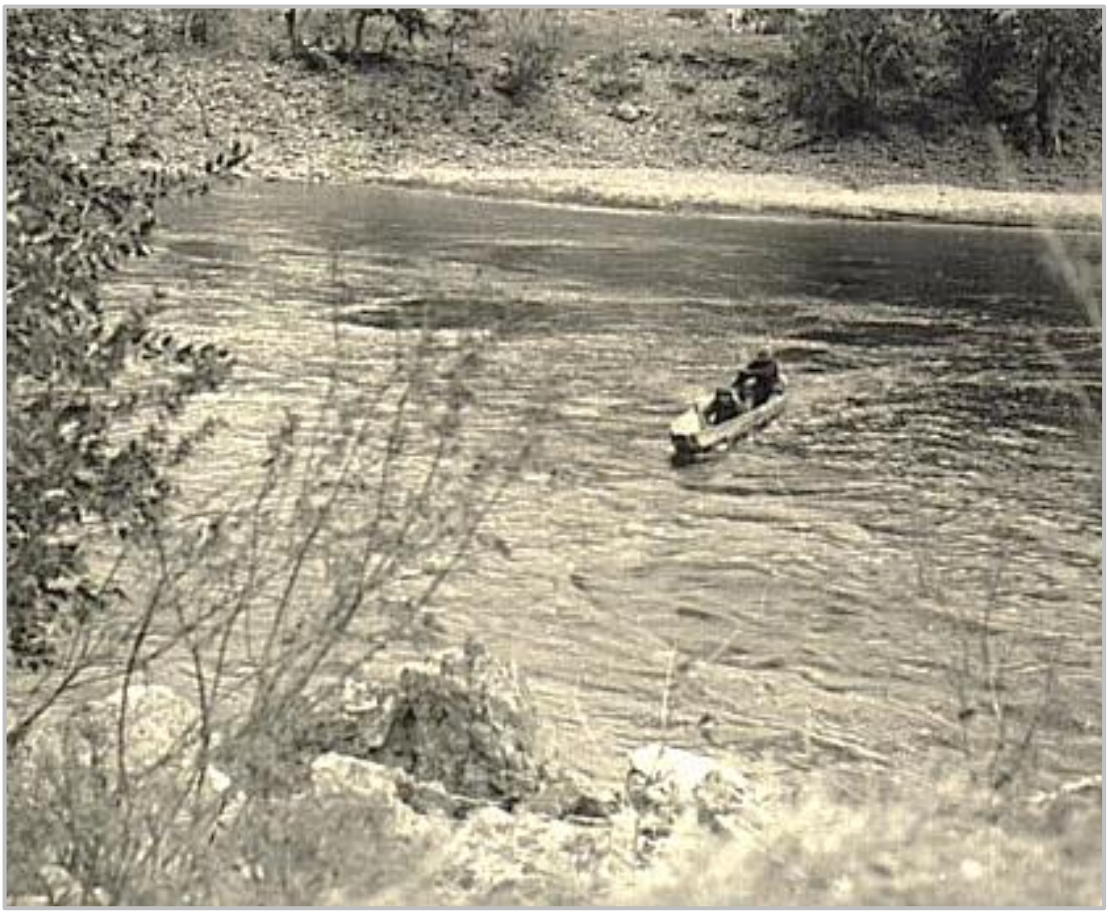

Geleneksel Kayıkla Çoluşman Nehri'ni Geçen Altay Türkleri - 1931[1225]

[1225] Fotoğraf: A. İ. Novinkov, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/92332?page=8&query=алтай&index=364, Erişim tarihi: 21.04.2021.

İkili Çalan Altay Türkü - 1927[1226]

[1226] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/241116?query=икили&index=0, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Komıs Çalan Çocuklar - 1929[1227]

[1227] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88853?query=комыс&index=1, Erişim tarihi: 21.04.2021.

Şoor[1228]

[1228] Kaynak: https://www.altai-tour.ru/about_altai/kultura/shoor/, Erişim tarihi: 11.07.2021.

Sürtünme Yardımıyla Ateş Yakımı - 1929[1229]

[1229] Fotoğraf: Lidiya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88832?page=8&query=алтай&index=370, Erişim tarihi: 21.04.2021.

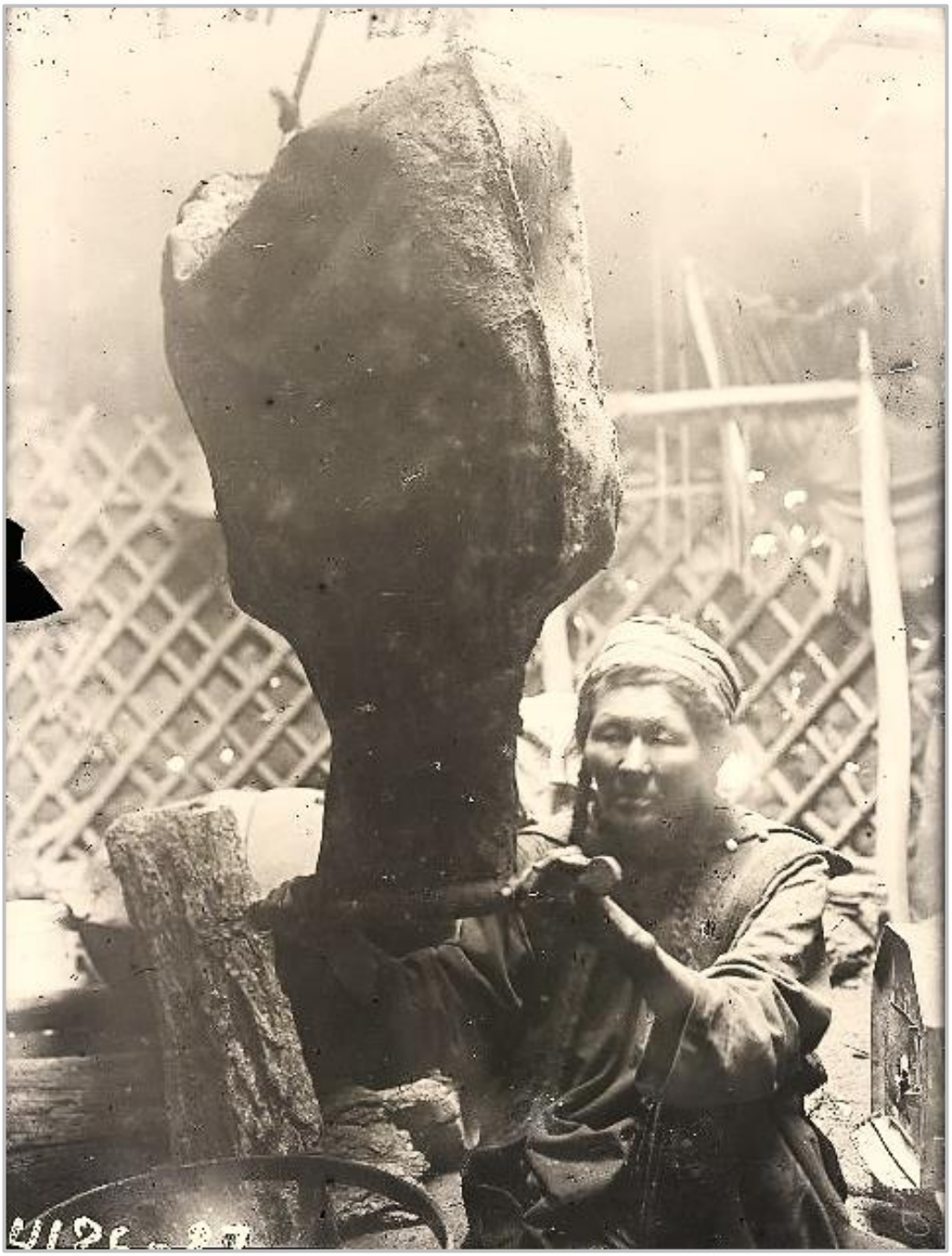

Ocak Üzerinde Kurutulan Deri Çuval - XX. Yüzyılın Birinci Çeyreği[1230]

[1230] Fotoğraf: Lidya Karunovskaya, Rus Bilimler Akademisi Petr Velikogo (Kunstkamera) Antrapoloji ve Etnografya Müzesi, Kaynak: http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88686?page=6&ethnos=3506999&index=291, Erişim tarihi: 12.11.2020

Arak Damıtma Aparatı[1231]

[1231] Fotoğraf: Vladimir Kezling, Altay Çumhuriyeti, Ongudaysky Bölgesi, Kulada Köyü Müzesi, Kaynak: https://kezling.ru/travels/ altai-trip/karakol-valley/, Erişim tarihi: 24.11.2020.

Geleneksel Şekilde Hazırlanmış, Tabanı Geyik Derisi Kaplı Kayak Takımı[1232]

[1232] Fotoğraf: Vladimir Kezling, Altay Çumhuriyeti, Ongudaysky Bölgesi, Kulada Köyü Müzesi, Kaynak: https://kezling.ru/travels/ altai-trip/karakol-valley/, Erişim tarihi: 24.11.2020

Tüfek ve Diğer Malzemeleriyle Birlikte Avcı Kemeri[1233]

[1233] Kaynak: https://cont.ws/@severro/933250, Erişim tarihi: 24.11.2020

Geleneksel Altay Takvimi[1234]

[1234] Kaynak: https://altaicholmon.ru/2018/01/26/kalendari-dragotsennoe-nasledie/#&gid=1&pid=1, Erişim tarihi: 08.08.2021.

Altay Türklerinin Mundus Soyunun Ay Tamgalı Flaması – Post Sovyet Dönem[1235]

[1235] Kaynak: S. P. Tyuhteneva, .a.g.m., s. 413.

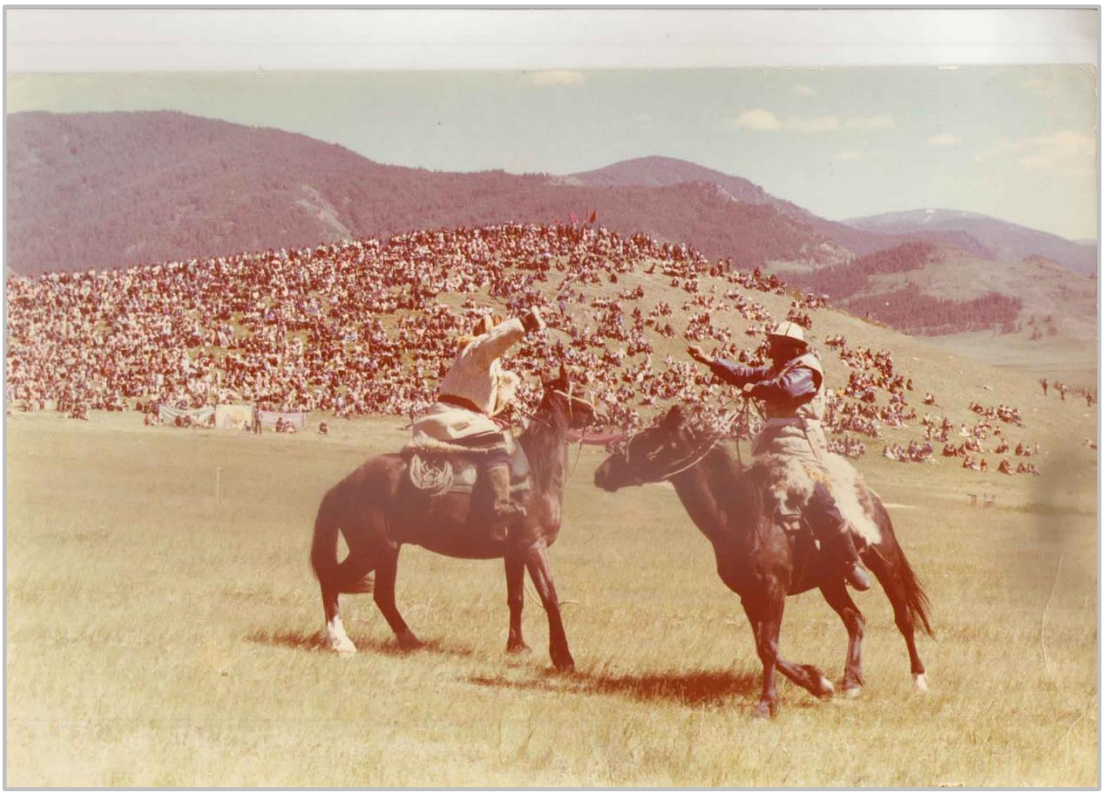

1988 Yılındaki El Oyın Açılışından Tiyatral Bir Sahne - 1988[1236]

[1236] Fotoğraf: S. Tuzaçinov, Kaynak: https://ажуда.рф/элдиҥ-өзөгине-кирген-эл-ойын/, Erişim tarihi: 14.04.2021.

El Oyın - 1988[1237]

[1237] Fotoğraf: S. Tuzaçinov, Kaynak: https://ажуда.рф/элдиҥ-өзөгине-кирген-эл-ойын/, Erişim tarihi: 14.04.2021.

El Oyın - 1988[1238]

[1238] Fotoğraf: S. Tuzaçinov, Kaynak: https://ажуда.рф/элдиҥ-өзөгине-кирген-эл-ойын/, Erişim tarihi: 14.04.2021.

El Oyın - 1988[1239]

[1239] Fotoğraf: S. Tuzaçinov, Kaynak: https://ажуда.рф/элдиҥ-өзөгине-кирген-эл-ойын/, Erişim tarihi: 14.04.2021.

El Oyın - 1988[1240]

[1240] Fotoğraf: S. Tuzaçinov, Kaynak: https://ажуда.рф/элдиҥ-өзөгине-кирген-эл-ойын/, Erişim tarihi: 14.04.2021.

El Oyın - 1988[1241]

[1241] Fotoğraf: S. Tuzaçinov, Kaynak: https://ажуда.рф/элдиҥ-өзөгине-кирген-эл-ойын/, Erişim tarihi: 14.04.2021.

El Oyın Açılış Seranomisi - 2014[1242]

[1242] Kaynak: https://www.gorno-altaisk.info/news/30850, Erişim tarihi: 08.06.2021.

El Oyın Açılışı Öncesi Koruyucu Ruhlara Adak ve Dua Ritüeli - 2018[1243]

[1243] Fotoğraf: Aleksandr Tırışkin, Kaynak: https://www.gorno-altaisk.info/news/91771, Erişim tarihi: 08.06.2021.

El Oyın Açılış Seramonisinden Tiyatral Bir Sahne - 2018[1244]

[1244] Fotoğraf: Aleksandr Tırışkin, Kaynak: https://www.gorno-altaisk.info/news/91771, Erişim tarihi: 08.06.2021.

El Oyın - 2018[1245]

[1245] Fotoğraf: Aleksandr Tırışkin, Kaynak: https://www.gorno-altaisk.info/news/91771, Erişim tarihi: 08.06.2021.

El Oyın - 2018[1246]

[1246] Fotoğraf: “Prazdnik El Oyın - 2018 zaverşilsya v Gornom Altae”, Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25107/, Erişim tarihi: 08.06.2021.

El Oyın - 2018[1247]

[1247] Fotoğraf: “Prazdnik El Oyın - 2018 zaverşilsya v Gornom Altae”, Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25107/, Erişim tarihi: 08.06.2021.

El Oyın - 2018[1248]

[1248] Fotoğraf: "Prazdnik El Oyın - 2018 zaverşilsya v Gornom Altae", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25107/, Erişim tarihi: 08.06.2021.

El Oyın'de Sergilenen Geleneksel Yiyeceklerden Bazıları[1249]

[1249] Fotoğraf: "Prazdnik El Oyın - 2018 zaverşilsya v Gornom Altae", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25107/, Erişim tarihi: 08.06.2021.

El Oyın'de Ödül Alanlara Sahnede Ödülleri Verilirken - 2018[1250]

[1250] Fotoğraf: "Prazdnik El Oyın - 2018 zaverşilsya v Gornom Altae", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25107/, Erişim tarihi: 08.06.2021.

El Oyın Kapanış Seramonisi- 2018[1251]

[1251] Fotoğraf: "Prazdnik El Oyın - 2018 zaverşilsya v Gornom Altae", Kaynak: https://altai-republic.ru/news_lent/news-archive/25107/, Erişim tarihi: 08.06.2021.